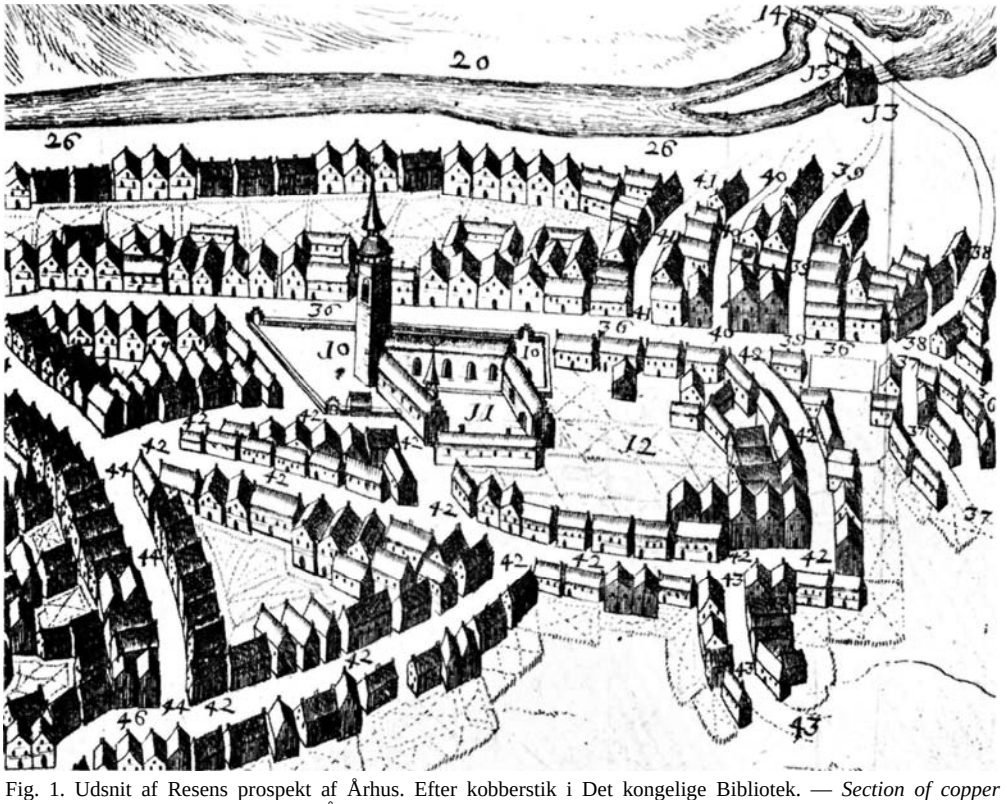

Fig. 1. Udsnit af Resens prospekt af Århus. Efter kobberstik i Det kongelige Bibliotek. — *Section of copper engraving ca. 1670, western part of Århus, the district around the Church of Our Lady, seen from the north (cf. p. 50, fig. 5). The former Dominican monastery, which has been a hospital and a Home for the Aged since ca. 1540, can be seen adjoining the church. At the top of the picture is Århus River and no. 36 in the plan shows one of the city's main thoroughfares, Vestergade.*

VOR FRUE KIRKE

TIDLIGERE S. NICOLAI KIRKE

En generel omtale af de ældre gejstlige og bymæssige forhold i Århus findes p. 51 ff. I Hellig Niels' levnedsbeskrivelse berettes[1], at bisp Svend (1156—1191) ikke ønskede den hellige mand begravet i det trækapel, som Niels selv havde udset sig, men derimod i S. Nicolai kirke, som dengang var stiftets domkirke. Herudover omtales S. Nicolai kirke eller kloster i få middelalderlige kilder, blandt andet 1203 (p. 52), 1292[2], 1485[3] og 1504[4].

Den 12. november 1541 bestemte kongen, at »sortebrødreklostret i Århus med hvad huse, »planner« (flade områder), bygning og abildgård, som findes norden og vesten S. Nicolai kirke og desligeste det vandløb, som der kommer igennem muren fra S. Karine gård, med alt andet af klostrets gårde og haverum i sin længde og bredde, som det nu er forefundet, herefter til evig tid skal blive et almindeligt hospital for syge og fattige«[5]. Da dette hospital den dag i dag har til huse i middelalderlige klosterbygninger ved den

nuværende Vor Frue kirke, kan der ikke herske tvivl om, at denne kirke er identisk med de middelalderlige kilders S. Nicolai. Endelig kan man henvise til de argumenter, som findes i selve bygningen: kalkmaleri af S. Nicolaus i skibet (fig. 2), hvælvslutsten i koret (p. 1060), samt altertavlens S. Nicolaus-fremstilling. De levn af murværk samt den treskibede, hvælvede krypt, som er fundet i og ved Vor Frue kirke, støtter legendens meddelelse om, at S. Nicolai kirke på Niels' tid var domkirke[6]. På tysk område var søfartshelgenen S. Nicolaus meget dyrket, allerede inden hans relikvier 1087 overførtes til Bari fra Anatolien[7].

Da Peder Vognsen havde påbegyndt opførelsen af Århus' nuværende domkirke, overdrog han ved testamente af 11. november 1203 S. Nicolai kirke til det af ham stiftede kapitel, som skulle indkorporere kirken i et af kannikepræbenderne (p. 52). Sognerettigheder overførtes antagelig til den nye domkirke[8], mens selve bygningen senere overlodes dominikanerordenen.

Det første danske dominikanerkloster blev grundlagt i Lund 1223 af broder Salomon, som var født i Århus[9]. Klostret i Århus oprettedes muligvis 1239, samtidig med klostre i stiftsbyerne Viborg, Odense og Slesvig[10], men omtales første gang 1246 i anledning af udsendelsen af munke fra Århus til Reval[11]. Året inden optrådte provincialprioren Absalon som mægler i en strid mellem Århusbispen og kapitlet[12].

Bisp Tyge af Århus havde et nært forhold både til kongehus og dominikanerorden[13] og spillede en fremtrædende rolle under 1200-tallets kirkekamp, hvor han ikke overholdt interdiktet (1266—75). Byens dominikanere påberåbte sig derfor et paveligt priviliegium om, at ordenen i et stift, hvor interdikt ikke respekteredes, kunne udføre alle kirkelige handlinger. At dominikanerne brød interdiktet blev påtalt 1266, og den pavelige udsending, kardinal Guido, bandlyste 1267 både bisp Tyge og dominikanernes provincial-prior Åge[14]. Trods dette afholdtes ordenens provincialkonvent 1272 i Århus[15].

De spændte kirkepolitiske forhold og den fordel, dominikanerne kunne drage heraf, kan have bidraget til et økonomisk opsving for klostret i Århus. Dette er antagelig en medvirkende årsag til at opførelsen af den nye teglkirke kunne gennemføres netop i denne periode (jfr. p. 1059).

De sparsomme skriftlige kilder til dominikanernes kirke kan suppleres med oplysninger blandt andet fra de bevarede kalkmalerier. Vigtigst her er indskriften i skibets vesthvælv, som oplyser, at ridder Stig Andersen Hvide til Bjørnholm sammen med sin hustru Tove skænkede hvælvene (omkring midten af 1300-tallet) (fig. 2). Man kan videre formode, at navnene i de fragmentarisk bevarede skjoldefriser i koret også antegner klostrets donatorer, malet ligesom i en »sjælebog« (bog, hvori man optegnede personer, som skulle mindes i bestemte messer, f.eks. på deres dødsdag[16]). Mellem navnene fra 1300-tallet optræder junker Valdemar, Stig Andersen Hvide med familie og Erik Nielsen Rosenkrantz.

På skibets østhvælv fortæller en indskrift, at prædikebroder og prior Thomas Jensen 1490 lod arbejde udføre [17].

I senmiddelalderen har klostret tilsyneladende været velhavende, herpå tyder blandt andet tilføjelsen af sideskib (p. 1060) og tårn (p. 1066), altertavlen, samt korets og sakristiets udmalinger med nu forsvundne kalkmalerier.

Med brev af 11. december 1529 kundgjorde Frederik I, at hvis det skulle ske, at sortebrødrene i Århus forlod deres kloster, overlod han dette med tilliggende og bygning, huse, kirke, have, abildgård og teglgård til Ove Bille og følgende bisper til Århus at nyde som fri ejendom til Århuskirkens sæde til evig tid[18]. Overtagelsen er antagelig sket umiddelbart efter; i alt fald fik Ove Bille allerede 7. januar det følgende år kvittering på 100 lod sølv, som klostret skulle aflevere til kongen[19]. Bygningerne overlodes øjensynligt byens helligåndsstiftelse, for da kongen 1540 overdrog Helligåndsgården til superintendent Mads Lang, var gården øde, og Lang skulle svare jordskyld og rente til hospitalet i Århus[20] (jfr. p. 56). Ved det ovennævnte brev af 12. november 1541 meddel-

Poul Pedersen 1957

Fig. 2. Vor Frue kirke. Skibets vesthvælv, vestkappen. Den aldrig overhvidtede indskrift om Stig Andersens (†1369) og hans hustru Toves stiftelse af hvælvene er i syd flankeret af den knælende stifter, i nord af hans våbenskjold med hjelmtegn (Hvide). Tekstlinierne er malet under en fremstilling af den tronende Nicolaus, kirkens værnehelgen. Fotograferet inden rensningen (p. 1109). — *The church of Our Lady. West bay of the nave, the west severy. The inscription about the foundation of the vaults by Stig Andersen (†1369) and his wife Tove has never been white-washed. To the south the kneeling founder, to the north his coat of arms with crest (The Hvide family). The inscription is painted under a picture of the enthroned Nicolaus, patron saint of the church. Photographed before the cleaning.*

tes, at Christian III nu har bestemt, at klostrets bygninger »herefter til evig Tid skal blive til et almindeligt Hospital« for Århusområdet[21].

Efter at hospitalet således var blivende installeret i de forladte klosterbygninger, gennemførtes nogle økonomiske og personelle dispositioner, hvis nærmere omstændigheder unddrager sig vort kendskab[22]. Imidlertid kan disse foranstaltninger være årsag til, eller måske blot en medvirkende faktor bag det bemærkelsesværdige forhold, at den bygning, som hidtil — ifølge de gennemgåede kilder har været benævnt prædikebrødrenes, sortebrødrenes eller S. Nicolai kirke, antog navnet *Vor Frue kirke*[23]*;* tilsyneladende første gang nævnt i kongeligt brev 6. december 1558[24].

Altre. I den nuværende kirke er bevaret det murede, middelalderlige alterbord i koret. Herpå står den sengotiske højaltertavle, hvis mange helgenfremstillinger mere synes at være en samling af kirkens værnehelgener end udtryk for hovedaltrets egen helgenindvielse. I krypten fandtes formentlig et eller flere oprindelige altre i øst (p. 1022), og ved udgravningen fremkom omtrent midt i rummet spor af et sekundært alter (p. 1038).

† *Altre.* At dømme efter kirkens navn må der have eksisteret et alter for *S. Nicolaus*[25]. Eksistensen af et *Mariaalter* i dominikanerkirken sandsynliggøres af, at købsvendelauget i Århus, som var et Jomfru Maria-gilde, 1418 havde givet midler, mod at provincialprioren Raimundus lovede gildesbrødrene del i ordenens gode gerninger[26]. Endvidere tyder konventets og priorens segl (fig. 3) på, at kirken rummede et alter for Jomfru Maria

(jfr. nedenfor). Et alter for den hellige *Domenicus* fandtes formentlig også i dominikanernes kirke (jfr. også altertavlens Domenicus-figur).

I brev af 28. oktober 1485 erklærer prior Thomas Jensen, at Peder Michelsen i Skjoldelev har givet sølvpant til klostret for 300 mark. Herfor modtager han og hans hustru Cecilie, deres børn og forældre blandt andet tre evige messer for deres sjæle, »een om mandagen for alle kristnes sjæle, een om tirsdagen for S. Anne, een om fredagen for Jesu Christi Vundes«[27]. Formentlig har disse messer været afholdt ved altre viet til: *Alle Sjæle*[28]*, S. Anna* (jfr. også altertavlens fløjmaleri af Anna selvtredie) og *Kristi Vunder*. Muligvis har dette sidste alter stået i sakristiet (jfr. kalkmalerier).

I søndre sideskib findes et kalkmaleri af altertavlekarakter. Det forestiller de to domikanerhelgener, *Petrus Martyr* og *Thomas af Aquino(?)*. Også her kan man sammenligne med altertavlens udskårne fløjfigurer af disse helgener.

Møntfund. Ved kryptens frilæggelse og ved andre lejligheder i forbindelse med kirkens restaurering 1955—61 fremdroges adskillige mønter, nogle i samlede fund, andre spredt, og atter andre som resultat af gulvlags harpning[29].

To *seglaftryk* (fig. 3) fra dominikanerklostret i Århus er bevaret på brev af 28. oktober 1438[30]. Begge stempler er efter bogstavtyper[31] og ikonografi[32] godt og vel 100 år ældre end anvendelsen 1438. Seglene har peripatetiske minuskel-indskrifter: »S(igillvm) con-ventvs fr(atrv)m predicator[vm in] Arvs« (»prædikebrødrenes konventssegl i Århus«) og »S(igillvm prioris arvsiensis ord(inis) p(re)d(icatorvm) in Dacia« (»segl for den århusianske prior af prædikeordenen i Dacia«). Både konventets og priorens segl viser fremstillinger af Maria og tilbedende gejstlige. På konventsseglet ses en tronende, sidevendt, kronet Maria, som holder barnet på skødet. Foran knæler en (eller to?) gejstlig med tonsur og kutte. Han bærer i hænderne en kalk med en oblat over. Hen over scenen er en stjerne, som ved en Kongernes tilbedelse. Priorseglet viser foroven en fremstilling af Maria himmelkroning. Kristus med bog holder højre arm hen mod Marias kronede hoved, muligvis for at sætte kronen på hende. Scenen foregår under en rundbuet trekløverbue med arkitekturdetaljer over. Under en trekantgavl med en trekløverbue knæler en profilstillet gejstlig.

TRÆK AF KIRKENS FORVALTNING

Efter at Vor Frue kirke var blevet en selvejende købstadskirke, forvaltedes den på samme måde som de fleste andre bykirker; det var kongen og hans kancelli, der i sidste instans traf afgørelserne. Nærmest under kancelliet stod den myndighed, der i nyere lovgivning kaldes kirkedirektionen. Oprindelig var det almindeligvis stiftslensmanden, men ved kongeligt brev af 19. juni 1582[33] bestemtes, at forretningerne skulle overgå til den lokale lensmand, fra 1662 amtmanden. Ved forordning af 23. august 1672 oprettedes stiftsøvrigheden, bestående af biskop og stiftamtmand i forening (jfr. p. 71-2). Kirkeordinansen 1539 og senere kirkelig lovgivning tillægger provsterne tilsynspligt over for kirkerne. I Århus var sognepræsten ved domkirken sædvanligvis provst for Hasle herred, mens sognepræsten ved Frue kirke var provst for Ning herred; uagtet Århus å danner skel mellem de to herreder, og kirken ligger nord for åen, henregnedes Vor Frue sogn til Ning herred. Efter domkapitlets nedlæggelse (p. 71) fulgte man den praksis, at den ældste af de to i Århus bosatte provster vikarierede for biskoppen og førte protokollen ved landemoderne[34]. Ved oprettelsen 1812 af Århus nordre amtsprovsti lagdes Hasle og Ning herreder under samme provst; to år efter overførtes Frue sogn i gejstlig henseende til Hasle herred[35]. 1826 nedlagdes amtsprovstiet, hvorefter de to herreder og Århus købstad udgjorde et særligt provsti[36]. 1829 forenedes Hasle herred og købstaden med stiftsprovstiet (p. 72).

For såvidt som højere instanser ikke havde reserveret sig dispositionsret over kirkens formue og indtægter, tilkom denne ret den myndighed, der i nyere lovgivning kal-

Rigsarkivet

Fig. 3. To seglaftryk på brev fra prior Oluf i Århus' prædikebroderordens kloster til Århus by, 28. oktober 1438. Seglet for konventet, a, og seglet for prioren, b, har Maria-motiver. Begge nu forsvundne stempler var formentlig o. 100 år ældre (p. 1006). — *Two impressions of seals on a letter from prior Oluf of the Dominician convent in Aarhus to the city of Aarhus, dated 28. October 1438. The seal of the convent, a, and the seal for the prior, b, show Mary-motifs. The seals themselves, now disappeared, were probably about 100 years older.*

des kirkeinspektionen. I Århus, der beholdt sin magistrat, var det indtil 1807 borgmestre og råd, der fungerede som inspektion for Frue kirke. Dog var det vistnok til tider kun de i sognet boende magistratsmedlemmer, der reviderede kirkens regnskaber[37]. Ved kancellibeslutning 7. marts 1807[38] indtrådte sognepræsten som medlem af inspektionen, og ved kgl. anordning af 24. oktober 1837 fik borgerrepræsentanterne ret til af deres midte at indvælge et medlem. Efter loven af 26. maj 1868 bestod købstædernes kirkeinspektion af sognepræsten, byfogeden og et byrådsmedlem. Kirkeloven 1915 overdrog bestyrelsen til det samtidigt oprettede menighedsråd samt et byrådsmedlem, efter loven af 30. juni 1922 menighedsrådet alene.

Beslutninger vedrørende kirken administreredes af kirkeværgerne, der tillige førte kirkens regnskab. Den ældre lovgivning fastsatte værgernes antal til to, men i tiden efter 1655, fra hvilken Frue kirkes regnskaber er bevaret, synes her aldrig at have været mere end een.

I forbindelse med den seneste istandsættelse, der begyndte i 1940'rne (p. 1078), henlagdes Frue kirke under det i medfør af lov 1861 oprettede Særlige kirkesyn.

OM FUNDET AF KRYPTEN

Hverken fra arkitekten eller andre, der var beskæftiget med kirkens restaurering 1865 ff. (p. 1075), foreligger der bemærkninger om iagttagelser vedrørende teglbygningens forgænger eller andre observationer, man måtte have gjort under arbejdet, da bl.a. begravelser under gulvet blev ryddet[39]. Det samme gælder i forbindelse med indlægning af varmekanal ved århundredskiftet[40]. Rasmus Berg var i sin *Vejledning for Besøgende*, 1904, den første, som henledte opmærksomheden på, at den eksisterende bygning indeholdt partier af ældre murværk[41]. Et par år senere udsendte Vilhelm Lorenzen i

samarbejde med arkitekten Cosmus Bræstrup en monografi om *Vor Frue Kirke og Hospitalet i Aarhus*[42], hvor opmærksomheden henledtes på den rundbuede portal og det omgivende kampestensmurværk i kirkens nordside.

Samtidig med at klosterbygningernes tilstand på forskellig måde søgtes bedret i 1940'rne, forberedte menighedsrådet en istandsættelse af kirken. Arkitekt Aksel Skov forestod den restaurering, der indledtes omkring 1950 (p. 1078); vinteren 1951—52 bankedes puds af skibets nordfaçade[43]. Da man 1955 — jævnsides med udarbejdelsen af et endeligt projekt — inde i kirken gravede i korets sydside efter eventuelle spor af det oprindelige gulv, viste der sig rester af ældre murværk. Ligesom den tidligere iagttagne, blændede åbning udvendig på bygningens nordside røbede dette murværk, at der under koret eksisterede levn af en forgænger til den nuværende kirke[44].

Nationalmuseet indledte herefter en udgravning, der i alt væsentligt gennemførtes i sommer- og efterårsmånederne 1955, og som resulterede i en fuldstændig frilæggelse af den siden så velkendte krypt. Med overvindelse af en række økonomiske og praktiske vanskeligheder, herunder problemet med at skaffe tilstrækkelige mængder af egnet frådsten[45], lykkedes det 1956—57 at genopbygge krypten[46], som under navnet S. Nikolai kirke indviedes 10. november 1957[47]. Ved rekonstruktionen blev grænsen mellem bevaret og nyt murværk angivet med en markant fuge. Samtidig med kryptens åbning blev Vor Frue kirke atter taget i brug.

For Nationalmuseet var undersøgelserne og kryptens genopførelse blevet forestået af Carl Georg Schultz, der i vid udstrækning overlod det daglige tilsyn til sin assistent, Svend Søndergård. Schultz var i midten af 1950'erne bebyrdet med arbejde, bl. a. foregik omfattende gravninger i Fyrkat[48], og samtidig plagedes han i perioder af alvorlig sygdom. Under disse forhold blev ikke alle iagttagelser ført til protokols. Allerede et års tid efter kryptens indvielse døde Schultz uden at have nået at udarbejde en redegørelse for arbejdet i Vor Frue kirke og kloster[49].

I dag er situationen den, at der fra kryptfrilæggelsesarbejdet og de samtidige undersøgelser og supplerende sonderinger i og omkring kirken blot foreligger et særdeles fragmentarisk beretningsmateriale[50]. En række væsentlige problemer, som udgraveren og hans assistent, der døde 1967, formentlig ville have kunnet klare på grundlag af personlig erindring, må nu henstå eller søges belyst ved hypoteser, indtil nye undersøgelser kan sættes i værk. Disse omstændigheder må haves i erindring under læsning af redegørelsen p. 1019—39.

Fig. 4. Vor Frue kirkeplads. Akvarel af Frederik Visby i Den gamle By, Århus. — *Watercolour by Frederik Visby, painted as a reminder of the untidy condition prevailing in the area south of the Church of Our Lady after interments were discontinued at the beginning of the 19th century, and before improvements were carried out at the time the church was restored in the 1860's.*

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

Vor Frue Kirke ligger i et bykvarter, der siden middelalderen har været tæt bebygget og i dag hører til den gamle del af Århus. Resterne af det forhenværende klosters haver yder et væsentligt bidrag til bydelens fysiognomi i et område, hvor omfattende fornyelser af den ældre husmasse er gennemført i de senere år (jfr p. 1018).

Da den første stenkirke rejstes på stedet, var situationen ganske anderledes: Uden for den befæstede by (jfr. p. 47 ff.) befandt sig en lav sandbanke på åens nordside i et iøvrigt lavtliggende terrain, der periodevis må have været temmelig fugtigt. 1966 og senere er der ved udgravninger i kirkens omegn konstateret aflejringer efter en begyndende forstadsbebyggelse fra tidligste middelalder[1].

Nuværende Vestergade har fra begyndelsen været en betydningsfuld forbindelse mellem byen og det frugtbare opland og videre ind i Jylland; gaden bevarede sin betydning helt op i forrige århundrede[2]. Denne hovedfærdselsåre,

der udgik fra vejknudepunktet ved Immervad foran Borgporten, har uden tvivl spillet en afgørende rolle ved valg af grund til kirkens opførelse. De relativt mange *runesten*, der tid efter anden er fremdraget i eller ved Frue kirke (jfr. p. 1042 og p. 1071), har formentlig været opstillet ved landevejen[3] og i tilknytning til det stærkt befærdede vadested over åen[4].

Kirkeområdets udstrækning i den første tid kan ikke fastslås, men det omtrentlige omfang angives vel af det senere klosterareal, der har ligget inden for den nuværende Grønnegades bue[5]. På vestsiden rejste sig senere i middelalderen S. Karens gård (p.48, fig. 3, 7). Utvivlsomt har Vestergade til alle tider angivet kirkeområdets grænse mod syd[6]. Udstrækningen mod øst kan ikke nærmere bestemmes, men sandsynligheden taler ikke for, at arealet har nået helt frem til Lilletorv (jfr. p. 1012).

Om hegning og anvendelse af dette område i kirkens første tid og i det meste af klosterperioden savnes underretning bortset fra, at en undersøgelse 1955 foran kirkens vestgavl afslørede murrester (fig. 5,4), som udgraveren opfattede som levn af hegnsmur, samt at en begrænset gravning 1974[7] ca. fire meter syd for sideskibsportalen blotlagde begravelser, hvoraf de tidligste kunne være fra tiden omkring år 1300. Af det kongelige brev af 12. november 1541 om hospitalets oprettelse (p. 1003) fremgår, at grunden foruden kirke og kloster rummede huse, abildgård og haver; i lyset af den senere situation må de fleste bygninger have ligget vest og nord for klosteret. Christian III's bestemmelse om at klosterkomplekset skulle anvendes til hospital, betød en formel adskillelse mellem kirken og anlæggets andre fløje. Det grundstykke, der skulle benyttes til Vor Frue kirkes begravelser, må ved samme lejlighed være udskilt fra hospitalets ejendom.

Ældste afbildning af Frue kirke og dens omgivelser er Århusprospektet fra tiden omkring 1640 (p. 51, fig. 6), og kun lidt yngre er den mere detaljerede fremstilling i Resens atlas (fig. 1 og p. 50, fig. 5). Her gengives Frue kirkegård som et hegnet areal på kirkens syd- og østside, mens hospitalets haver strækker sig mod nord og vest inden for en randbebyggelse mod Vestergade og nuværende Grønnegade-Klostergade. Kirkegården begrænses af mure på østsiden og langs Vestergade; fra sidstnævnte strækningens vestre ende forløber en mur mod nord og forbinder sig med vestre klosterfløjs sydgavl. En mur fra klosterets østfløj (at dømme efter forholdene i forrige århundrede stod muren i virkeligheden ud for kirkens tårn) strækker sig frem til kirkegårdens østre hegnsmur og aflukker begravelsesområdet mod nord. I disse mure tegnes tre indgange: To mod Vestergade og een mod den trekantede husmasse nordøst for klosteret. Gadenavnene i dette kvarter var i ældre tid skiftende: Resen benytter den ubestemte fællesbetegnelse Bag Klosteret[8], der senere afløstes af navnet Tangen for strækningen mellem Guldsmedegade og Klostergade, mens de to smågader nærmest

klosteret, på henholdsvis syd- og vestsiden af den trekantede bebyggelse, kaldtes Frue Kirkesti eller Frue Kirkerist[9] (jfr. fig. 5).

Når jordskyldsbogen 1562 nævner klostermuren[10], øges sandsynligheden for, at hele området var indhegnet allerede i middelalderen; dele af muren kan efter reformationen være overtaget af kirken for at indgå i kirkegårdsmuren. Mod Vestergade har der eksisteret en teglstensmur af sædvanlig art, hvoraf rester i form af markstenssyld og nogle få munkestensskifter kom for dagen i 1930'rne, da man nedrev kirkepladsens søndre randbebyggelse[11].

På Frederik II's tid blev en kirkegårdsmur tilhørende Vor Frue sogn nedbrudt, og stenene anvendt til møllens forbedring, mens sognemændene fik det løfte, at kirkegården skulle blive forsynet »med anden lukkelse muret mellem stænger«; 1583 modtog lensmanden Jacob Seefeld kongeligt pålæg om at besørge kirkegården, der da lå »under fæfod«, indelukket »med god og varig bygning«[12]. Det er omstridt, om denne sag drejer sig om gravpladsen omkring kirken[13], og der foreligger ikke efterretning om, hvordan det gik med den hegning, Seefeld skulle drage omsorg for. Imidlertid er det bemærkelsesværdigt, at Frue kirkegårds søndre mur, eller dele af den, i omtaler i kirkens ældste regnskabsbog udmærker sig ved et skru eller skur (udhæng eller tag), der tilsyneladende har været støttet af bukhoveder (skråbånd), og at dette og muligt andet træværk i muren i perioden tjæres hyppigt[14]. Disse omstændigheder giver anledning til formodning om, at hegningen har været af en beskaffenhed, der havde behov for afdækning. Det kan have været den bindingsværkskonstruktion[15], som i sin tid var lovet sognemændene.

Efter nedstyrtning 1667[14], da hullet i første omgang lukkedes med et læs torn og nogle stave, blev muren repareret med »3250 gamle, store mursten«, som var købt i Kalundborg. Endnu 1724 anføres »skrå fjæle, som sidder på den søndre side af kirkegårdsmuren«[16]. To år efter gennemførte murermester Anders Sørensen fra København (jfr. p. 336) en større istandsættelse af hele kirkens ringmur, der afdækkedes med tre rader tagsten[17].

De øvrige notitser om småreparationer[18] på kirkegårdens hegnsmure yder ikke bidrag til deres beskrivelse. Bedst kendt er den vestre mur, som kan være identisk med den mur mod klosterhaven, hvoraf halvfjerde favn (godt 6,5 m) blev ommuret 1700—0l[19]. Næsten hele strækningen fra klosteret til Vestergade, hvor der på indersiden nærmest gaden sås to spareblændinger (den nordre tilmuret), var i behold ind i dette århundrede[20] (fig. 4 og 6 B) og forsvandt samtidig med opførelsen af Dansk Kvindesamfunds hus 1929—30.

Når talen er om kirkegårdens hegning, må det imidlertid fremhæves, at Resens skildring (fig. 1) angiver en slags idealtilstand. I alle tilfælde omkring 1670 var der mod Vestergade og vist også på østsiden bygget i kirkegårdens skel. Her skal ikke nærmere redegøres for de mange huse og mennesker, der

levede som gravpladsernes naboer; kun skal det bemærkes med henvisning til realregistret til Århus bys skøde- og panteprotokoller 1683—93[21], at en række beskedne boder strakte sig langs Vestergade mellem kirkegårdens to indgange. Ejerne betalte i 1680'erne jordskyld til kirken[14]. En sag 1685[22] om bebyggelse af en tomt i kirkegårdens sydøstre hjørne, hvor der havde stået en kapellan-residens, er symptomatisk for de ivrige bestræbelser, som randbebyggelsens beboere til stadighed udfoldede for at udvide deres ejendom på kirkegårdens bekostning. Eksempelvis skal videre anføres, at borgmester Christen Basballe 1718[16] ved vestre rist erhvervede en ejendom, som han hidtil havde lejet[23], og i handlen indgik de mursten, som var i den tilhørende strækning af kirkegårdsmuren. Ved denne og andre lejligheder solgte kirken (desuden) hugne kampesten[24]. 1731 købte urmager Jacob Darmstætter en strimmel jord og bevilgedes året efter trappe og udgang til kirkegården[25].

Kirkegårdens *indgange.* De tre indgange, der angives på Resens prospekt (fig. 1), var hovedadgangene; herudover har der fra hospitalsområdet eksisteret døre og gennemgangsmuligheder, som ikke skal nærmere bestemmes[26]. Udgange fra kirken omtales under bygningen. Det fremgår af jordskyldsbogen 1562[27], at et par af indgangene, hvoraf den ene kaldtes Closter røst, var forsynet med de †*riste,* der skulle holde kvæg væk fra kirkegården. Når jord og møg havde fyldt hullet, hjalp foranstaltningen ikke, og en sådan tilstand er vel baggrunden for, at natmanden 1670 måtte fjerne en hest, der havde brækket benet i risten[14].

Ved nedrivning 1935 af Vestergade 22 fandtes levn af den murede grube, der har tilhørt sydsidens *vestre* rist[28] (fig. 5,5). Denne indgang var kirkedøren nærmest og har været kirkegårdens hovedadgang, normalt benævnt vestre rist, en enkelt gang omtalt som den store[29]. Om »den port for kirkegården«, der 1687—88 fornyedes og tjæredes[14], sad her, er usikkert. Samtidig med murens ovenfor omtalte istandsættelse 1726 forfærdigede Laurits snedker indkørselsport[17]; 1759[30] nævnes stakitport, der maledes rød og hvid. Indgangen indeholdt vist en fodgængeradgang ved siden af køreporten, og en efterretning fra 1778, da Johan Meyer udførte port med stakitlåge og tre piller[31], må angå denne indgang og betyde, at en muret portal, som den der vises på Resens prospekt, var blevet nedbrudt.

Den anden indgang i Vestergade benævntes fortrinsvis *østre* rist[32], nogle gange søndre[33] og undertiden karakteriseredes den ved ejeren af huset østfor (Morten Hvas)[34]. Der foreligger efterretninger om reparationer og oprensninger af risten[35]; muligvis var en stakitport, der 1762 udførtes af Johan Meyer og maledes af K. M. Bruun[36], beregnet til denne indgang. Østre rists murede portal var 1794 kirkegårdens sidste og »kun til tab og aldeles ingen ziir«; samme år blev den nedbrudt af murermester N. J. Schandorff og afløst af piller[37].

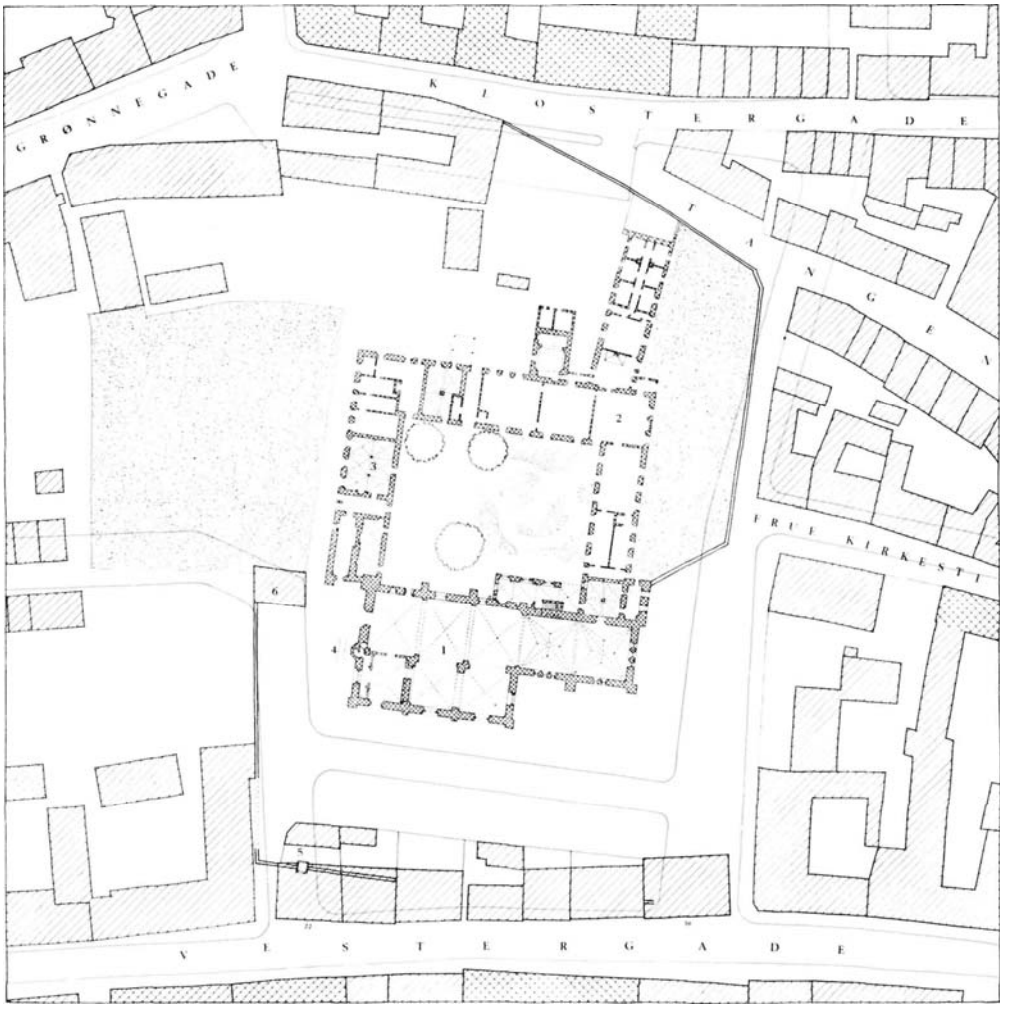

Fig. 5. Kvarteret omkring Vor Frue kirke ved midten af 1800-tallet, og i dag (1974), 1:1200. Tegnet af KdeFL på grundlag af bykort 1855 (F. J. Salomon) og 1870 (V. F. A. Berggreen & Budtz Müller), udateret grundplan af klostret for ombygningen (NM), klosterplan 1858 (J. Kornerup), plan med kirkegårdsmur og rist 1935 (Th. Basmussen, DgB) samt Stadsingeniørens karrékort D 299, D 528, E 4351 og H 307. De nuværende gadelinier er angivet med grøn farve; stadig eksisterende huse er krydsskraverede. 1. Vor Frue kirke. 2. Den ældre hospitalskirke. 3. Nuværende hospitalskirke. 4. Ældre †kirkegårdsmur (p. 1010). 5. †Rist i indgang (p. 1012). 6. †Sprøjtehus (p. 1017). — *The district around the Church of Our Lady about the middle of the last century and as it is today. The present streets are shown in green. The wings of the former monastery have changed a great deal compared to the condition the drawing depicts, and of the houses in the surrounding district only those marked with cross hatching are preserved. 1. The Church of Our Lady. 2. The earlier hospital chapel. 3. Present hospital chapel. 4. Remains of earlier churchyard wall(?). 5. Entrance in a more recent churchyard wall, no longer extant. 6. Demolished building where fire-engine was housed.*

Indgangen i den korte mur ved klosterets østfløj, der må være udgangspunkt for det ovenfor nævnte gadenavn Frue kirkerist, er utvivlsomt den, der i 16 og 1700-tallet betegnes *nordre* rist[38], sikkert tillige »risten på kirkens norder-

H. Anderson Ebbesen o. 1920

Fig. 6 A. Vor Frue Kirkeplads. Bagsiden af den i 1930'rne nedrevne husrække mod Vestergade, set fra nordvest (p. 1016-17). - *The former churchyard bordered on the street Vestergade by houses demolished in the 19S0's.*

ste side«, hvis jern fornyedes 1661 efter polakkernes hærgen[14]. Muligvis er denne indgang også identisk med »risten bag klosteret«, hvor der 1688—89 gjordes ny ramme og sattes tre små egebarconner (stolper) samt fire lægter for at hindre »uforskammede folk deres slemme forsæt«[14]. Som Resens afbildning viser, var indgangen udstyret med portalhus med trappegavle, før »hvælvingen« fjernedes 1791 og erstattedes af to murede piller[39], der formentlig afdækkedes med bly[40].

Ligesom ved andre kirker (jfr. ovenfor p. 120) har det samlede kirkegårdsområde været opdelt i flere *sektioner,* der i store træk fremgår af regulativ 1696[41]: De fattiges jord øst for kirken[42], hospitallemmernes vestfor[43], mens stykket her imellem, arealet syd for kirken, må være det, der blot benævnes Frue kirkegård. De dyreste, overvejende murede begravelser[44] fandtes i kirkens del af klostergangen, hvor der 1686 henstod tre ligbårer[45]. I klostergården (korsgangen?) er fundet levn af middelalderlige *begravelser*[46].

Adskillelsen mellem de enkelte afsnit må have fremgået af de *brolagte stier,* der strakte sig fra østre og vestre rist til kirkedøren og nævnes første gang i

Hugo Matthiessen 1917

Fig. 6 B. Vor Frue kirkeplads. Den vestre †kirkegårdsmur (p. 1011), set mod Vestergade. — *The west enclosing wall of the churchyard, demolished 1929, seen from the north. In the background Vestergade with houses which are no longer extant.*

anledning af en reparation 1666[14]. Pikkeren måtte jævnligt udbedre brolægningen for at skaffe kirkegængerne tørskoet over det morads, kirkegården udgjorde i regnvejr[47]. Der har til angivelse af grænser yderligere været opstillet *stakitværker:* 1687 indhegnedes nogle »unyttige steenepladzer«, året efter bekostedes »sprinkelværk« ved østre rist[14], og »ræchetræer« ved to riste repareredes 1721[16]. Fra 1700-tallet foreligger omtaler af rækværker, der blev nyopsat, malet eller repareret; særlig i århundredets første årtier har der været stor aktivitet[48]; sidste melding (1799[37]) angår 14 fag, der gjordes blågrå med hvide hoveder. Det må fortrinsvis have drejet sig om indhegning af større områder, men 1759 omtales[17], at provst Pingel har købt og indhegnet sig et stykke af kirkegården. Kirkegårdens almindelige *tilstand* kan ikke have afveget væsenligt fra den tilfældige og snavsede uordentlighed, der kendes andre steder fra (jfr. p. 119 med henvisninger). Fra sidste del af forrige århundrede har Frederik Visby fastholdt situationen, fig. 4. Udtjente ligsten flyttedes tid efter anden ud fra kirken[49] og henlå, til de genbenyttedes eller sammen med andre materialer solgtes på auktion[50]. Fra midten og sidste halvdel af 1700-tallet er

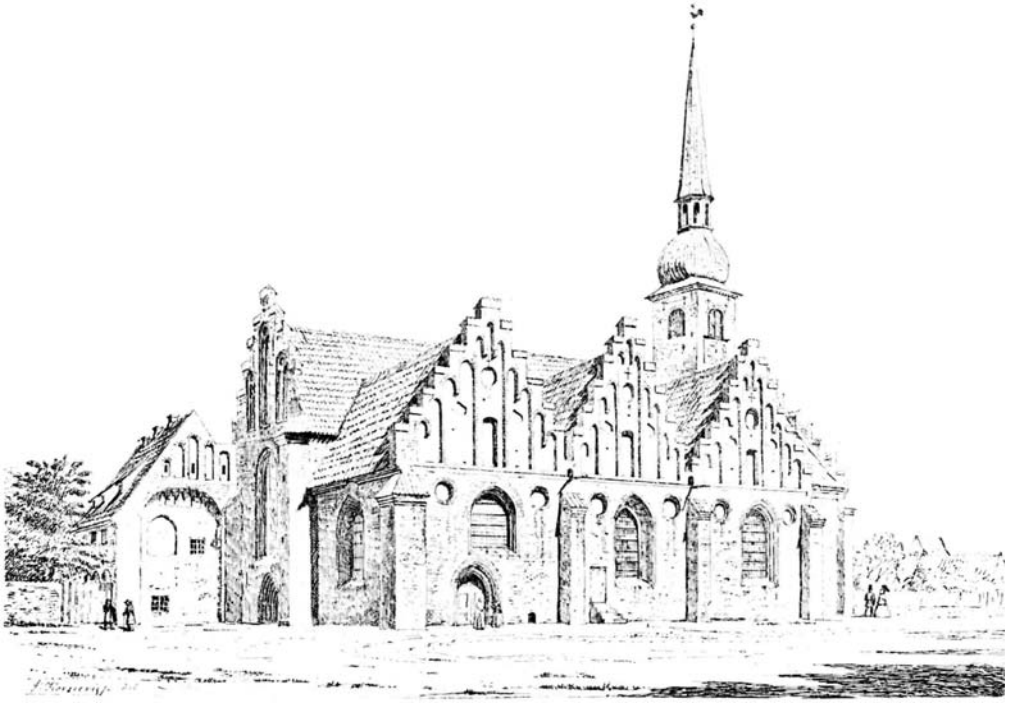

Fig. 7. Vor Frue kirke. Pennetegning af Jacob Kornerup 1858 (NM). — *Church of Our Lady. Pen and ink drawing of the south side 1858.*

mange efterretninger om fliser[51], ligsten[52] og gravtræer[53], der indlagdes på kirkegårdens gravsteder. 1726 nævnes lindetræer[17], der vist stod øst for koret.

Om et †*kalkhus,* der første gang nævnes 1672[14] og blev nedrevet 1725[17], er identisk med den lille bygning, som Resen (fig. 1) gengiver nær nordre rist, er usikkert; i så fald kunne denne rist være den samme som risten ved kalkhuset, der omtaltes 1716[16]. I alle tilfælde var der til dette materialskur, 1730 kaldet »klackhuus«[17], kun brugt 320 tagsten, og det har derfor været af beskeden størrelse. Huset bør vist ikke forveksles med den kalkkule, der 1692—93 anlagdes ved kirkeporten[14]; her er uden tvivl tale om den kule, som fandtes ved udgravninger 1955 foran kirkens vestgavl, hvor den havde forårsaget ødelæggelse af et ældre fundament (p. 1033).

† *Benkiste* forfærdigedes af snedkeren Johan Meyer 1764[36].

†*Halsjern* opsattes 1687 på en egestolpe med et bræt, hvorpå maleren havde gjort bogstaver[14].

Efter at man omkring 1810 var ophørt med at begrave på kirkegården, indtraf ligesom ved andre købstadskirker en bemærkelsesværdig rådvildhed med hensyn til anvendelse og dispositioner for det frigjorte areal. Der kom planer

Stenders Forlag o. 1938

Fig. 8. Vor Frue kirke og kirkepladsen set fra sydsydvest. - *The Church of Our Lady. Photograph* of the south side ca. 1938.

om at fjerne de gamle ligsten; det var imidlertid vanskeligt at vedligeholde mure og låger eller forhindre, at kirkegården benyttedes til »hvadsomhelst brug«. Inspektionen foreslog at indelukke med stakitværk nærmest kirken, at anlægge en alfarvej over kirkegården og overlade det, der kunne undværes, til »de påstødende, pladsløse grundejere«[54]. 1817 og senere fjernedes partier af ringmuren, og Schytte opsatte et dyrt stakit, som Bøgh malede »olivencoleur« med hvide hoveder[55]. Denne herlighed varede kun kort, da stakittet allerede 1820 flyttedes til den nyanlagte Søndre kirkegård uden for byen[56] (p. 57). At en stribe jord langs Vestergadehusene udlejedes til beboerne, gav naturligvis anledning til klage fra dem, der havde gravsteder her[54]. Den kyndige topograf Jens Henrik Larsen, der var sognepræst ved Frue kirke 1816—21, besværede sig gentagne gange over, at beboerne inddrev søm og spigre i kirkens mure og tørrede tøj på pladsen, så man ikke kunne komme frem for våde og ophængte klæder; desuden: »langs ad kirkens mure og rundt om på kirkegården og det endog til op til dørene aflægges daglig renovationsskarn. Bønderne holder med deres heste og vogne om løverdagen lige op til kirken, og jeg tør vente, at man snart forlanger at indsætte hestene i kirken, hvis det skulle blive

regnvejr«[57]. Til trods for, at stiftsøvrigheden 1824 bifaldt afspærring med bomme og pæle omkring kirkebygningen[59], lød lignende toner ved syn 1846[58].

Ejerne af husene langs Vestergadesiden fik 1835 afslag på anmodning om at måtte købe de lejede arealer[60]; de erhvervede dog mindre jordstykker 1844[61], og året efter gav kancelliet tilladelse til loddernes afhændelse[62]; 1848[63] og 1852[64] fortsattes salget. Et areal ved Frue kirkesti overdroges 1859 det i 1836 oprettede arveprinsesse Carolines asyl[65]. I anledning af en byggesag samme år udtrykte bispen ønske om, at »inspektionen arbejder henimod, at der opføres ordentlige façader ud til kirkepladsen i stedet for de uhyggelige småhuse og plankeværker, som nu findes«[62]. Senere udkastede en af ejerne en plan om en ny bebyggelse mod at få et ekstra stykke af pladsen. 1862 drøftedes frilæggelse af kirken, men kancelliet mente, at enhver tanke herom ikke foreløbig kunne realiseres[62].

†*Vandhus* tilbygget kirken indstilledes til fjernelse ved syn 1823[66].

1837 opførtes et *sprøjtehus* i hjørnet af pladsen foran kirkens vestgavl[67] (fig. 5,6); på samme sted rejste Aarhuus Skipperlaug 1850 en bygning, der rummede remiser for både brandsprøjten og laugets ligvogn[68].

I fortsættelse af restaureringen (p. 1075) foretoges 1885 afgravning af jord omkring kirken[69], og 1892 fandt en arealregulering sted ved Nygade[70].

Forandringerne omkring kirken, hvortil hører et par af klosterlængernes helt eller delvise nyopførelse 1878—79, har i nyeste tid omdannet hele kvarteret (jfr. fig. 5): I midten af 1930'rne blev husrækken Vestergade 10—22 på kirkepladsens sydside jævnet med jorden[71]; allerede 1929 var »Harmonien« (Vestergade 24, jfr. fig. 6 B) forsvundet[72]. Nedrivninger ved Tangen, der var indledt i århundredets begyndelse, fortsatte i 30'rne[73] og har foreløbig kulmineret i slutningen af 60'erne med fjernelse af den trekantede bebyggelse, som var fremstået ved Klosterports gennembrud 1913. I årene omkring 1970 er endvidere bolighusene i Nygade skiftet ud ifølge en korrigeret plan fra 1962[74]. Mange af ændringerne har været foranlediget af et ønske om eller har medført nyopførelser, som nu præger billedet. I en samlet betragtning af Frue kirkes situation må man konstatere, at i den sidste menneskealder har trafikeksperter, frilæggelses-forkæmpere, spekulanter og nivelleringstilhængere her kunnet notere bemærkelsesværdige resultater.

Pladsen mellem kirken og Vestergade er af kommunen i løbet af vinteren 1974—75 omlagt, beplantet og belagt med de blårøde klinker, som behersker det nye Nygadebillede. Mod øst hegnes området af en lav, granitstensafdækket mur i røde tegl, og langs en gang, der løber parallelt med kirkebygningen, er lagt otte ældre gravsten.

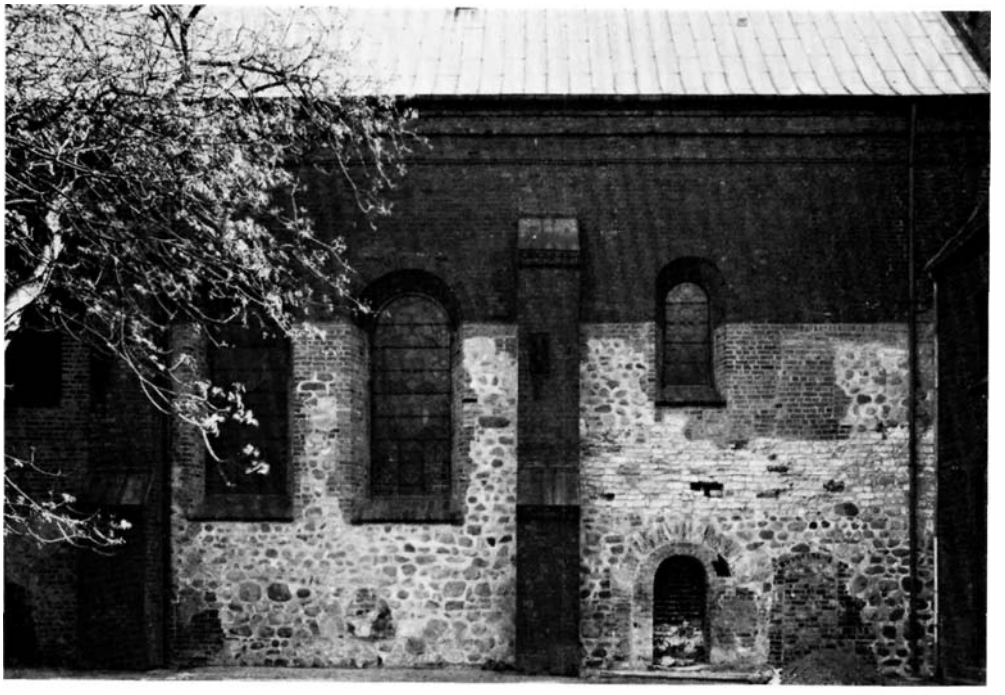

C. G. Schultz 1952

Fig. 9. Vor Frue kirke, Skibets nordfaçade (p. 1030) med portal (p. 1031) og de 1956-57 blændede vinduer (p. 1072). — *The north facade of the nave of the abbey shows signs of alterations and secondary (now walled up) windows. It also contains remains of the granite and calcareous tufa of the earlier church. On the right is the original, round-arched portal, which was reopened in 1957 in the reduced form.*

DEN ÆLDRE STENKIRKE

I den eksisterende bygning indgår partier af ældre murværk; i tilslutning hertil er i 1950'erne ved udgravning fremdraget og delvis rekonstrueret ret omfattende levn af teglstenskirkens forgænger (jfr. p. 1007). Tilsammen meddeler disse rester hovedtrækkene af den ældre bygnings grundform. En række væsentlige spørgsmål må dog lades ubesvarede, og det ikke alene hvad opstalter og enkeltheder angår.

Fig. 27 viser det murværk og de bygningsrester, som henføres til den ældre stenkirke eller indgår i drøftelserne om den; af denne tegning og fig. 20 fremgår tillige disse levns placering i forhold til det nuværende kompleks. Den ældre kirke falder i tre dele: 1. Østafsnit bestående af krypt, mulige kortårne og kor, 2. skib og 3. vestparti. I denne rækkefølge vil de bevarede levn beskrives, hvorefter der p. 1035 skal anføres bidrag til en sammenfatning og vurdering.

Materialer og konstruktion. Fundamentet under kryptens ydermure er ikke iagttaget; ved udgravning i hjørnet mellem kirken og dens sakristi er imidlertid

C. G. Schultz 1955

Fig. 10. Vor Frue kirke. Kryptens østre ende, set fra nordvest, efter frilæggelsen. — *The east end of the crypt after clearance, seen from west-north-west. The three apses, later walled up, can be seen in the background, and above them remains of burial chambers of a more recent date.*

fremdraget en ca. 130 cm lang strækning af marksten, som ca. 140 cm under klostergangens belægning hviler på rødligt grus. Både under og i denne ca. 40 cm høje stenpakning, som udgraveren anser for en rest af nordre kortårns (jfr. p. 1027) fundering, fandtes frådstensstumper[75].

Fotografier taget under frilæggelsesarbejderne i krypten viser, at murene er udført som kassekonstruktion; notater fra samme lejlighed angiver, at stenene i livet af østafslutningens svære murmassiv var lagt i ler, mens kalkmørtel var benyttet til inder- og yderside samt i langmurene. På disses inderside er materialet overvejende marksten, hvoraf en del er omkring en alen i tværmål; henmuringen er foregået fortrinsvis i vandrette lag. Til sider og stik ved vinduer, til væg- og fripiller, vanger i døråbninger og lignende steder er anvendt frådsten, som har imødekommet ønsket om et materiale, der uden større besvær lod sig bearbejde. Som byggeemne ved kryptens (nu rekonstruerede) overhvælvning har tilsyneladende udelukkende været brugt den relativt lette kildekalk.

De bevarede partier af kryptens vægge og piller dækkes af et op til tre cm svært, glittet pudslag[76], hvormed murværkets ru overflade har været udjævnet. På pudsen iagttages sine steder særdeles sparsomme rester af kalkmalet

C. G. Schultz 1955

Fig. 11. Vor Frue kirke. Kryptens østre ende, set fra østsydøst, efter frilæggelsen. — *The east end of the crypt after clearance, seen from east-south-east. The three apses, later walled up, can be seen in the foreground, where it shows clearly that the closing of the deep middle apse was done in two stages.*

dekoration, der kan være jævngammel med bygningen (jfr. kalkmalerier). Tydeligst i vestenden, hvor bevaringstilstanden i det hele taget var bedst, ses det stadig, at væggene og formentlig tillige hvælvet sekundært har været hvidtet.

Størrelser og udformning. Murtykkelserne kan i den nuværende tilstand ikke konstateres umiddelbart; indirekte og ud fra placeringen af falsen i (den nu tilmurede) passage mellem krypten og klostergården (fig. 20) fremgår det imidlertid med sandsynlighed[77], at langmurene har været omkring een meter svære (jfr. p. 1038). Østafslutningen var ved udgravningen 1955 stærkt ruineret, og ingen steder fandtes façadesten i behold. Murkernen med tilslag af kamp iblandet enkelte frådsten var imidlertid bevaret i sådant omfang og form, at de nedennævnte apsider ikke individuelt kan have givet sig til kende i bygningens ydre. Den halvrunde østafslutning, som må rekonstrueres på det foreliggende grundlag[78], har haft sit centrum i midten af korgavlens inderside (fig. 27) og i siderne været indrykket knap en meter i forhold til gavlens udvendige hjørner.

KRYPTEN er et rektangulært rum, der i øst-vestlig udstrækning måler 11,7 m, på den anden led godt det halve: 6,65 m. Ved to rækker, hver på fire kvadratiske fripiller, deles rummet på langs i tre skibe, der hver i øst afsluttes med

C. G. Schultz 1955

Fig. 12. Vor Frue kirke. Kryptens østligste fagrække, set fra nord, efter frilæggelsen. — The row of bays furthest to the east in the crypt after clearance, seen from the north. The south wall contains a stone-built wall seat and remains of vaulting. On the right (partly walled up) a doorway to the south annex.

en ujævnt halvrund apsis, der utvivlsomt har huset et alter[79]. Midtapsis, der er 133 cm bred og 204 cm dyb, udmærker sig ved sin størrelse over for side-apsiderne, hvor de tilsvarende mål er henholdsvis 102 og 91 (nord), 103 og 95 cm (syd). Åbningernes rekonstruerede højde andrager i midten 225, til siderne 210 cm. Virkningen af denne størrelsesfordeling øges ved, at sideskibene er bredere end midtskibet, jfr. fig. 21, hvor breddelmål, pilleafstande m.v. er angivet[80] Ved frilæggelsen var murværket i kryptens østende nedbrudt til ca. en meter over gulvet (fig. 18), og ved genopbygningen afstod man fra at give apsiderne vederlagsmarkering eller anden dekoration.

De nævnte fripiller og tilhørende, rektangulære fremspring på væggene opdeler krypten i 15 omtrent kvadratiske fag, hvorved hvert skib bliver fem fag langt. Vægpillernes relativt kraftige fremspring, der varierer mellem 30 og 37 cm, etablerer for hvert normalfag en niche, hvori der er en knap 40 cm høj, *muret bænk.* Vægpillerne er uden base og afsluttes foroven med en simpel vulst (fig. 13), hvis overside ligger 150—158 cm over gulvet[81].

Hver fripille, hvis kvadratiske skaft har en sidelængde på 48—52 cm, er udstyret med en enkel skråkantfod, hvorover forløber en vulst (fig. 10); begge profilled er udført i samme stenblok[82] Ligesom ved vægpillerne krones skaf-

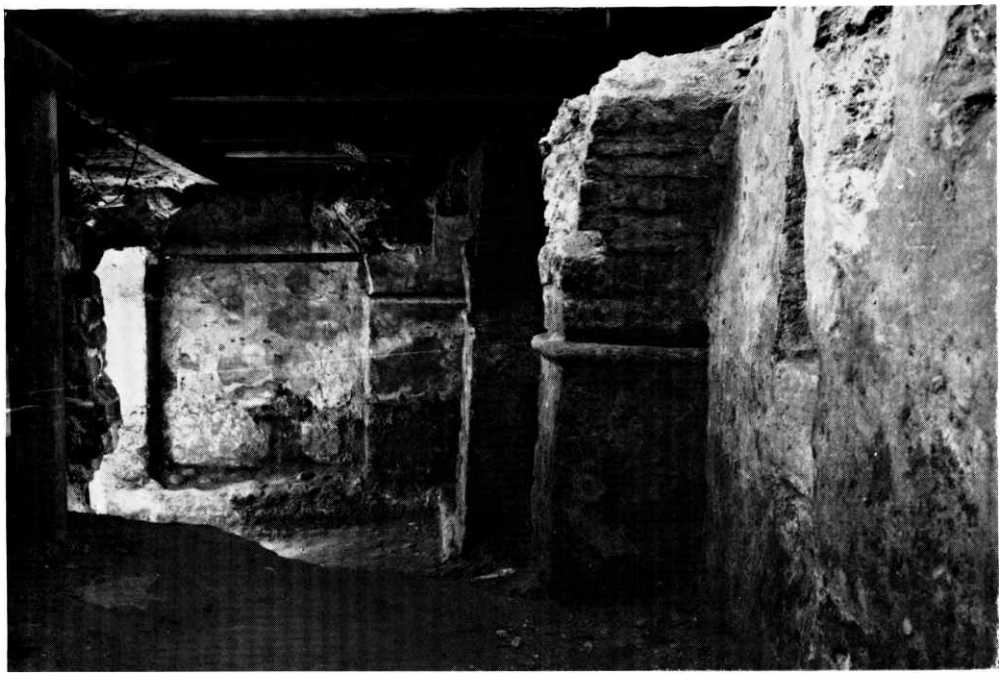

C.C.Schultz 1950

Fig. 13. Vor Frue kirke. Kryptens nordre sideskib, set fra ost, under frilæggelsen. Den relativt gode bevaringstilstand og de pudsede vægge fremgår af billedet. — North aisle of crypt during clearance, looking ivest (cf. fig. 24).

tet[83] med en rundstav (lig. 19. b), der markerer hvælvets vederlag[84]. Ved rummets udgravning var de bedst bevarede af fripillerne det østligste par, som stod i ca. en meters højdev[86]; også af nogle andre piller var den nederste del i behold på stedet, men ingen stod i fuld højde.

Spørgsmålet om den oprindelige højde vil efter genopbygningen, da alle piller nymuredes fra grunden[85], næppe kunne besvares endeligt. Den højde på ca. 174 cm, som i dag måles fra gulv til topvulstens overside, er fremkommet på følgende måde: En løsliggende blok, som fandtes i kryptens sydøstligste fag (fig. 12) og tydeligvis udgjorde en fripilles øverste stykke inklusiv den kronende rundstav, henførtes meget rimeligt til den nærmeste pille og anbragtes oven på den stående del af skaftet. Schultz følte sig overbevist om placeringens rigtighed og genopbyggede krypten med fripiller, der er en snes cm højere end vægpillerne[87]; Aksel Skov (p. 1078) hældede til samme anskuelse som udgraveren. Aage Roussell derimod, som ligeledes på stedet deltog i overvejelserne om rekonstruktionen, mente, at blokken skulle drejes i forhold til pillens nedre del, hvorved den samlede højde ville blive mindre[88]. I konsekvens af forskellen i vederlagsniveau er de gjordbuer, der forbinder væg- og fripiller, skæve; dog føles denne omstændighed ikke meget generende i praksis (jfr. lig. 24).

C. G. Schultz 1955

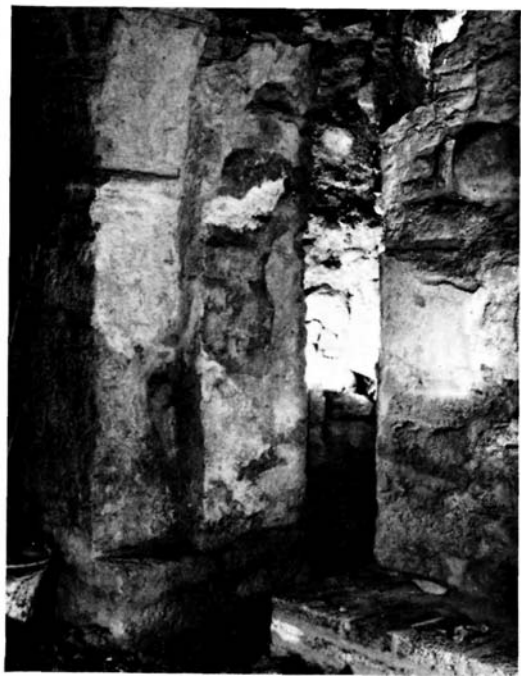

Poul Pedersen, 15. oktober 1957

Fig. 14. Vor Frue kirke. Kryptens nordvæg, første og andet fag østfra, set fra øst. T.h hvælv i nordre siderum (p. 1027), i forgrunden en lille del af nordre sideapsis (p. 1022). — *Detail of north wall of crypt with remains of barrel vaulting above the north annex, seen from the east.* Fig. 15. Vor Frue kirke. Udsnit af kryptens sydvæg, med døråbningen ind til søndre siderum (p. 1027), set fra nordvest. — *The opening between the crypt and the south annex, seen from north-west.*

Poul Pedersen, 7. maj 1957

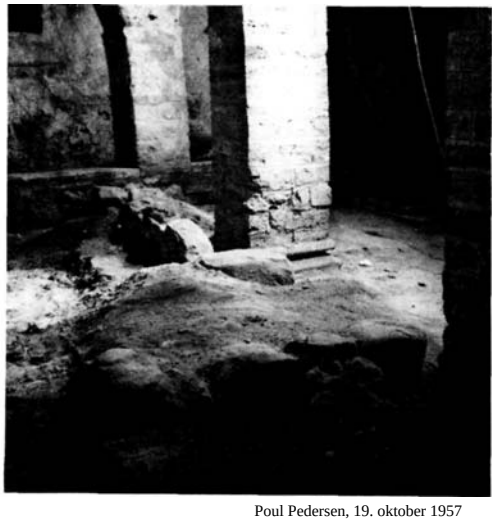

Poul Pedersen, 19. oktober 1957

Fig. 16. Vor Frue kirke. Udsnit af kryptens vestmur, set fra vest, med indgang, rest af vanger ved nedgang (p. 1026) og (t.v.) murstykke tilhørende gravkammer fra nyere tid. — *The main entrance of crypt, since re-built, in the west wall, on the main axis of the church, seen from the west.* Fig. 17. Vor Frue kirke. Kryptens tredie fagrække (østfra), set fra sydsydvest, med stenpakninger, i forgrunden formentlig fra et alter (p. 1038). – *The crypt. Stone packing material, presumably belonging to a later altar and dividing walls in the third row of bays from the east, seen from the south.*

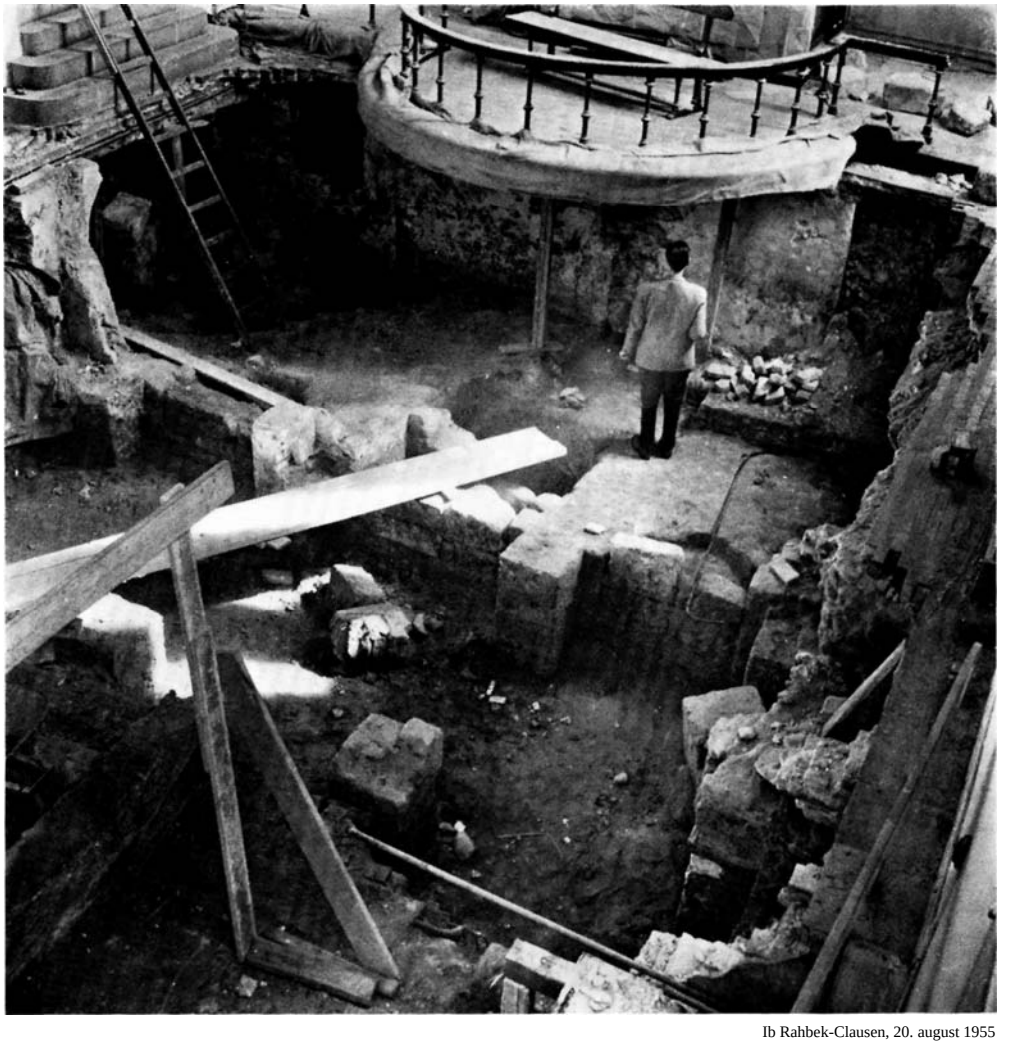

Ib Rahbek-Clausen, 20. august 1955

Fig. 18. Vor Frue kirke. Kryptens østre ende under udgravning. - *The crypt under the choir of the abbey, photographed during clearance in the 1950's. The picture shows the east end of the crypt with the apses, later walled up, seen from the south-west.*

Overhvælvning. Pillerne indbyrdes, og hver pille med respektive vægpille(r), forbindes med en retkantet, fladtrykt rundbuet gjordbue, hvis bredde på 48— 50 cm svarer til pillernes sidelængde. Videre er vægpillerne to og to forbundet med en retkantet, halvcirkulær skjoldbue, om hvis form og udførelse bevarede partier afgav fuldstændige oplysninger (fig. 12 og 13). På disse forlæg er der i hvert fag muret et grathvælv, dannet af to, hinanden krydsende, halvrunde tønde-hvælv med vandrette isselinier. Ved kryptens frilæggelse var overhvælvningen næsten helt ødelagt, dog var så meget i behold på plads langs væggene eller fandtes løst liggende som brokker, at rigtigheden af den udførte rekonstruktion,

hvad hvælvtypen angår, er hævet over tvivl. Enkelte af de nedfaldne partier, som ved genopbygningen indmuredes i hvælvet, indeholdt således en grat, men den oprindelige lokalisering af sådanne levn, og dermed gratens relative placering, kunne naturligvis ikke genfindes. I forening med de nævnte tvivl angående højden på fripillerne medfører disse usikkerhedsmomenter, at den gennemførte overhvælvning, der af hensyn til rumvirkningen i det overliggende kor måtte gøres lavest mulig[88], ikke kan være ganske identisk med den oprindelige.

Det nuværende *gulv* af ulige store, uregelmæssige frådstensheller er lagt i efterligning af det oprindelige, hvoraf der fandtes enkelte, ca. 8 cm tykke fliser[89]. Som underlag herfor tjente et ti cm højt lag af håndstore sten, pakket i ler og lagt over et lag frådstensskærver og muld, der udgjorde et afretningslag over et ca. tyve cm højt niveau af større sten. Disse hvilede på sand, som ved undersøgelsen fulgtes ind til to meters dybde; ca. 60 cm under gulvet konstateredes et mørkt lag af 6—7 cm's tykkelse.

Tre oprindelige *døråbninger* er placeret i krypten: Een i midten af den vestre kortende og een i hver langvægs næstøstligste fag, hvori den sidder forskudt mod øst. Den vestre indgang har været kryptens hovedadgang; om den i begyndelsen har været den eneste forbindelse med omverdenen kan ikke længere afgøres[90]. Med lige gennemløbende vanger er i den 145 cm svære vestmur etableret en 97—99 cm bred åbning, hvis overdækning, der var nedbrudt før frilæggelsen, er rekonstrueret i rundbuet form. Ingen levn eller spor er registreret i passagens bund, hvor man 1957 har muret en trappe, der fungerer som nedgang fra skibet til krypten. I lyset af de vestfor fundne stenpakninger[91] (fig. 16) har denne rekonstruktion al rimelighed for sig, bortset fra at det oprindelige gulv i skibet lå ca. 125 cm lavere end det nuværende[92] (jfr. p. 1031), svarende til ca. 115 cm over gulvniveau i krypten.

Langmurenes døråbninger, der har forbundet krypten med de nedenfor omtalte siderum, har øjensynlig oprindelig været ens; den nordre er udvidet (p. 1038), den søndre var ved frilæggelsen relativt godt bevaret (jfr. fig 15) og målte mellem de lige gennemløbende vanger knap 80 cm. 142 cm over gulvet fandtes vederlag for det overdækkende, tydeligvis rundbuede frådstensstik, hvoraf der i vestsiden sad et 30 cm højt parti.

Antagelig har krypten oprindeligt i langmurene haft ialt seks[90] *vinduer,* hvoraf tre er temmelig godt bevaret (jfr. p. 1038), et i sydsiden og to mod nord, alle med den vandrette bunds underkant ca. 140 cm over nuværende gulv. Disse i vægplanet 68—73 cm brede åbninger har været simpelt dobbeltsmigede og i alle tilfælde på indersiden afsluttet med rundbuede frådstensstik, hvoraf der ved frilæggelsen eksisterede betragtelige rester, som gav grundlag for den gennemførte rekonstruktion. I de murede åbningers ca. 40 cm brede lysning

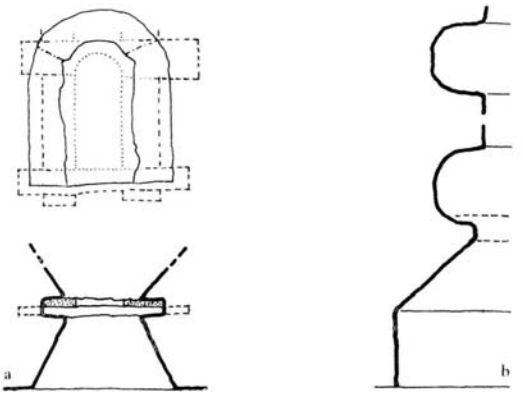

Fig. 19. Vor Frue kirke, detaljer fra krypten, a. Oprindeligt vindue i sydsiden 1:40 (p. 1026). b. Kragbånd og base fra fripille 1:6 (p. 1022). K de F L 1973 — *In the longitudinal walls of the cryp the greater part of three windows are preserved. In so far as size and shape are concerned, they are identical. The drawing shows: a. The window on the south side, seen from the inside 1:40 (cf. fig. 25). b. Details from one of the piers in the crypt 1:6.*

er der i kalkmørtlen aftryk af ramtræet, som har bestået af to lodrette og to vandrette karmstykker (fig. 19. a); blandt de op til 20 cm brede planker måles tykkelser på tre cm. I midtapsis er ved genopbygningen udført et smiget rundvindue som savner konkret belæg[93] og kan forekomme tvivlsomt i betragtning af østafslutningens svære murtykkelse. Dog kunne dispositionen finde nogen hjemmel i den åbning, hvoraf der fandtes rester i den ene af apsidens sekundære lukkemure (p. 1038).

SIDEBYGNINGER: KORTÅRNE? Hver af de to sidedøre i langmurene har sat krypten i forbindelse med en udbygning, hvoraf der kun var meget sparsomme rester i behold ved undersøgelsen i 1950'erne[94]. I syd konstateredes levn af et rum, hvis udstrækning parallelt med kirkens hovedakse har været ca. 190 cm. Væggen imellem dette rum og krypten udgør en del af sidstnævntes sydmur, hvis tykkelse på den pågældende strækning reduceres til en halv meter. I side-rummet indeholdt denne væg, hvor der var bevaret fragmenter af kalkmalet dekoration, den nederste del af et øst-vestgående tøndehvælv.

Eksistensen af den tilsyneladende analoge, nordre udbygning er godtgjort ved rester af et lignende tøndehvælv (fig. 14), hvis vederlagsniveau ligger ca. 35 cm over kragbåndet på nærmeste vægpille i krypten. Hvælvet, der nu indgår i loftet i den gang, der forbinder krypten og sakristiets nedre stokværk, vurderede udgraveren med usikkerhed til at have overspændt et 135 cm bredt rum, som i øst-vestlig udstrækning ser ud til at have målt ca. to meter[95]. Videre er det p. 1020 nævnt, at en sondering i munkegangen afslørede en fragmentarisk stensætning, der med udgraveren kan opfattes som levn af funderingen under udbygningens nordvestre hjørne.

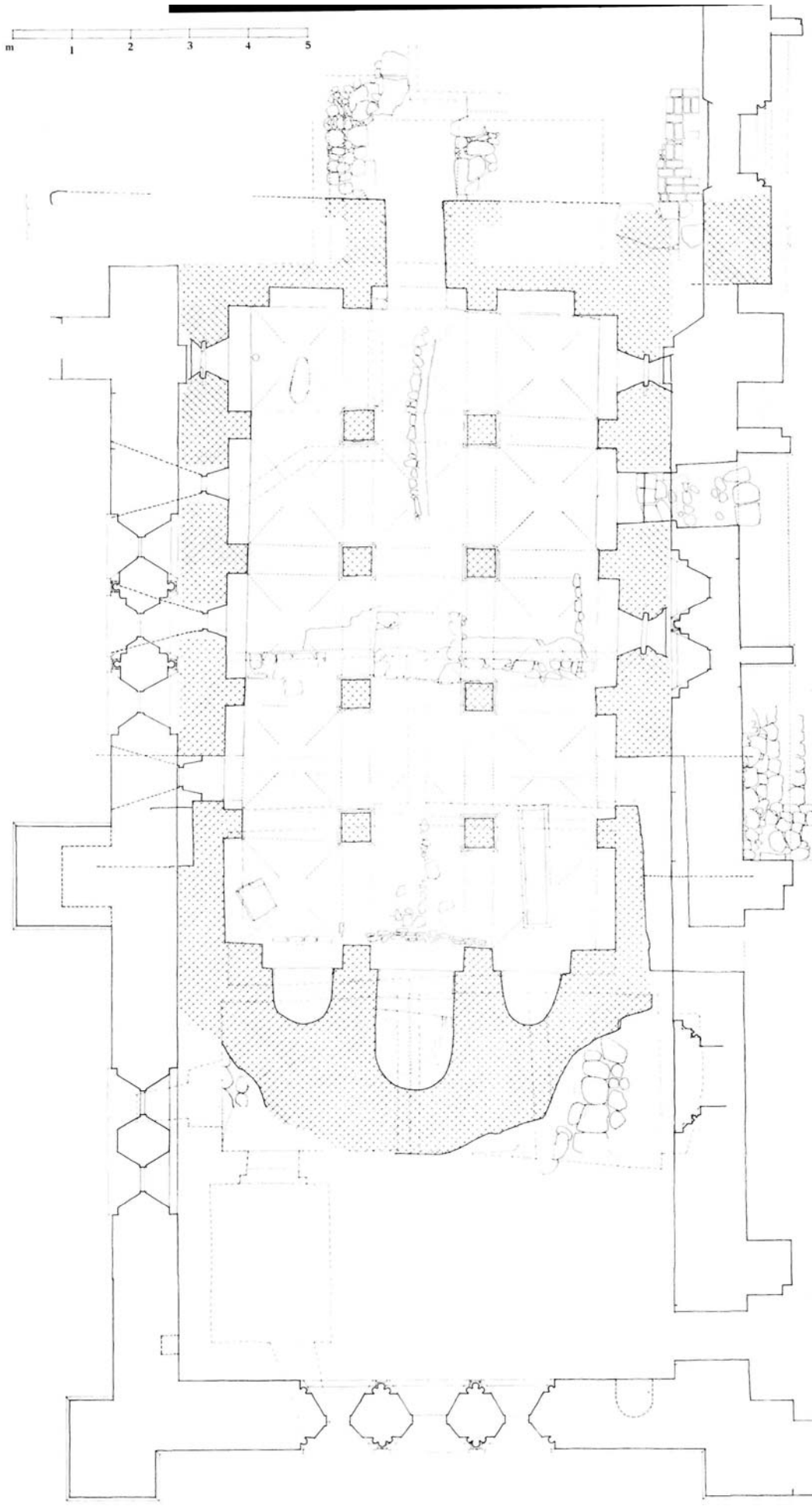
m
1
2
3
4
5

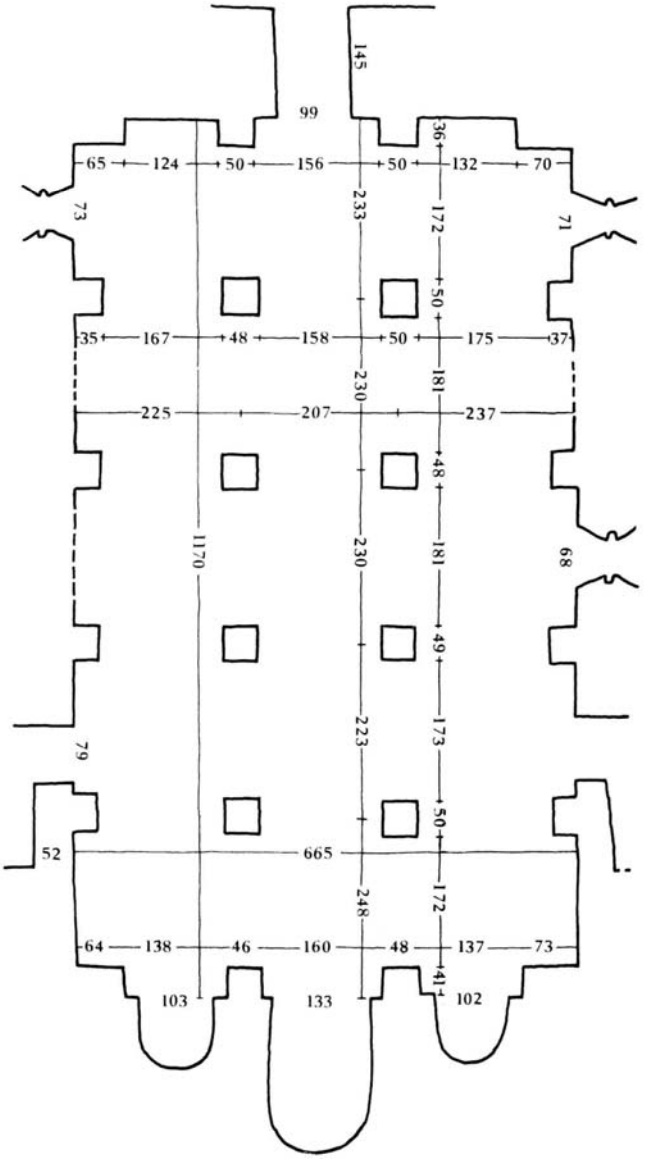

Fig. 21 (ovenfor). Vor Frue kirke. Grundplan af den genopbyggede krypt 1:100 (KdeFL). De anførte mål i centimeter. — *Ground-plan of the reconstructed crypt 1:100. Measurements given in centimetres.*

Fig. 20 (til venstre). Vor Frue kirke. Grundplan af klosterkirkens kor og krypten 1:100 med angivelse af mure og enkeltheder, der fandtes ved frilæggelsen i 1950'erne; gravrum fra nyere tid markeret med punkteret linie med prikker. Vest opad. Tegnet af KdeFL på grundlag af det rekonstruerede rum samt fotografier, måleblade, skitser og notater af Poul Pedersen, C. G. Schultz og Svend Søndergaard (p. 1037—39; jfr. p. 1008). — *Ground-plan of the crypt 1:100 showing walls and details present at clearance in the 1950's. Drawing based on the reconstructed crypt, plus available document measurements, sketches and notes.*

Er denne tolkning rigtig, og har udbygningerne været ens, betyder det, at de har sprunget godt halvtredie meter frem for kryptens façader, og på den anden led har målt ca. fire meter. De nævnte tøndehvælv overspændte da kun omkring halvdelen af arealet inden for ydervæggene.

Som tidligt foreslået[75] kan det ud fra deres placering, relativt svære mure og beskedne størrelse være nærliggende at opfatte udbygningerne som kortårne. Spørgsmålet om hvorvidt rumopdelingen peger hen på liturgiske indretninger, hvad kalkmalerierne måske kunne tyde på, eller om et eller begge de små rum har været udstyret med trapper, kan undersøgelsesnotaterne ikke besvare.

Af selve KORET er der intet i behold. Omstændighederne lader antage, at forbindelsen mellem kor og skib har foregået ad trapper, som flankerede den ovennævnte nedgang til krypten.

Af SKIBET er der bevaret dels store partier af den ca. 115 cm svære nordre langmur, som udgør hovedparten af den nuværende kirkes nordmur, dels et mindre afsnit af den ca. 145 cm tykke vestmur, som udgør en sektion af bunden i den nuværende kirkes vestgavl. På kryptens 145 cm tykke vestmur må det ældre skibs østgavl have hvilet, men bortset fra det udvendige nordhjørne er der intet levnet. I vestenden iagttages den overhvidtede inderside af *funderingen*, der er udført med horisontale lag af marksten og i den nuværende tilstand springer omkring en fod frem for væggen. Over det nuværende terrain svarer murværkets *materialer* til kryptens, idet man fortrinsvis har anvendt marksten[96], der på begge murens sider er placeret med tydelig tendens til lagvis ordning (fig. 9). På den vestlige trediedel af nordfaçaden, hvor murværket er mindst præget af omdannelser og istandsættelser, bemærkes, med underside ca. tre meter over jordsmonnet, et par meter højt bånd af temmelig regelmæssige frådstenskvadre. Samme materiale er benyttet ved bygningens sydøstre hjørne samt til stik og vanger ved de nedennævnte åbninger.

Nordre langmur, der er uden sokkel og arres af sekundære, atter lukkede gennembrydninger, er i behold i sin fulde længde på knap 24 m fra hjørnet i øst, der konstateres på ydersiden, til det i vest, der ses indvendig. Med afbrydelser står denne mur, over en betragtelig strækning, bevaret op til et niveau halvsyvende meter over terrain. Omend det er nærliggende at tolke denne situation således, at bevaringshøjden omtrent udtrykker det oprindelige murkroneniveau, synes skibets indvendige bredde på ca. ti meter at antyde en større façadehøjde.

Af den søndre langmur er ingen sikre rester registreret; ved undersøgelserne i 1950'erne noteredes mulige levn af fundering to steder, dels ved triumfmurens sydlige ende i form af en kort flugt af syldsten[97], og dels på østsiden af den vestre arkadepille mellem den nuværende kirkes hoved- og sideskib i form af afbrudt kampestensfundering, som har tilhørt et øst-vestgående murforløb[98].

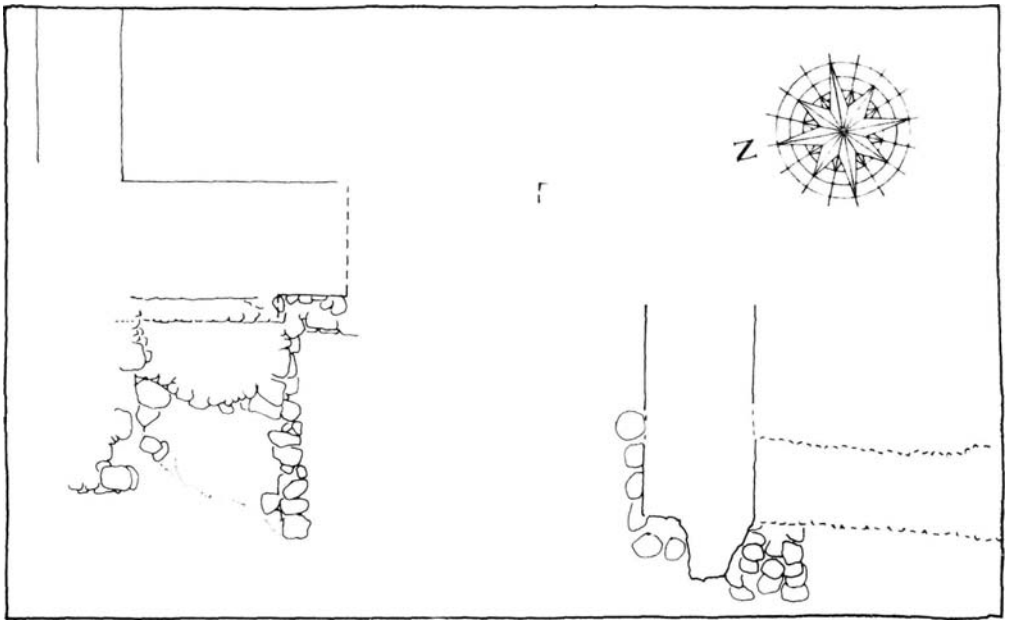

Fig. 22. Vor Frue kirke. Murrester, fremdraget uden for kirkens vestgavl 1955—56,1:100 (p. 1032; jfr. fig. 27). Tegnet af KdeFL efter C. G. Schultz' notebog 93, p. 7—9. — *The Church of Our Lady. Remains of walls excavated 1955—56 outside the west end of the church, 1:100.*

Placeringen af de førstnævnte fundamentrester harmonerer med den antagelse, at søndre langmur har forløbet symmetrisk med den nordre om den akse, der angives af hovedaksen i krypten. Sidstnævnte stenpakning befinder sig nærmere aksen og er sammenfaldende med teglkirkens sydmur. Det vil være nærliggende at henføre den hertil (jfr. p. 1050).

To oprindelige *åbninger* kan fastslås i skibet: Den ene aflæses i den vestre del af nordmuren i form af en 190 cm bred, noget fladtrykt rundbuet portal (fig. 9), hvis indvendige bredde er 245 cm. Façadens stik er sat af store frådstenskvadre, hvis højder er varierende; ikke alle sten er kileformet tildannet. I lyset af de nedenfor nævnte omstændigheder ved vestgavlen og i relation til det niveau, som kryptvinduerne angiver, må den oprindelige højde have været omkring tre meter[99] hvilket illustreres af de nuværende forhold i klostergården, efter at den afgravning, som blev foreslået 1956[100], er gennemført.

Den anden åbning, som ud fra hele situationen må tolkes som tårnarkade, har eksisteret i vestgavlen. Ved udgravning konstateredes 290 cm fra den nuværende kirkes nordøstre hjørnepille den nordre vange, hvis hjørne med facaden var dannet af frådstenskvadre, hvoraf seks skifter med en samlet højde på ca. een meter var til stede[101]. Under hjørnekæden, hvis relation til gavlens kampestensmurværk svarede til forholdene ved nordportalen[102], fremdroges et

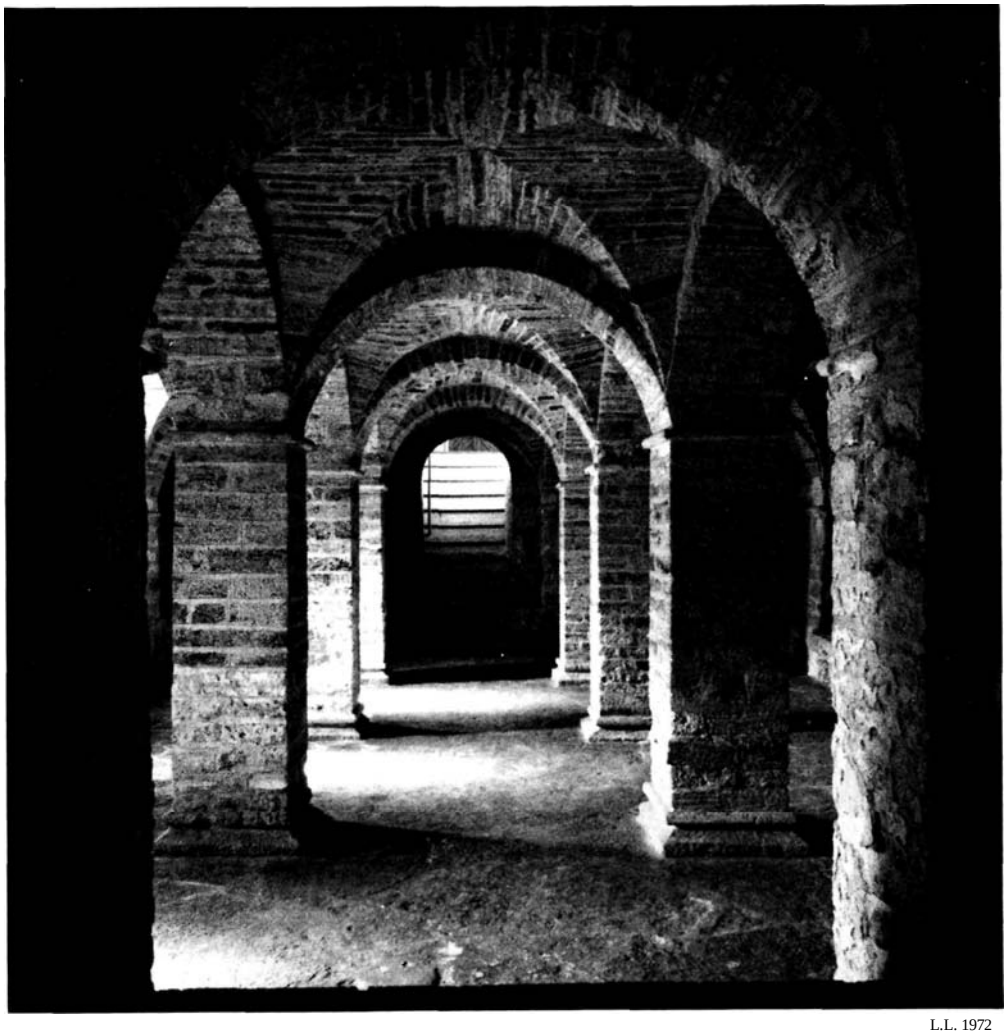

L.L. 1972

Fig. 23. Vor Frue kirke. Kryptens midtskib, set mod vest, efter genopførelsen.
The crypt after reconstruction, nave looking west.

markstenslag, der utvivlsomt tilhører syldens top og angiver, at terrænet ved kirkens opførelse lå ca. en meter under det nuværende.

Indvendig iagttages 298 cm fra skibets nordvestre hjørne arkadens nordre vange, mens den modsatte muligvis kan konstateres ca. tre meter sydfor.

Ved undersøgelserne i 1950'erne noteredes rester og spor af en ca. 40 cm høj og bred, *muret bænk* ved den østre ende af skibets nordvæg[103].

VESTPARTI. Ved den netop nævnte sondering foran Frue kirkes hovedindgang fandtes levn af et par mure udgående på tværs af gavlen[104]. Af den nordre eksisterede kun en ca. 200 cm bred markstenssyld, der kunne følges om-

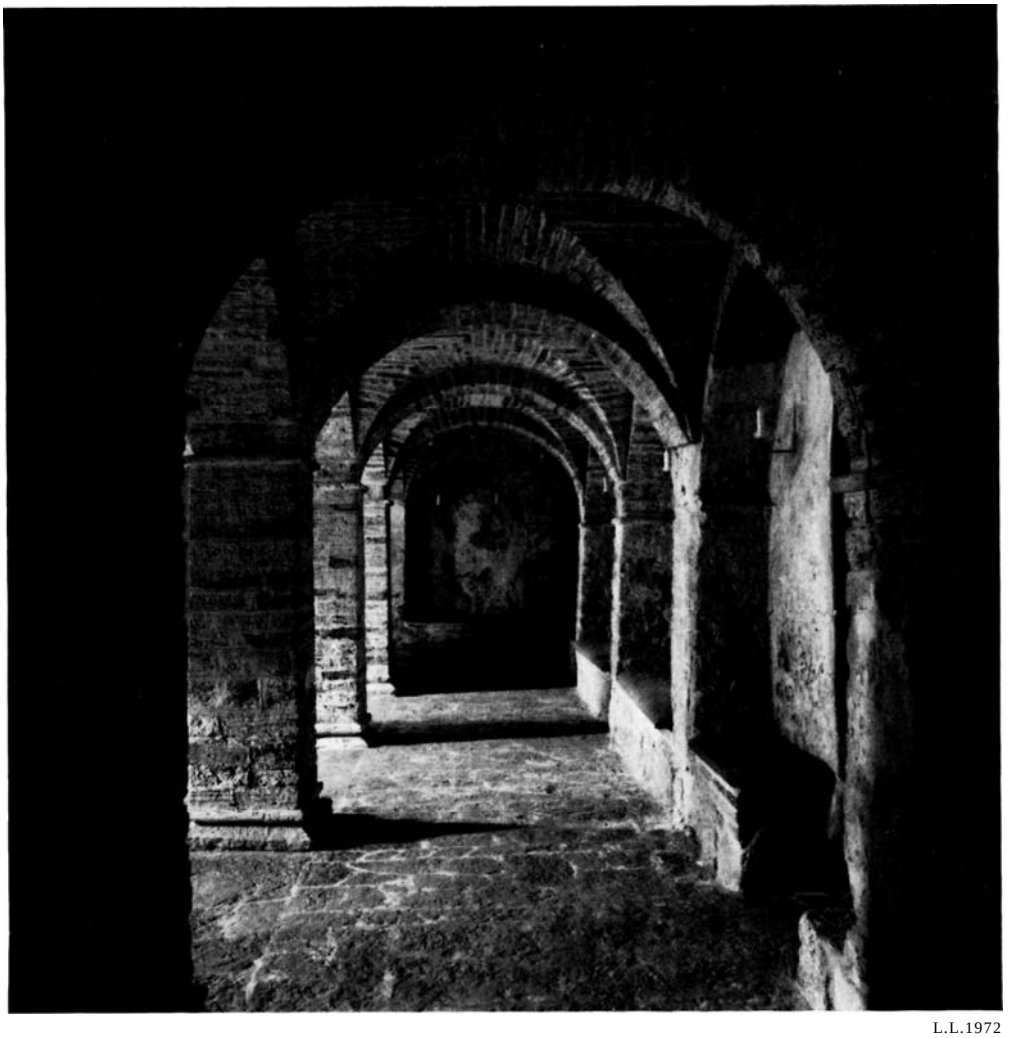

L.L.1972

Fig. 24. Vor Frue kirke. Kryptens nordre sideskib, set mod vest, efter genopførelsen. — *The crypt after reconstruction, north aisle looking west (cf. fig. 13).*

kring tre meter mod vest, hvor den afbrødes af en (nu fjernet) kalkkule; i denne ende registreredes sten i godt halvanden meters dybde. Samhørende med denne fundering er formentlig den vestgående murflugt, som registreredes i form af et afhugget hjørne 86 cm nord for tårnarkadens nordre vange (fig. 22). Syd for Frue kirkes hovedakse eksisterer rester af en 145 cm svær mur af lagvis henmurede marksten, bevaret i op til en meters højde over en 230 cm bred markstenssyld (fig. 22). Ved gavlen er muren i forbandt med det nord-sydgående murværk, og den forløber herfra mod vest, hvor den er konstateret på en knap fire meter lang strækning, parallel med kirkens hovedakse, mens

L.L. 1972

Fig. 25. Vor Frue kirke. Kryptens tredie fagrække (østfra), set mod nord, efter genopførelsen. — *The crypt after reconstruction, third row of bays (from the east), looking north, where the wall contains one of the original windows (cf. figs. 19a and 17).*

funderingen, ligesom det er tilfældet med den nordre, har en skæv retning[105].

Omstændighederne modsiger ikke, at de to øst-vest-gående mure er samhørende både indbyrdes og med skibet og angiver en udbygning ved dettes vestgavl. Til trods for at murtykkelsen, der kun er kendt i sydsiden, blot andrager 145 cm, ligesom i skibets gavlmur, er det, i betragtning af placeringen og eksistensen af en åbning i denne gavl, mest rimeligt med udgraveren[106] at tolke murværket som vidnesbyrd om et tårn.

På det smalle område mellem dette formodede tårns nordside og sydgavlen af det eksisterende klosteranlægs vestfløj blev der ved den nævnte undersø-

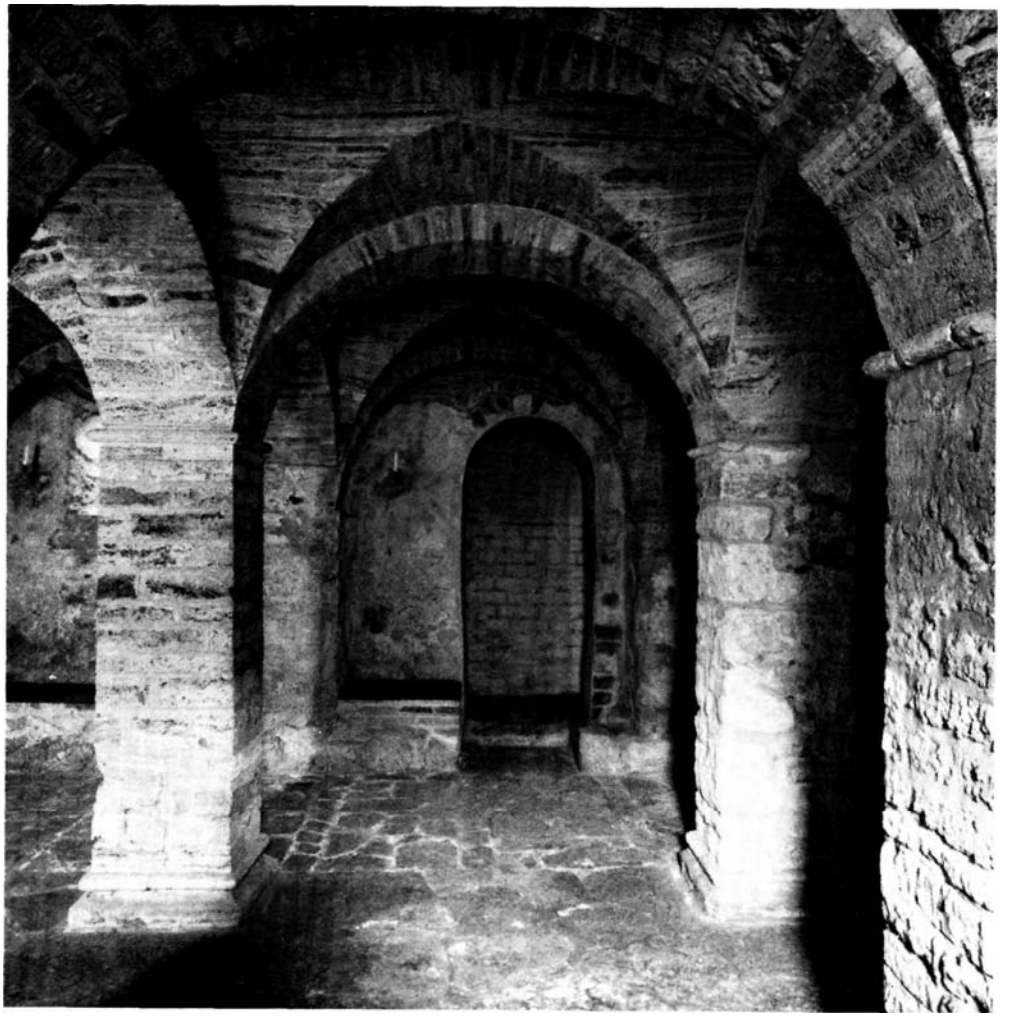

L. L.1972

Fig. 26. Vor Frue kirke. Kryptens anden fagrække (østfra), set mod nord, efter genopførelsen. *The crypt after reconstruction, second row of bays (from the east), looking north. The later altered and now re-opened doorway to the north annex connects with the lower storey of the sacristy of the abbey.*

gelse fundet nogle mellemstore marksten, muret i grågul kalkmørtel og liggende i ind til halvanden meters dybde[107]. Det hele kunne antages at tilhøre en nord-sydgående, ca. een meter bred fundering, og i tilknytning hertil fandtes et skår af den såkaldte venderkeramik. Udgraveren formodede, at fundamentet angav en udbygning på tårnets nordside og tænkte sig kirken udstyret med et tredelt vestparti med tårn i midten[108].

Sammenfattende tegner sig billedet af den ældre kirke som en i det ydre formentlig ret prunkløs markstensbygning, der med sit rektangulære skib typologisk må klassificeres som salskirke[109]. Nordportalen nær vestenden må sikkert

have haft en pendent i syd[110]. I øst var anlægget beriget med en treskibet, overhvælvet hallekrypt[111], formet som et selvstændigt kultrum, i vest med adgang fra skibet, i øst med tre småapsider indeholdt i en større. Få og enkle, dekorative detaljer fremhæver kryptrummets præg af velplanlagt jævnhed. Koret, hvis grundplan kun kan rekonstrueres i omrids på grundlag af kryptens[112], har ligesom skibet været bemærkelsesværdigt langstrakt; på hver langside har der nær østgavlen eksisteret en udbygning. Såfremt disse som flankerende tårne har været ført op over murkroneniveau, har de øverst haft næsten kvadratisk planform.

I vest synes kirken at have haft et samtidigt tårn, der i bygningens hovedakse ved en bred åbning har stået i forbindelse med skibet. Tårnets øst-vest-lige udstrækning er ikke kendt, men det ser ud til, at en eller to trappehus-lignende udbygninger har eksisteret ved dets sider.

Grundridset af denne kirke er skitseret på fig. 27, hvor en række mål og dimensioner tillige er angivet.

Til bestemmelse af denne bygnings *opførelsestid* haves ingen gode holdepunkter (jfr. kalkmalerier, p. 1087 ff). I overensstemmelse med den gængse opfattelse[113] er det rimeligt at sætte Svend Estridsens nyordning af de danske bispedømmer omkring 1060 som øvre termin for byggeriets påbegyndelse; angående nedre grænse foreligger blot Hellig Niels' legende (jfr. p. 1003), der meddeler kirkens eksistens ved slutningen af 1100-tallet.

Byggematerialet, frådsten og kamp, og byggetekniske træk som mure uden sokkel-fremspring[114], tyder vel på nævnte tidsrums første del; lignende gælder i ubestemthed de bevarede, dekorative enkeltheder, men tilfredsstillende sammenligningsmateriale fattes. Når man på dansk område opsøger typologiske slægtninge, viser dette savn sig også; blandt landets tidlige stenkirker, til hvilke vort kendskab stort set indskrænker sig til planformen[115], indtager Århuskirken en særstilling.

Forankring af den tydeligt førromanske bygning inden for nævnte periode på godt hundrede år må da baseres på typologiske[116] jævnføringer med udenlandske monumenter. Det hidtil mest indgående og bredest funderede forsøg herpå er gjort af Hubert Krinz 1968[117]. I den enskibede planform finder han et fællestræk med Roskilde-bispen Svend Normands Mariekirke i Ringsted (DK Sorø, 111) og peger med rimelighed på denne kirketypes betydelige udbredelse siden 900-tallet i Rhinegnene, også for så vidt angår mere monumentale anlæg[118]. Angående kirkens vestparti (p. 1032) skal bemærkes, at tredelte tårnafsnit udmærker en betragtelig part af de ældste, danske stenkirker. Når det drejer sig om Århuskirkens bedst kendte og — ser det ud til — mest bemærkelsesværdige bygningsafsnit, nemlig hallekrypten, dens planform og sidebygninger, er det også fortrinsvis ved Rhinens bredder, man i det materiale, der er publiceret i de senere år, finder de nærmeste paralleller. Under S. Andreas' kirke i Køln er fremdraget og undersøgt rester af en treskibet hallekrypt, hvor udformningen af østenden har stor lighed med Århuskrypten, og hvor der tillige har eksisteret et par mindre siderum. Anlægget tilhører en gruppe, der dateres til årtierne ved midten af 1000-tallet[119]. Til trods for, at man kan opregne en række forskelligheder, kan der næppe råde tvivl om, at denne serie krypter har udgjort en afgørende inspiration for den århusianske bygning. Hovedparten er i øst udstyret med en kantet centralniche, hvortil man bemærker, at en lignende form har eksisteret i den jyske krypt efter den første ændring af midtapsis (p. 1038).

Sammenfattende ser det ud til, at Århuskirkens østafsnit med den tårn(?)flankerede

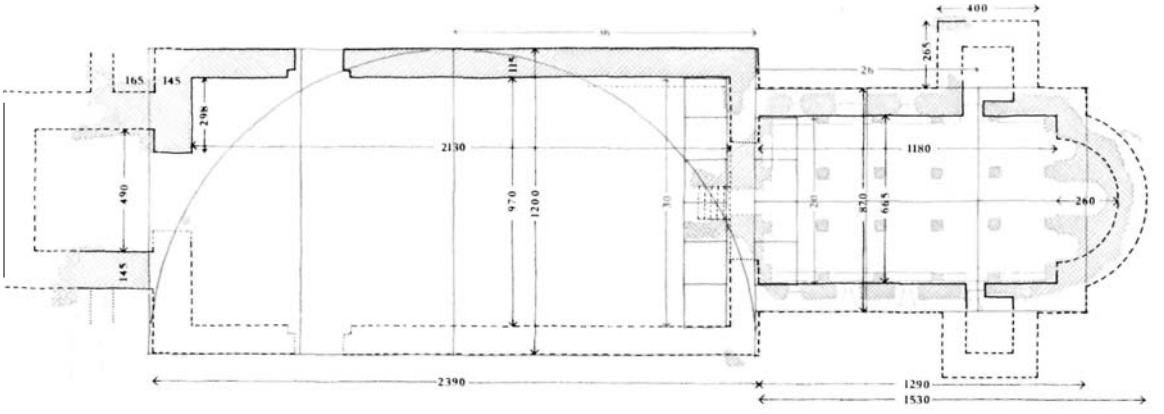

Fig. 27. Vor Frue kirke. Klosterkirkens forgænger, †S. Nicolai kirke, grundplan 1:300 (KdeFL). Med gråt er angivet levn af kirkebygning og krypt. Rekonstruktionsforslag og mål i centimeter er tegnet med sort, støttet af de med grønt markerede længder og bredder (enhed 33,3 cm), der måles på stedet eller kan formodes med rimelig sikkerhed. - *The predecessor of the abbey, ground-plan 1:300. The remains of the church building and crypt are shown in grey. Attempts at reconstruction are indicated in black and corroborated by the lengths and widths marked in green which are measured in situ or can be presumed with reasonable certainty.*

apsis har forudsætning i arkitekturen ved Rhinen og Maas[120], og hallekrypten peger i samme retning[121]. Undervejs til Nørrejylland har forbilledernes dekorative enkeltheder undergået en tiltalende forenkling. Det kan være svært at afgøre om kirkens dårligt bevarede vesttårnafsnit repræsenterer en hjemlig strømning eller om også det skal opfattes som direkte import. Imidlertid kan det herefter ikke være uforsvarligt at placere påbegyndelsen af Århuskirkens opførelse til de første årtier efter 1060[122].

SENERE INDRETNINGER I KRYPTEN

Ved udgravningen 1955—56 konstateredes levn og spor efter indretninger, der vidnede om, at krypten i middelalderen havde fundet anvendelser, der afveg fra den oprindelige. Mindre bygningsændringer angiver en omdannelse, der formentlig er gennemført allerede i den første klostertid.

Er beretningsmaterialet, som berørt ovenfor p. 1008, fragmentarisk, når det gælder den oprindelige krypt, er oplysningerne vedrørende senere tilskikkelser ikke mindre mangelfulde. Faktisk er det kun enkelte omstændigheder og fund, som det er muligt at anføre. Til trods for at disse yngre sagers gensidige relationer og kronologiske forhold stort set må henstå i det uvisse, kaster de dog et svagt og flakkende lys ind i det tusmørke, som råder over spørgsmålet om kryptens skæbne efter dominikanernes overtagelse af kirken[123] (jfr. p. 1040). Mest sikkert står det, at krypten var opgivet, da de murede gravkamre (jfr. fig. 10 og afsnittet om begravelser) blev indrettet under ødelæggelse af meget oprindeligt murværk[124].

Skønt det er en afvigelse fra det ordinære redaktionsskema, skal de yngre fund i krypten, som kun undtagelsesvis ved henvisninger tør sættes i relation til kirkens senere bygningshistorie, omtales under eet, da de ellers ville miste en væsentlig del af deres værdi. Af praktiske grunde er redegørelsen ordnet emnevis. Der henvises til fig. 20.

1. Det østligste fag i nordre sideskib indeholdt i gulvet, ret foran apsis, en øst-vest orienteret *grav*, der tilsyneladende havde været udført med sider af træ (indvendig: 34—37×195, dybde 31 cm)[125]. Det er en mulighed, at denne begravelse af en voksen person har fundet sted, før de nedennævnte rumændringer blev iværksat.

2. I midtapsis fandtes to blændingsmure, hvoraf den østlige må være ældst, og den vestlige sikkert er samhørende med de tilsvarende foranstaltninger i de to andre apsider. Den østre eller indre (1955 fjernede) lukkemur[105], af kamp og frådsten i ler, var som det omgivende murværk kun bevaret i ca. en meters højde (p. 1022). Foroven på vestsiden var muren pudset og hvidtet, og det øverste (sekundære?) parti, der var udført med munkesten i kalkmørtel, indeholdt den nordre side af en åbning med bundsmig (vindue?). Kampesten i ler opfyldte rummet mellem apsidens krumning og denne mur, som har omdannet midtapsis til en kantet niche af lignende dybde som sideapsiderne (jfr. p. 1036).

3. På et senere tidspunkt, og formentlig ved samme lejlighed, er kryptens tre apsider blevet blændet med (1955 fjernede) mure, hvis materiale fortrinsvis var (antagelig genanvendte) frådstenskvadre, delvis af betydelig størrelse, og hvis vestsider flugtede med kryptens østvæg[125] (fig. 10, 11 og 18). Bag disse mure var opfyldt med bygningsaffald med munkestensbrokker.

4. Fra midtskibets og søndre sideskibs vestligste fag foreligger registreringer af et ikke karakteriseret, sekundært gulv, beliggende omkring en halv fod over det oprindelige og af udgraveren ved et ikke nærmere oplyst møntfund henført til perioden 1234—41[127]. Som fyld i gulvforhøjelsen fandtes to ikke samhørende kværnstensstykker af norsk glimmerskifer.

5. Døråbningen i nordre langmur (p. 1026) er udvidet under anvendelse i det overdækkende stik af enkelte, riflede mursten (jfr. p. 1042). Om dette træk angiver byggearbejder i krypten samtidig med opførelsen af klosterkirkens kor eller blot ved et tilfælde er tilkommet senere, tillader omstændighederne ikke at afgøre. Opmuring med munkesten af nye sider og lysninger i et par af søndre langmurs *vinduer*, der overdækkedes med spærstik[128], kunne imidlertid give anledning til en formodning om, at krypten i tiden efter dominikanernes overtagelse af kirken blev tildannet et eller andet formål. Herhen hører muligvis også det vindue, som sidder i den (rekonstruerede) mur, hvormed døråbningen i søndre langvæg er blændet. Selve lukningen her må have været en konsekvens af udbygningens nedrivning, hvilket senest er iværksat umiddelbart før teglkorets opførelse.

6. Umiddelbart vest for kryptens næstøstligste pillepar fremdroges syldsten tilhørende tværgående vægge (fig. 17), som har delt sideskibene i to næsten lige store afsnit. Kampestenslaget var ordnet således, at murens eller soklens vestside var ret, mens østsiden måske har været ujævn. Øjensynlig samhørende med disse spærringer, var der i midtskibet en ligeledes 1955 fjernet, i grundplanen rektangulær (ca. 115×150 cm) stenpakning, hvor fortrinsvis kortsidernes og hjørnernes svære kampesten var i behold ved frilæggelsen[125]. Det er nærliggende at tolke dette sidstnævnte levn som rest af et alter opstillet i tilknytning til sideskibenes netop omtalte vægge, hvilke eventuelt har været af træ (og kan have indeholdt gennemgangsmuligheder). I alle tilfælde var stenpakningerne vidnedsbyrd om en opdeling af krypten, hvorved de ni vestligste fag må have dannet et selvstændigt (kvadratisk) (kult)rum.

Fotografierne, der blev taget før demoleringen, afslører, at stenpakningerne har været udført i relation til et gulvniveau højere end kryptens oprindelige[129]. Skønt det ikke kan verificeres, er det her nærliggende at tænke på det ovenfor nævnte, sekundære gulv.

7. I nordmurens næstvestligste fag findes den nu atter tilmurede, ovenfor p. 1008 og 1021 omtalte, i vægplanet 87 cm brede åbning, i hvis sider og overdækkende stik der er benyttet munkesten. I den tilhørende passage konstateredes 1955 levn af en stenlagt trappe, der fra klostergården havde ført ned i den vestre ende af rummet under koret[105] (flg. 20). Om denne direkte adgang er etableret i sammenhæng med kryptens opdeling, eller om den hører sammen med anvendelsen som kulkælder (p. 1039), lader sig næppe afgøre med sikkerhed.

8. I det vestligste fag i kryptens søndre sideskib er 1955 som nedgravninger i det sekundære gulv registreret dels en *barnegrav*[105] (flg. 20), dels et samlet fund af 23 $^{1}/_{2}$ hulpenning fra 1300-tallet, hvoraf de fem stammede fra Lybæk, resten fra Hamborg[130].

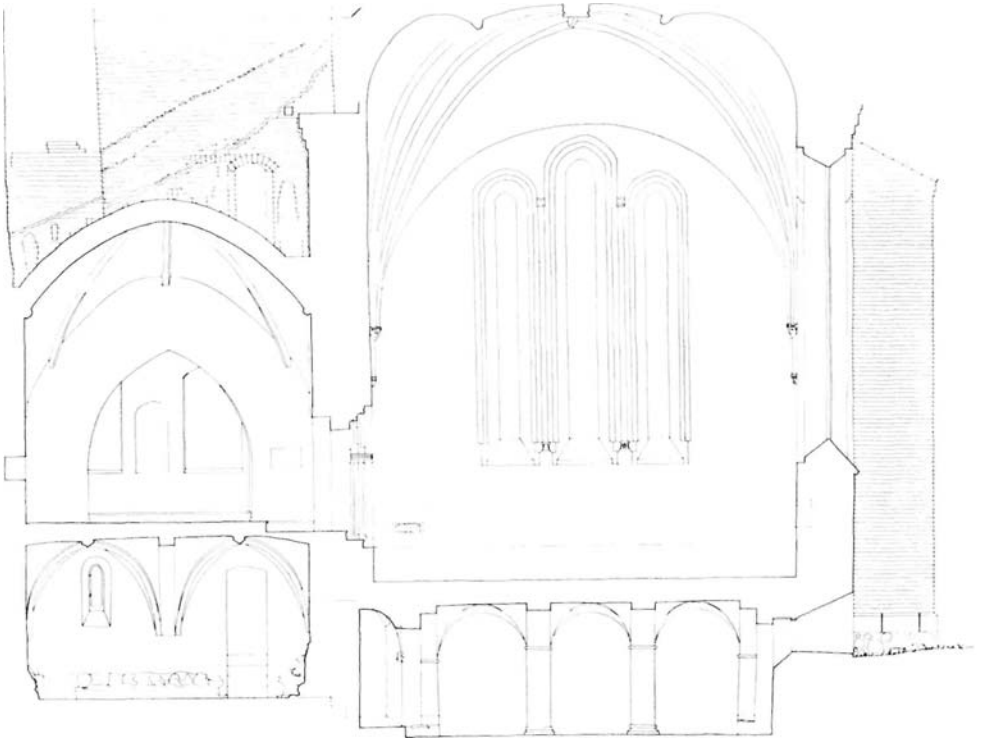

Fig. 28. Vor Frue kirke. Tværsnit i kor, sakristi og krypt, set mod øst, 1:150. Målt af TF, HJ og KdeFL 1973; korets hvælv efter opmåling af Aksel Skov 1954. Tegnet af KdeFL. — *The Church of Our Lady. Cross-section in the choir and sacristy, looking east, 1:150.*

9. Over et ca. 30 cm højt lag, der i kryptens østre ende karakteriseres som en blanding af frådstenssmuld og kalk[105], i den vestre, hvor laget i sydsiden indeholdt en mønt fra Kristoffer II's tid (1320—26) og benævnes gulligt-rødbrunt sand med murstenssmuld, fandtes et op til 15 cm tykt lag af trækul[131]. Udgraverne måtte opgive deres umiddelbare idé om, at kullene hidrørte fra en ildebrand, og opfattede derfor lagets tilstedeværelse overalt i krypten som et vidnesbyrd om, at denne i en periode havde tjent som brændselskælder[132]. De registrerede mønter antyder måske, at denne profane anvendelse, der har forudsat sløjfning af alteret i centralfaget, skal henføres til middelalderens sidste århundrede.

10. Der registreres på næsten halvdelen af fripillerne munkestensreparationer[133] ca. 45 cm over gulvet, hvilket niveau på et par af pillerne yderligere markerer sig ved en fremspringende, flad sten (fig. 25). Disse (formentlig sene) småarbejder må være samhørende med et gulvniveau.

11. Endelig foreligger der blandt notaterne fra frilæggelsen omtale af tre, grusfyldte og groft udførte afløbsrender, der dog ikke kan nærmere beskrives eller placeres, bortset fra, at (en del af ?) een på grundplanen skal lokaliseres i midtskibets to vestligste fag[134] (fig. 20), de to andre forløb langs ydermurene. Alle førte til en trekvart meter dyb sivebrønd, der delvis var gravet ind under det i punkt 6 nævnte alter. Terrænhævning omkring bygningen er sikkert baggrunden for disse drænforanstaltninger. Eksempelvis angives jordsmonnets højere beliggenhed i ældre tid indirekte på fig. 28, hvor det ses, at soklen på korets stræbepille nu ligger et stykke over terræn,

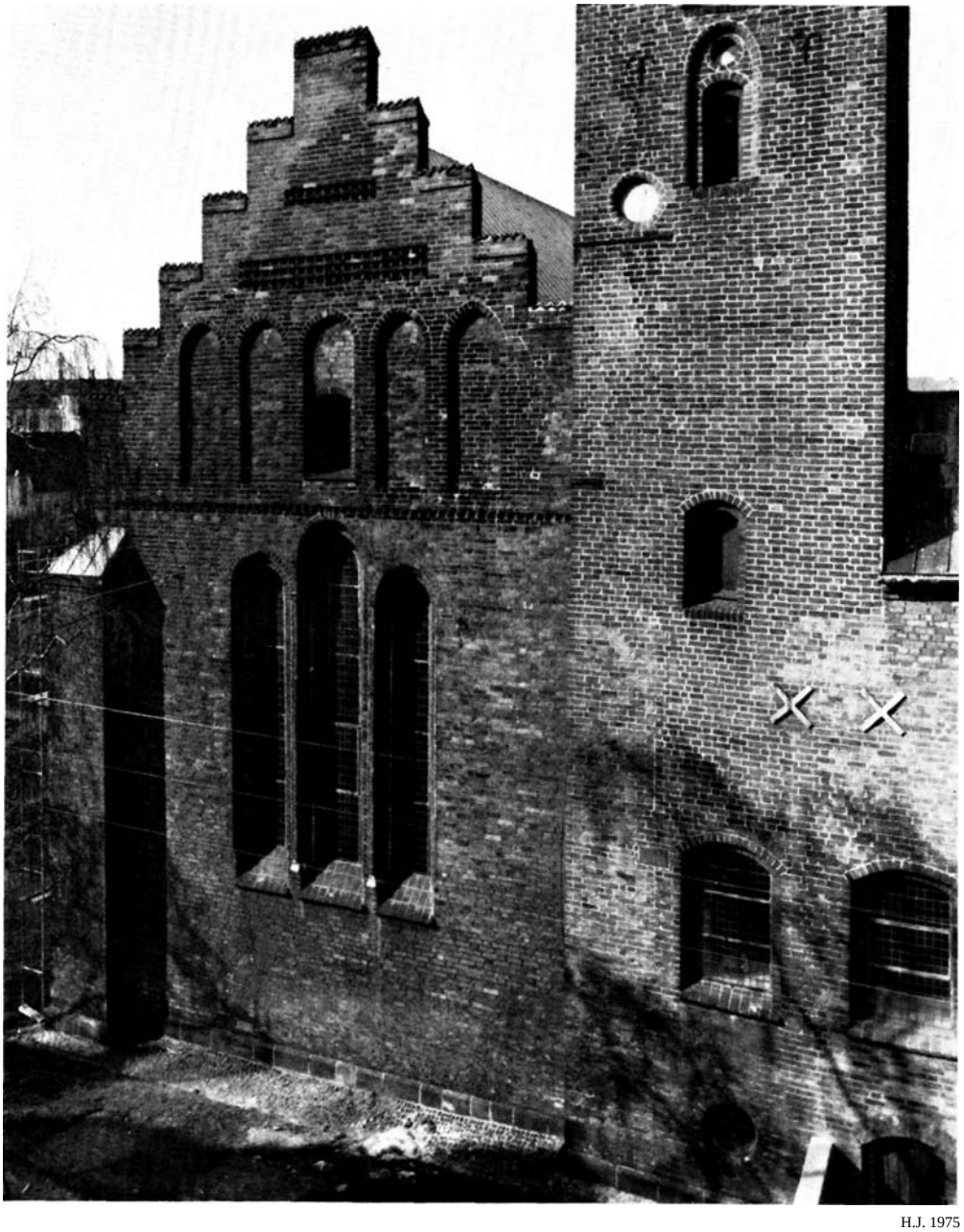

H.J. 1975

Fig. 29. Vor Frue kirke. Korets østgavl (p. 1044). *The Church of Our Lady. The east gable of the choir with tripartite window. The castellations of the gable are a later addition. To the right the tower and the annex to the sacristy dating from the beginning of the 16th century.*

KLOSTERKIRKEN

Indledning. Efter at domkapitlet engang før 1245 havde overladt dominikanerordenen den forhenværende domkirke (jfr. p. 1004), forløb en tid, i hvilken prædikebrødrene sankede midler med henblik på byggeri. Det må i første fase have drejet sig om at skaffe husly til klosterets indvånere og funktioner[135], men tidligt eller måske helt fra begyndelsen har der foreligget planer om at rejse en ny kirke, som ved et større kor kunne harmonere med ordenens krav[136].

Ud fra den eksisterende bygning kan det fastslås, at nyopførelsen på vanlig middelalderlig vis er indledt i øst. Første etape har omfattet det store, rektangulære og fornemt proportionerede kor, og hertil har hurtigt sluttet sig et sakristi på nordsiden (p. 1048). De forfinede, arkitektonisk-dekorative enkeltheder lader antage, at dette byggeri har fundet sted engang efter midten af 1200-tallet (p. 1058). Det fremgår p. 1052, at bygmesteren forudså en fornyelse af det ældre skib, i hvis nordmur blev brudt en dør (p. 1053). Øjensynlig indtraf en pause efter korbyggeriet, i alle tilfælde skiftede man arkitektoniske signaler, idet enkelthederne i det gotiske skib afviger fra det formsprog, som præger det senromanske kor. Skibets opførelse, der udgør kirkebyggeriets anden fase (p. 1050), må henføres til tiden omkring midten af 1300-tallet.

Den langstrakte kirkebygning dannede sydfløjen i det klosteranlæg, som færdiggjordes i løbet af middelalderen. Da kirken ved midten af 1400-tallet skulle udvides, var der, uden at skride til større ombygninger, kun mulighed for at gøre en tilføjelse på skibets sydside. Her rejstes da et tre fag langt sideskib, der i det ydre disponeredes som tre, selvstændige kapeller (p. 1060). Omkring år 1500 blev kirken forsynet med et tårn, som opførtes i det østre hjørne mellem kor og sakristi (p. 1066).

Efter reformationen, der gjorde munkenes kirke til sognekirke (jfr. p. 1003), blev tårnet forhøjet og forsynet med spir (p. 1070). Iøvrigt er bygningshistorien i nyere tid den gængse beretning om vedligeholdelsesarbejder og mindre indgreb, indtil den almene restaureringsaktivitet meldte sig ved midten af forrige århundrede. 1865—66 sattes kirken i stand under ledelse af kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther; i 1950'erne blev den nyrestaureret ved Aksel Skov.

Nedenfor behandles kirken efter det sædvanlige, kronologiske skema, hvis hovedtræk skulle være fremgået af denne oversigt.

Konstruktioner og materialer. Korets *fundering,* der for store deles vedkommende må være lagt op imod det ældre kryptmurværk, blev ved undersøgelserne i 1950'erne blotlagt over en kort strækning omkring midten af hver af langsiderne. C. G. Schultz karakteriserer beskaffenheden i sin notebog: Dominikanernes fundament er også her [på korets nordside, i hjørnet ved sakristiet, jfr. fig. 20] djævelsk godt lagte; aftrappede, af mindst 6 lag kampesten i kalk mager, men død og fordelende trykket[75]. På sydsiden lå syldens nederste kampestenslag, der hvilede på brunligt kvartssand, i ca. halvanden meters dybde[105]. Et lignende, udadskrånende fundament iagttoges 1905 under gavlen, i hvis midtakse man under sokkelkvadrene fandt en statelig **runesten*[137].

Ydersiden af den ringere fundering under stræbepillen på korets sydside (jfr. p. 1060) iagttoges i 1950'erne[105].

Det er allerede p. 1031 nævnt, at den stensamling, som ved udgravning konstateredes under vestre arkadepille i skibet[98], formentlig skal henføres til dettes sydmur. Skibets nordvæg udgøres af den ældre mur, og som fundering under vestgavlen tjener rester af forgængerens murværk (jfr. p. 1032).

Alle korets mure er over den granitfod, som ses på øst- og sydsiden, udført som kassemure, med kerne af mellemstore marksten[138]. Façadernes røde munkesten er lagt i munkeforbandt. Gennemsnitsmålene for de noget lysere, stundom gule tegl i koret, hvor højden af 10 skifter andrager ca. 93,5 cm, er 8,5×13,2×28,1 cm, for skibets lidt mindre sten 8,0×12,3×25,0 cm. Her måler 10 skifter omkring 93 cm. I korets façademur ses både rygfugning og ridsning; skibets lejefuger er ridsede foroven og forneden, med tendens til rygning, lodfugerne overvejende skrabede. Ved opførelsen af sideskibet var stenformatet vokset, hvorved 10 skifter bliver ca. een meter høj. Stenenes gennemsnitsstørrelse i det østlige fag er 8,5 × 13,7 ×29,4, i de to andre 8,6 × 13,8 × 27,7 cm.

Riflede tegl, hvoraf en del er bearbejdet efter brændingen, findes i koret og sakristiet, fortrinsvis i hjørner ved åbninger (fig. 43), men sine steder er de, tilsyneladende tilfældigt, spredt i façademurværket. Mange af de sten, hvis »skravering« er udført i det fugtige ler, har været *glaserede.* Ved det østre vindue på korets sydside har således falsens stiksten og vistnok tillige hveranden sten på de lodrette hjørner rester af gulgrøn glasur. En gulbrun tone registreres ved det vestlige fags vinduer og på adskillige løbere i nordsidens murværk. I forbindelse med ombygninger i krypten er noteret enkelte, riflede sten (p. 1038).

I skibet findes rifling kun på de grønglaserede sten i nordsidens østre døråbning (p. 1053), hvor hvert andet skifte i rundstaven og i lysningen, med indbyrdes forskydning, udmærker sig på denne måde. En del af søndre langsidegesims' rundstavsten, der også er anvendt ved vinduerne, bærer rester af brungul glasur.

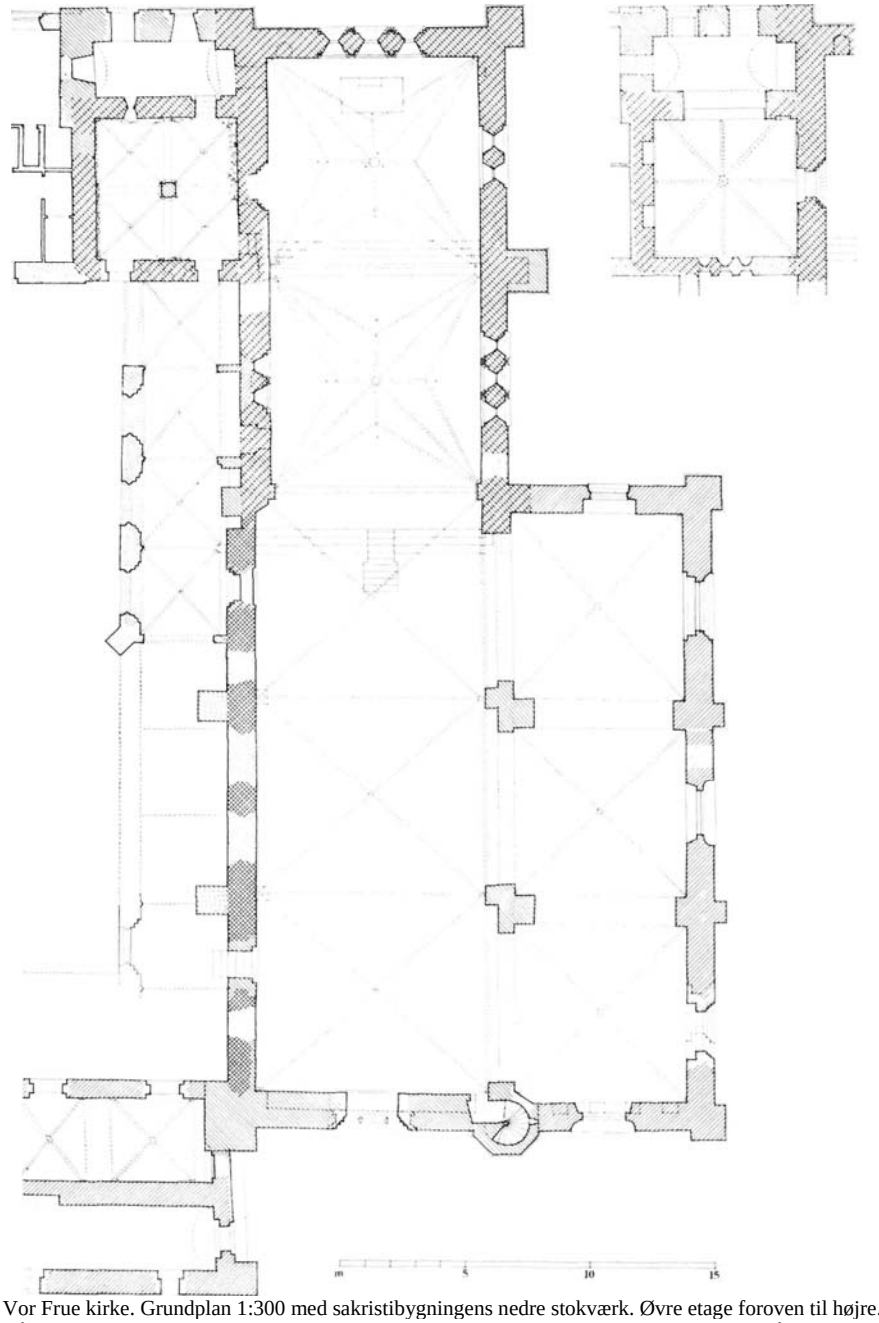

Fig. 30. Vor Frue kirke. Grundplan 1:300 med sakristibygningens nedre stokværk. Øvre etage foroven til højre. Efter opmåling af Aksel Skov 1954 tegnet med supplementer og korrektioner af KdeFL 1974. Angående de oprindelige vinduer i skibets sydside (p. 1056), se fig. 58.— *The Church of Our Lady. Groundplan 1:300 with the lower storey of the sacristy. Upper storey, the actual sacristy, top right.*

Bygningsbeskrivelse. Det rektangulære, godt bevarede *kor,* der er rejst tilsyneladende uden væsentlige ophold undervejs, står som et af 1200-tallets mest vellykkede arkitekturværker her i landet; det indfaldende lys nuanceres og mildnes af de slanke vinduers stringente ledføjning. Udvendig er bygningen udstyret med enkle stræbepiller[139] på langsiderne og omkringgribende støttepiller[140] på gavlens hjørner; længden fra den rette østafslutning til vestsiden af vestre stræbepillepar er 19,2 m, bredden måler 10,7. Indvendig er bredden 8,4 m og længden det dobbelte. Dette breddemål[141] og grundplanens proportionering ved hjælp af to kvadrater må have været et udgangspunkt for bygmesteren. Herved tillæmpedes koret til skibet, skønt det krævede selvstændig fundering i stedet for udnyttelse af det ældre kors grundmure. Også ved fastlæggelsen af sakristiets dimensioner har et kvadrat[142] været bestemmende.

Korets mure, der er ca. 115 cm tykke, har en eet skifte høj *granitsokkel,* der på østgavlen og dens hjørnepiller springer frem med en enkel skråkant, mens den på sydsiden er bindig med façaden[143]. Begge langmure krones foroven af en dobbeltudkraget gesims, hvor hvert led består af et rundet skifte (foroven rulskifte) og et normalskifte. Herover et par udkragede, nyere skifter.

Korets taggavl (fig. 29), hvis oprindeligt rette skråsider aflæses som fuger neden for kamtakkerne, har en enkel dekoration af fem lige store, halvsten dybe og svagt spidsbuede blændinger, der er stillet i en vandret række med bund fire skifter over gavlens fodlinie (jfr. p. 1059); denne angives af savskifte, der forløber et skifte over et bånd af kantstillede sten, muret i fortsættelse af rulskiftet i langsidernes gesims. I gavlens midterste blænding sidder en fladbuet, falset åbning. Et par rektangulære felter, der dannes af henholdsvis to (øverst) og tre (nederst) savskifter vekslende med almindelige skifter, sidder i trekanten over blændingerne; længden af nedre felt svarer til bredden af de tre midterste blændinger.

Som v*induer* i koret er benyttet både to- og tregrupper; sidstnævnte i søndre langmur (vestre fag) foruden den traditionelle placering i gavlen. Der er ialt fire vinduesgrupper, idet nordmurens østfag dækkes af sakristiet; alle har skrå bundsmige og på indersiden vandret fals forneden. Trefoldighedsgrupperne består af tre sammenstillede, slanke, svagt spidsbuede og dobbeltsmigede enkeltåbninger, der både ude og inde er forsynet med false, delvis med rundede hjørner, samt halvsten brede søjlestave, hvis baser og kapitæler er af kridt. Gavlgruppen, der rimeligt nok er den rigeste, har trekvartstave i falsene, og halvsøjlerne er udstyret med lave terningkapitæler (fig. 31). Baserne neden for skaftets vulst er af trapeztypen, indersidens søndre er dekoreret med stram palmetornamentik (jfr. p. 1059). Ved sydsidens tregruppevindue, hvor vulsten ligeledes kun eksisterer ved skafternes fod, er både baser og kapitæler af trapezform, hvor sidernes stærkt markerede trekanter leder tanken hen på ka-

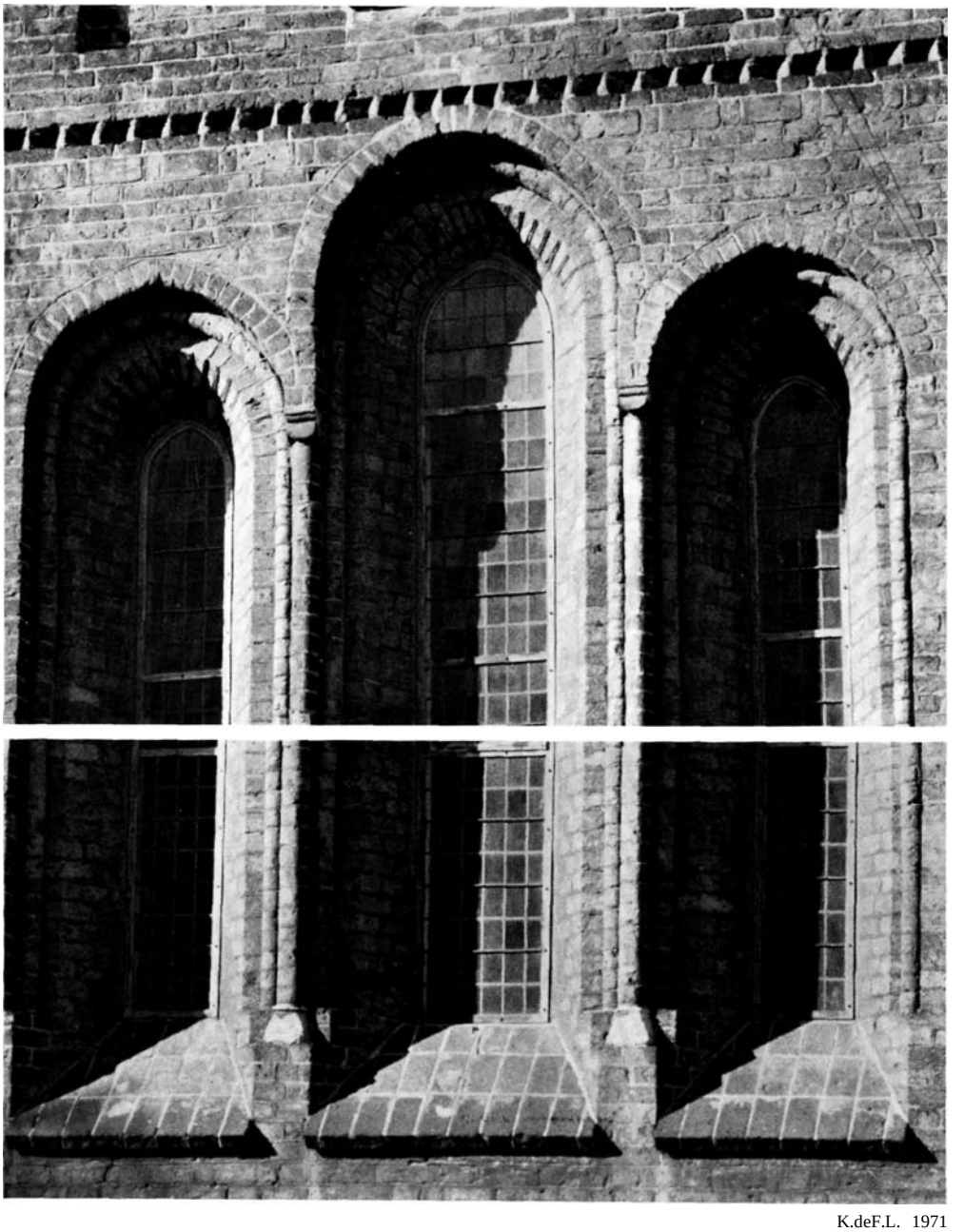

K.deF.L. 1971

Fig. 31. Vor Frue kirke. Udsnit af korets østre vindue (p. 1044). — *The Church of Our Lady. Sections of the tripartite gable window of the choir; the bases and capitals of the shafts are executed in limestone.*

pitæler i domkirken[144] (fig. 33, jfr. p. 361, fig. 184). De glaserede sten, der dekorerer korets vinduer, er nævnt ovenfor p. 1042.

K.deF. L. 1971

Fig. 32. Vor Frue kirke Øvre del af østre vindue på korets sydside (p. 1046). — *The Church of Our Lady. Upper part of the east window on the south side of the choir.*

De to dobbeltåbninger er mere enkle. Den i nordsiden, der må være blændet ved klostergangens opførelse, fremdroges ved restaureringen 1956—57[145] (jfr. udsnit, fig. 75) og står nu som dobbeltniche, hvor det rundede hjørne mellem falsene (fig. 40, 22) ikke føres rundt i buerne; midtpillen prydes med søjlestav (fig. 64), der har trapezbase og terningkapitæl. Sydsidens dobbeltvindue (fig. 32) er af en anden type; til begge sider mangler her midtsøjlen, og enkeltåbningernes false afsluttes foroven på den centrale pille med en simpel, aftrappet konsol (fig. 35).

Døren til sakristiet sidder i nordmurens østre fag og er mod koret virkningsfuldt indfattet med en stramt spidsbuet, tredobbelt fals, der afbrydes af brede, særpræget dekorerede vederlagsbånd af kridtsten (fig. 36). Buens halvstens-stik ledsages af fladskifte. Mod sakristiet er åbningen fladbuet, simpelt falset og smiget i vestsiden. Hele dørpartiet er i dag overkalket, og levn af oprindelig, malet ornamentik kan ikke ses (jfr. fig. 71), ej heller materialernes koloristiske effekt.

På åbningens frontside er hjørnerne med væggen og med dørvangerne rundet; forreste hjørne inde i lysningen er affaset, det andet er formet som en rundstav (fig. 40,9) med kapitæl af terningtypen. Over vederlag er hjørnet med væggen retvinklet, i lysningen ligger rundstaven yderst, mens det indre hjørne i opstalt deles i tre afsnit, hvoraf det midterste er en rundstav, de to andre affasninger, hvor overgangen dannes af klokapitælformede sten[146].

Under kirkens istandsættelse 1956—57 afsløredes og retableredes nær den

K.deF.L. 1971

Fig. 33. Vor Frue kirke. Øvre del af vestre vindue på korets sydside (p. 1044). — *The Church of Our Lady. Upper part of the west window on the south side of the choir.*

østre ende af korets sydvæg en *niche* med bund 32 cm over nuværende gulv og fem skifter høj; i hver side foroven er udkraget en sten med rundet hjørne. Ved samme lejlighed restaureredes i den nordlige ende af korets østvæg en seks skifter høj, fladbuet *piscinaniche* med granitkumme[147] (fig. 28).

Omstændighederne vedrørende *korets overhvælvning* byder på visse vanskeligheder. På den ene side godtgør de udvendige stræbepiller ved at være samhørende med det tilstødende murværk, at bygmesteren under opførelsen forudså hvælv, og hele situationen tyder på, at han anlagde forlæg i væggene. På den anden side kan de eksisterende stjernehvælv, hvad både konstruktion og form angår (p. 1060), kronologisk dårligt forenes med korbygningens øvrige stilistiske udtryk. I betragtning af at hvælv i kor havde været accepteret allerede i dominikanernes tidlige kirker[148], ville man være tilbøjelig til at tænke sig Århuskirkens kor udstyret med hvælv på et tidligt stadium og før skibet (jfr. p. 1004). Imidlertid kan rester af et hvælv ældre end det nuværende ikke påvises[149], hvorfor man må antage[150], at koret stod med vægkonsoller og forlæg uden hvælv, indtil de nuværende stjernehvælv blev sat ind[151].

Ved opførelsen blev overhvælvningen på senromansk-tidliggotisk façon disponeret med *dværgsøjlebæringer;* der optræder to udformninger: Dels hjørne-konsollerne, ialt fire, der hver har en (halvsten bred) søjlestav med dekoreret bund- og topled af kridtsten, dels midtbæringerne, een på hver langvæg, der hver er opbygget med et tredelt søjleskaft med profileret bund- og topled,

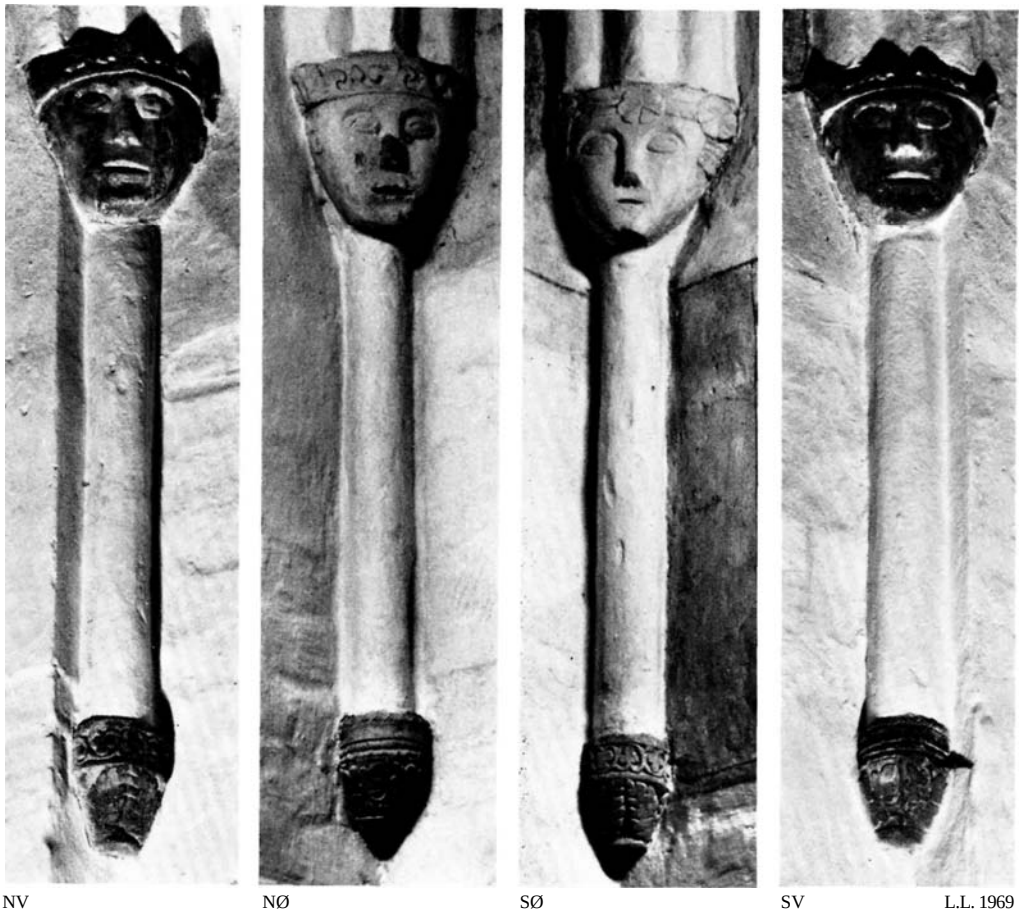

NV NØ SØ SV L.L. 1969

Fig. 34. Vor Frue kirke. Korets dværgsojler (p. 1048). - - *The Church of Our Lady. The Early Gothic corbels in the choir have bases and capitals of limestone.*

vistnok af kridtsten (fig. 40, 16). Bundkonsollerne på de kultiverede hjørnekolonnetter, der savner direkte paralleller på dansk grund, har nederst et kegleformet led og herover et cylindrisk; to og to er konsollerne ens, hvad angår den af stramt ege- og vinbladværk dominerede ornamentik (fig. 34), der stilistisk står østvinduets søjlefods palmetdekoration nær (p. 1044). Søjlestavenes kapitæler, hvorover de senere hvælvribber udgår, er åndfulde menneskehoveder[152], hvoraf de tre er kronede mandsansigter, og det fjerde, som sidder i rummets sydøstre hjørne, ved rosetprydet pandesmykke og hårangivelse er karakteriseret som fornemt kvindehoved[153].

SAKRISTIET er i to etager og således placeret på korets nordside[154], at dets vestmur kan fungere som hvælvafstivning svarende til en støttepille, på samme tid som døren med en passende position i koret kan sidde midt på rummets sydvæg[155]. Tidligt har bygningens nordside, der tilsyneladende var uden vin-

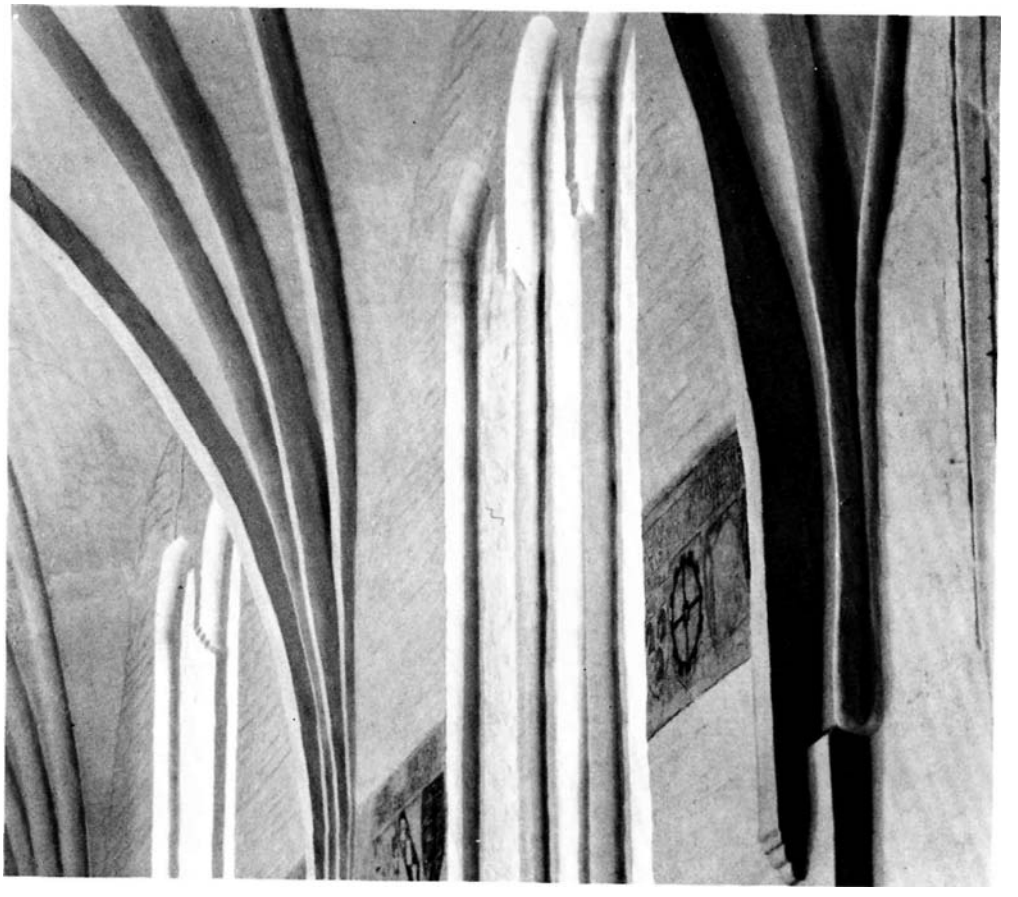

K.deF.L. 1971 Fig. 35. Vor Frue kirke. Udsnit af korets sydvæg, set fra nordvest. — *The Church of Our Lady. Section of the south wall of the choir, seen from the west.*

duer, været dækket af klosterets østfløj, mens øst- og vestsiderne lå frit. Ved senere udbygninger er imidlertid også disse façader blevet skjult; den østre blev delvis nedbrudt ved tårnets tilføjelse (p. 1066), den vestre er bevaret og synlig i korsgangen og i dennes øvre etage. Her ses under den nu forsvundne gesims et par *savsnitskifter*, der adskilles af et normalskifte. På samme side eksisterer i bygningens øvre etage en *vinduesgruppe* med tre, dobbeltsmigede, svagt spidsbuede åbninger, hvoraf den midterste er højst (fig. 38). Vinduerne, der i stort omfang er rekonstrueret ved restaureringen 1960—61, er tilmurede og står til begge sider som nicher. I underetagens østmur sidder et oprindeligt enkeltvindue af samme form som ovennævnte (fig. 37); her er i hjørnet mellem den indre smig og lysningens lodretstillede sten bevaret rester af jernstabler. Eventuelle andre, oprindelige vinduer er ikke bevaret. Der er i dag adgang til og fra sakristiets *nedre stokværk* ad sekundære eller

omdannede *døråbninger* i de tre af væggene, og i den fjerde, nordvæggen, skimtes en tilmuret åbning[156]. Den oprindelige forbindelse med omverdenen lader sig nu næppe fastslå med sikkerhed, men det kan vel ikke udelukkes, at rummet ligesom i dag har haft gennemgang til krypten, i hvis udvidede, nordre sidedør, der iagttages riffelhugne sten[157] (p. 1038).

Nedre etage har karakter af kælderrum[158] og har i begyndelsen næppe haft det eksisterende hvælv, hvis ribbeform hører 1300-tallet til. Væggenes stærkt fremtrædende syldsten lader formode, at gulvet tidligere lå ca. en halv meter højere end nu (fig. 28). Overhvælvningen var måske foranledning til sænkning af gulvet, der ved istandsættelsen 1960—61 lagdes endnu lavere[159].

Ved en kvadratisk midtpille, der står på en møllesten, deles rummet i fire fag på en måde, der er beslægtet med dispositionen i et lokale i klosterets nordfløj og i det hele taget er udbredt. Mellem hver side af pillen og midten af de respektive, fire vægge er slået en retkantet, helsten bred, spidsbuet gjordbue uden vederlagsangivelser, og hvert fag har et krydshvælv med affasede halv-stensribber (fig. 37 og 40, 1). Hvælvets overside er utilgængelig.

Bygningens *øvre stokværk,* der præges af den senere tilbygning (p. 1066), har rummet det egentlige sakristi og er i sin nordvæg udstyret med to, ca. 90 cm lange skabsnicher, som bevarer noterne fra overkarmens egeplanker[160] (fig. 28). Rummet overdækkes med et samtidigt, bindermuret, otte-delt, temmelig kuplet hvælv, som 1960—61 er retableret, efter siden 1866 (p. 1078) at have haft et cirkulært lysindtag i toppen. Hvælvets halvsten brede diagonalribber af rund snitform (fig. 40, 5) udspringer på simple profilkonsoller i rummets hjørner sammen med halvstens rundstav, som markerer kappesømmene. Tværribberne, hvis snitfigur er trekløverformet (fig. 40, 2), griber over disse svagt tilspidsende rundstavbuers toppunkt (fig. 38), hvor vistnok det vestre smykkes med et hoved[161]. Ved østvæggens ommuring i forbindelse med tårnets opførelse (p. 1066) dækkedes en del af hvælvet, og i konsekvens af nedre stokværks omtalte overhvælvning må sakristigulvet, der 1960—61 blev belagt med ølands-sten, være hævet.

Ved opførelsen af klosterkirkens rektangulære, tre fag lange *skib,* der mere præges af de store liniers klarhed end af de sirlige detaljer, udnyttedes i fuld længde den ældre bygnings ene langvæg (p. 1030) til trods for, at der herved opstod en mindre asymmetri i grundplanen. Markstensmurværket forhøjedes med tegl (fig. 9) og indgik som nordmur i den nye kirke. Den vestre kortside rejstes over rester af forgængerens gavlmur (p. 1032), mens søndre langmur, der var kirkens præsentationsside mod omverdenen, opbyggedes fra grunden og lagdes i direkte flugt med korets sydmur (jfr. p. 1031 og 1042). Den århusianske dominikanerkirke fik således den simple, langstrakte langhusform, som karakteriserer en stor part af ordenens gudshuse i det nordlige Europa. Arkitektonisk

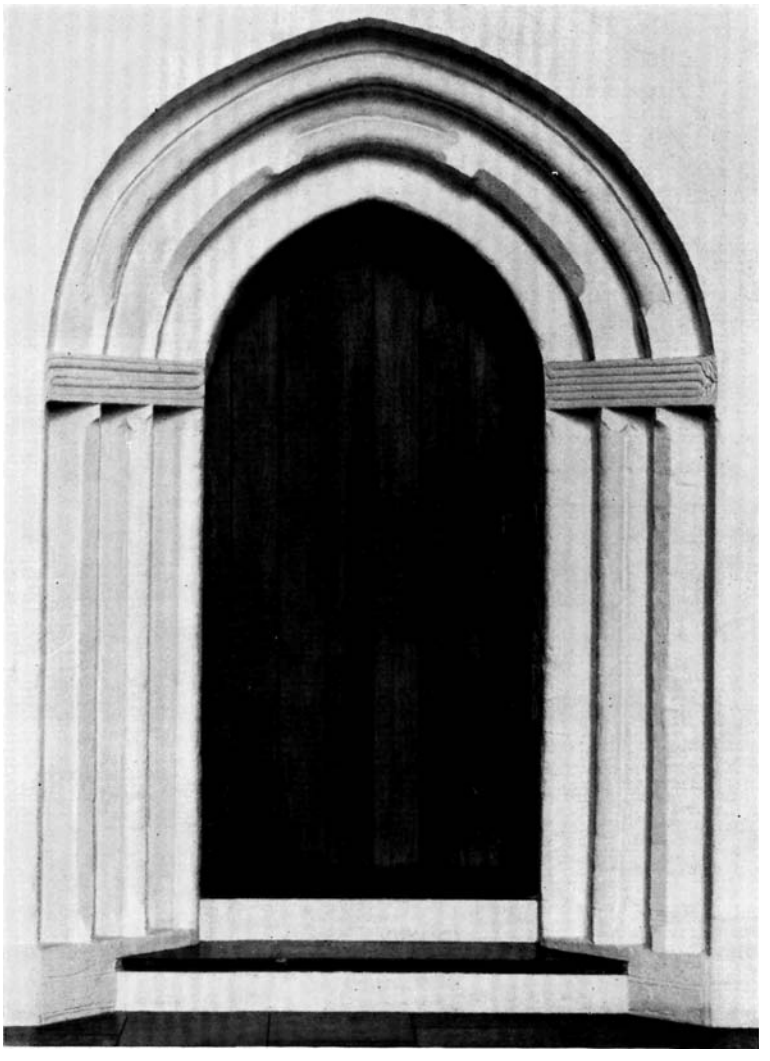

L.L. 1969

Fig. 36 Vor Frue kirke. Døren mellem kor og sakristi, set fra koret (p. 1046, jfr. fig. 71). — *The church of Our Lady. A moulded portal, executed in brick with a limestone string-course, and originally ornamented with frescoed decoration, leads from the choir to the sacristy.*

var prædikebrødrenes kor ikke fremhævet; springet mellem korets og skibets nordvægge er behændigt sløret ved udfyldning af det indvendige hjørne.

Skibet var fra første færd, både ude og inde, disponeret med henblik på overhvælvning; på syd- og vestfaçaderne har dette forhold givet sig til kende ved enkle, murede stræbepiller, mens den ældre nordmur sandsynligvis på samme tid modtog lignende støtteforanstaltninger (jfr. p. 1078). Som pendant til den kraftige, nordre hjørnepille ved vestgavlen rejstes i syd et polygonalt trappetårn, hvis fremspringende, profilerede fod (fig. 40, 8) er bemærkelsesvær-

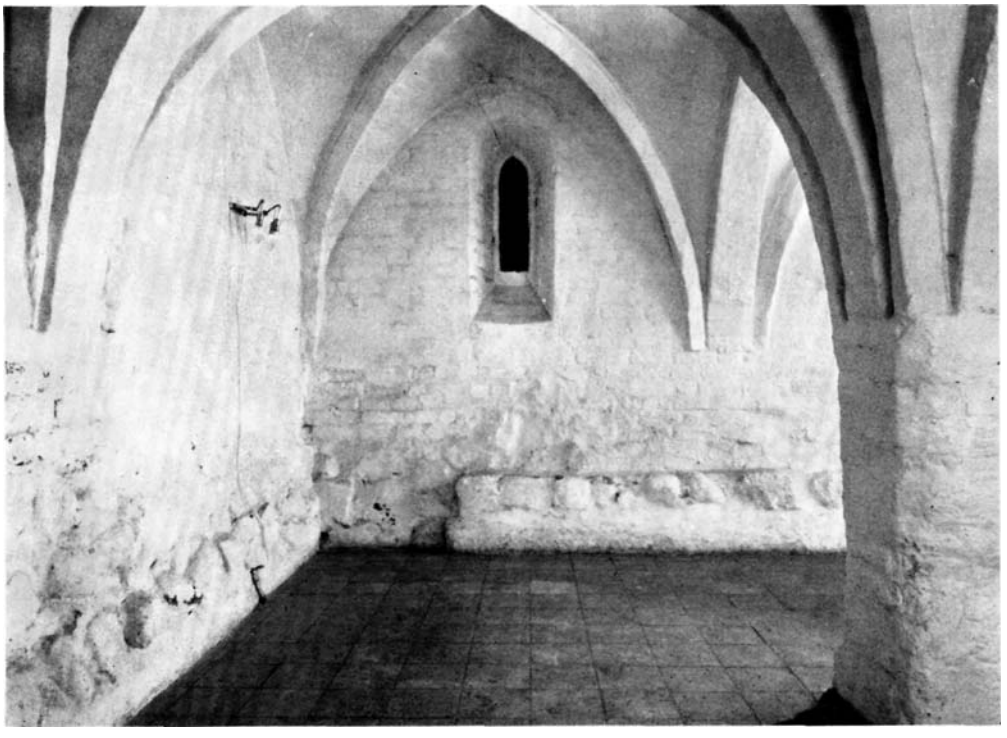

Henrik Larsen 1973

Fig. 37. Vor Frue kirke. Nedre stokværk i sakristibygningen (p. 1050), rummets nordre del set fra vest. — *The Church of Our Lady. Lower storey in the sacristy, the north bay of the east wall seen from the west.*

dig på baggrund af, at skibets to nye sider ikke synes at have haft egentlig sokkel. Vilhelm Lorenzen formoder[162], at tårnet, hvis mur nu oventil afsluttes med to over hinanden udkragede normalskifter, oprindelig var højere.

På sydsiden registreres en god meter vest for korets vestligste stræbepille, en fortanding (fig. 44), der godtgør, at skibets opførelse var forudset, mens korbyggeriet stod på. Sydfaçaden krones med en tre skifter høj firkløverfrise af tegl; båndets bund har været pudset, før formstenene fæstnedes[163]. Oven på et normalskifte over frisen er bevaret strækninger af det nederste led i gesimsens udkragede del, som er udført med rulskifte af rundstavsten (fig. 40, 7a) af samme slags som de, der er benyttet ved vinduerne.

Den fælles bundlinie for de fem spidsbuede høj blændinger i vestendens kamtakkede taggavl (fig. 41) er af trappetårnet og det store, centralt placerede vindue forskudt op over tagfodsniveau. Den yderste blænding i hver side er enkel, mens hver af de tre midterste indeholder et par inderblændinger, der adskilles ved en retkantet halvstensstav. Øverst under hovedblændingens spids sidder en halvsten dyb cirkelblænding. Den hele form er en af gotikkens mest

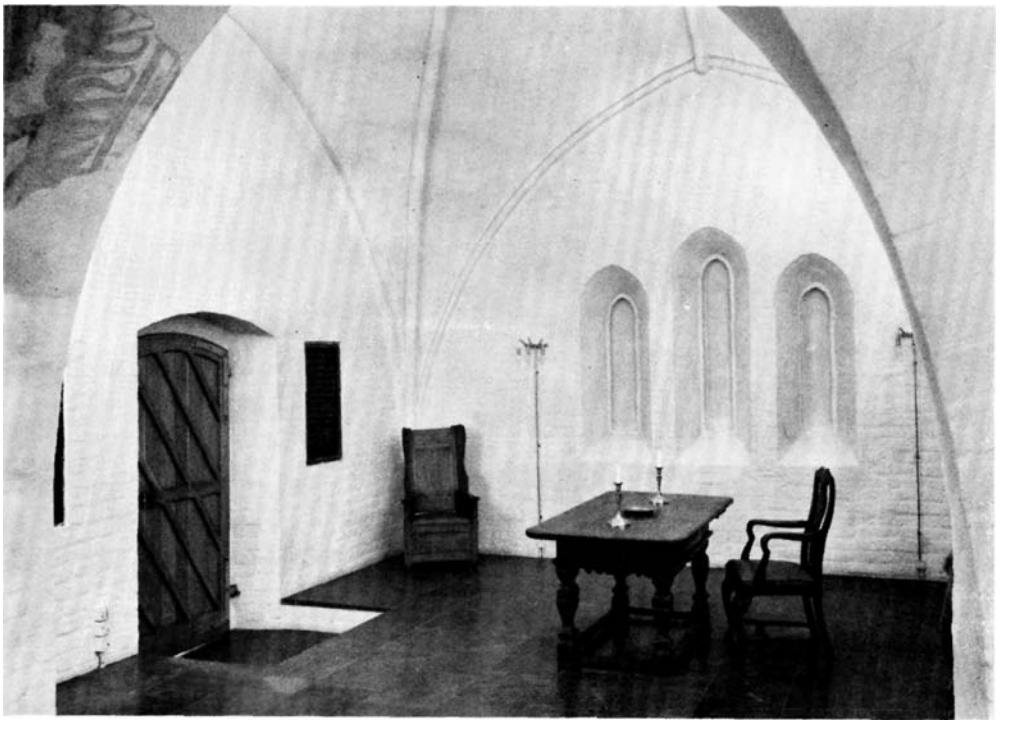

L.L.1972

Fig. 38. Vor Frue kirke. Sakristiet set fra østnordøst (p. 1050). - *The Church of Our Lady. Sacristy, seen from the east, after repairs in 1961, when inter alia the three (walled up) windows were reconstructed.*

yndede for (vinduer og) blændinger og finder på dansk område en fornem, samtidig parallel på søndre korsarmsgavl på Peterskirken i Malmø[164].

Kirkens *hovedportal*, der nyetableredes ved sidste restaurering[165], er placeret midt i vestgavlen (fig. 40, 7) og er en spidsbuet åbning, hvis ydre smig opbygges med en følge af formsten, beslægtet med siderne i det store vindue ovenfor. Indvendig har den fladbuede døråbning rette vanger med affasede hjørner.

Østligst i skibets nordvæg findes en tilmuret døråbning, der indvendig, efter gulvets hævning, står som en lav niche, overdækket med spærstik. Udvendig aflæses åbningen (fig. 39) som en rundbuet, dobbelt falset, i lysningen 101 cm bred teglstensportal, der ved gennembrydning er anbragt i det ældre natur-stensmurværk. Åbningen overdækkes med halvstensstik, og den forreste fals rummer en halvstensrundstav (fig. 21), der føres rundt i topbuen, hvis vederlag ikke markeres. Riflede og glaserede sten (jfr. p. 1042) er anvendt til opmuring af denne dør, som i begyndelsen muligvis tjente som indgang til skibets østre del, mens opførelsen af det nye kor stod på. I så fald er portalen det første led i skibets, ja i hele kirkens ombygning.

L.L.1972

Fig.39.Vor Frue kirke. Portal østligt i skibets nordmur (p. 1053). — *It was presumably after the take over of the Dominicans that a doorway was breached in the north side of the nave. The simple portal now walled up, is of glazed and coloured bricks and is here photographed from outside.*

Fig. 40. Vor Frue kirke. Forskellige bygningsenkeltheder 1:20, KdeFL 1974. 1—6. Ribbeprofiler: 1. Sakristi, nedre stokværk (p. 1050). 2. Sakristi, ovre stokværk, tværribber (p. 1050). 3. Kor(p. 1060) og sideskib (p.1066). 4. Skib (p. 1058). 5. Sakristi, ovre stokværk, diagonalribber (p. 1050). 6. Klostergang. 7. Vestportal, efter Cosmus Bræstrup 1903. Den yderste formsten, mærket a, er i skibet desuden benyttet ved sydsidens gesims (p. 1052) og vinduer (p. 1056) samt ved indvendige hjørner (p. 1058). 8. Sokkel på skibets trappetårn (p. 1051). Nederste skifte granit. 9. Dor mellem kor og sakristi (p. 1046). 10. Vinduer i sideskibets midtfag og vestre fag (vestsiden) (p. 1062). 11.—12. Vinduer i sideskibets østre fag (12 østvendt) (p. 1063). 13. Lysglug i skibets trappetårn (p. 1057). Den øvre, trekløverformede afslutning udført med formsten svarende til dem, der er brugt til frisen på skibets sydfaçade (fig. 44). 14. Ribbekryds i sideskibets østre fag (p. 1066). 15. Ribbekryds i sideskibets midt- og vestfag (p. 1066). 16. Nordre gjordbuekonsol i koret (p. 1048). 17.—18. Hvælvkonsoller i sakristiets øvre etage (p. 1050). 19. Korbuekonsol (p. 1060). 20. Pille i korets østvindue (p. 1044). 21. Pille i korets vestre sydvindue (p. 1046). 22. Korets (delvis tilmurede) nordre dobbeltvindue (p. 1046). — *The Church of Our Lady. Various details of the building 1:20. 1.—6. Rib mouldings: 1. Sacristy, lower storey. 2. Sacristy, upper storey, transverse rib. 3. Choir and aisle. 4. Saristy, upper storey, diagonal rib. 6. Cloister. 7. West portal The outermost moulded brick, marked a, is also used in the nave for the cornice and windows as well as the internal corners. 8. Plinth of the nave's stair turret. 9. The door between the choir and the sacristy. 10. Window in the middle bay and west bay (west side) of the aisle (cf. fig. 47). 11—12. Windows in the east bay of the aisle. 13. Light aperture in the nave's stair turret (cf. fig. 41). The trefoil finish at the top executed in moulded brick corresponding to that used for the frieze on the south facade (cf. fig. 44). 14. Rib intersection in the east bay of the aisle. 15. Rib intersection in the middle and west bays of the aisle. 16. Corbel in the choir. 17.—18. Vaulting corbels in the upper storey of the sacristy. 19. Chancel arch corbel. 20. Column in the east window of the choir, inner side (cf. fig. 31). 21. Column in the west window on the south side of the choir (cf. fig. 33 og 35). 22. The north double window of the choir (cf. fig. 64).*

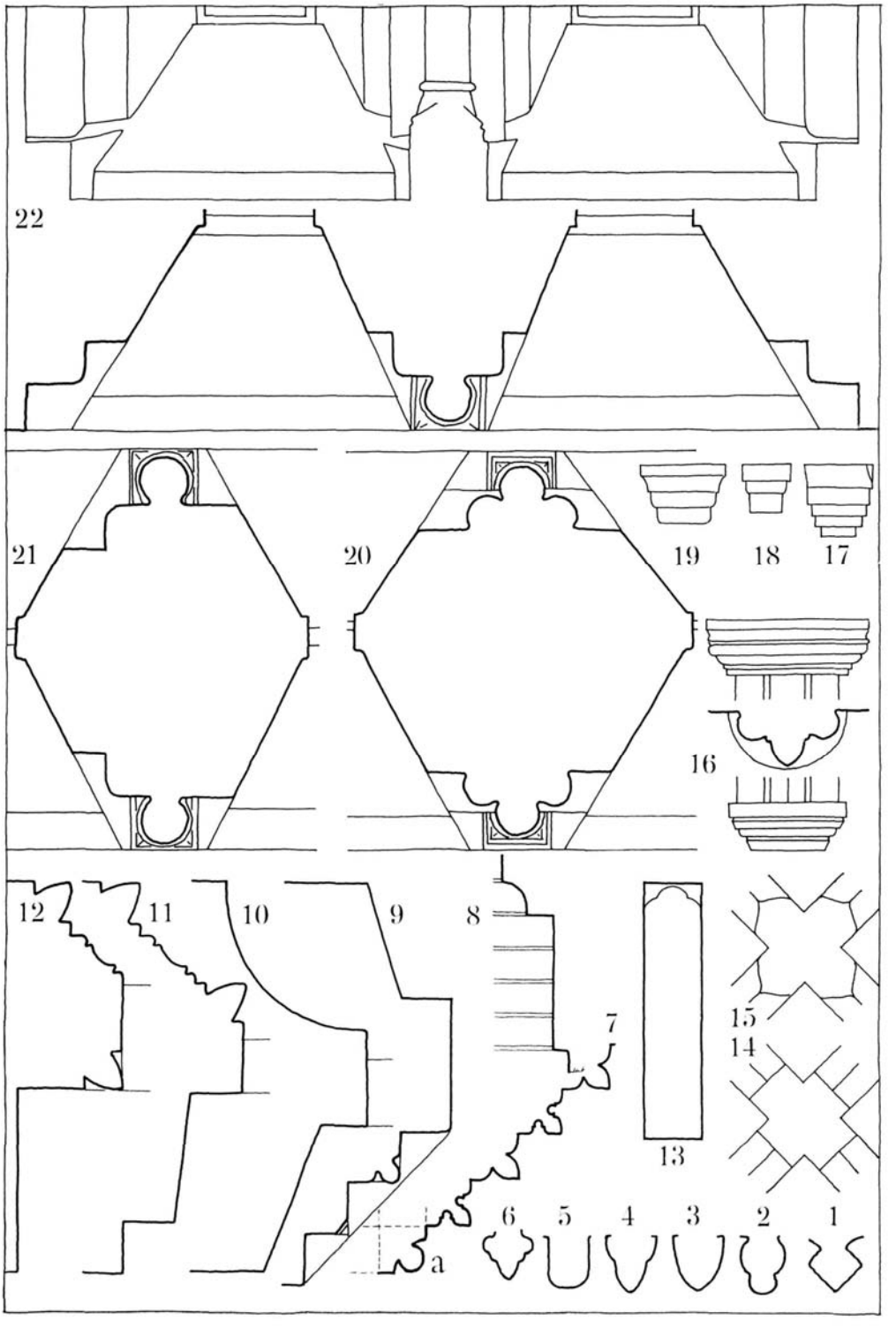
22
21
20
19
18
17
16
12
11
10
9
8
7
15
14
13
6
5
4
3
2
1
a

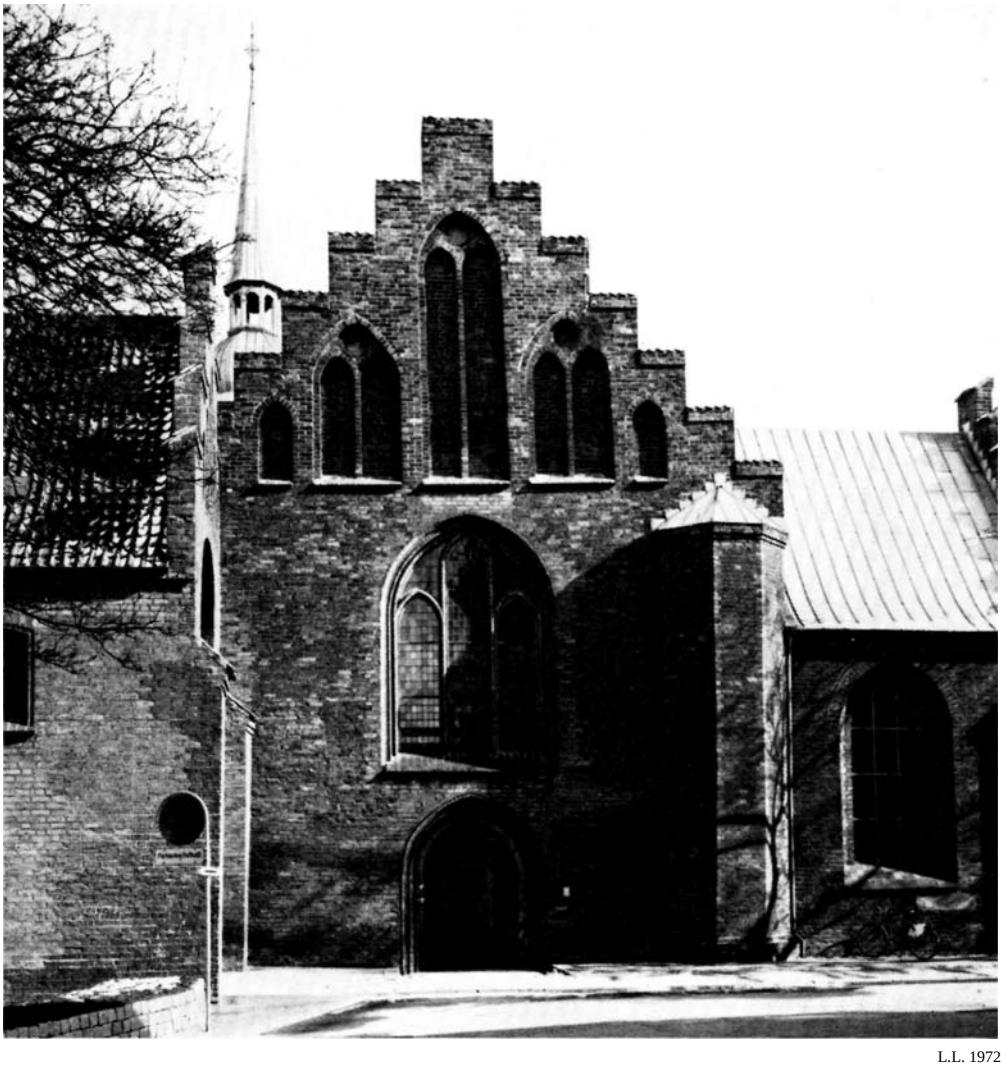

L.L. 1972

Fig. 41. Vor Frue kirke. Vestgavl og (til venstre) den søndre ende af klostrets vestfløj. Under hulkehlvinduet i sideskibets vestmur ses indmuret gravsten. — *The Church of Our Lady. West gable of the church and (on the left) the south end of the monastery's west wing.*

Af skibets oprindelige *vinduer* er kun det i vestgavlen bevaret og i brug (fig. 41), omend alle sten i det tredelte stavværk, der rekonstrueredes 1865—66, og mange af sidernes formtegl er fornyede (jfr. p. 1072). Mens skibets nord-mur, der vendte mod klostergården, ikke havde vinduer fra begyndelsen, har hvert af sydsidens tre fag indeholdt et stort, spidsbuet vindue (fig. 58), som har givet det ret smalle kirkerum rigeligt lys. Ved sideskibets tilføjelse (p. 1060) borthuggedes så meget af skibets søndre mur, at kun vinduernes top-parti blev tilbage og i dag kan registreres i tilmuret stand.

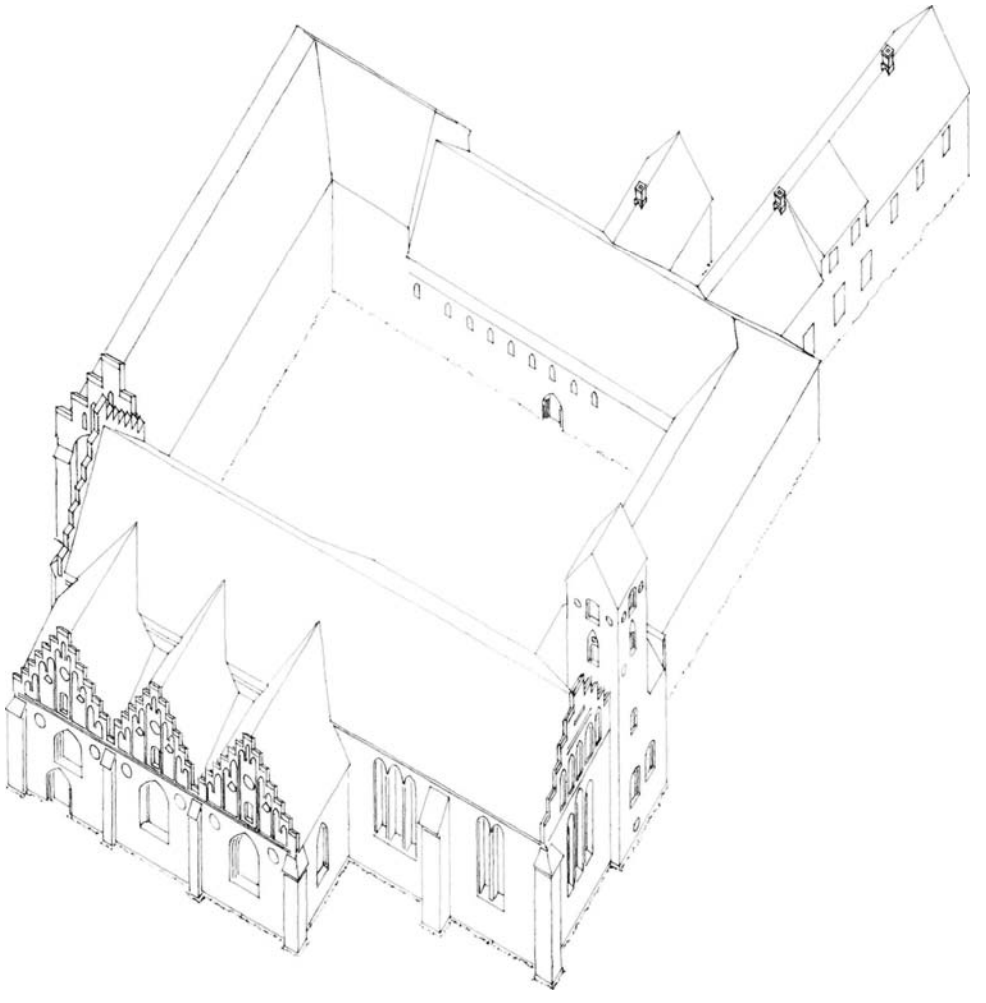

Fig. 42. Vor Frue kirke og Århus hospital, isometrisk illustration 1:600, set fra sydøst, visende en tilstand efter korsgangens nedrivning og før den gennemgribende ombygning i 1870'erne. Komplekset er tegnet af KdeFL på grundlag af opmålinger omkring 1850 (NM); dog er kirketårnet fremstillet i en mulig, middelalderlig skikkelse (p. 1067). — *The former Dominican monastery after demolition of the cloister in the 1780's and before a radical reconstruction in the 1870's. The isometric sketch 1:600 shows the complex as seen from south-east. Drawing based on surveys ca. 1850. The church tower has been given what may well be its medieval form.*

Den murede, højredrejede *trappe* i det polygonale tårn på skibets sydvestre hjørne snor sig om en halvsten bred spindel; 1956—57 flyttedes den fladbuede indgang tilbage til sin oprindelige plads på gavlens inderside, efter at der ved restaureringen 1865—66 (p. 1078) var skabt adgang til trappen ved en gennem-brydning i hjørnet ved sideskibet. Trinene bæres af fladbuede stik, og trapperummet oplyses af smalle glugger mod syd og vest, hvoraf sydsidens øverste, der blændedes ved sideskibets opførelse, har bevaret oversidens trekløversten (fig. 40, 13).

Sydsidens og vestgavlens udvendige stræbepiller er i forbandt med det omgivende murværk og angiver, at det fra begyndelsen var forudset at forsyne skibet med *hvælv*. Dateringen af vestfagets kalkmalede indskrift (jfr. kalkmalerier) må betyde, at hvælvarbejdet blev foretaget i fortsættelse af murene, og da skal henføres til tiden ved midten af 1300-tallet. Tilstedeværelsen og beskaffenheden af den ældre nordmur må have været en af årsagerne til, at over-hvælvningen gennemførtes med vægpiller. Ligesom det stadig er tilfældet med vestgavlen, var den søndre langmur på indersiden indrettet således, at mur-tykkelsen halvtredie meter over det nuværende gulv reduceredes til to fod. De tre store, skjoldbuelignende arkader, hvoraf den østres østside er stærkt styltet, kantes med rundstav og har over væggens tilbagerykning indrammet de spidsbuede vægfelter, der hver indeholdt et vindue. Ved denne bemærkelsesværdige disposition, der er en reduceret udgave af væg med indre løbegang, hvilket karakteriserede en række udenlandske kirker fra 1200-tallet[166], opnåede bygmesteren en visuel tilnærmelse mellem skibets to langvægge. Om eller hvorledes sydvæggens nedre parti har været artikuleret, kan ikke længere oplyses.

Den oprindelige hvælvudformning med brede gjordbuer mellem fagene ændredes ved restaureringen 1865—66 (p. 1075), da nordsidens halvanden sten fremspringende og to sten brede vægpiller[167] blev borthugget. Samtidig ommuredes store dele af kapperne, og gjordbuerne gjordes mage til hvælvets ribber.

Hvert af de tre fag overspændes med et halvstens krydshvælv, der bæres af trekløverprofilerede halvstensribber og kantes af en vulst langs kappernes begyndelseslinier, undtagen ved det østre fags østkappe.

KORETS DATERING. De få meddelelser, der foreligger fra klosterets første periode (jfr. p. 1003 f), hvor kirkens opførelse skal placeres, giver ikke holdepunkter for bestemmelse af byggeriets påbegyndelse og etaper[168], bortset fra den nedre grænse, der angives af den kalkmalede inskription på skibets vestre hvælv. Kirkens og i første række korets kronologiske placering må derfor bero på stilistiske jævnføringer og vurderinger, hvilket i konsekvent gennemførelse imidlertid ligger uden for de grænser, som er afstukket for Danmarks Kirker. Til læserens orientering skal i korthed anføres nogle forhold og enkelttræk, som allerede lejlighedsvis er berørt af tidligere forskning, og som yder bidrag til forståelse af kirkens arkitekturhistoriske plads.

Hovedparten af de danske tiggermunkekirker, såvidt de kendes[169], svarer i format til dominikanernes i Århus. På baggrund af de institutionsmæssige slægtninge i Østersøens hansestæder og i landskaberne syd for Ejderen må de hjemlige bygninger, hvor korets østvæg som oftest er ret og skibet en simpel sal, karakteriseres som beskedne anlæg. Til supplering af ordnernes erklærede fattigdomsideal må de danske byers lidenhed have udgjort en væsentlig begrundelse for den knappe dekoration og det beherskede udstyr, som udmærker både franciskanernes og dominikanernes bygninger[170].

Murværket i Frue kirkes kor er i munkeforbandt, med benyttelse af riflede tegl (p. 1042), sine steder er tillige indsat glaserede sten (p. 1042); disse træk er senromanske og angiver isoleret betragtet perioden hen imod 1250[171].

Korets *vinduer* er tre- og togrupper (p. 1044), hvor de enkelte, svagt spidsbuede åbninger er sammenstillet i gensidig afhængighed uden helt at have mistet individualiteten.

L. L.1972

Fig. 43. Vor Frue kirke. Udsnit af korets nordfaçade med riflede sten (p. 1042) i hjørnet af det tilmurede dobbeltvindue (p. 1046). — *The Church of Our Lady. Section of the north facade of the choir with fluted bricks in the corner of the walled-up double window.*

Fig. 44. Vor Frue kirke. Udsnit af façademuren på kirkens sydside, hvor kor (til højre) og skib (til venstre, med frise (p. 1052)) er bygget sammen (p. 1052). — *The Church of Our Lady. Section of the masonry of the facade on the south side of the church, where the choir (right) joins the nave (left).*

I sig selv peger den fuldmodne udformning, hvorfra der blot er et kort skridt til unggotikkens helhedskompositioner, hen på årtierne omkring 1250[172].

Østgavlens fem, lige høje, svagt spidsbuede *blændinger* (p. 1044), er et på dansk område temmelig enestående træk, der i sammenhæng med façadens, iøvrigt velkendte, bånd af savskifter antyder en tilblivelsestid omkring midten af 1200-tallet[173].

I korets indre fanges opmærksomheden først af *sakristidøren*, der som nævnt p. 1046 har et vist slægtskab med nogle dør- og vinduesåbninger, som dog ikke er selvstændigt daterede, men blot henføres til tidlig gotisk tid. *Hvælvkonsollernes* flade bladværk og yndefulde hoveder præges af romansk formopfattelse, men er unggotiske i motivvalget (jfr. p. 1047). Det svære *sakristihvælv* placerer sig ved sin ottedeling i en særlig gruppe inden for det ribbede kubehvælv, der udbredtes i perioden efter midten af 1200-tallet[174].

En samlet vurdering resulterer i, at koret beherskes af det flertungede formsprog, som præger den såkaldte overgangstid efter midten af 1200-tallet. Visse træk ved bygningen er karakteristiske for første del af denne periode (rifling, savsnit, den simple gesims), andre viser snarere hen til en tid nærmere århundredskiftet (hvælvets konsoller, der er samhørende med korets mure).

I et par nordtyske dominikanerklostre foreligger vidnesbyrd om en mod arkaisering tenderende konservatisme hos vedkommende bygmestre[175]. Sligt kan haves in mente ved datering af Århuskirken på komparativt grundlag, idet en sådan holdning måske ikke var usædvanlig inden for ordenen. På det foreliggende grundlag, hvor en snævrere grænse end en generation principielt er problematisk, synes byggeriet på Frue kirkes kor at måtte henføres til de kirkepolitisk urolige årtier efter 1260[176].

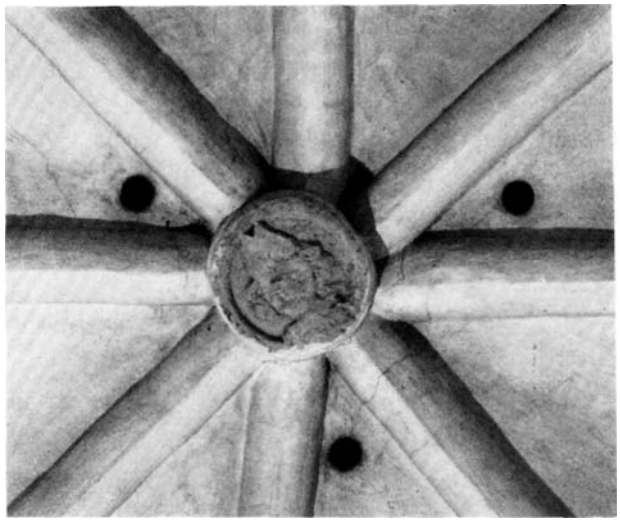

L. L. 1969

Fig. 45. Vor Frue kirke. Hvælvslutstenen i korets østre fag (p. 1060). — *The Church of Our Lady. The keystone in the east stellar vaulting of the choir is decorated with a bishop's head, presumably the Catholic patron saint of the church, St. Nicholas.*

Korets overhvælvning er som nævnt p. 1047 en senere tilføjelse. Begge fag er stjernehvælv, der indbyrdes adskilles ved en retkantet, to sten bred gjordbue, og hviler på de ældre vægforlæg og konsoller. Halvstenskapperne bæres af halvstensribber (uden overribber), hvis tilspidsede snitform (fig. 40, 3) kunne tyde på omtrentlig samtidighed med hvælvene i domkirkens vestkapeller[177] (p. 222). I det østre fag mødes ribberne i en cirkulær slutsten (diameter omkring 30 cm) med et nu ret ruineret relief af et hårfagert hoved med bispehue[178] (fig. 45). Billedet, der formentlig fremstiller kirkens værnehelgen Nicolaus, biskop af Myra, kranses med vulst og er beslægtet med 1300-tals sigiller fra det århusianske officialat[179].

Det er utvivlsomt i anledning af overhvælvningen, at stræbepillen midt på korets sydside blev påmuret en øgning på alle tre sider[180].

Sideskib. Efter at skibet stod færdigt i årene efter midten af 1300-tallet, og koret var blevet smykket med sine stjernehvælv, har der tilsyneladende ikke fundet væsentlige byggearbejder sted ved kirken, før der efter midten af 1400-tallet etableredes en større tilføjelse. Som ved adskillige andre klosterkirker måtte en udvidelse blive ensidig på grund af de svære omkostninger, der ville have været forbundet med ændringer på den side af bygningen, som vendte ud i mod klostergården. Den nærmeste parallel til de århusianske dominikaneres fremgangsmåde findes i det yngre karmeliterkonvent på Broberg i byens vestre del[181].

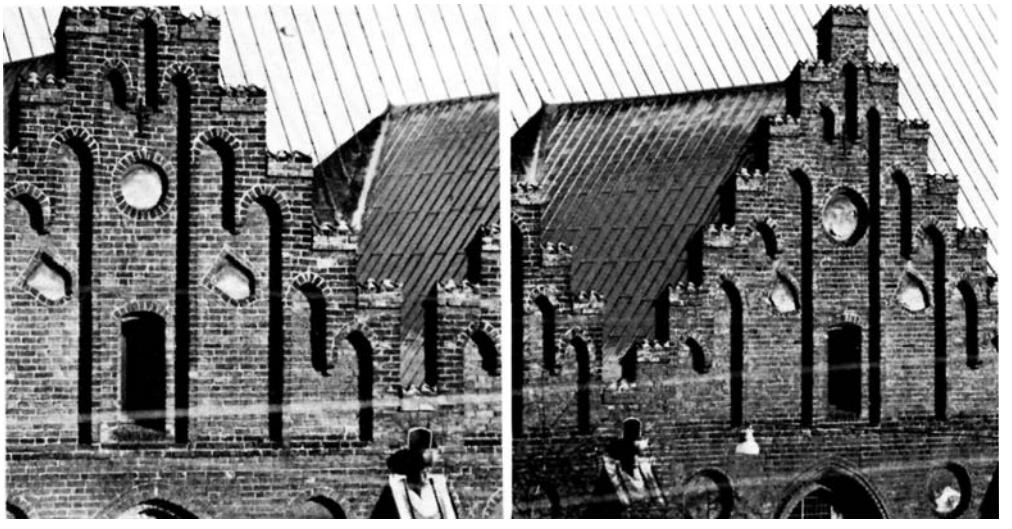

K.deF, L. 1971

Fig. 46. Vor Frue kirke. Udsnit af sideskibets sydside, til venstre vestre fags gavl, til højre østre fags (p. 1062). — *The Church of Our Lady. Two of the three gables of the aisle ornamented with recesses, west gable on the left, east gable on the right.*

Udvidelsen gennemførtes da på skibets sydside og gjordes i samklang med den eksisterende fagdeling tre sektioner lang. Ved opførelsen udnyttedes de ældre stræbepiller, hvoraf den østligste (ved overgangen mellem kor og skib) kan aflæses på sideskibets østfaçade. En lodfuge tæt vest for den næstøstligste stræbepille på sideskibets sydside afslører, at udbygningen er rejst over to omgange med det østligste fag som ældste del. En række enkeltheder er fælles for sideskibets tre fag, men bl.a. vinduernes udformning[122] skiller øst-faget ud fra helheden. I en samlet betragtning tyder omstændighederne ikke på, at østfaget har været et selvstændigt kapel[183]. Særlig det forhold, at den nævnte lodfuge røber sig som en borthugget fortanding, lader antage, at der blot er forløbet en kort tid mellem opførelsen af de to afsnit.

Sideskibet betød næsten en fordobling af skibets gulvareal og indirekte en arkitektonisk markering af koret, idet den simple langhusform blev opgivet.

Det *ydre* er karakteristisk ved, at hvert fag har sin selvstændige gavl (fig. 7 og 8). Denne udformning kunne delvis være foranlediget af opførelsesomstændighederne, men er samtidig et tidstypisk træk, der har sin nærmeste parallel i Århus domkirke (p. 261, fig. 129), hvor inspirationen utvivlsomt er hentet, jfr. nedenfor om vinduesformerne.

Sideskibets bindige granitfod træder på grund af terrænforholdene kun i dagen på østre fag, hvor støttepillerne har skråkantsokkel, samt på halvdelen af det midterste. Murværket, hvis façadesten i stort omfang er fornyede, er ud-

ført med munkesten (jfr. p. 1074), der er henlagt i regelmæssigt munkeforbandt. I den vestre façade er indmuret en romansk gravsten[184] (jfr. gravminder). På østre hjørnepilles sydside er en ni skifter høj og 79 cm bred blænding (jfr. lignende træk ved domkirken, p. 264), der muligvis tilmuredes ved solurets (p. 1084) opsætning. På linie med kalkmaleriernes oplysninger angiver det arkitektoniske formsprog, at sideskibets opførelse skal placeres i sidste del af 1400-tallet; første etape i Jens Iversens episkopat (1449—82), afslutningen formentlig i årene omkring århundredskiftet[185].

Mens sideskibets korte øst- og vestsider er uden dekoration og under tagskægget blot har en enkel, udkraget gesims, oplives hvert fag på sydsiden med et par halvsten dybe cirkelblændinger, der flankerer toppen af de respektive vinduesstik. Façaden afsluttes i tagfodshøjde med et gennemgående, kun nogle få centimeter dybt og to skifter højt blændingsbånd, der forløber et par skifter under fodlinien af de tre ensartede taggavles høj blændinger. Hvert gavl-felt er komponeret med fem stigende, halvsten dybe blændinger, der indbyrdes adskilles med halvstensstave af normalsten (fig. 46). Den midterste blænding afsluttes foroven med tre spidsbuer, de andre med to, hvor de mellemfaldende bæringer udgøres af simple, rundede teglkonsoller.

I den midterste blænding er over fodlinien en falset, fladbuet åbning[186] ind til loftet, højere oppe en rund blænding; ligesom ved façadens ovennævnte rundblændinger er siden i østfagets cirkelfelt muret af formsten, i de øvrige af normalsten (fig. 47). I hver af de to blændinger, som i gavlfelterne flankerer den midterste, sidder en skjoldformet, halvsten dyb blænding, kantet af kopvendte normalsten. Alle seks skjolde, der *kan* have indeholdt donatorers kalkmalede våben, er skråtstillet med oversiden mod heraldisk højre. Bunden i gavlenes og façadernes cirkel- og skjoldfelter er pudset.

Klosterkirkens blændingsgavle, hvis opbygning er en forfinet blanding af festlig rigdom og knap enkelhed, er formentlig inspireret af domkirkens vestkapeller (p. 222ff.), og fandt efterkommere i Århus' omegn; nært beslægtet er gavlen på våbenhuset ved kirken i Årslev[187], fjernere står f. eks. den i Vejlby.

På sydsiden af sideskibets vestligste fag findes en spidsbuet *indgangsåbning*[188], hvis omgivende murværk ved restaureringen 1956—57 (jfr. p. 1089) blev helt fornyet[189]. Døren eksisterede før V. Th. Walthers istandsættelse i forrige århundrede (jfr. fig. 7 og 54), og er sikkert identisk med søndre kirkedør, der først omtales 1656[14]; med støtte i det ovenfor siddende vindues reducerede højde tør man formode, at døren, der sidder over for den ældre portal (p. 1031), er oprindelig, omend udformningens enkeltheder ikke længere kan fastslås.

Sideskibet er forsynet med ialt fem spidsbuede *vinduer*, der opviser fire forskellige udformninger af de udvendige sider; efter formstensvalget falder vinduerne dog i to grupper, der samstemmende med de øvrige bygningsarkæolo-

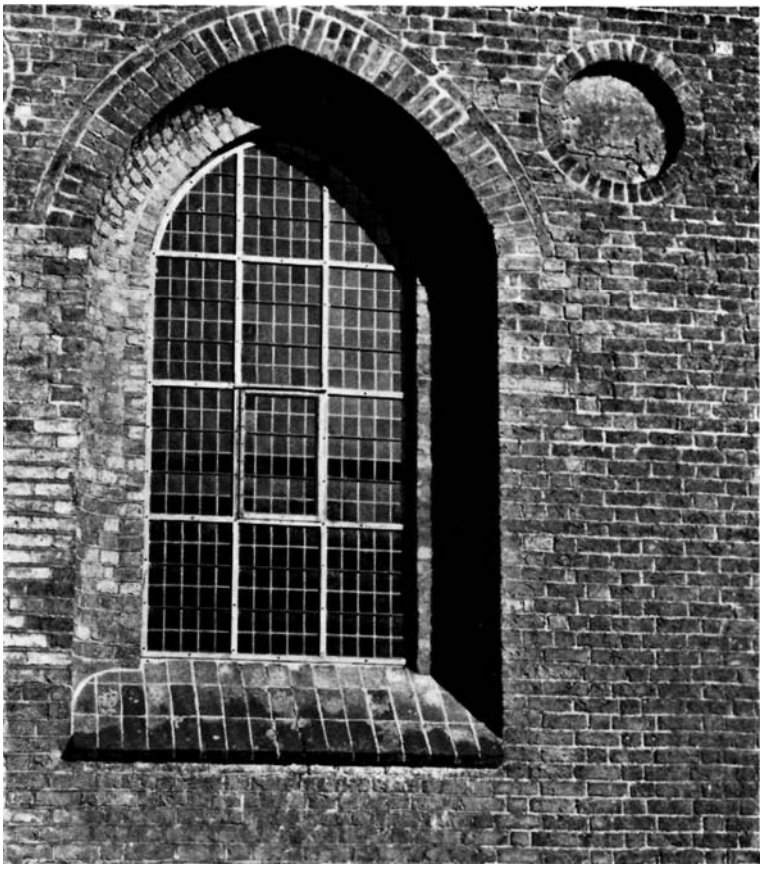

K.deF.L.1971

Fig. 47. Vor Frue kirke. Udsnit af façaden på sideskibets midtfag (p. 1062) med hulkehlvindue (p. 1063). — *The Church of Our Lady. Section of the facade of the middle bay in the aisle, where the side of the window is in of the form of cavetto moulding, cf. pp. 252—53, figs. 119—20.*

giske omstændigheder adskiller det østre fag fra de to andre. Siderne i østfagets to vinduer er opbygget ved hjælp af samme slags formsten, som imidlertid er placeret således, at der opstår to variationer af den i 1400-tallet gængse type, hvis nærmeste parallel findes i Århus domkirke (fig. 40, 11 og 12). Det mindre vindue på vestfagets sydside har simple, dobbeltfalsede sider, mens de to vestre fags to andre vinduer, der er af samme størrelsesorden som østfagets, har den særprægede hulkehlsindfatning (fig. 47 og 40, 10), som udmærker tværskibet på byens domkirke (p. 252—53). Denne omstændighed må give anledning til en formodning om, at samme bygmester har været virksom begge steder. Vinduernes indvendige udformning viser mindre variationer.

I det *indre* er det tre fag lange sideskib særdeles enkelt og ved tre store, spidsbuede, retsidede arkader, der er brudt igennem skibets sydmur, sat i forbindelse med det øvrige kirkerum. Vestvæggen indeholder fire fladbuede, 102 cm

L.L. 1972

Fig. 48. Vor Frue kirke. Sideskibets indre, set mod vest. - *The Church of Our Lady. Interior of the aisle, looking west.*

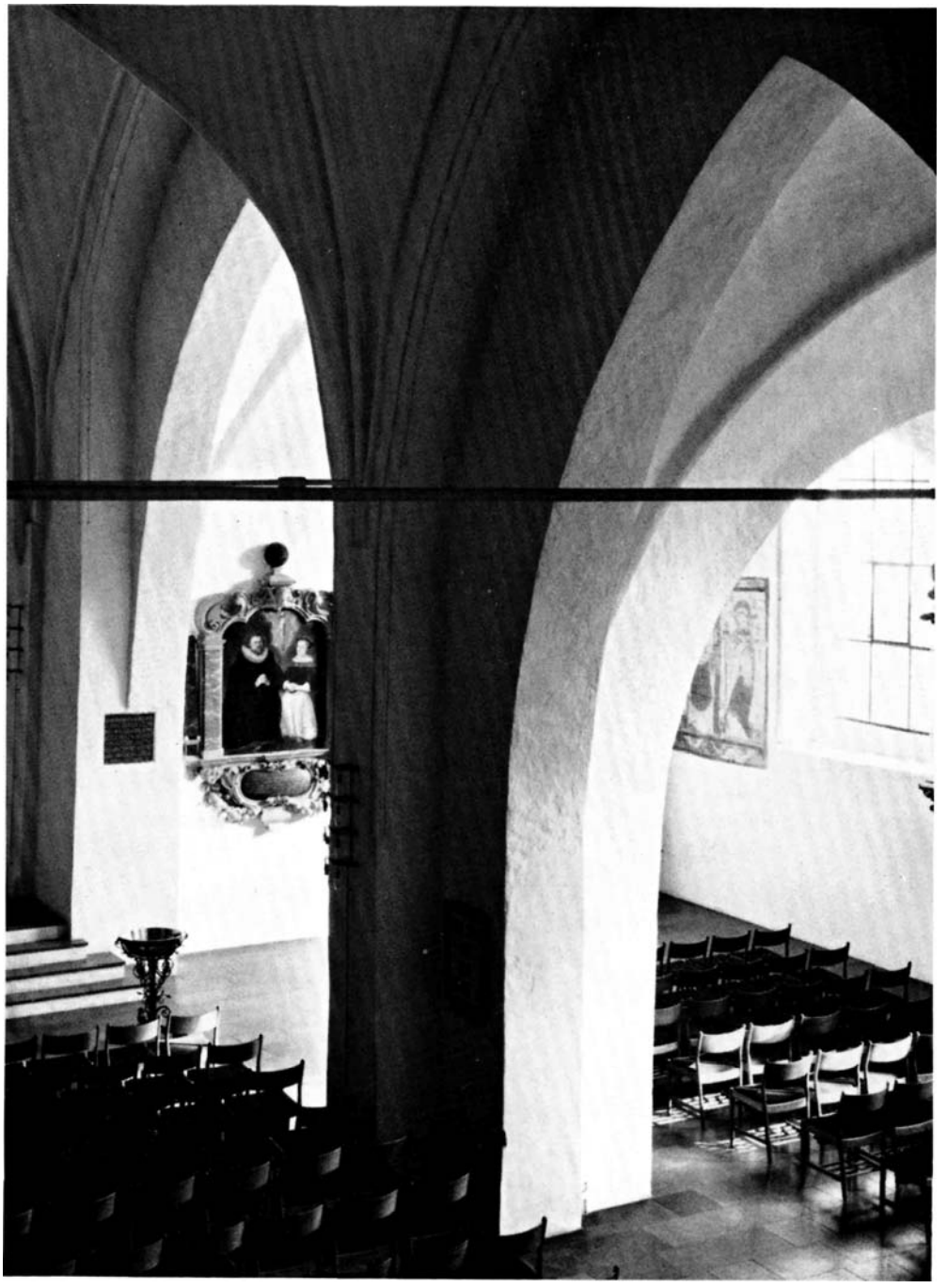

L.L. 1972

Fig. 49. Vor Frue kirke. Østre arkade og (del af) midtarkaden mellem hoved- og sideskib, set fra nordvest. — *The Church of Our Lady. East arcade and (part of) middle arcade between the nave and the aisle, seen from west-north-west.*

høje nicher[190], der sidder 27 cm over det nuværende gulv, hvis niveau omtrent svarer til det oprindelige (fig. 48 og 49).

Overhvælvingen er udført med halvstens krydshvælv på forlæg i ydervæggene; i tilslutning til de ovenfor påpegede omstændigheder, hvorved det østligste fag skiller sig ud, kan bemærkes, at hvælvet her er mere puklet end det er tilfældet i de andre fag[191]. De svære, retkantede gjordbuer, der markerer fagdelingen, udnytter de ældre stræbepiller og i æstetisk konsekvens heraf samt i samklang med den oprindelige udformning i skibet (p. 1058) er opmuret lignende piller på sydvæggen. Alle halvstensribberne har tilspidset snitform (fig. 40, 3), men er retkantede i krydset, hvor de i toppen af hvert fag danner en korsfigur (jfr. fig. 40, 14 og 15).

De yngste af kirkens middelalderlige tilføjelser er SAKRISTIUDVIDELSEN og KLOKKETÅRNET, der rejser sig på korets nordside[192]. På dette sted, i hjørnet ved sakristiet, fandtes en belejlig byggemulighed, hvor tårnet delvis kunne opføres oven på eksisterende mure: Sydsiden på korets nordøstre hjørnepille samt en tilstødende strækning af nordmuren, vestsiden oven på sakristiets østmur. Fra grunden rejstes øst- og nordmurene, den sidstnævnte i forlængelse af sakristiets nordside. Tårntilføjelsen fik således forneden en rektangulær planform og betød en udvidelse af sakristiet. Over et niveau lidt lavere end korets tagfod skyder det egentlige, kvadratiske tårn op over tilbygningens søndre del, mens den nordre ende, der i den første tid var knap en meter lavere end nu, vist var afdækket med selvstændigt sadeltag (jfr. fig. 28 og nedenfor p. 1067).

Tårntilbygningen er på skråkantfod af granitkvadre opført af munkesten i regelmæssigt munkeforbandt; forneden registreres omfattende reparationer af murværket. Ved enkelte, store granitblokke, der fungerer som bindere, har bygmesteren etableret sammenhægtning mellem nyt og gammelt.

De nævnte, ældre murstykker blev forstærket ved tårnets opførelse; sakristiets østvæg ommuredes og øgedes i tykkelse, og kormuren, der delvis skulle bære tårnets sydside, suppleredes med murværk hvilende på en bue mellem hjørnepillen og sakristiet. På samme tid gennembrødes i sakristiets østvæg en relativt stor, spidsbuet arkade med ret gennemløbende vanger, der dekoreredes med kalkmalerier (fig. 38). Ved denne gennembrydning, overdækket med dobbelt helstensstik, sattes sakristiet i forbindelse med tilbygningen, hvor et par sekundære (jfr. p. 1082), stærkt restaurerede, fladbuede, udvendigt falsede vinduer nu skaffer lys[193].

Tilbygningens understokværk, der overdækkes med et langsgående, fladt tøndehvælv og ved en gennembrudt, fladbuet, på østsiden falset døråbning står i forbindelse med rummet under sakristiet, har to[194] cirkulære, udvendigt falsede, indvendigt smigede vinduer, hvoraf det østre er i brug[195]. Det nordre, der i dag er tilmuret og dækkes af klosterkompleksets østfløj, erindrer ved sin

placering om, at anlæggets ældre østlænge, der sløjfedes 1878, var smallere end den nuværende (fig. 5). Ved denne forandring forsvandt hele tilbygningens nordvendte façade, der ifølge Høyens skitsebog[196] indeholdt et fladbuet vindue i øvre stokværk og kronedes med en kam, dekoreret med en vandret række af tre spidsbuede blændinger over en kløverbladsfrise (jfr. fig. 42).

Den oprindelige del af tårnet indeholder over sakristiet fire stokværk. Nederste etage har mod øst, anden etage mod nord, en fladbuet, falset åbning midt på façaden. Hvert af de to øverste stokværk har i store træk den samme udformning mod alle verdenshjørner: Tredie etage har en fladbuet, falset åbning i et halvsten dybt, stramt spidsbuet felt med cirkelblænding i spejlet. På østsiden er feltets hjørner udført med kvartrunde sten, og her og mod nord, altså på de façader, der vendte mod omverdenen, er der på den heraldisk højre side af åbningen placeret en cirkulær blænding, hvis vandrette diameter ligger i niveau med åbningens sål. Den østre blændings kransende halvstensstik er ligeledes muret med kvartrunde sten.

Det fjerde og øverste stokværk har til alle sider en relativt bred, falset og fladrundbuet åbning, der flankeres af cirkelblændinger, udfyldt med kløver-tegl.

Tårnets oprindelige afslutning er forsvundet, idet femte og øverste stokværk er en senere forhøjelse, udført i krydsforbandt med munkesten, der ved en lysere farve adskiller sig fra det ældre murværk (jfr. p. 1070). De udekorerede façader krones med en lav gesims af et udkraget, forneden rundet skifte, der bæres af tandsnit af udkragede kopper. Til hver side er et glamhul, der med samme højde og større bredde gentager fjerde stokværks åbninger.

Det er vel ved denne forhøjelse fremgået, at underbygningen, til trods for de nævnte forstærkninger, var for svag til at bære tårnets betydelige vægt. Nordsidens understøtning var særlig utilstrækkelig, og den store arkade i sakristimuren har været for dristig[197]. Indbygningen i begge stokværk af en tværgående, ca. een meter tyk mur med gennemgang er imidlertid nok først gennemført 1865—66 (p. 1075). Ved sakristiets istandsættelse 1960—61 fjernedes disse mure med tilknyttede, sekundære indretninger, og arkaden genetableredes.

TIDEN EFTER REFORMATIONEN

Da klosterbygningerne 1541 indrettedes som hospital, udskiltes kirken fra helheden og fik status som selvstændig sognekirke (p. 1003). Efter at sidealtre og andre katolske udfordringer var fjernet, må prædikebrødrenes enkle og ikke særligt store kirkesal have været passende for den protestantiske gudstjeneste og bysognets behov. Bygningens efterreformatoriske historie rummer derfor ingen større begivenheder. Udover tårnets forhøjelse og spirets opsætning blev

L.L. 1964

Fig. 50. Vor Frue kirke. Midtskibets indre, set mod øst. — *The Church of Our Lady. Interior of nave, looking east.*

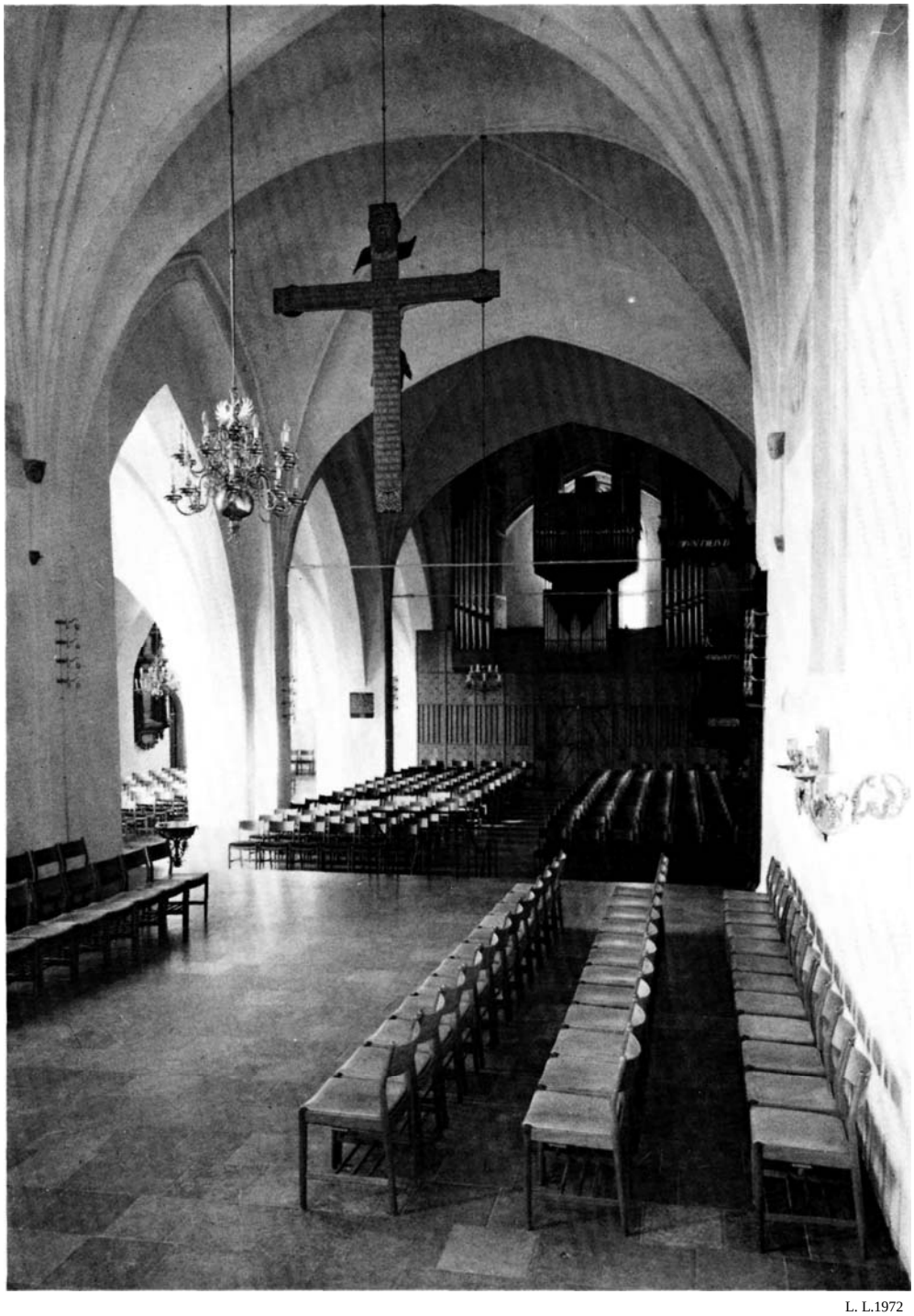

L. L.1972

Fig. 51. Vor Frue kirke. Midtskibets indre, set mod vest. – *The Church of Our Lady. Interior of nave, looking west.*

ingen tilføjelser gjort. Arkivaliernes gennemgående udsagn angår reparationer efter stormskader og jævnlige, små vedligeholdelser. Med mellemrum på ca. fyrre år underkastedes bygningen en større istandsættelse. Tid efter anden etableredes et vindue for at skaffe mere lys, eller en dør blev brudt for at give direkte adgang til en lukket stol; liturgiske forandringer og ændringer i inventaropstillingen, betinget af tidernes skiftende krav eller forskydninger i menighedens brug, har afstedkommet mindre indgreb, men har ikke haft væsentlig betydning for kirkebygningens helhed. En kort overgang i begyndelsen af 1800-tallet truede et forslag om at reducere tårnets højde og benytte bygningen som magasin.

Afgørende for klosteranlægget og ikke uden betydning for kirken var de nedrivninger i sidste del af 1700-tallet, som bl.a. omfattede den hvælvede korsgang. Ikke mindre virkning fik den gennemgribende ombygning af klosterlængerne, som fuldbyrdedes i 1870'erne.

Kirken var i store træk bevaret i sin overleverede tilstand til ind i 1860'erne, da en større istandsættelse (p. 1075) gennemførtes under ledelse af den produktive, kongelige bygningsinspektør for Nørrejylland, V. Th. Walther (1819—92), der på samme tid forestod domkirkens restaurering (p. 315—26). For selve bygningen afstedkom Walthers konsoliderende og håndværksmæssigt dygtige arbejde kun mindre forandringer, men kirkerummet ændredes en del, og inventaret påførtes uoprettelige skader. Den restaurering, der knap et hundredår senere iværksattes under ledelse af Aksel Skov, kunne derfor, hvad rumindretningen angik, tage sigte på at fjerne de mest tidstypiske resultater af den romantiske periodes indsats. Kryptens opdagelse og rekonstruktion (jfr. p. 1008) samt ønsket om at etablere et renset korinteriør gav arbejdet et musealt anstrøg. Bygningsmæssigt betød denne restaurering en tilbageførende istandsættelse.

Den følgende udsigt over kirken i århundrederne siden reformationen kan derfor gøres kortfattet. Yderligere er de foreliggende oplysninger angående ændringer og reparationer knappe, og adskillige enkeltheder kan ikke lokaliseres med sikkerhed. Oversigten er ordnet som en kronologisk, skematisk fremlæggelse, der indledes med omtale af tårnets forhøjelse og spir (p. 1070). Redegørelse for enkelte emner og bygningsafsnit er samlet til sidst: Gulve (p. 1080), døre (p. 1081), vinduer (p. 1081), opvarmning og belysning (p. 1081), tage og tagværker (p. 1081), vindfløje (p. 1082) samt sakristi og tilbygning (p. 1082).

Det er nærliggende at tænke sig, at *tårnforhøjelsen,* der er gennemført i det for renæssancen karakteristiske krydsforbandt, mens enkelthederne gentager bygningens ældre former, skal henføres til tiden henimod år 1600. Det nyoprettede sogns økonomiske konsolidering og Morten Busserts spir på domkirken (p. 291—93) kan have været forudsætning og inspiration. Det ældste belæg for

spiret er Århusprospektet fra årene omkring 1640 (p. 51, fig. 6; jfr. fig. 1 og 8), der gengiver en form, som i alt afgørende svarer til den nuværende[198]. I forbindelse med reparationsarbejder 1656 og i de følgende år[14] anføres belægning af bly; 1693 (jfr. p. 1081) lagdes bly på »Bællen« og kobber på spidsen af spiret. Hans Bertelsøn fornyede 1717[16] kobberet på »pillerne«, hvilket utvivlsomt hentyder til lanternens stolper. Spiret blev restaureret og helt kobber-klædt 1908—09 ved tømrermester Arnoff Thomsen og kobbersmed H. P. Salling, under tilsyn af arkitekt R. Frimodt Clausen[199].

Den ældste, efterreformatoriske efterretning vedrørende bygningen er fra midten af 1600-tallet og drejer sig om tillukning af hullet efter den * *runesten*, som blev udtaget i korsgangen »ikke langt fra Døren til Kirken«[200].

Efter Roskildefreden 1660 foretoges reparationer efter ødelæggelser under svenskekrigene[14], og fra de følgende år foreligger omtaler af almindelig *vedligeholdelse*. En mere omfattende indsats under ledelse af bygmester Hans Nielsøn fra Haderslev fandt sted 1693 og angik bl.a. udskiftning af en del tag-tømmer, ordning af tagene og fornyelser af spirets konstruktion og belægning (ovenfor); til arbejdet indkøbtes 400 »gammeldags mursten«[16].1726[17] oprettedes kontrakt med den københavnske murermester Anders Sørensen (jfr. p. 336) angående istandsættelse af kirkegårdsmuren (p. 1011), eftersyn og udbedring af kirkens stentage (p. 1081) samt kalkning. En svend fik betaling for ophængning under hvælvet af de i hovedstaden anskaffede 100 forgyldte stjerner samt sol, måne og den hellige ånd (en due (1799)[37]; jfr. Århus domkirke, p. 337, samt Mariekirken i Helsingør, DK Frederiksborg, p. 334).

1730, samtidig med domkirken (p. 581), erhvervede Frue kirke et nyt orgel, der opstilledes ved skibets vestgavl, mens det ældre instrument, der muligvis sad vestligt på nordvæggen, blev taget ned. Åbningen efter den dør, som havde givet adgang til orglet, blev lukket med »lybske« (store) sten[201] og er sikkert identisk med den tilmuring, som iagttages på nordvæggen i skibets vestligste fag godt fem meter over gulvet (jfr. klostergangen, p. 1072).

Regnskaberne for 1738-39[17] indeholder poster, der angiver en temmelig omfattende, almindelig istandsættelse af bygning og inventar (gulve, p. 1080); blandt håndværkerne nævnes murermester Ulrich Christian og mekanikus Jacob Darmstædter[201a].

1773 underkastedes bygningen en *generel istandsættelse*, hvor Peter Koch ordnede blytagene og spiret, mens Jens Mickkelsøn (Tørsløvf), der havde anskaffet sig en vindevogn, forestod et ikke nærmere specificeret murer- og tømrerarbejde[36].

Den ene side af klosteranlæggets sengotiske, hvælvede *korsgang* forløb langs kirkens nordside, hvor der endnu er en rest bevaret, som viser, at gangen i det mindste på denne strækning havde to stokværk. 1797 hed det, at kirken

ejede en del af klostergangen (nedenfor); ved midten af forrige århundrede angaves skellet mellem hospitalet og kirken langs ydersiden af sidstnævntes nord-mur[202]. Imidlertid synes det at fremgå allerede af de ældste omtaler, at kirken i 1600-tallet benyttede klostergangens øvre etage — ligesom det stadig er tilfældet. I 1660'erne og følgende årtier anføres sognepræstens kammer, der lå nær sej erværket og vel er identisk med læse- eller studerekammeret, som nævnes i samme periode[14]. En muret trappe nær prædikestolen førte op til kammeret[14], hvor der 1702 opsattes et skillerum[16]. Det synes nærliggende at sætte denne præstestue og trappearrangementet i forbindelse med den tilmurede døråbning, som registreres i vestre fag af korets nordmur i højde med gulvniveau i korsgangens øvre stokværk[203] (jfr. fig. 64 samt den senere opgang i sakristiet, p. 1082). 1666 og senere nævnes lokale(r) »over klostergangen« og hen »til (orgel)værket«[14og 16] i kirkens vestende, hvor bælgene stod[14] i tilknytning til orglet (p. 1071). I 1783[17] havde kirken materialhus »over klostergangen«.

Det forhold, at korsgangen langs kirken således tjente dennes formål, må være en årsag til, at nogle fag bevaredes (fig. 52), da gangen på de tre sider af klostergården blev sløjfet 1786 som led i hospitalets ombygning (jfr. hospitals-kirken). Denne nedbrydning havde »årsaget anseelige åbninger på begge steder ... i særdeleshed ved den ende af taget til tårnet« (jfr. p. 1083), hvorfor kirkeværgen mente, at hospitalet burde afholde udgifterne ved efterreparationer; men magistraten resolverede, at kirken selv skulle betale[17]. Det blev nu igen Jens Mickkelsøn Tørsløvf, der fik murerentreprisen, »hvor klosteret var nedbrudt«, og han brugte »klostersten« og sten fra Vilhelmsborgs Brenderi samt en portion gesimssten. Rasmus Nielsen fik tømrerarbejdet[31].

I konsekvens af de nedennævnte omstændigheder fjernedes en halv snes år senere godt halvdelen af korsgangen langs kirken, idet der blot skånedes det stadig bevarede, let ændrede og 1876 stærkt restaurerede, fire fag lange parti. Nedre stokværk brugtes ved midten af forrige århundrede af hospitalet som rullestue[204].

1797 flyttedes orgelpulpiturets brystning frem (jfr. inventar: orgel), hvilket foranledigede kirkeværgen til i et promemoria at foreslå anbringelse af et par *vinduer* i skibets nordmur[205]; »dette kan ske, når det stykke af klostergangen, som tilhører kirken, blev nedbrudt, såvidt som det ikke er til nogen tjeneste«. Desuden måtte et epitafium flyttes. Efter at disse vinduer med magistratens og stiftsøvrighedens billigelse var kommet i orden, ønskede præsterne mere lys ved prædikestolen. Kirkens daværende murermester, Niels Ib Schandorff (1756—1822)[206], der tre år før havde gjort forandring ved det store vestvindue (jfr. p. 1056) og nu stod foran at skulle lukke resten af korsgangen efter nedbrydningen, fik da besked om at tage endnu en bid af klostergangen samt indhugge yderligere et vindue.

L.L. 1972

Fig. 52. Vor Frue kirke. Korsgangen langs korets nordside, set fra vest. I baggrunden indgangen til sakristibygningens nedre etage. — *The Church of Our Lady. A part of the cloister has been preserved along the north side of the choir, here seen from the west. In the background the (1961 established) entrance to the lower storey of the sacristy.*

Disse ialt tre rundbuede og smigede åbninger (jfr. fig. 53) blev delvis brudt i det ældre markstensmurværk (p. 1030), hvorfra »murstykker og brokker styrtede ned over stoleværket«. 10 læs sten og kalk måtte bæres ud, og der var adskillige efterreparationer. Som afslutning på hele arbejdet, der fuldstændig havde ændret rummets lysforhold, blev der 1799 gjort rent og kalket i kirken, ligesom stjernerne under hvælvet (p. 1071) blev ordnet og nyforgyldt[37].

Ved Walthers istandsættelse 1865—66 (p. 1075) øgedes vinduernes antal til fire, idet der anbragtes yderligere eet i midtfaget; udformningen og størrelsesforholdene ændredes samtidigt, hvorefter de to store i midten målte halvfemte

meter i højden og knap to i bredden (fig. 9). Alle fire tilmuredes i forbindelse med restaureringen l956—57[207]. En menneskealder efter hovedreparationen 1773 havde kirken atter behov for *almindelig istandsættelse*. Bygmester J. J. Høffner fra Horsens udarbejdede tegninger og overslag, som dannede grundlag for licitation 1804, hvorefter arbejdet overdroges murermester Schandorff, hvis tilbud lød på 2872 rdl. Ifølge beskrivelsen i licitationsbetingelserne drejede det sig kun om vedligeholdelsesentrepriser; hvad bygningen angår, var der særlig tale om reparation af façademurværk, hvor tårnet nævnes særskilt, samt tag- og gulvarbejder. Efter at Schandorff var begyndt, blev arbejdet imidlertid indstillet og kom først i gang 1807, mens gudstjenesterne henlagdes til domkirken[208]. I denne periode, antagelig med baggrund i englænderkrigene, kom det på tale at benytte kirken som magasin [209]. Oktober 1808 erklærede et syn sig tilfreds med reparationen[210].

Men allerede 1810, måske foranlediget af fløjstangens fald, leverede Schandorff og L. Liisberg et overslag angående tårnet, hvor en reparation skønnedes at ville koste 600 rdl.; tilstanden var så dårlig, at det ville være »yderst gavnligt«, om murens højde reduceredes med 10 alen, og spiret erstattedes med et mindre[40].

Efter stormskader på taget 1816 udarbejdede Schandorff overslag over udgifterne ved reparation, men det kneb med penge til arbejdets gennemførelse[51]. I statsbankerottens årti var Frue kirkes økonomi meget anstrengt, og i Århus som i andre byer sluttede tabet af begravelsesindtægter sig til tidens almindelige ugunst. Fra perioden foreligger adskillige vidnesbyrd om kirkekassens betrængte tilstand[211], mens reparationer blev mere og mere påtrængende. Ved nytårstide 1823 udbad kirkeinspektionen sig hos B. Bonnesen (jfr. p. 312) et istandsættelsesoverslag. Heraf fremgår, at bortset fra opmuring af ny gavl[212] ved udbygningen i klostergården (jfr. p. 1072) drejede det sig også denne gang blot om *vedligeholdelse* af mur og tage, samt sammenskruning af revner i tårnet. Et reduceret tilbud fra Bonnesen dannede grundlag for licitation samme år, og her blev arbejdet tilslået murermester J. F. Gøtz som den lavestbydende[66].

Samtidig med spirets og vindfløjens reparation, hvorhos kobbersmed J. Birnbaum i god tid havde leveret en ny hane (p. 1082), forelå tilladelse til at opsætte et »tordenlades anlæg«, som dengang var noget relativt nyt[213]. August 1823 anmodede Gøtz om syn på sit arbejde[214], der havde indbefattet bygningens opmaling med rød vandfarve. Denne façadekulør kan følges tilbage til nordmurens udbedring 1786 (p. 1072).

De såkaldte små fruentimmerstole i sideskibet blev ved midten af 1700-tallet skiftet ud med lukkede herskabsstole (jfr. fig. 54), og i samme periode opsattes enkelte loger i kirken[215]. Bygningsmæssigt betød disse indretninger, at der skaffedes direkte adgang til et par af stolene ved *gennembrydning* af

J. Seidelin o. 1906

Fig. 53. Vor Frue kirke, indre mod øst for ændringerne i 1950'erne. — *The Church of Oar Lady. The nave looking east, after restoration in the 1860's and before renovation in the 1950's.*

ydermuren og etablering af udvendige opgange (jfr. f.eks. Mariekirken i Helsingør, DK Frederiksborg, p. 324). 1753 anlagdes en opgang op ad sideskibets midtfag[216], og i 1760'erne indrettedes en stol i korets sydside, hvis indgang må være identisk med den tilmuring, som aflæses helt vestligt på facaden. Trapperne, der ikke figurerer på Walthers grundplan af kirken (fig. 54), men hvoraf den ved sideskibet ses på fig. 4, krævede 1819[56], 1836 (nedenfor), 1838 og 1852[58] reparationer, ligeledes det skur (halvtag), som 1839 og 1845[217] nævnes i tilknytning til trappen ved koret. Opgangen til sakristibygningen p. 1083.

1836 gennemførtes ved murermester J. Lund en *almindelig istandsættelse*, omfattende bl.a. udbedring af vægge og hvælv, gulvopretning (p. 1080) samt ordning og kalkning af façader (jfr. p. 1074)[217]. Efter licitation udførtes 1847 mindre arbejder af murermester H. P. R. Langberg og tømrermester A. E. Andersen, bl.a. omfattende tagvinduer, som gav lys »til rummet over udbygningernes hvælv«[218] (jfr. p. 1082).

Kirkens *restaurering* 1865—66 og de følgende år er dårligt belyst, hvad arkivalier angår, men kan i hovedtræk læses ud af tilstanden frem til sidste verdens-

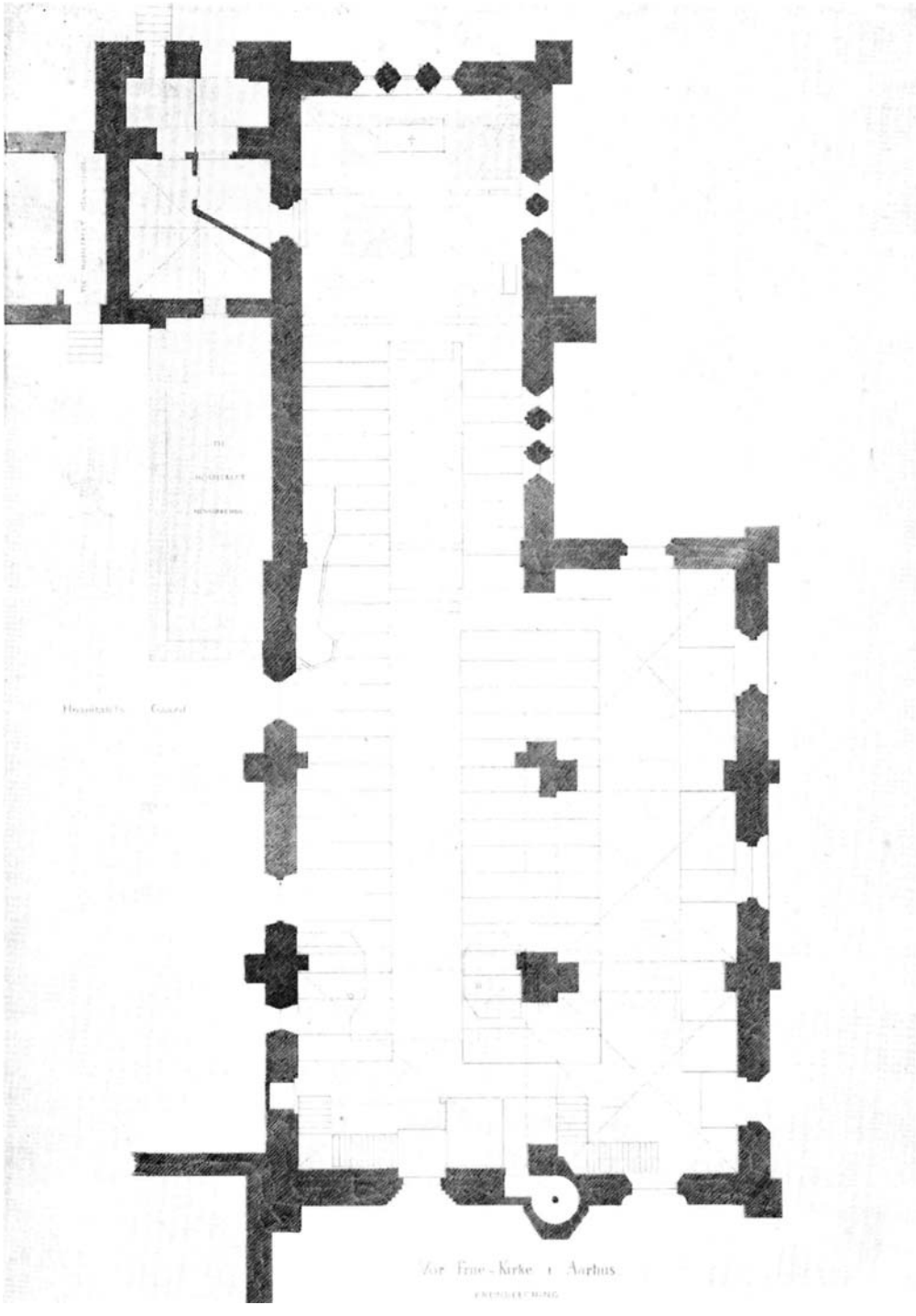

Fig. 54. Vor Frue kirke. Grundplan (ca. 1:270), efter opmåling af V. Th. Walther 1864 (NM). -*The Church of Our Lady. Ground-plan, made before the restoration in the 1860's.*

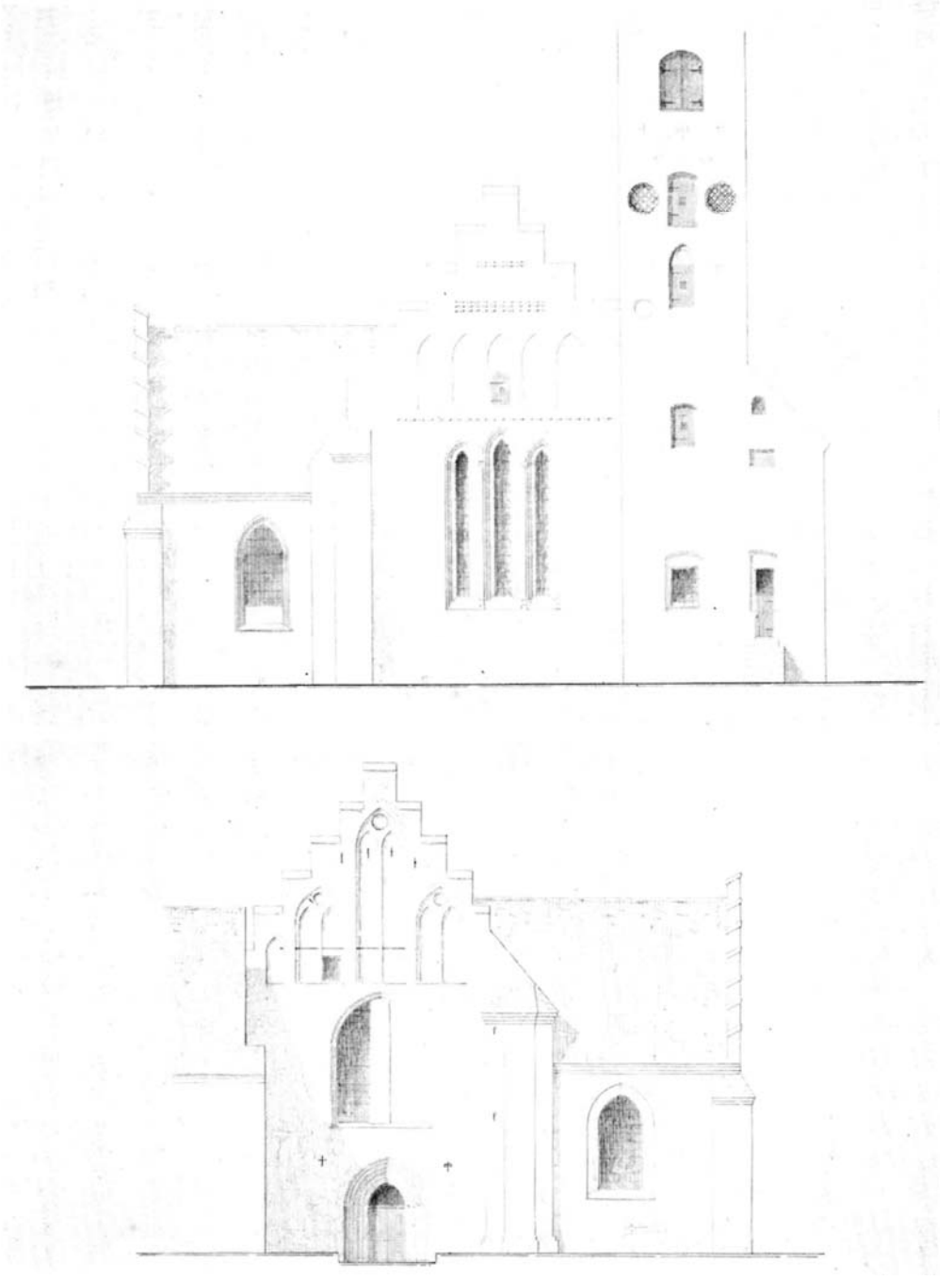

Fig. 55. Vor Frue kirke. Opstalt af østsiden, efter opmåling af V. Th. Walther 1864 (NM). — *The Church of Our Lady. Survey of the east gable of the choir before the restoration in the 1860's.*

Fig. 56. Vor Frue kirke. Opstalt af vestsiden efter opmåling af V. Th. Walther 1864 (NM). *The Church of Our Lady. Survey of the west gable of the nave before the restoration in 1860,s.*

krig[219]. Det er tænkeligt, at domkirkens samtidige istandsættelse (p. 315 ff.), hvis forspil må være kommet Frue kirkes inspektion for øre, gav stødet til, at man herfra henvendte sig til den kgl. bygningsinspektør for Nørrejylland, V. Th. Walther, og udbad sig et projekt for kirkens restaurering. 1864 udarbejdede Walther en samling tegninger (jfr. fig. 54-56), hvoraf nogle gengiver kirkens daværende tilstand, mens andre fremstiller de påtænkte ændringer[220]. Tegningerne viser, at bygningsmæssigt forestillede Walther sig delvis andre, tidstypiske, harmoniserende og fra et antikvarisk synspunkt mere problematiske forandringer[221] end dem, der gennemførtes. 1867 fremsendte Walther overslag over omkostningerne ved tårnets istandsættelse[222]. Restaureringsarbejdet, hvis udgifter 1865—67 androg ialt 16.495 rdl.[223], var i første række en almindelig istandsættelse og konsolidering af hele bygningen, men omfattede tillige adskillige ændringer, hvoraf, som de væsentligste, skal nævnes:

1. Afskilring med mure af sideskibets vestligste fag, der indrettedes som *våbenhus*[224]*;* i tilslutning hertil flyttedes portalen i sydmuren (p. 1062) mod øst og placeredes lige under vinduet (jfr. fig. 8), ligesom indgangen til trappe-tårnet på kirkens vestgavl (p. 1057) flyttedes fra skibet til våbenhuset.

2. De to vægpiller i skibets nordside fjernedes, og hvælvet blev ændret og i uvist omfang ommuret (p. 1058). Nordsidens udvendige støttepiller skulle om-mures og øges[222], men façaden blev ikke sat istand[225].

3. Overalt blev ældre begravelser sløjfet og opfyldt, og der lagdes nye gulve; i sammenhæng hermed forandredes opgangsforholdene i koret (jfr. p. 1080).

4. I sakristiet blev der brudt en ovenlysåbning i hvælvet (jfr. p. 1050), og i tilbygningen på dets østside (jfr. p. 1066) foretaget en undermuring af tårnet (jfr. p. 1082) og indrettet opgang (jfr. p. 1883).

Kirkens *seneste renovering*, hvis væsentligste, praktiske part fandt sted 1955-57, fulgt af sakristiets istandsættelse først i 1960'erne, var foranlediget af en ny tids utilfredshed med Walthers inventar og havde et længere forspil. Efter at kirken var blevet underlagt Det særlige Kirkesyn[226], opfordredes menighedsrådet på det første møde, 1943, til at effektuere ændringer ved stolegavlene og om muligt fjerne de paneler[227], der var opsat 1898 ff.[228] (jfr. fig. 57). Ved senere møder ytredes ønske om at erstatte korvinduernes kulørte ruder med ensfarvet glas. Som kirkens arkitekt forestod Aksel Skov nogle mindre arbejder, der udførtes i konsekvens af aftaler på synets møder[229]; 1951 talte man om gulvomlægning[230], men to år senere var der så mange punkter på programmet, at man enedes om at udarbejde en samlet plan for arbejderne i kirken[231].

Restaureringen, der særligt tog sigte på det indre og i høj grad prægedes af fundet og rekonstruktionen af krypten under koret (p. 1021), foregik herefter i midten af 1950'erne og afsluttedes, hvad det bygningsmæssige angår, med sakristiets istandsættelse 1960—61[232]. Aksel Skov har i *Vartovbogen* 1958 og i

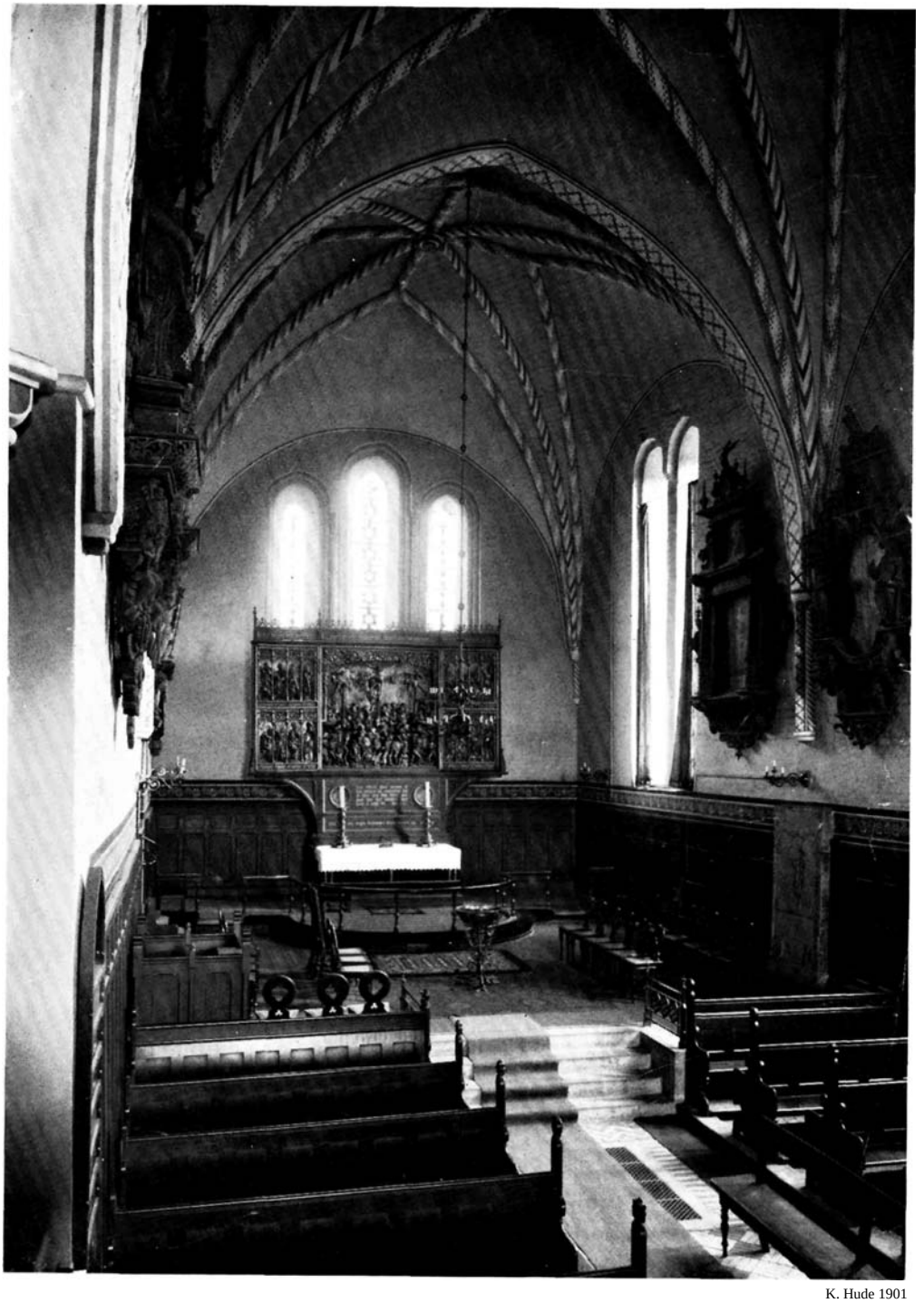

K. Hude 1901

Fig. 57. Vor Frue kirke. Korets indre set mod øst, før ændringerne i 1950'erne — *The church of Our Lady. The choir looking east, after restoration in the 1860's and before renovation in the 1950's*

Østjydsk Hjemstavn 1962 redegjort for arbejdets omfang, iagttagelser undervejs og de ændringer, som blev foretaget; som det mest betydningsfulde skal nævnes:

1. Våbenhuset og andre indretninger fra 1865-restaureringen i sideskibets vestende fjernet.
2. Hele gulvet (jfr. nedenfor) belagt med ølandsfliser.
3. Nordsidens vinduer (p. 1072) blændet.
4. Sakristihvælvet genetableret og tårnundermuringerne fjernet. Indgangen til sakristiet lagt gennem klosterets østfløj (jfr. p. 1083).

Gulve af ølandsfliser i kirken og sakristiet lagdes 1952 efter beslutning på Det særlige Kirkesyn året før[230] og blev en forløber for den generelle renovering 1955—57 (p. 1008). Ældste †gulv er den rest af munkestensbelægning i skibets nordøstre hjørne (fig. 20), som kom for dagen ved undersøgelserne 1955—56 og af udgraveren blev karakteriseret som sengotisk[233].

I sidste halvdel af 1600-tallet bestod gulvet, som vanligt i denne periode, af gravsten og, særlig efter år 1700, (grav)fliser, hvorimellem der var udfyldt med mursten. Ændringer ved inventaret, sætninger i fyld og murværk såvel som åbning, brug og sløjfning af gravsteder afstedkom i tidens løb forandringer eller udbedringer af gulvet. Når en gravsten fjernedes og blev solgt eller båret ud på kirkegården, som det f.eks. skete 1690[14], 1702 og 1713[16], lagdes mursten i stedet; 1738 anskaffedes lybske (store) sten til gulvet (p. 1071). I forbindelse med ændringer i koret og reparation af gulvet 1687[14] anvendtes 162 nye fliser, hvoraf en del måtte tilpasses af Rasmus billedhugger. Til dette arbejde hørte også egeplanker til trappen foran døren i korgitteret (dette midtdelte rummet, således at det liturgiske kor blot omfattede bygningens østre fag (jfr. fig. 54). 1717[16] forfærdigedes »trinnet, som præsten står på ved alteret«. Efter inventarets nyopstilling i midten af 1700-tallet lagdes nyt trægulv i dåben og ved alteret, sidstnævnte overtrukket med vadmel[234]. 1836 (jfr. p. 1075) gennemførtes en generel opretning af gulvet; ved reparationen 1847 (p. 1075) blev »upassende« sten foran første opgang til koret lagt om, til formålet anbefaledes fliser frem for røde sten.

Fjælegulv under (kvinde)stolene nævnes første gang 1846[58] og bibeholdtes ved restaureringen 1865—67. Ved denne lejlighed (jfr. p. 1078) blev der overalt i gangene og i koret foran alterskranken lagt nye gulve, på samme tid som den ældre ordning med to trapper, der overvandt stigningen fra skib til kor, ændredes til eet firetrins-løb midt i rummet, 1898 flyttet ca. en meter mod vest[235] (jfr. fig. 57). Som vanligt i denne periode (jfr. p. 335 og f.eks. S. Mortens kirke i Næstved, DK Præstø, 139) lod Walther lægge et tegl-gulv, hvis gule, grå og røde sten og fliser var nydeligt ordnede[236] i indrammede felter, der i gangene blev afbrudt af enkelte, ældre gravsten. 1918[199] foretog mureren en omlægning.

De *døråbninger,* som hører sammen med det middelalderlige bygningsanlæg, har næppe alle været i brug, da sognekirken indrettedes 1541 (jfr. p. 1003). Særligt vanskeligt er det at komme til klarhed over forholdene i skibets nordside, hvor kampestenskirkens brede portal (p. 1031) og den rundbuede dør i østenden (p. 1053) har haft senere afløsere. I nordenden registreres en tilmuret døråbning, som 1864 (fig. 54) stod som en indvendig niche; som tærskelsten er benyttet grønsandstensblok fra egnen ved Voldum nær Alling[237]. Også i østenden konstateres en tilmuret dør (fig. 9 og 30). Den førstnævnte er utvivlsomt identisk med »nordre kirkedør til klostergangen«, som omtales 1755[238]; også når der f. eks. nævnes »kirkedøren ud til klosteret« (1658 og 1693[14]), »klosterdøren« (1686—87[14] og 1693[16]) eller »døren til klostergangen« (1704—05[239]) er der sikkert tale om den vestre, idet tilmuringen af den østre synes tidlig. Ved hoveddøren, der stafferedes 1674[14], og ved hovedistandsættelsen 1847 (p. 1075), sammen med side-skibsportalen, fik stenkulør, var 1708[16] opstillet † *vindfang;* fig. 54 viser situationen her 1864, da portalens vindfang var sammenbygget med herskabsstol og trappen op til orgelpulpituret. Nyt vindfang, efter tegning af R. Frimodt Clausen 1919[199].

Vinduerne (p. 1044, 1056, 1062) synes med undtagelse af skibets vestvindue at have fungeret i store træk uden ændringer; de reparationer, som nævnes, må angå glasset. Vestgavlens store vindue, som domkirkens graver Rasmus 1698[16] dønnikede (kalkede på siderne), blev delvis tilmuret ved orgelombygningen 1797 (p. 1072, jfr. fig. 56). Det er usikkert, om indmuring 1822[217] af et vindue i vestenden er foregået her, inden for den oprindelige lysning. I slutningen af 1700-tallet åbnedes tre vinduer i skibets nordside (jfr. p. 1072). Som et led i forberedelserne til restaureringen 1955—57 (p. 1078) forsøgtes tilmuring af korets østvindue[240].

Opvarmning. Fra 1868 indeholder kirkeregnskabet[223] udgifter til varme, utvivlsomt ved apparatur indlagt af hofguldsmed J. B. Dalhoff i København[241]. Nyt anlæg (med gas?) 1888, varmtvandssystem 1902[242]; sidstnævnte år afhændedes et par kakkelovne[243]. 1909[199] udvidede ingeniørfirmaet Bruun og Sørensen varmeværket, hvorhos opstilledes ovne på orgelpulpituret over våbenhuset. Fjernvarme indlagt 1939[244].

Belysning med gas 1888, ved elektricitet 1902[242]; fem år efter leverede S. Frichs efterfølger lamper og lampetter[199].

Kirkens *tage* har siden 1908[245] været belagt med kobber (jfr. fig. 8). Den første omtale af †tagmaterialer drejer sig om reparationer efter svenskekrigene[14], og efterlader det indtryk, samstemmende med senere meddelelser, at kirken, bortset fra spiret, var tækket med tegl. I sammenhæng med almindelig udbedring 1693 (p. 1071) omtales både små og store sten[246]. Generel tag-reparation 1703[l6], 1726 (p. 1071) og 1773 (p. 1071). Også udbygningerne på nord-

siden var belagt med tagsten og krævede hyppige udbedringer og forskælning; der nævnes lokaliteter som »sackarastiet« (1693[16]), »M:Hendrichs Studier Cammer« (1666[14], jfr. nedenfor), gangen til og »udschoet« (halvtaget) over orgelværket eller -bælgene (1666, 1687, 1690[14], 1693, 1709[16], jfr. p. 1072) og sejrværket (1666[14], 1709[16]).

1662[14] blev et afsnit af taget forsynet med bly, og gamle tagsten solgt til Viby kirke. To år senere skænkede rådmand Peder Sørensen en portion bly, der efter bestemmelsen lagdes over dåben, dvs. over et parti af sideskibet og forsynedes med giverens og hustruens navne; allerede 1690 fornyedes blyet, og det gamle blev afhændet til domkirken[14] (jfr. p. 338).

En blyreparation 1671[14] på kirkens østre ende kunne muligvis vedrøre den rende mellem kor og tårn, der ligesom de to render mellem sideskibets tre tage gentagne gange optræder som udgiftspost i regnskabet. Samstemmende hermed iagttages adskillige tagspor på skibets sydmur mellem sideskibstagene. 1690[14] udtog Bertel kobbersmed nye kobberplader til renderne. 1736[247] og 1742[234] nævnes atter bly.

1794[37] erklærede kirkeværgen, at tagets tilstand var dårlig. 1804—08 blev blyet på sydsiden omstøbt (jfr. p. 1074), 1836 repareredes stentagene (jfr. p. 1075). Efter hovedistandsættelsen 1865—67 (p. 1075) var der blytag på koret og sakristiet, iøvrigt tegl (jfr. fig. 7 og 8).

Tagværkerne er nye, af fyr. Reparation nævnes 1693 (p. 1071), og for sideskibstagenes vedkommende 1766[36]. Spirets egetømmer, der meldes udbedret 1673[14], blev næsten helt fornyet 1908[199].

Vindfløjen på spiret er opbygget med en jernstang, hvorpå der nederst er en kugle, herover cirkulær, vindroselignende figur og øverst hane (fig. 7), opsat 1878[223], istandsat og fornyet 1908, da der i kobberkuglen nedlagdes en guld tikrone og mønter med Frederik VIII's kontrafej[199]. † Vindfløj meldes repareret 1693 (p. 1071) og 1822—23[248]; ved sidstnævnte lejlighed leverede O.Bentzen forgyldning af »kuglen, hanen og blomsten«.

† Kok på kirkens østgavl fjernet ved hovedistandsættelsen 1693 (p. 1071).

Sakristiet og det tilstødende rum østfor (jfr. p. 1048 og p. 1066) har i efterreformatorisk tid været genstand for adskillige indgreb i det oprindelige murværk samt rumdispositioner, som kun delvis kan klarlægges. I begge stokværk har skiftende anvendelse i forening med beliggenheden op af klostergangen og samhørigheden med tårnet (p. 1072) afstedkommet indretninger og bygningsarbejder, som kun tvetydigt giver sig til kende i den skriftlige overlevering, og hvoraf de fleste spor er søgt fjernet ved istandsættelsen 1960—61 (p. 1078).

P. 1072 formodes, at det såkaldte studerekammer, som nævnes i 1600-tallet, befandt sig i korsgangens øvre etage ved siden af sakristiet, hvorfra der 1864 (fig. 54) var opgang. Korsgangens øvre stokværk nævnes 1783—84 som kirkens

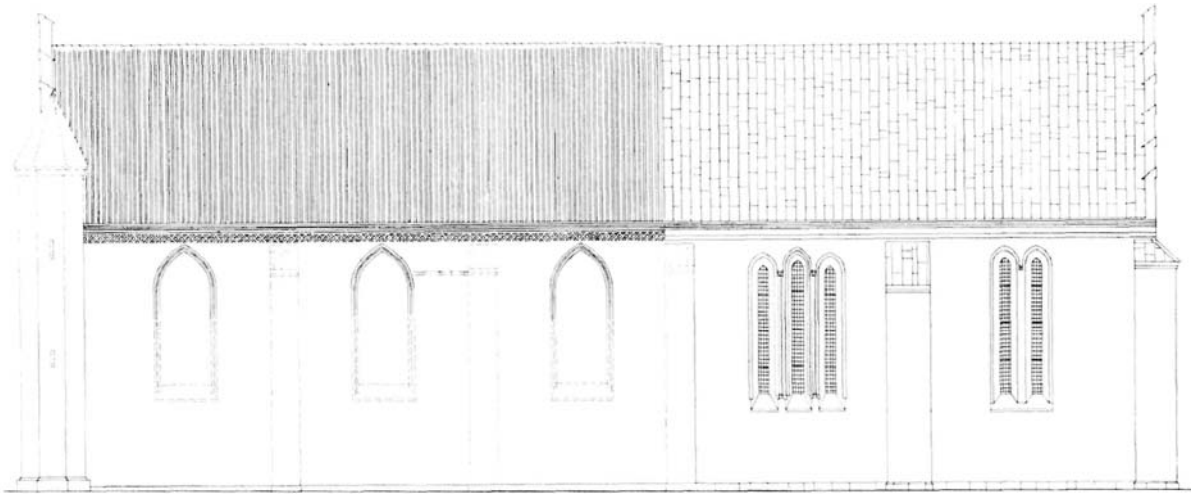

Fig. 58 . Vor Frue Kirke. Rekonstruktion af klosterkirkens sydside for sideskibets opførelse, 1 :300. Tegnet af Cosmus Bræstrup 1903 (NM). — *The Church of Our Lady. A reconstruction of the south side of the church before erection of the aisle.*

materialdepot (p. 1072), og det kan være i anledning af denne anvendelse, at der i gangen indrettedes den trappe, som ses på opmålinger fra midten af forrige århundrede (jfr. fig. 54). Døren mellem gangens øvre etage og sakristiet flyttedes 1865—67, men bibeholdtes ind til 1960, da anvendelsen af korsgangs-rummet som mødesal for menighedsrådet hørte op.

Det er usikkert, om der fra studerekammeret var opgang til tagrummet over sakristiets hvælv. Herfra har der fra begyndelsen eksisteret en adgang til tårnet og videre til tagrummet over den nordfor tilstødende udbygning (jfr. fig. 28). I tårnstokværket ovenover er der forbindelse til korets tagrum. I det tøndehvælvede rum øst for sakristiet har der været en tårnopgang, hvis eksistens i forskellige udformninger kan registreres forud for restaureringen 1960— 61; indretningen er næppe oprindelig, men formentlig etableret temmelig tidligt for at lette adgangen til kirkens klokker og sejerværket.

Den oprindeligt eneste adgang til sakristiet har været ad portalen i korets nordmur (p. 1046); det står ikke klart, hvornår man indrettede den indgang udefra, som eksisterede 1864 (fig. 55), og som må være identisk med døren ved »trappen til præstens indgang«, der som forfalden nævnes første gang 1830[58]. I tilknytning hertil aflæses på grundplanen (fig. 54) sakristiets og naborummets opdeling ved skillevægge, hvor de små lokaler nærmest koret vel har fungeret som præsteværelser; 1865—67 reguleredes vinduesforholdene på østsiden (jfr. fig. 29), der muredes de p. 1067 nævnte understøtninger for tårnet, og åbnedes et vindue i hvælvet, hvorved sakristiet fik bedre lys. Efter istandsættelsen 1960—61 er der udefra adgang til sakristiet ad en gennembrydning i det tøndehvælvede naborums nordmur. Den udvendige indgang i øst-

muren til rummene i understokværket (p. 1066), der i den foregående periode havde fungeret som depot- og varmerum, bibeholdtes ved restaureringen.

Som nævnt p. 1072 gav korsgangens nedrivning 1786 anledning til tagreparationer i hjørnet mellem kirken og klosterets østfløj. Tagets omlægning og senere ændringer aflæses som en serie spor på tårnets vestside (fig. 28).

Solur (fig. 59). Kvadratisk tavle af rød ølandskalk 45 ×45 cm, oliemalet i lys, gulbrun kulør, viser af bronce, placeret på sydsiden af sideskibets østre hjørnestøttepille. Arabertallene og årstallet 1740 svagt fordybede og optrukket med sort farve, ligeledes lokaliseringsangivelsen 56° (nordlig bredde, svarende til Århus' beliggenhed). Fornyet 1976.

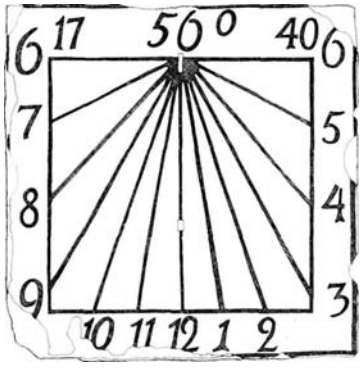

Fig. 59. Vor Frue kirke. Solur 1:10 (p. 1084) (KdeFL 1974). — *The Church of Our Lady. Sundial 1:10.*

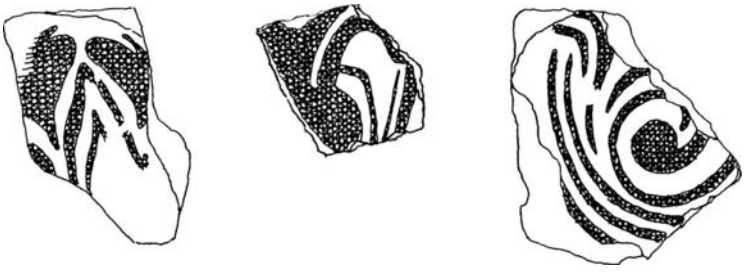

Fig. 60. Vor Frue kirke. Tre fragmenter af glasmalerier (p. 1085). Fundet i krypten under det sekundære alter (p. 1039). Målt og tegnet af Birgit Als Hansen 1974. — *The Church of Our Lady. Three fragments of stained glass. Discovered in the crypt under the later altar. Measured and sketched by Birgit Als Hansen 1974.*

GLASMALERIER

1200-tallet. *Fragmenter fundet ved udgravning af krypten, hvor de indgik i fylden i »sumpen« under det sekundære alter (p. 1039). Ialt ca. 40 stykker, der er meget nedbrudte, hvilket gør en datering usikker, men sandsynligvis skal samlingen henføres til århundredets anden halvdel. Tre uigennemsigtige fragmenter har spor af gråbrun bemaling (fig. 60). Blandt det tykke glas findes også gule og grønne stykker. Sammen med glasset fandtes tre stumper af ca. fire mm brede *blysprodser.* NM. Inv. nr. D 293/1952. *Fem stykker meget dårligt bevaret glas fandtes i det vestligste »gotiske« sydvindue, indvendig på sålbænken tæt op mod lysningen sammen med en borgerkrigsmønt. På det ene stykke spor af en bladribbe[249]. NM. Inv. nr. D 292/1952. *Sekskantet, mørkegrønt, største mål 5,2 cm, bemalet med en leddelt stængel, hvorfra der i vifteform udgår slanke blade. Fundet ved restaureringen 1957, ukendt findested. Den gamle By Inv. nr. 511:58.

1904. Signeret i nederste venstre hjørne »P. M. Sørensen, Aarhus«[250]. Det 59×103 cm store glasmaleri har i en rundbuet arkade med gotiserende fialer Århus byvåben. Fra †vindue i tilbygningen ved sakristiet, nu på sideskibets loft. Et andet *glasmaleri, udført af samme glarmester 1904, måler 65 ×87 cm. Herpå er bladornamentik efter forbillede i domkirken i Strassbourg. Nedtaget fra skibets vestvindue 1957, nu i Den gamle By Inv. nr. 293:58.

† *Glasmalerier.* Efter restaureringen i 1860'erne opsattes dekorerede glasruder i koret (fig. 57). Inden 1947 forsynedes østvinduet med klart glas, 1957 også sydvinduerne[251] (jfr. p. 1078).

L.L. 1972

Fig. 61. Vor Frue kirke. Søndre sideskib, østfagets sydvæg, øst for vinduet. Altertavlelignende kalkmaleri af to dominikanerhelgener, Thomas af Aquino(?) og Petrus Martyr med krumsabel gennem hovedet (p. 1110). (Sml. fig. 49). — *The Church of Our Lady. South aisle, south wall of east bay, east of window. Fresco reminiscent of an altar-piece depicting two Dominican saints, Thomas Aquinas(?) and Peter the Martyr with scimitar through head (cf. fig. 49).*

KALKMALERIER

Indledning. Kalkmalerierne i krypten er fra 1000-tallet. I perioden frem til opførelsen af dominikanernes kirke kendes intet til udmalinger. Fra korbyggeriets afslutning omkring 1300-tallets begyndelse og til middelalderens slutning, ja også efter denne tid, er kirken flere gange blevet udsmykket med kalkmalerier. De bevarede, spredte levn giver, sammenholdt med oplysninger om afdækkede, men atter overhvidtede eller nedhugne dekorationer, mulighed for i store træk at danne sig et billede af de to kirkers kalkmalerier.

Frådstenskryptens oprindeligt glatpudsede vægge bærer nu kun ganske få og små farvepletter efter dekorativ udmaling. I søndre siderum (p. 1027) konstateredes 1955 desuden rest af en figural bemaling. Disse fragmenter synes samtidige med de ældste kendte, jyske kalkmalerier i Tamdrup og Jelling[1].

Efter opførelsen af kor og sakristi fik sakristiets hvælv o. 1300 en dekorativ ribbebemaling. Den ældste våbenfrise maledes i koret i første halvdel af 1300-tallet på et pudset bælte hen over den røde teglstensvæg. Ved samme tid blev sakristidøren dekoreret.

I tredie fjerdedel af 1300-tallet blev skibet hvælvet og dekoreret med ornamenter på ribber og buer. Disse kalkmalerier fandtes i 1926 på vesthvælvet, mens de øvrige hvælvs udmaling var blevet ødelagt ved restaureringen 1866 (p. 1078). Skibets hvælv skænkedes af Stig Andersen Hvide og hustruen Tove. En stifterindskrift under et billede af kirkens værnehelgen, Nicolaus, lod giverne male i vesthvælvets vestkappe. Samtidigt hermed maledes en ny frise i koret bestående af skråtstillede våben i cirkelslag. Denne våbenfrise blev - i modsætning til første våbenrækkes lodretstillede skjolde - malet på et hvidte-kalklag. Allerede ca. 1375 fulgte tredie våbenfrise på korets sydvæg, malet hen over anden frises skjolde.

Ingen figurmalerier fra 1300-tallet er bevaret i kirken, men måske kan de forsvundne apostelmalerier på skibets vestvæg og på pillerne i nord- og sydsiden henføres til denne periode (p. 1116).

På korets stjernehvælv (p. 1060) har en udmaling muligvis fundet sted 1409, hvilket årstal var malet på østfagets nordvæg.

Et andet årstal, 1490, på skibets østhvælvs østkappe fortæller, at prædikebroder og prior Thomas Johansen »lod dette gøre«. Formodentlig var hans fortjeneste, at han lod korets hvælv male. I hvert fald fandtes på østkappen i korets østhvælv en nu overhvidtet dommedagsfremstilling fra denne tid.

I sakristiet maledes en omfattende udsmykning o. 1510. Det ottedelte hvælv havde motiver fra Kristi Passion og nordvæggen en korsfæstelsesfremstilling. På undersiden af arkaden til siderummet (p. 1066) findes en Maria i solgissel. Dette motiv er nu det eneste bevarede i det tidligere så rigt smykkede rum. Det har måske huset et Kristi legemsalter, hvilket passionsfremstillingerne kunne tyde på.

Koret fik nye kalkmalerier i andet tiår af 1500'rne — muligvis i forbindelse med opstillingen af Claus Bergs nye altertavle. Store ranker og plantedekorationer, samt en apostelrække på nordvæggen og en helgenrække på sydvæggen. Af alt dette er nu kun en enkelt helgenligur, Laurentius, bevaret. Desuden maledes i sammenhæng hermed på østfagets nordvæg en serie sengotiske skjolde, der må opfattes som en modernisering af anden periodes våbenfriser.

I søndre sideskib er to små skjolde sandsynligvis rester af en hvælvbemaling fra o. 1480. På sydvæggen af sideskibets østfag er — som en altertavle — malet to dominikanerhelgener o. 1500.

Efter reformationen, i slutningen af 1500'rne, synes dommedagsmaleriet i korets østhvælv at være blevet moderniseret. Men ellers ophører kalkmaleri-udmalingen bortset fra enkelte, malede gravskrifter.

Endnu i 1664, da man hængte et epitaf op foran den sengotiske våbenfrise, var disse våbner uoverkalkede. Da man nedtog epitafiet, fandtes de urørte skjolde. Heller ikke stiftermaleriet i skibets vesthvælv har været overhvidtet. Det har været dækket af orgelet.

Ifølge regnskaberne kalkedes kirken 1726[2] og igen 1799[3]. Ved V. Th. Walthers restaurering 1866 (p. 1075ff.) »rekonstrueredes« nogle af de da fundne ornamentale kalkmalerier. Denne udmaling eksisterede indtil restaureringen i 1950—60'erne (jfr. p. 1078ff.).

Kalkmalerierne er redigeret kronologisk, dog således at våbenfriserne fra de fire perioder alle beskrives fortløbende, begyndende med den ældste våben-række fra 1300-tallets første halvdel. De bevarede kalkmalerier behandles først, de forsvundne sidst. Dog er dette princip brudt for kryptens og våbenfrisernes vedkommende. I disse tilfælde er alle oplysninger samlet i een fortløbende redaktion.

Afdækning og restaurering. F. Uldall afdækkede i 1865—66 dele af korets nordvæg og fandt de første fragmenter af våbenfriser, samt sakristidørens malede dekoration, hvoraf han lavede akvareller i fuld størrelse, inden kalkmalerierne igen blev overhvidtet. Kirkens arkitekt, Walther, undersøgte samtidig korets østhvælv, hvor han fandt og aftegnede et dommedagsmotiv. Endvidere fremkom ikke nærmere beskrevne figurmalerier på nogle af de hvælv-piller på skibets nordvæg, som nedtoges ved restaureringen. Sakristiets hvælv afdækkedes 1917.

Poul Pedersen 1957

Fig. 62. Vor Frue kirke. Kryptens søndre tilbygning, nordvæggen. Kalkmalerifragmentet viser underkroppen af en stående figur. Fotograferet ved hjælp af et spejl (p. 1090). — *The Church of Our Lady. The crypt's south extension, north wall. The fragment of the early romanesque fresco shows the lower part of a standing figure.*

I 1926 fandt man, i forbindelse med ny hvidtning, også kalkmalerispor i skibets vesthvælv fra o. 1350, samt i det østligste fags østkappe, hvor indskriften fra 1490 blev afdækket. Samme undersøgelse fremdrog flere våbenskjolde på korets øst- og sydvæg. I 1929—30 fortsattes restaureringen af våben-friserne, som suppleredes ved nyafdækninger og restaureringer i 1940'rne. I 1945 fandt man de to dominikanerhelgenbilleder i sideskibet og i hvælvet sammesteds to våbenskjolde. På korets sydvæg fremkom 1949 en Laurentiusfigur. Endelig 1957 afdækkedes og restaureredes endnu nogle partier af våbenfriserne til den nuværende tilstand (1975). Rester af sakristiets sengotiske kalkmalerier på nordvæggen fandtes 1958, og 1963 fremkom Maria i solgissel på arkadebuen sammesteds.

Trods disse mange spredte undersøgelser af kirkens vægge og hvælv har en fuldstændig og systematisk afdækning endnu ikke fundet sted. Mulighederne for nye fund af f.eks. våbenskjolde skulle således stadig være til stede.

I de enkelte afsnit er gjort rede for restaureringsomstændigheder og restauratorer. Se iøvrigt Kilder og henvisninger.

KRYPTEN

1) *Slutningen af 1000-tallet.* Kun spredte farverester er bevaret af udmalingen på kryptens oprindelige, silkeglatte pudslag. På *nord-, vest- og sydvæggene,* samt i vinduessmigene sidder spredte flader af den oprindelige, let gullige puds med små bitte farvespor i gult, brunt og rødt.

Kun eet **pudsstykke* (NM. Inv. nr. D 911/1956) stammer fra en bemaling placeret over kragbåndshøjde[4]. Det blev fundet i *midtapsiden* bag den sekundære lukkemur (p. 1038). Fladen er lyserød med spor af en nu forsvunden overmaling, som tegner mørkere rød nu, da bunden er blevet mere porøs end den omgivende farveflade. Der ses rester af to halvcirkulære overmalinger i lysokker. Den lyserøde bundfarve findes intetsteds på kryptens øvrige, oprindelige puds-flager in situ. Pudsfragmentet fra den vigtige øst/vest akse og netop i midtapsis kan derfor være rest af en figur (et ansigt med gule, cirkulære krøller (?)).

På nordsiden af den *østligste, nordre pille* findes på tredie kvader fra neden (hertil var pillen bevaret (fig. 10)) spor af bemaling. Her ses en brun cirkel på ca. 5 cm i tvm., og desuden anes svagere cirkler omkring denne[5]. Det er sandsynligvis rester af marmorimitation[6].

På *søndre sidebygnings nordvæg* (fig. 62), nu utilgængelig (p. 1027), fandtes de bedst bevarede rester af figurmaleri. Underkroppen af en stående, gejstlig (?) person med stola, dekoreret med rhombemønster[7], samt det nederste af en stav (bispestav?). Draperingen er angivet ved tætlagte parallelstreger. Ifølge Poul Pedersen, som fotograferede motivet inden tilmuringen, var det malet »i svage, kølige blågrønne farver«.

På *midtapsidens nordside* anes på fotografi, taget under udgravningen 1955, spor af en kvadrering på den øverste del af det oprindelige pudslag. Muligvis fortegning til en perspektivisk mæanderbort. Disse spor er nu borte, men på sydsiden kan endnu konstateres zinnoberrøde farverester. Ifølge fotograf Poul Pedersen fandt man under udgravningen en del mindre pudsstykker med farvespor »overvejende orange-rødlige, måske med enkelte mørke streger«. De blev anset for at være dele af borter.

Tilsammen oplyser disse spredte rester af bemaling om en oprindelig pudset krypt med en kalkmalet udsmykning, der måske har bestået af marmorimitation på pillerne, i midtapsis en perspektivisk mæanderbort som lavfrise og herover figurbilleder (?). I den sydlige sidebygning har i hvert fald været malet en figur.

Marmoreringsformen, perspektivmæanderen og særlig figurdraperingen peger mod en meget tidlig datering. Stilen svarer til den forsvundne udmaling i Jelling (Vejle amt) og de 1973 afdækkede kalkmalerier fra samme værksted i Tamdrup kirkes midtskib, over hvælvene (Nim hrd.).

Fig. 63. Vor Frue kirke. Korets østvæg, nord for vinduet. Junker Valdemars skjold (rigsvåbnet) fra ældste våbenfrise (p. 1095). (Sml. fig. 64 B). — *The Church of Our Lady. East wall of chancel, north of window. Squire Valdemar's shield (the national coat of arms) from the earliest frieze of armorial bearings (cf. fig. 64B).*

KLOSTERKIRKEN

Våbenfriserne. Der kan skelnes mellem fire våbenfriser, som i tid strækker sig fra 1300'rnes begyndelse til de første årtier af 1500'rne. Skjoldefriserne findes i koret (fig. 64 A—C) og er usystematisk afdækket i løbet af ca. 100 år, begyndende med Walthers restaurering i 1860'erne til den sidste store restaurering i 1950'erne. Skjoldene er fragmentariske, men originale og uovermalede.

Alle de tre første våbenfriser er malet i 1300-tallet med mellemrum på mindre end en generation. De ældste, lodretstillede, udbugede skjolde fra århundredets første halvdel dækkes på korets østvæg, syd for vinduet og østligt på sydvæggen af anden skjoldefrises skråtstillede våbner i cirkelslag. Disse skjolde, der i tid hører sammen med stifterindskriften i skibets vesthvælv fra ca. 1350—69, er o. 1375 på sydvæggen blevet overmalet af tredie våben-frises skjoldholdende kvinder i arkader. Navneindskrifterne er i de tre nævnte perioder malet med majuskler over skjoldene.

Den fjerde og yngste våbenrække på korets nordvæg er malet oven på anden våbenfrises skjolde og er sandsynligvis en modernisering af disse. Af stilistiske grunde må disse våben dateres til o. 1515—20, samtidigt med abbed Henrik

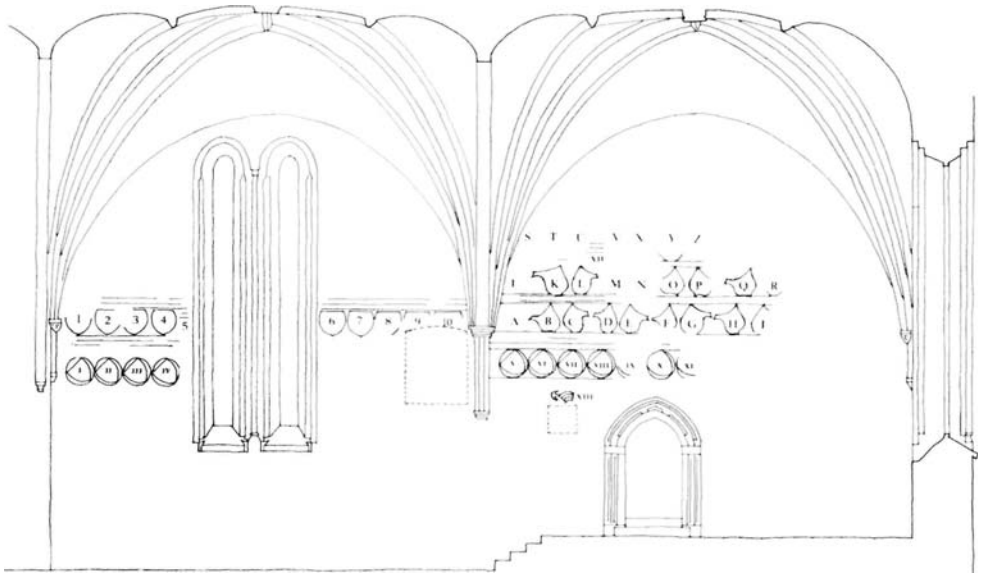

Fig. 64. Vor Frue kirke. Opstalter af korets vægge, 1:150, med placeringsangivelse af bevarede eller på anden måde kendte skjolde i de kalkmalede våbenfriser. Tegnet 1975 af KdeFL. A. Nordvæggen. B. Østvæggen. C. Sydvæggen. Skjolde tilhørende første våbenfrise markeres med arabertal (p. 10951, anden frises skjolde med romertal (p. 1100), tredie frises med små bogstaver (p. 1104) og fjerde våbenfrises skjolde med versaler (p. 1104). - - *The Church of Our Lady. Elevations of the chancel walls, 1:150, indicating the location of the various shields, those still intact or otherwise verified, in the fresco-painted frieze of armorial bearings. A. North wall. B. East wall. C. South wall. The vertical shields from the first frieze of armorial bearings (marked with Arabic numerals) date from the first half of the 14th century. The tilted shields from the second frieze, enclosed in a circle (marked with Roman numerals), date from the middle of the 14th century. Third frieze, consisting of small shields in arcades (marked with small letters), date from about 1375. The arms grouped in pairs from the fourth frieze of armorial bearings (marked with capital letters) date from about 1510—20.*

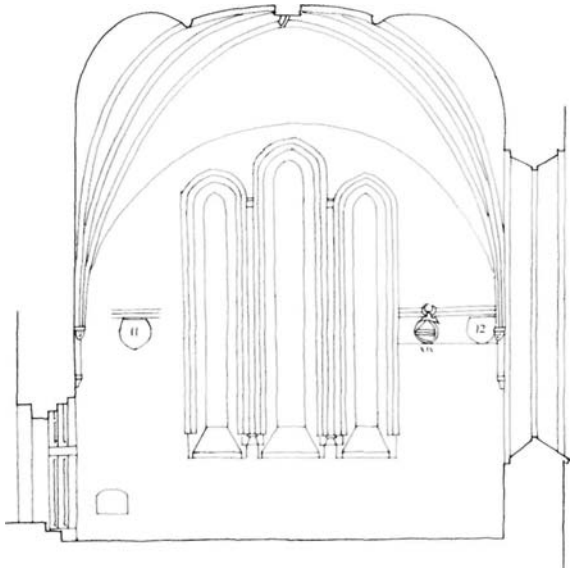

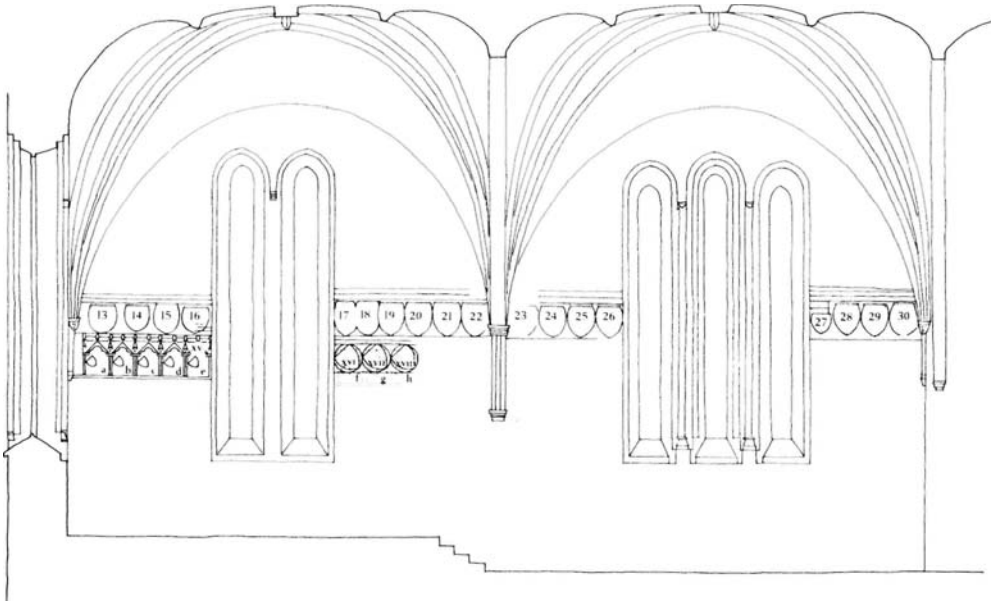

Tornekrans' nymaling af våbenrækkerne i Sorø kirke (DK Sorø, p. 53 ff.).

Antallet af skjolde. Af første frise kendes 30 skjolde, der er placeret i een vandret række. At frisen også har været malet på nordvæggens østre afsnit er vel ikke godtgjort, men efter omstændighederne sandsynligt. Under denne forudsætning har frisen forløbet på alle korets vægge, og skjoldenes samlede antal må have været ca. 45. Anden skjoldefrise, der nok kan kaldes den dårligst bevarede, synes dels at have været placeret i en række neden for første frise, dels i en koncentration på måske tre vandrette rækker på nordvæggens østre del, der er korets eneste vægafsnit uden vindue. Denne plads over sakristi-døren er derfor særlig egnet til større dekorationer. 17 skjolde kendes; det samlede antal kan have været omkring 70.

Tredie frise er kun mødt på østre del af korets sydvæg, hvor otte skjolde er konstateret; placeringen sandsynliggør, at der her oprindelig var i alt fald ti.

Fjerde frise er blot konstateret på nordvæggens ovenfor udpegede østre fag, hvor der synes at have eksisteret fire vandrette rækker, som hver måske har talt 12 skjolde. Heraf er 25 helt eller delvis kendt.

Friserne som kilde. Frisernes oplysningsværdi er væsenligt forringet som følge af den temmelig fragmentariske tilstand, hvori skjolde og indskrifter er overleveret. Adskillige partier står endda på en sådan måde, at til relativt velbevarede skjolde hører dårligt bevarede indskrifter eller omvendt. Videre er *farverne* i århundredernes løb blegnet og dekomponeret, hvorved skjoldenes heraldiske meddelsomhed og pålidelighed er reduceret. Endnu har blot rigs-våbnet (nr. 11) været undersøgt med en sådan omhu, at det er muligt med rime-

lig sikkerhed at udtale sig om de oprindelige kulører. For enkelte skjoldes vedkommende registreredes farverne ved afdækningen i 1920'rne, og i sådanne tilfælde er det disse farver, som meddeles nedenfor; for de øvrige skjoldes vedkommende anføres de farver, som ses i dag, da de mange grå, brunlige eller gullige mellemtoner kun udgør en afglans af originalernes kulører[8] (jfr. fig. 71).

Ud af de fire frisers samlede antal på måske 170 skjolde kendes knap halvdelen. I henseende til maletidspunkt fordeler friserne sig kronologisk i to grupper; den ene omfatter tre friser fra 1300-tallet, den anden een frise fra begyndelsen af 1500-tallet. Det kan ikke fastslås med sikkerhed, om der er nogen relation mellem de to grupper, ej heller hvilken sammenhæng, der måtte være mellem første gruppes tre friser, som synes at have fulgt efter hinanden inden for et relativt kort åremål, og som indeholder adskillige gentagelser blandt skjoldemærkerne.

Våbenskjoldene tilhører en række slægter, hvoraf kun en del kan bestemmes med ønskelig sikkerhed; indskrifterne meddeler en række navne, hvoraf kun ganske enkelte tør identificeres med personer, der er nævnt andetsteds. Det synes ikke muligt at beskrive den eller de personkredse, som skjoldene repræsenterer, og derfor er det udelukket at angive de omstændigheder, som forårsagede frisernes fremstilling.

En gennemgang af våbenrækkerne efterlader imidlertid indtrykket af, at hver frise udgør en helhed og repræsenterer en samling af samtidige, med en enkelt undtagelse, mandlige enkeltpersoner. Våbnerne gengiver næppe slægts-og familiekredse, således som det er tilfældet i klosterkirkerne i Ringsted (DK Sorø, p. 142) og Sorø, hvis stærkt restaurerede skjolderækker repræsenterer de samme familiers mænd, kvinder og børn gennem flere generationer. Disse to friser og den i 1950'erne fremdragne i franciskanerkirken i Ysted[9] udgør formelt det nærmestliggende sammenligningsmateriale; desuden kendes enkelte andre, men mindre omfattende våbenudmalinger, som dateres til 1300-tallet[10].

Hvad Århuspersonernes sociale status angår, optræder foruden den kongelige junker Valdemar otte mænd med titlen dominus (herre), og tre betegnes (yderligere) frater (broder); heraf må sluttes, at det drejer sig om adelige grupperinger med en del kirkelige medlemmer[11]. De sidstes eventuelle tilknytning til klostret fremgår ikke.

Hvis de fire friser hver især udgør en helhed, er de næppe udført i anledning af enkeltpersoners begravelser. Omend visse våbners gentagelse er påfaldende, synes skjoldene heller ikke at tilhøre slægter med særlig snæver eller varig tilknytning til kirken, således som f.eks. Hviderne var forbundet med klostret i Sorø. Derimod kunne der måske — i analogi med baggrunden for indskriften i skibet (p. 1108) - være tale om registre over personer, som ved givne lejligheder har ydet økonomisk eller anden støtte til dominikanernes kloster.

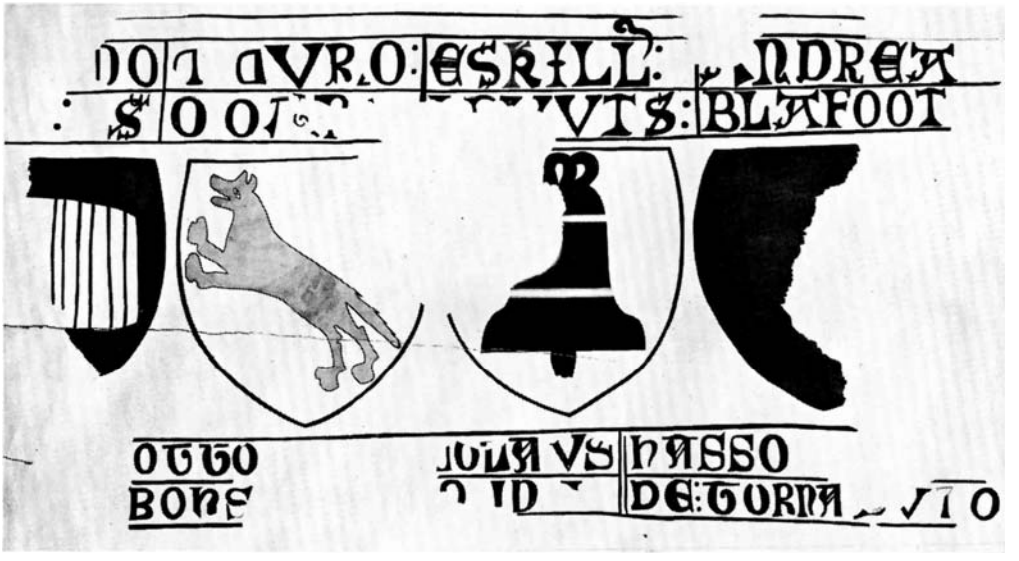

Fig. 65. Vor Frue kirke. Korets nordvæg, vestre fag, vest for vinduet. Skjoldene og indskrifterne ovenover hører til første frise (nr. 1—4, p. 1096): de nedre indskrifter tilhører anden våbenfrise (nr. I—IV, p. 1101). Akvarel af F. Uldall 1866 (NM). — *The Church of Our Lady. West bay of chancel, north wall. The shields belong to the first frieze of armorial bearings (nos. 1—4). The lower inscriptions belong to the second frieze (nos. I—IV), the shields being no longer in existence. Water-colour from 1866.*

Det er usikkert, om de mænd, hvis våbner bragtes sammen i kirkens kor, også på anden måde har haft indbyrdes forbindelse. Den beskedne række af (delvis) identificerede personer synes imidlertid at pege på et par forhold, som kan tages i betragtning; samtidig er det nærliggende at sammenholde 1300-tallets friser med indskriften på skibets vesthvælv. Her og antagelig også i koret nævnes Stig Andersen (Hvide), hvis gavmildhed over for dominikanerne er veldokumenteret (p. 1108 f.). I tilslutning hertil bemærkes, at hans våben sidder i samme bygning som skjoldemærker for medlemmer af familierne Rosenkrantz og Lim-bek. Folk fra disse stormandsslægter havde væsentlige godsbesiddelser i Århus stift og stod i mangeartede, indbyrdes relationer; en gruppe dannede omkring 1360 en virksom opposition mod Valdemar Atterdag[12].

Den fjerde og yngste frise, der stilistisk er samhørende med kalkmalerierne i korets vestre fag (p. 1114), ser ud til at gentage en del af de ældre frisers våbner, ligesom de tilknyttede navne tilsyneladende tilhører personer, der levede i 1300-tallet. Herved åbnes mulighed for en formodning om, at denne frise ikke har haft en samtidig personkreds og hændelse som foranledning, men at den snarest skal forstås som en for sin tid ingenlunde usædvanlig, historisk sindet mindetavle over en række af klostrets hedengangne velgørere.

Det ligger uden for Danmarks Kirkers muligheder at give en udtømmende behandling af de mange spørgsmål af personalhistorisk og heraldisk art, som våbenfriserne rejser; til grund for nedennævnte identifikationsforsøg og be-

stemmelsesforslag ligger gængse håndbøger[13]. De fire våbenfriser gennemgås nedenfor efter hinanden uden hensyn til, at der derved opstår en kronologisk inkonsekvens i forhold til den almindelige rækkefølge af beskrivelserne af kirkens kalkmalerier.

2a) O. 1340. FØRSTE VÅBENFRISE (jfr. fig. 64, 1—30) er 95 cm høj, forløber på alle korets vægge og består af lodretstillede, rundede skjolde med tilhørende navne, skrevet med gotiske majuskler i to, sine steder tre rækker over våbnerne; navnene adskilles ved lodrette streger, undertiden dobbelte. Bogstaverne og de afgrænsende linier er næsten uden undtagelser sorte, og stedvis er benyttet dobbelt kontur. Spejlvendt c (=us) og skråtgennemstreget s (for søn) er de hyppigste forkortelser. De parvis ens skjolde, 17—18 og 19—20, hvis rande er ført ind over hinanden, er bemærkelsesværdige. Frisen er malet på et ret groft, hvidtet pudslag, der har løbet som et bælte på den i øvrigt røde teglstensvæg.

Nordvæggen (vestre fag, vest for vinduet (fig. 65)):

1) Skjold: hvid, rektangulær figur i gråt. Indskrift: ». . . sdo/. . . .ør:s(øn)«. Slægten Holk?

2) Skjold: rødbrun, springende ræv(?) i hvidt. Indskrift: »t(?)r(?)vro:/ooap (eller r). .«

3) Skjold: gråsort klokke, med to vandrette bånd af gult mellem rødt, i hvidt. Indskrift: »eskill(us):/. .vvts(øn):«. Slægten Udsen førte en blå klokke i hvidt (jfr. f og O)[14].

4) Skjold: hvid (utvivlsomt forvansket) genstand i sort. Indskrift: »andrea./ Blafoot«. Slægten Blåfod førte en syvoddet stjerne[15].

†5) Skjoldet forsvundet. Der er registreret svage fragmenter af fire, måske fem indskriftslinier af bredde som halvt skjold. I tredie linie: ». . .n. .«, i fjerde: ». .s. .« (jfr. det lille skjold overfor, på sydvæggen (27)).

Nordvæggen (vestre fag, øst for vinduet (fig. 66)):

6) Skjold: sort møllehjul i gult. Indskrift: »fr(ater):/. .a(?).nr(?). ./anth(?)s:«.
Slægterne Lykke og Mus førte sort møllehjul i hvidt, slægten Krumpen rødt
hjul i hvidt (jfr. 28, X og G).

7) Skjold: grå bjælke med modsatte tinder (øverst to, nederst een) i gult. Indskrift fælles med det følgende skjold:

8) Skjold: trappegavl(?). Indskrift: »r. . .r:. .(reverendus)/do(minus)fr(ater) gisimo:vøt:/gvdergøør:« (»ærværdige herre, broder G.V.G.«). Bl.a. slægterne Pele og Kås førte en trappegavl[16].

9) Skjold: øverste del med brunrød bund bevaret. Indskrift: »sia (sammenskrevet) lando/ienas :s(øn)«[17].

10) Skjold: øverste del med brunrød bund bevaret. Indskrift: »do(min)(us):
agho/thome:s (søn)«[18].

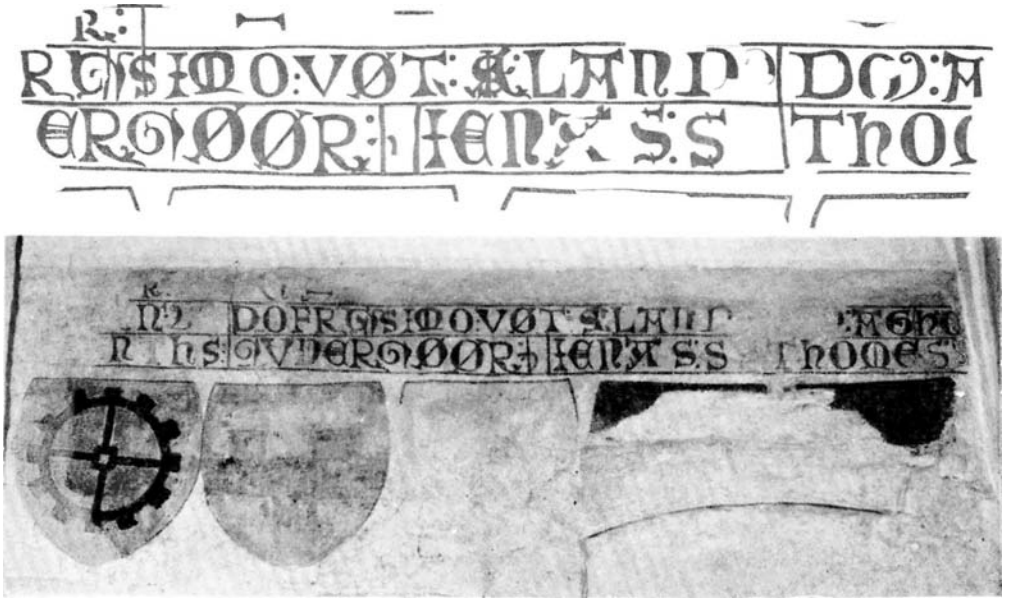

L.L.1972

Fig. 66. Vor Frue kirke. Korets nordvæg, vestre fag, øst for vinduet. A. Indskrifter tilhørende første våbenfrise (nr. 7—10, p. 1096). Akvarel af F. Uldall 1866 (NM). B. Indskrifter og skjolde tilhørende første våbenfrise (nr. 6—10, p. 1096). — *The Church of Our Lady. West bay of chancel, north wall. Sections of the first frieze of armorial bearings (nos. 6—10).*

Østvæggen (nord for vinduet) har kun haft eet skjold, der yderligere fremhæves ved (beskeden) overstørrelse (fig. 63):

11) Rigsvåbnet. Skjold: tre blåligt sortgrå, ukronede løver med røde tunger (heraldisk benævnt leoparder) på en oprindeligt formentlig okkergul bund, bestrøet med 17 (bevarede) røde (mønje) hjerter[19]; den sorte kontur synes at have været dobbelt. Indskrift: »domicellvs:/waldemar(us):« (»junker Valde mar«). Under forudsætning af at skjoldet tilhører en på maletidspunktet le vende person, synes kun eet medlem af kongehuset at kunne komme på tale: Valdemar IV Atterdag (1320—75), idet Erik Klippings søn af samme navn, der døde 1304, formentlig må lades ude af betragtning. 1338 opholdt Valdemar sig som tronarving med titlen junker i Nordtyskland, hvor han i nærværelse af Århusbispen Svend[20] bl.a. bekræftede Greifswalds handelsrettigheder.

Østvæggen (syd for vinduet (fig. 69)). Der er plads til tre skjolde, kun eet bevaret:

12) Skjold: okkerfarvet, firtrins stormstige i gråt. Indskrift: »do(minus)sven/falling:«[21]. Den bomærkelignende stormstige optræder i segl ved midten af 1300-tallet, og føres (normalt med tre trin) af slægterne Bryning, Fasti, Splid og Skram (jfr. 15, 26 og a).

Sydvæggen (østre fag, øst for vinduet (fig. 70)):

13) Skjold: kun konturen bevaret. Indskriften ødelagt.

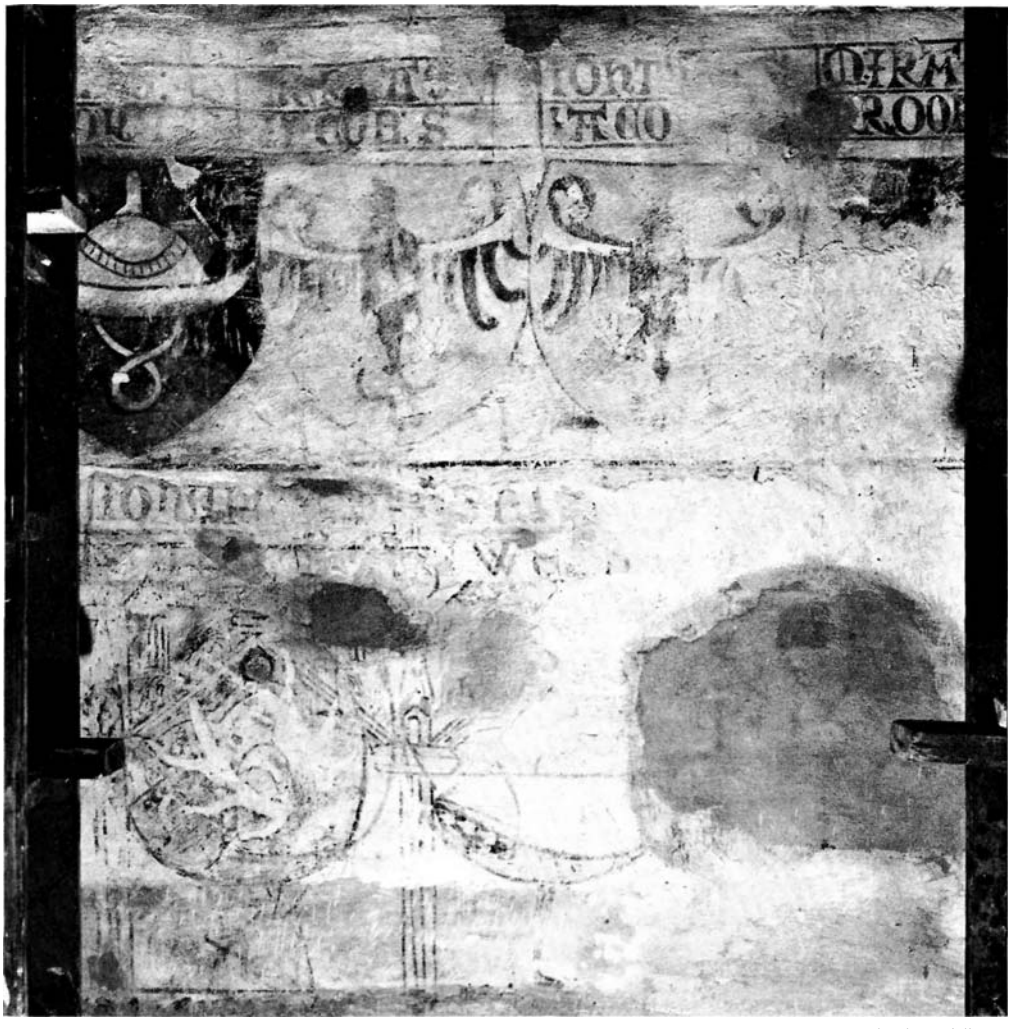

Poul Pedersen, juli 1957

Fig. 67A. Vor Frue kirke. Korets sydvæg, ostre fag, vest for vinduet. Fotografi taget under afdækningen, øverst skjolde fra første våbenfrise (nr. 18—21, p. 1099), nederst to malelag, hvoraf det ældste tilhører anden våbenfrise (nr. XVI—XVIII, p. 1102), det yngste tredie (nr. f—h, p. 1104). — *The Church of Our Lady. East bay of chancel, south wall. Wallpaintings during exposure. At the top, part of the oldest frieze of armorial bearings (nos. 18—21), at the bottom two layers of painting are visible; the earlier belongs to the coats of arms from the second frieze (nos. X VI—X VIII), the later consists of remnants of the third frieze (nos. f—h).*

14) Skjold: kun konturen bevaret. Indskriften ødelagt.

15) Skjold: lys, tretrins stormstige, med rød kontur, i gult. Indskrift: »do(minus). . ./ko. . .« (jfr. 12).

16) Skjold: gul, heraldisk lilje i blågråt. Indskrift: ». . .p(?)ik:./. . .via:«. Adskillige slægter, f.eks. Myre, førte en lilje som våbenmærke.

Sydvæggen (østre fag, vest for vinduet (fig. 67A og 67B)):

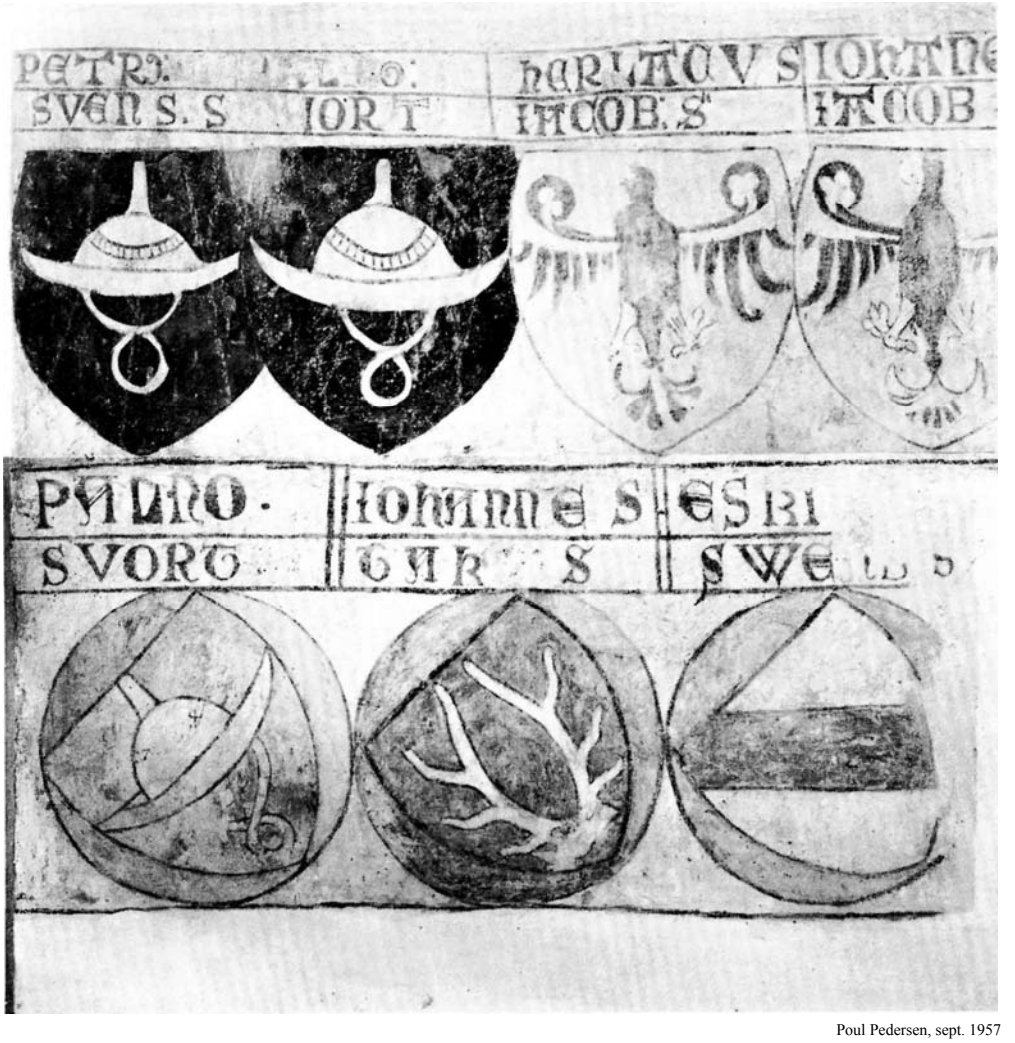

Poul Pedersen, sept. 1957

Fig. 67B. Vor Frue kirke. Korets sydvæg, østre fag, vest for vinduet. Delvis samme vægudsnit som fig. 67A efter restaurering. Resterne af tredie frise er fjernet. — *The Church of Our Lady. East bay of chancel, south wall. Same part of wall as fig. 67 A, after restoration. Remnants of third frieze of armorial bearings have been removed, and the tilted coats of arms from the second frieze are clearly seen.*

17) Skjold: hvid jernhat i rødbrunt. Indskrift:». . . ./petr(us):. ./svens:s(øn)«[22] (jfr. 18 og XVI).

18) Skjold: hvid jernhat i rødbrunt. Indskrift: ». . .fr(ater)/paln(?)o:/ ..i(?)ort..«[23] (jfr. 17).

19) Skjold: sortgrå ørn i blåhvidt. Indskrift: ». . . ./herlacus/iacob:s(øn). .«. Bl.a. førte slægterne Due, Lunge og Glob en ørn (jfr. 20).

20) Skjold: sortgrå ørn i blåhvidt. Indskrift: ». . . ./iohanes:/iacob:s(øn). . «[24] (jfr. 19).

21) Skjold: kun konturen bevaret, feltet brunrødt. Indskrift: » ...../mikael/ kroorøge(n)«[25].

22) Skjold: fragmentarisk bevaret; lodret delt i hvidt og rødbrunt. Indskrift: ».../. .o. ./b. . . .ic« (Benedictsøn?).

Sydvæggen (vestre fag, øst for vinduet (fig. 68 foroven)):

23) Skjold: fragmentarisk bevaret; sort figur i hvidt? Indskriften ødelagt.

24) Skjold: tilsyneladende flere malelag; en lys vinge i sort synes yngst. Indskrift: »nicol(aus)/magn(us):s(øn)«.

25) Skjold: gulbrun skråbjælke fra højre, med tre hvide ruder, i hvidt. Indskrift: ». . . .vo:iop(?)/p:i. . .hoa(?)p(?)«. Slægten Skalehals førte dette våben[26] (jfr. P).

26) Skjold: sort, firetrins stormstige i blåt. Indskrift: »s(?)veno:. ./hyort:. .« (jfr. 12).

Sydvæggen (vestre fag, vest for vinduet (fig. 68 forneden)):

27) Skjold: tre sorte hestehoveder, to og een, i hvidt. Indskrift: »nico/lavs/ ioons/son«. Længden af de fire indskriftslinier svarer til skjoldets bredde, der er halvt så stor som de øvrige skjoldes (jfr. †5).

28) Skjold: sort møllehjul i hvidt. Indskrift: »:nicola(us)/fyvnbo« (jfr. 6, X og G).

29) Skjold: delt, første felt hvidt kors(?) i gråt, andet felt brun figur i gråhvidt. Indskrift: »palno:/.v(?)iit:« (Hvid?).

30) Skjold: skrådelt, første felt sort, andet rødt. Indskrift: »eskillv[s]/ nicies:s(øn)(?)«. Skjoldet tilhører muligvis slægten Banner[27] (jfr. VII).

2b) O. 1350. ANDEN VÅBENFRISE (jfr. fig. 64, I-XVIII) består af ca. 75 cm høje, skråtstillede skjolde, hvis rundede form ikke afviger væsentligt fra første frises type. Hvert skjold er placeret inden for et cirkulært felt, hvis kontur tegnes med sort streg. De til skjoldene knyttede navne er skrevet med gotiske majuskler over skjoldene, i to linier, hvor lodrette dobbeltstreger fungerer som adskillelse mellem navnene. Frisen, der er malet på et tyndt pudslag, har på begge korets langvægge forløbet i et bånd neden for første frise; vestligst på sydvæggen, og vistnok også andre steder, synes den ældre frise at have været delvis dækket af den yngre. Indskriftsfragmenter sandsynliggør, som det ovenfor p. 1093 er nævnt, at der på nordvæggens østre afsnit har været malet yderligere to rækker tilhørende anden frise, således at der her over sakristidøren antageligt har eksisteret en omfattende samling af skjolde. På korets østvæg er af anden frise bevaret et enkelt skjold (XIV), som bl.a. er bemærkelsesværdigt ved at sidde i niveau med første frise. Fragment af et våben (XIII), antagelig tilhørende anden frise, er konstateret på væggen vest for døren til sakristiet, hvor det tilsyneladende har haft en isoleret placering. Disse to våbner adskiller sig desuden fra alle øvrige ved at være forsynet med hjelmtegn.

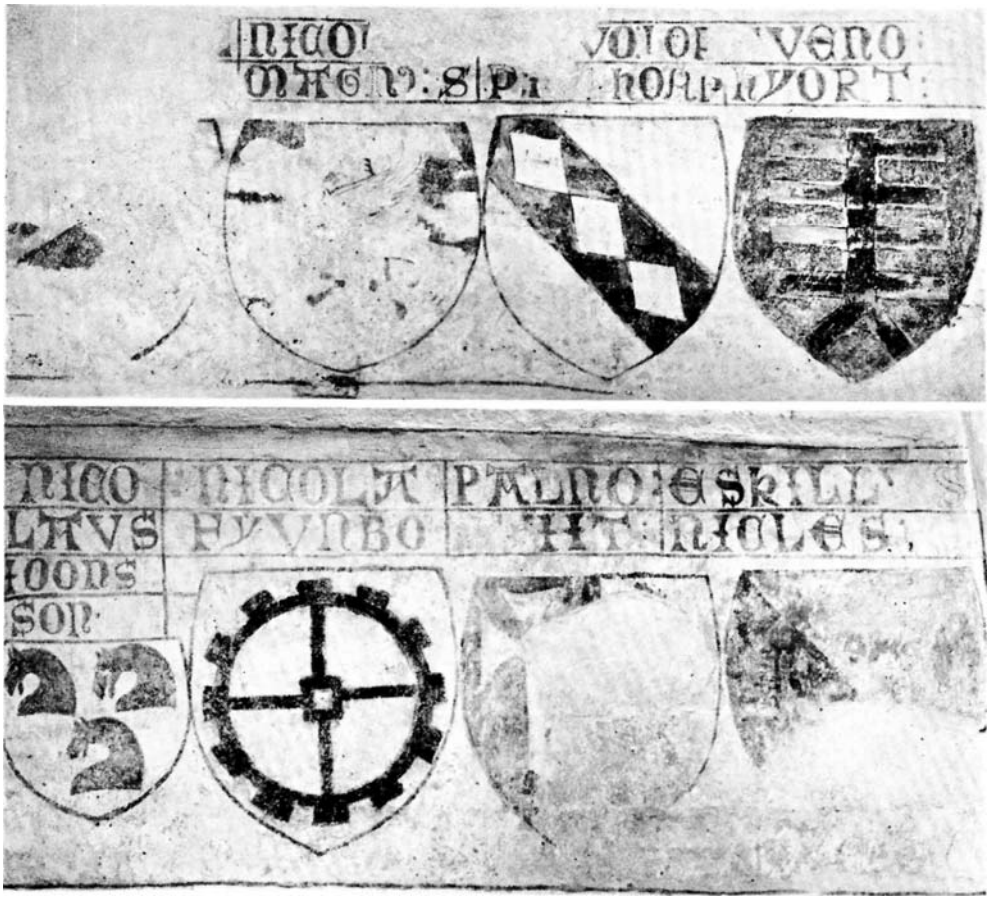

Poul Pedersen 1957

Fig. 68. Vor Frue kirke. Kalkmalerier på korets sydvæg, vestre fag. Udsnit af første våbenfrise, foroven nr. 23—26 (p. 1100), forneden nr. 27—30 (p. 1100, jfr. fig. 35). — *The Church of Our Lady. Wall-paintings on the south wall of chancel. Sections of the oldest frieze of armorial bearings (nos. 23—26 and 27—30. Cf. fig. 35).*

Nordvæggen (vestre fag, vest for vinduet (fig. 65)):

†I) Skjold: kun øvre kontur konstateret. Indskrift: ».stbk:s/.ttd (eller o?)lt«. †II) Skjold: kun øvre kontur konstateret. Indskrift: »otto:./bohs..«. †III) Skjold: pilejern. Indskrift: ». .t(?) olavs / o(?).id. .«. En gren af slægten Hviding førte dette våben[28] (jfr. H og XI).

†IV) Skjold: kun øvre kontur konstateret. Indskrift: »hasso / de:torna.vio«[29].

Nordvæggen (østre fag (fig. 71)):

V) Skjold: lodret delt, første felt sort, andet hvidt. Cirkelbunden rødbrun. Indskrift: »...../ cl. . .e.s(øn)«. Adskillige slægter førte dette våben (jfr. D).

VI) Skjold: tre røde egern, to og en, i hvidt. Cirkelbunden grøn. Indskrift: »hirricvs:/d(i)c(tu)s:vampy« (»Henrik kaldet Vampi«). Slægten Friis af Hessel ager førte dette våben[30], Vestenierne et beslægtet (jfr. F).

VII) Skjold: skrådelt, første felt hvidt, andet rødt. Cirkelbunden grå. Ind skrift: »ywanvs/thomes:s(øn)«. Slægten Banner førte dette våben[31] (jfr. 30 og I).

VIII) Skjold: lodret delt, første felt hvid lilje i blågrønt, andet felt hvid vinge i grønt, begge fast på delingen. Cirkelbunden gul. Indskrift: »hennichinvs/ bryseka. .«. Slægten Bryske førte dette våben, normalt med halv ørn i stedet for vinge[32].

IX) Skjold: kun nedre kontur bevaret, feltet hvidt. Cirkelbunden hvid. Ind skrift : »..... /a.....«.

X) Skjold: gråt møllehjul (med spidse tænder) i hvidt. Cirkelbunden hvid. Indskrift: ».ath.s./. .s. .« (jfr. 6, 28 og G).

XI) Skjold: hvidt pilejern i grønt. Cirkelbunden gråbrun. Indskrift: »..... / p .....« (jfr. H og †III).

†XII) Skjold: forsvundet. Indskrift: »and. . ./styg..« (Anders Stigsen?). Placeringen højt på væggen er en motivering for antagelsen af, at der over døren til sakristiet har eksisteret tre eller flere våbenrækker.

†XIII) Skjold: ødelagt, med mulig undtagelse af et stykke af den buede kontur og et parti af cirkelbundens kontur. Som hjelmtegn stiliseret, etagedelt, viftelignende figur, fra hvis heraldisk højre side der udgår en fjerdusk (fig. 77). Hjelmtegnet er malet vest for døren til sakristiet, i højde med åbningens top, og kan med det tilhørende skjold formodes at have udgjort et isoleret supplement til anden skjoldefrise (jfr. XIV).

Østvæggen (syd for vinduet (fig. 69)):

XIV) Skjold: skråbjælke med sort/hvide skaktavl, første felt blåt, andet rødt. Cirkelbunden grå. Skjoldet er forsynet med tøndehjelm, gråt hjelmklæde og vesselhorn, der har haft skjoldets blå og røde farver. Indskrift: »d(omi)n(u)s: ericv(?)s .....cle:« (»Hr. Erik Niclesen (?)«). Hvis denne eenliniede indskrift i sin helhed er samhørende med skjoldet, står den måske for ridderen Erik Nielsen (Rosenkrantz), der nævnes 1355 (jfr. c og d).

Sydvæggen (østre fag, øst for vinduet (fig. 70)):

†XV) Skjold: forsvundet. Indskrift: »..... /. .o. ./atk.«.

Sydvæggen (østre fag, vest for vinduet (fig. 67A og 67B)):

XVI) Skjold: lys jernhat i rødt. Cirkelbunden grøn. Indskrift: »palno / svort« (jfr. 17 og 18).

XVII) Skjold: to hvide hjortevier i gulgrønt. Cirkelbunden rød. Indskrift: »iohannes/tak. .s(øn)« (»Johannes Tagesen« (?)). Bl.a. slægterne Hvas og Saltensee førte lignende våben.

XVIII) Skjold: rød skråbjælke i hvidt. Cirkelbunden grøn. Indskrift: »eski. . ./swens:s(øn)« (»Eskil Svendsen«).

Sydvæggen (vestre fag, vest for vinduet (fig. 68 forneden)): Vestligst skimtes svage spor af indskriftsbånd, der har dækket nedre del af første frises skjolde.

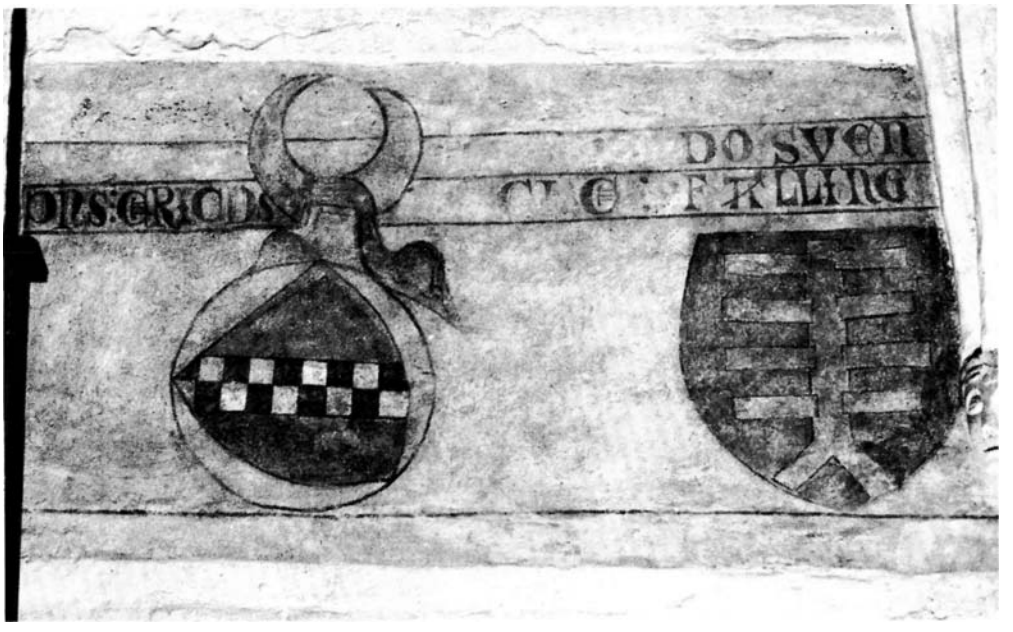

L. L.1972

Fig. 69. Vor Frue kirke. Korets østvæg, syd for vinduet. Skjolde for Erik Nielsen (Rosenkrantz) (nr. XIV, p. 1102) og Sven Felding (nr. 12, p. 1097). — *The Church of Our Lady. East wall of chancel, south of window. Shields belonging to Erik Nielsen Rosenkrantz and to Sven Felding (nos. XIV and 12).*

2c) O. 1375. TREDIE VÅBENFRISE (jfr. fig. 64, a-h), der er ca. 75 cm høj, er kun truffet på sydvæggens østre fag, hvor den forløber neden for første frise og, i alle tilfælde vest for vinduet, er malet hen over anden. Tredie skjoldefrise (fig. 70) afviger væsentligt fra de ældre, idet den, formentlig med forbillede i samtidig tekstilkunsts billedserier[33], fremstiller en arkaderække, hvor der i hver åbning er placeret en kvinde i halvfigur, bærende et skråtstillet skjold. Skjoldene er da betydeligt mindre (højde 15 cm) end de ældre, men adskiller sig ikke fra disse i den spidsrundede form. Den lyse bund omkring kvinderne er bestrøet med stjerner i rødt og sort. Den unggotiske frises trekløverformede arkader og slanke, pinakelprydede søjler bærer trekantgavle, som smykkes og krones af krabbeblade. Gavlene, i hvis top der sidder sort firpas i cirkulært felt, er skiftevis grå og blågrønne, mens felterne over er vekselvis blågrønne og røde. Hver af kvinderne, der har hovedlin og kappe, men indbyrdes afviger i detaljerne, holder sit skjold i den løftede, højre hånd og vender hovedet til samme side; kvinden nærmest vinduets østside (e) er rekonstrueret pegende opad med venstre hånd.

Sydvæggen (østre fag, øst for vinduet (fig. 70)):

a) Skjold: hvid firtrins stormstige i grønt (jfr. 12).

b) Skjold: to hvide skråbjælker (hævet mod skjoldets heraldisk venstre hjørne) i blågrønt. Slægten Limbek førte hvide bjælker i blåt.

c) Skjold: skråbjælke med sort/hvide skaktavl, første felt rødt (mønje), andet blåt. Slægten Rosenkrantz førte dette våben (jfr. XIV).

d) Skjold: som c.

e) Skjold: sortkontureret, hvid kande i hvidt (?). Slægten Kande førte dette våben.

Sydvæggen (østre fag, vest for vinduet (fig. 67A)):

†f) Skjold: grøn klokke i gråhvidt (jfr. 3 og O).

†g) Skjold: som †f.

†h) Skjold: skrådelt; i andet felt vistnok fire lyse figurer i mørkt.

2d) Første fjerdedel af 1500-tallet. FJERDE VÅBENFRISE (jfr. fig. 64, A-Z) er kun konstateret på nordvæggens østre fag, på hvis ubrudte vægflade den har udgjort en større dekoration på tre, måske fire, vandrette rækker. På samme vægfelt over sakristidøren var allerede malet adskillige skjolderækker tilhørende anden frise (p. 1100), og (en del af) disse blev dækket af fjerde. Muligvis blev der i koret på samme tid udført andre kalkmalerier (jfr. p. 1114). Hver af fjerde frises rækker består af en 55 cm høj skjoldefrise, hvorunder løber det tilhørende, 14 cm høje, eenliniede, sortkonturerede indskriftsbånd. Inden for hver rammelinie løber der en gul streg, hvor imellem skjoldeejernes navne er skrevet med sorte minuskier. Som adskillelse mellem navnene er brugt forskellige ornamenter og mærker, malet med sort, enkelte dog røde. Skjoldene, hvoraf mange er malet med sort dobbeltkontur, er kraftigt indskårne og skråtstillede, vendt mod hinanden to og to, adskilt af rødbrune plantemotiver med grønne, fligede blade, hvorhos er anbragt forskellige dyr. Der er bl.a. registreret et egern, en ugle, en skade og andre fugle.

Et parti af fjerde frise (B-C og K-L), såvel som af anden (V-VIII), har som nævnt ikke været overkalket og dukkede frem, da Friis' epitaf blev nedtaget 1946 (jfr. gravminder). Udover lejlighedsvise registreringer siden 1866 af kalk-malede fragmenter på det aldrig systematisk undersøgte vægfelt, er fjerde frise optegnet i et par håndskrifter fra begyndelsen af 1600-tallet[34]. Disse lister opregner navne på en række personer og angiver (stundom øjensynlig fejlagtigt), hvilken slægt de respektive våbenskjolde tilhører. Manuskripterne, der registrerer våbnerne oppefra og nedad, oplyser desuden, at »Åartalit offuer forn. vaben er Anno 1409« (jfr. p. 1114).

Nedenfor gennemgås frisens skjolde nedefra og opad, hver række i vanlig læseretning[35]. Skjolde og/eller indskrifter, der kun kendes fra håndskrifterne, har sit nummer stillet i skarp parentes [ ].

Nordvæggen (østre fag (fig. 71 og 72)), nederste række:

A) Skjold: forsvundet. Indskrift: »..... iacobs(øn)«. Ifølge nævnte manuskripter var våbnet et kløftet træ og indskriften »her Oluff Jacobsen«.

B) Skjold: skrådelt med sort bjælke, første felt bladranker i gult, andet

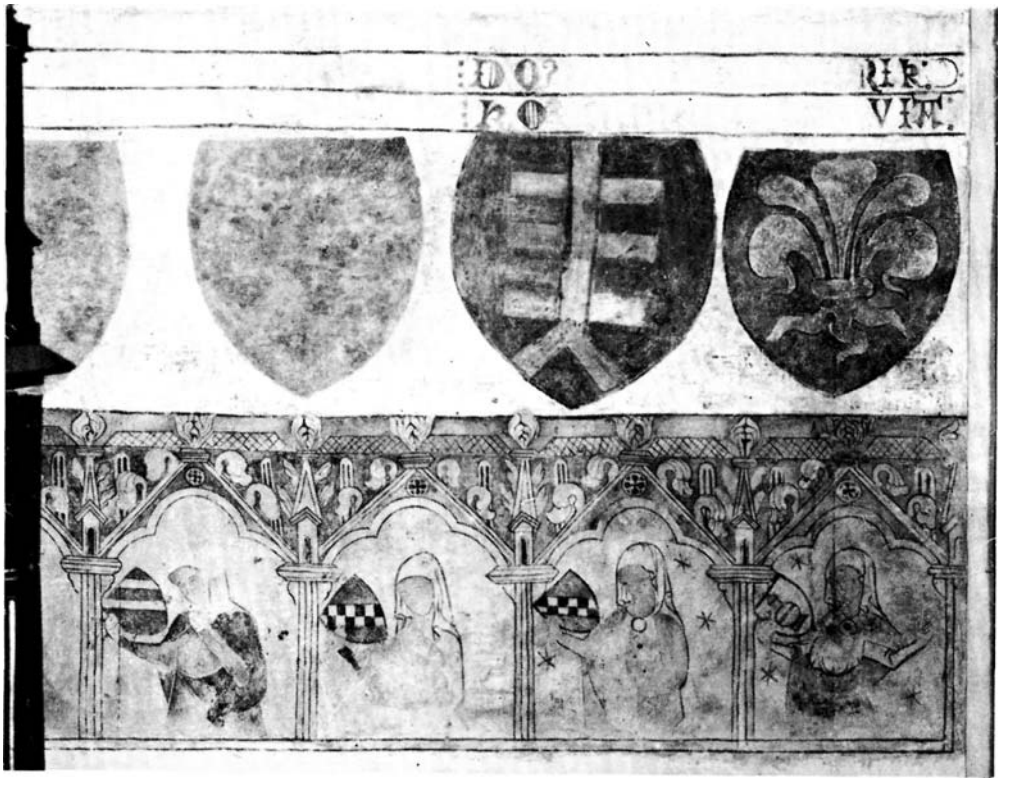

Egmont Lind 1930

Fig. 70. Vor Frue kirke. Korets sydvæg, østre fag, øst for vinduet. Foroven udsnit af første våbenfrise (nr. 13—16, p. 1098), i midten til højre skimtes spor af indskrift tilhørende anden frise (nr. †XV, p. 1102). Forneden udsnit af tredie frise (nr. b— e, p. 1103). — *The Church of Our Lady. East bay of chancel, south wall. At the top, section of the first frieze of armorial bearings, at the bottom, part of the third frieze.*

hvidt. Indskrift: »D(omin)us twcho barss(øn)«. Nævnte manuskripter har samme våben, men angiver navnet »her Niels OlufTsen«. Bl.a. slægterne Kabel og Huitfeldt førte dette våben[36].

C) Skjold: to sorte bjælker i gult med bladranker. Indskrift: »D(omin)us a(n)dreas ama. . .«. Bl.a. slægterne Friis af Rold og Bielke førte dette våben[37].

D) Skjold: lodret delt, første felt sort, andet hvidt. Indskrift: ikke bevaret. Nævnte manuskripter angiver: »her Anderss hans vaben er dag og natt« (jfr. V).

E) Skjold: delt fra venstre. Indskrift: ikke bevaret. Nævnte manuskripter angiver: »her Ebbe Nielsen hanss vaben er di Bannerer«[38] (jfr. VII).

F) Skjold: tre rødbrune egern, med grøn nød i forpoterne, i hvidt. Indskrift: ikke bevaret. Nævnte manuskripter angiver »di Wastanier med tre røde egern« (jfr. VI).

G) Skjold: hvidt møllehjul i gråt. Indskrift: ikke bevaret. Nævnte manu skripter angiver »di Musser vaben« (jfr. 6, 28 og X).

H) Skjold: hvidt pilejern (?) i gråt. Indskrift: ikke bevaret (jfr. †III og XI).

L.L. 1972

Fig. 71. Vor Frue kirke. Korets nordvæg, østre fag. Nederste skjolderække tilhører anden våbenfrise (nr. V—XI, p. 1101 (jfr. fig. 72)). De to øvre skjolderækker hører til fjerde frise (nr. B—Q, p. 1104). — *The Church of Our Lady. East bay of chancel, north wall. The friezes of armorial bearings after the latest restoration in 1957. The bottom line of shields belongs to the second frieze (nos. V—XI). The two upper lines of shields belong to the fourth frieze of armorial bearings, from the first decades of the 16th century (nos. B—Q).*

I) Skjold: fragment af rand og gult felt bevaret. Indskrift: ikke bevaret. Nævnte manuskripter angiver »di Banner vaben« (?) (jfr. VII).

Anden række nedefra:

J) Skjold: kun nederste del bevaret. Indskrift: ». . . . ?iVss(øn)«. Nævnte manuskripter angiver »Ebbe Nielsen hans vaaben er di Biller«[39].

K) Skjold: tværdelt, første felt hvidt(?), andet gråt. Indskrift: »Johannes pazs(øn)«. Nævnte manuskripter angiver »Johannes Parssbierig«. Slægten Bilds våben var tværdelt af hvidt og sort; Strangesen førte hvidt og blåt[40].

L) Skjold: to (tre ?) hvide, grønt konturerede andefugle (svømmefødder) i rødt. Indskrift: »s(eve)r(?)in(us) goos«. Nævnte manuskripter angiver »Søffren Gaass«[41].

M) Skjold: ikke bevaret. Indskrift: »Johannes . .mi(?)s(øn)«. Nævnte manuskripter angiver »Johannes Simensen, vaben di Giortsønner«. Slægten Giordsen, hvor fornavnet Johannes dog ikke kendes, førte et to gange lodret delt våben.

N) Skjold: ikke bevaret. Indskrift: »henric(us) ebbis(øn)«. Nævnte manuskripter angiver »Hendrick Ebbesen, hans vaaben er di Vt Sønner« (jfr. O)[42].

Egmont Lind 1947

Fig. 72. Vor Frue kirke. Korets nordvæg, østre fag. Kalkmalerierne ved sakristidøren og på hvælv-ribberne er dels opmalede, dels nymalede i 1860'erne (p. 1116). Det rektangulære felt på væggen, der indtil 1946 sad skjult bag et epitaf, indeholder nederst skjolde fra anden frise (nr. V—VIII, p. 1101) og foroven nogle fra fjerde (nr. B—D, p. 1104). På væggen over døren ses proveafdækninger. — *The Church of Our Lady. East bay of chancel, north wall. The decorations surrounding the portal (to the sacristy) and on the vaulting ribs were restored and freshly painted in the 1860's. The coats of arms, which have never been whitewashed, are from the second and fourth frieze of armorial bearings (nos. V—VIII and B—D). Several trial exposures can also be seen.*

O) Skjold: hvid klokke i gult. Indskrift: »ebbo.iul«. Nævnte manuskripter angiver »Ebbe Juel, hans vaben er di Vt Sønner« (jfr. 3, †f og N).

P) Skjold: sort/gul skråbjælke fra venstre med to, måske tre hvide ruder. Indskrift: »nichola(us) he(n)r[ic]s(øn)«. Nævnte manuskripter angiver »Nielss Hendricksen, hans vaben er en bilcke med tre gule ruder« (jfr. 25).

Q) Skjold: gult felt, eventuelt mærke forsvundet. Indskrift: »D(omi)n(us) ebbo iuls(øn)«. Nævnte manuskripter angiver »her Ebbe Nielsen, hans vaben er di Vt Sønner«[43].

R) Skjold: ikke bevaret. Indskrift: »D(omi)n(u)s c (eller e). . .«.

Tredie række nedefra[35]:

†[S]) »her Sti Anderssen Huide« (jfr. nedenfor).

†[T]) »fru Toffue«.

†[U]) »Johannes Stissen«.

†[V]) »Anderss Stissen« (jfr. †XII).

†[X]) »her Hendrick Stissen«.

†Y) Skjold: rødbrun stjerne (?) i hvidt. Indskrift: »[D(omi)]n(u)s aghou(?).«. Nævnte manuskripter angiver muligvis vedrørende denne plads »her Offue Stissen«. Våbnet tilhører utvivlsomt Hvideslægten; Ove (rettelig Åge) Stigsen myrdedes 1358.

†[Z]) »Christopher Stissen«. Gavebreve til kannikerne i Århus af 23. april 1359 og til dominikanerne i Lybæk af 11. november 1366 anfører foruden stifteren Stig Andersen til Bjørnholm og hans kone Tove, sønnerne Anders og Jens, væbnere, samt Uffe, Ove og Henrik, riddere. En Christopher nævnes ikke, og formentlig foreligger en fejllæsning af indskriftens Uffe (jfr. p. 1004 og df.).

3) O. 1360. *Skibets vestre hvælv,* vestre kappe (fig. 2). Det aldrig overhvidtede kalkmaleri, der blev synligt fra kirkerummet, da orglet ændredes 1957, består af et *helgenbillede,* en *indskrift,* et *våben* samt en *stifterfigur;* det står urestau-reret, bortset fra en nænsom afrensning. I et rektangulært, rødbrunt felt øverst på kappen ses den hellige Nicolaus, kirkens værnehelgen, med glorie, tronende med bispestav og velsignende, højre hånd[44]. Nordfor er malet Hvideslægtens våben, en gul, syvoddet stjerne i grønt, i et skråtstillet skjold, der er sat i et gult, cirkulært felt. Skjoldets rundede omrids svarer til skjoldeformen i korets anden våbenfrise (p. 1100). Over våbnets hjelmklæde gentages stjernen som et stort hjelmtegn. Syd for den hellige Nicolaus skimtes levn af en knælende stifterfigur, hvis dragt er grøn og okkerfarvet.

Nicolaus står på et halvrundt, firliniet indskriftfelt, hvor de sorte, gotiske majuskler er malet på koncentriske, halvcirkulære linier. Bogstavformen svarer nærmest til den, der er benyttet ved anden våbenfrise. »Ista : ecc[le]s[ia] .e : tesstvdines : [facti] [s]v(n)t : per / d(omi)n(u)m : St[i]gotv(m) : A(n)ders : s(øn) : milite(m) : e[t] : [di]le(ct)am / c[onsor]tem : svam : d(omi)nam : T[h]ov[e] / i[n] : [hono]rem : s(anc)ti : Nicl[a]i« (Denne kirke . . . [stedet ulæseligt] hvælvene gjordes ved hr. Stig Andersen, ridder, og hans kære hustru, fru Tove, til ære for S. Nicolaus)[45].

Ifølge indskriften, der angiver det omtrentlige tidspunkt for udførelsen af skibets hvælv (jfr. p. 1058), har Stig Andersen til Bjørnholm (†1369) været en

L. L. 1972

Fig. 73—74. Vor Frue kirke. Korets sydvæg, vest for vestre vindue. S. Laurentius, formentlig rest af en forsvunden helgenrække (p. 1111). †Dommedagsfremstilling fra perioden ca. 1510—20 med efter-reformatoriske tilføjelser. Skitse af V. Th. Walther 1865 (NM) (p. 1115). — *The Church of Our Lady. West bay of chancel, south wall, west of window. St. Laurence, c. 1510—20. †Section of The Last Judgement from the first decades of the 16th century with post Reformation additions. Water-colour from 1865.*

betydelig velgører over for klostret. Ridder Stig stiftede 1360 et alter i domkirken (p. 83), og en tilknytning til Århus er kendt på andre måder[46]. En relation til dominikanerordenen fremgår af, at Stig Andersen og hustru 1366 skænkede prædikebrødrenes kirke i Lybæk et kapel, hvor hans våben blev malet over altret. I stiftelsesbrevet af 11. november hedder det, at han længe har næret en særlig hengivenhed for ordenen, og at klostret forpligter sig til »velvilligt at tage imod alle brødre af vor orden, der kommer til os i Lybæk fra Danmark, og som ønsker at læse messe ved nævnte alter i fornævnte kapel, og i en uge behandle dem med kærlighed, som var de brødre i vort konvent«. 4) O. 1475. I *sideskibets østre hvælv,* østkappen, afdækkede Harald Borre 1950 to *våbner* og et *bomærke.* Nordre skjold, der er tegnet med en bred sort konturstreg, tilhører slægten Brok: sortgrå, oprindelig blå spids fra neden, i hvidt. Søndre skjold, der kantes af siksakbort, tilhører slægten Lange: tre røde roser i hvidt, og har sin nærmeste parallel i Århus domkirke (p. 432). Lignende våbner findes i mange af stiftets kirker og henviser til biskoppen Jens Iversen

Lange (†1482). Knap en halv meter fra bispevåbnet sidder et bomærke, svarende til et i Viby kirke, vest for Århus[47] (jfr. † gravsten nr. 1 og 2).

5) 1490. På *skibets østligste hvælv,* østkappen, afdækkedes 1926 en *indskrift* langs gjordbuen, malet direkte på pudslaget (jfr. fig. 50). Ved indskriftens overkant løber en indridset linie til regulering af højden på minusklerne, der er malet med sort. To af bogstaverne (initialerne A og H) fremhæves ved rød udfyldning, og små rosetter adskiller ordene. »Anno d(omi)ni mcdlxxxx Hoc opus fecit fieri vene(ra)bilis p(ate)r fr(ater) thomas ioh(ann)is« (I det Herrens år 1490 lod den ærværdige fader broder Thomas Johansen dette arbejde udføre)[48]. Det arbejde, som Thomas Johansen, der 23. august 1488 nævnes som klostrets prior, har ladet udføre, må antagelig have vedrørt en kalkmalet dekoration eller kirkens inventar, da skibets (1865—66 ombyggede) hvælv er ældre end inskriftens årstal (jfr. p. 1058).

6) Første fjerdedel af 1500-tallet. *Sakristiet,* arkaden til siderummet, *Maria i solgisel* (fig. 76). I søndre side af den spidsbuede åbning (jfr. p. 1066 og fig. 38) afdækkedes og restaureredes i begyndelsen af 1960'erne et rektangulært felt, kantet af bort med slyngede plantemotiver. Inden for rammen står Maria med sit nøgne barn på skødet; hun bærer krone og glorie over det udslagne hår. Den grønne, nedringede kjole har formentlig haft hvidt underlin svarende til det stramme ærme; hænderne synes behandskede. En gul kappe med brede bræmmer i okker er samlet foran brystet. Bag Madonna er store, uregelmæssige, flammelignende stråler, malet i gulokker med sort kontur. Ved malemåde, figurtegning og rammens ornamentik svarer billedet til et forsvundet kalkmaleri i Århus domkirke (p. 417 (nr. †3)), der tilskrives maleren af Gregors-messen (p. 399) og dateres til perioden omkring år 1500. Frue kirkes Maria-fremstilling, der givetvis har et bloktryk som forlæg, er antagelig et led i en samlet dekoration af sakristiet (jfr. p. 1114), udført efter tårnets tilføjelse.

7) Første fjerdedel af 1500-tallet. *Søndre sideskibs sydvæg* (fig. 61, jfr. fig. 49), *Thomas af Aquino* (?) og *Petrus Martyr.* 1945 afdækkede Harald Borre i det østre fag, øst for vinduet, et rektangulært billedfelt, højde 225 cm, bredde 209, med de to dominikanerhelgener, indrammet på tre sider af ornamentborter; underkant 184 cm over gulvet. Begge de glorierede figurer bærer ordenens dragt med hvid dalmatika og sort kappe samt lille, flad baret. Den østre helgen har vandringsstav i højre hånd og om venstre håndled en pose (til almisser). Det er formentlig en gengivelse af Thomas, selv om han sædvanligvis skildres med bog i hånden og ledsaget af en hund. Kalkmaleriets anden person er Petrus Martyr, der i venstre hånd holder en palmegren og i højre en lille bog med spænder; hans kranium er gennemskåret af en krumsabel, og i brystet sidder den dolk, som lejemorderen benyttede til nådestødet. Petrus Martyr er dominikanerordenens første inkvisitor, dræbt 1252 og kanoniseret året efter. Billedets baggrund

Poul Pedersen 1957

Fig. 75. Vor Frue kirke. Korets nordvæg, øst for vinduet. Billedet viser det delvis tilmurede vindue (jfr. p. 1046) samt fragmenter af kalkmaleri fra flere perioder. Indskriftlinier og rester af skjolde tilhørende ældste våbenrække (p. 1096, jfr. fig. 66) er partielt dækket af yngre malelag, hvor bl.a. to apostle skimtes; langs vinduet rankeværk (p. 1114). — *The Church of Our Lady. West bay of chancel, north wall, east of window. The photograph shows the partly walled up window and fragments of wall-painting from a number of periods. Inscriptions and remnants of shields from the first frieze of armorial bearings (cf. fig.* 66) *are partially covered by the later Gothic layer of painting, of which two apostles are just visible. Along the side of the window are plant arabesques.*

er bestrøet med skablonerede blomstermotiver; som ramme er foroven og på østsiden en rhombebort, forneden en 25 cm høj frise med siksaklinie og halve rosetter. Farveholdningen er gul, rødbrun og sortgrå. Maleriet, der utvivlsomt markerer et forsvundet alter (p. 1006), viser ved sin teknik og ornamenter nær sammenhæng med et værksted, som også har været virksom i domkirken (p. 430). 8) Første fjerdedel af 1500-tallet. *Korets sydvæg, vestre fag, S. Laurentius* (fig. 73). Ca. tre meter over gulvet afdækkede og restaurerede Harald Borre 1949 en fremstilling af ærkestiftets helgen, der muligvis er indgået i en i øvrigt forsvundet række (p. 1114) og har været samhørende med andre malerier i koret (jfr. p. 1104). Den 85 cm høje, glorierede diakonhelgen holder i højre hånd skaftet på sin rektangulære rist med lodrette stænger og små støtteben; i

venstre hånd har han martyrernes palmegren. Over en hvid underkjortel med posede ærmer bærer han en kortærmet, knælang, gullig (dekomponeret zinnober eller mønje) dalmatika med frynser. Den geistlige dragttype og ristens form, der har fællestræk med f.eks. Laurentiusfremstillingen i det såkaldte Kræmmer-kapel ved S. Peders kirke i Malmø, henfører kalkmaleriet til begyndelsen af 1500-tallet.

9) Senmiddelalderligt. På en pille på korets nordmur, i *korsgangens tredie fag* østfra, står rester af rødmalet, perspektivisk *rammetegning* om to, ca. 130 cm høje og 50 cm brede felter, der sidder ca. 190 cm over gangens nuværende belægning. I begge felter er foroven en 15 cm høj, toliniet *indskrift* med sorte minuskier; den vestre er næsten forsvundet, mens der af den østre læses: »Cl(?). . .e(?)en.k/.....dat. .«. Herunder er bevaret en rød tegning, der synes at være et fragment af en persons hovedbeklædning.

10) Senmiddelalderligt (?). *Korsgangens tagetage.* En skitsemæssig og afbleget, ca. to meter høj, kappeklædt *person* er malet på et hvidkalket felt på den væg flade, der før klostergangens tilføjelse udgjorde en del af skibets nordfaçade. Feltets vestre afgrænsning må angive en forlængst forsvundet skillevæg i lofts rummet, der radikalt ændredes ved kirkens restaurering i 1860'erne. Figuren, der er tegnet med sorte streger, har rød kappe og gult hår; han holder i sin højre hånd en gul stav, der er liljeformet tvedelt i den ene ende.

F O R S V U N D N E KALKMALERIER

†1) O. 1300. *Sakristiets hvælv.* 1917 undersøgte Eigil Rothe partier af en *ornamental dekoration,* der var malet på hvidtning på det oprindelige pudslag og bestod af store liljeblomster, som udgik fra kappesømmenes rundstave, rosetter på sviklerne samt smalle siksakbånd på hvælvets ribber. Alt malet med rødt og okker.

†2) Første halvdel af 1300-tallet. På *korets nordvæg,* som en frise over sakristidøren, samt på døråbningens false (jfr. fig. 72) fandt F. Uldall 1866 rester af *ornamental dekoration.* Den 24 cm høje frise, der koncentrisk fulgte åbningens spidsbue, bestod af to modstillede, gule og grå drager med grønne øjne, hvis tunger i form af grønne planteskud mødtes i en dekorativ komposition; dyrenes haler var ført ud i en bølgeranke med grønne og gule blade, der udfyldte bugtningerne. Portalens false var bemalet som skiftevis røde og hvide sten. Også på forsiden af buens inderste fals fandtes fragmenter af malet bånd. På grundlag af de fundne spor blev portalens dekoration, såvel som anden ornamentik i kirken (p. 1116), opmalet ved restaureringen 1865—66 (p. 1075), men fjernedes i 1960'erne. Sakristidørens udsmykning må henføres til første halvdel af 1300-tallet[49] og kan derfor have hørt sammen med en af korets ældre skjolderækker (p. 1096 ff.).

Egmont Lind 1963

Fig. 76. Vor Frue kirke. Arkade ved sakristiet. Maria i solgisel (p. 1110). — *The Church of Our Lady. The sacristy. The Virgin in Glory with the naked Child on her arm. (cf. fig. 38).*

†3) O. 1360. *Skibets hvælv.* Rester af *ornamental hvælvbemaling* konstateredes 1926 i skibets vestre fag, bag orglet. Søndre ribbe var gul og grøn, adskilt ved en sort streg, nordre syntes at have været sort og rød. Vulsten langs kappesømmen var dekoreret med en sort siksaklinie, hvis ledsagende trekanter var røde og grønne, sorte og gule; i de grønne trekanter var malet en sort roset. Bortset fra et par begrænsede partier ændredes skibets hvælv 1865—66; de konstaterede levn af kalkmalet dekoration lader antage, at hvælvene blev smykket kort efter opførelsen (jfr. p. 1108 ff.).

†4) 1409(?.) På *korets nordvæg* var som nævnt p. 1104 malet årstallet 1409; det kan ikke udelukkes, at der foreligger en fejllæsning.

†5) Første fjerdedel af 1500-tallet. *Sakristiet.* Det er utvivlsomt i sammenhæng med tårnets opførelse og den dertil hørende udvidelse af sakristiet (p. 1066), at dette rum blev udstyret med kalkmalerier, der synes at have omfattet både vægge og hvælv; bevaret er blot Mariabilledet (p. 1110), mens den øvrige, atter overkalkede eller nedhuggede dekoration kendes efter lejlighedsvise afbankninger. På *nordvæggen* er 1957 konstateret beskedne levn af et 160 cm højt og ca. fire meter langt billede, der muligvis har skildret *Korsfæstelsen,* malet med svagt grønne, sortgrå, rødbrune og gule toner. Over billedet var rester af et skriftbånd med minuskier, hvoraf kunne læses ». .ginis n(?). . .«. På fire af det ottedelte *hvælvs* kappeafsnit fandtes 1917 rester af *passionsscener* i en rækkefølge svarende til solens gang på himlen: i søndre kappes vestre afsnit var gengivet Judaskysset, i de følgende hvælvsektioner fulgte Fremstillingen for ypperstepræsten, Hudflettelsen og Tornekroningen. Over hver scene forløb et langt, smalt skriftbånd med en titulus (overskrift), malet med sorte minuskier; ejendommeligt nok for stedet og tiden var sproget dansk. Ingen indskrift var fuldstændig bevaret, men Eigil Rothe, der foretog afdækningen, fandt, at »Sprogtonen synes dog at have været noget lignende som denne: Her : sette : the : torne : krone : paa : hanem«. Over Tornekroningen var der over det store skriftsbånd et mindre, hvorpå stod: »per iesper« og øverst muligvis et skjold. Malerierne, der var udført med sort kontur samt rødbrunt, okker, grønt og mønje, var ifølge Rothes beskrivelse gode og karakterfulde, og visse af jøde-profilerne havde et stærkt semitisk præg.

Hvælvmalerierne med Kristi lidelseshistorie sammenholdt med en eventuel Korsfæstelsesscene på nordvæggen åbner mulighed for antagelsen af, at sakristiet har huset et Kristi legemsalter (jfr. p. 1006).

†6) I første fjerdedel af 1500-tallet synes der på begge *korets langvægge,* i det vestre fag, at være gennemført en udsmykning, som dels har dækket de ældre skjolderækker, dels muligvis været samhørende med den yngste våbenfrise (p. 1104). Som ramme ved nordvæggens vindue, og udgående herfra, fandtes 1957 store tidselranker, snoet omkring en stav (fig. 75, jfr. p. 426, fig. 224), og østfor var der 3—4 m over gulvet rester af apostlen Andreas med glorie og skråkors. Ved siden af var der bl.a. endnu en glorie, således at vægfeltet muligvis har rummet en *apostelrække.* Øst for sydvæggens vindue i samme fag fandtes samme år et billede af S. Sebastian, der kan tænkes at have været led i en *helgenrække,* hvoraf S. Laurentius er bevaret vest for vinduet (p. 1111). Den mulige, samlede dekoration i korets vestre fag, der kan knytte sig til fløj altertavlens opstilling (p. 1138), er stilistisk beslægtet med bl.a. ornamentikken i Århus domkirkes søndre korsarm (p. 421, jfr. p. 430) og har berøringspunkter

med de udfyldende plantemotiver, som indgår i de kalkmalede figurscener i den nuværende hospitalskirke i klostrets vestfløj, der ved indskrift er dateret til 1517.

Muligvis samhørende med ovennævnte malerier i koret, hvortil formentlig slutter sig en udsmykning af hvælvet (jfr. nedenfor), er et par *†indvielseskors,* hvoraf det ene, som konstateredes 1866, fandtes på nordvæggen, vest for vinduet, og det andet, som registreredes 1926, sad på østvæggens søndre del; sidstnævnte kors havde den lodrette stamme rød, den vandrette grøn, mens den indfattende ring var rød.

†7) Sengotisk. På nordsiden af *vestre arkadepille i skibet* afdækkedes 1957 en »lille skikkelse, måske *apostel,* i ret god stand«.

†8) Sengotisk? På *skibets vestre væg,* søndre halvdel, fremkom 1957 »meget fattige (pletvise) fragmenter af en *apostelrække* under arkader«.

†9) Første fjerdedel af 1500-tallet med senere tilføjelser. Under kirkens restaurering 1865 fandtes bl.a. en fremstilling af *Dommedag,* hvoraf arkitekten V. Th. Walther gjorde en partiel skitse (fig. 74); ifølge brev fra Walther af 1. august samme år sad dette billede og andre på nogle piller, som skulle fjernes ved restaureringen; placeringen synes derfor at have været i skibet. Imidlertid fandt man 1945 på østre hvælvkappe i korets østre fag rester af kalkmalet dekoration, der tolkedes som et »Dommedagsbillede, omgivet af rige, storbladede, konturerede Rankeslyngninger i grønne, gule og røde Farver«. Det er usikkert, om disse to scener i virkeligheden er identiske. Ifølge fig. 74 og brevets bemærkninger rummer aftegningen motiver, der er hentet (mindst?) to steder; desuden godtgør skitsen, at selve dommedagsbilledet må være udført i (mindst) to omgange: ældst er de to liljer, som er udgået fra den dømmende Kristi mund, og hertil hører de døde, der stiger op fra gravene. Disse dele synes at være fra begyndelsen af 1500-tallet (jfr. p. 403). Yngre er de vingede hoveder, den basun-blæsende engel og versalindskriften: »ven(?)it(?)e venite/ad resnvm [resu-rectionum ?]/ciel(?)o fum« (kom, kom til opstandelsen. . .), som muligvis omkring år 1600 er føjet til det oprindelige billede.

Ved korhvælvets undersøgelse 1945, som omfattede nord- og østkapperne, afdækkedes *ornamental dekoration,* bl.a. en stor blomstervase i nord, et »oprindeligt sparremønster« på ribberne samt på gjordbuens underside et »kornblomstmønster«, der havde en parallel på skibets hvælvinger.

†10) 1500-tallet. På *korets nordvæg,* øst for sakristidøren, fremkom 1957 spor af mindst syv *indskriftlinier* med sene minuskier; i femte og sjette linie: ». . . . [sy]nds forladelse/. . .døds. . .«[50].

†11) 1600-tallet. Østligst på *korets sydvæg* fremkom 1926 rester af kalkmalet *epitafium.*

†12) Omkring 1690. På skibets nordvæg, i tilknytning til kammerråd Wissings

epitaf (jfr. gravminder), er konstateret rester af bemaling, ligeledes udvendig ved begravelsens ventilationsåbning, hvor der har været kranium og vers.

†13) 1865—66 udførtes, som led i kirkens restaurering (p. 1075), *dekorationer* på hvælvenes ribber og buer og andre steder. Ornamentikken, der fjernedes i 1950'erne, men ses på ældre fotografier (f.eks. fig. 53, 57 og 71), var delvis en istandsættelse og opmaling af forefundne fragmenter (jfr. p. 1113), delvis fri komposition[51].

HVÆLVUDSMYKNING 1726

Ligesom domkirken (p. 337 og 459) udsmykkedes Frue kirke med forgyldte *træstjerner* (jfr. p. 1071), der 1726[2] indkøbtes i København og sendtes til Århus i en høpakket tønde; en svend hos murermester Anders Sørensen ophængte stjernerne samt sol, måne og due (Helligånden) i begede hampestykker, der med en lille tværpind fastgjordes i hvælvingerne; fornyelser og suppleringer nævnes 1769[52] og 1799[3].

Fig. 77. Vor Frue kirke. Korets nordvæg, hjelmtegn (nr. XIII) ved sakristidøren (p. 1102). — *The Church of Our Lady. East bay of chancel, north wall. Crest presumably belonging to second frieze of armorial bearings.*

INVENTAR

Oversigt. Yderst få af klosterkirkens middelalderlige inventargenstande er endnu bevaret, for hovedpartens vedkommende tidligt indkommet til Nationalmuseet eller Århus museum, der nu udgør en del af Den gamle By. Ældst og på flere måder bemærkelsesværdig er en *messehagel (nr. 1) fra 1300'rne, fremstillet af guldbrokade fra den nære Orient, med ivævede sultanindskrifter. Fra 1400-årene stammer en *messehagel (nr. 2) med broderet rygkors, en torso af et *korbuekruciflks (nr. 2), samt en lysekrone (nr. 1), der som midtfigur har S. Jørgen, der dræber dragen, og som topfigur en helligåndsdue.

Dominikanermunkene satte sig et prægnant minde i tiden inden de forlod kirken 1529: den store fløj altertavle, der er tilskrevet Claus Bergs navnkundige værksted, og hvis skæringer og malerier er særdeles velbevarede.

Det ældste levn fra tiden efter reformationen findes blandt altersølvet: en flere gange ændret vinkande med oprindelsesåret 1572 samt en lokalt fremstillet oblatæske fra 1595. Fra samme årti stammer et af kirkens hovedstykker, den fmtskårne prædikestol med himmel fra 1598—99, en enklere udgave af domkirkens ti år ældre stol. En periodevis intens klokkeringning har derimod krævet omstøbning af de to store †klokker (nr. 1 og 2), dateret 1594—95 og fremstillet i København.

Århus' opgangsperiode i 1600'rnes første halvdel har kun i ringe grad sat sig bevarede spor, dog må nævnes den bemærkelsesværdige døbefont af smedejern fra o. 1650, formentlig en gave, senere efterfulgt af andre bidrag til dåbsstedets prydelse. Fra samme tid kan opregnes enkelte mindegaver fra byens borgere: to lysearme fra 1638—39, velstøbte og graverede messingarbejder ligesom de lysekroner (nr. 2, 4, 5), der er skænket af rådmænd, borgmestre og »unge karle« 1638—48, måske i en vis konkurrence med de folk, der samtidig sirede domkirken. I denne periode har kirken haft et †orgel, opstillet på et pulpitur ved nordvæggen i skibets vestende. Om de tidligste stolesæt vides så godt som intet, først med de bevarede kirkeregnskaber fra 1560'erne kan hentes enkelte oplysninger.

Mod 1600'rnes slutning synes man nogenlunde at have forvundet svenskekrigenes økonomiske vanskeligheder og har turdet give sig i kast med større fornyelser og reparationer af kirkens inventar. En nummerering af stoleværket 1672, optegnet i en »stolebog« det følgende år, har dannet grundlag for en ordning af stoleforholdene og dermed for de betydelige indtægter, der fulgte heraf. Blandt de vigtigere fornyelser fra disse år må nævnes *fontehimmel og *fontelukke, skænket af kirkeværgen, rådmand Jens Sørensen Winther og hustru. I 1680'erne gennemgik koret omfattende ændringer, hvortil borgerne bidrog økonomisk (jfr. †gavebog 1687). I forbindelse med nyt gulv og kortrappe (jfr. p. 1080) blev †korgitret omdannet, og rådmand Niels Lauridtsen Fog og hustru skænkede 1685 det store korbuekrucifiks (nr. 1), ligesom de lod indrette et †kammer ved prædikestolen til præsternes brug (jfr. mindetavle nr. 3). Borgmester Jens Christensen Basballe og hustru gav et messingdåbsfad, en lysekrone (nr. 6) samt en †urskive til †tårnuret. To unge karle smykkede kirkerummet med et skib, mens nu anonyme borgere bidrog til omdannelse af †skrifte- og †degnestole og opstilling af forskellige bænke. Også altertavlen blev moderniseret ved anbringelsen af et *topstykke med et relief af himmelfarten, for-

modentlig en velset »protestantisk« tilføjelse til den rent katolske tavle. En smuk gave prydede fra 1709 alterbordet: en silkebroderet *alterdug med gammeltestamentlige scener, nu i Den gamle By; derimod er intet levnet af †alterdug, †alterklæde (nr. 4), †sølvalterstager (nr. 4) og †messehagel (nr. 3), som ved testamente skænkedes 1746 af borgmester Ditlef Eggers med hustru og arvinger.

Med året 1730 indledtes en periode, hvor ændringer i Vor Frue kirke fulgte hånd i hånd med fornyelser i domkirken. Nævnte år fik kirkerne nyt orgel, begge bygget af Lambert Daniels Kastens; Vor Frues orgel fik nu plads i skibets vestende. Her anbragtes tillige 1762 en nylavet pulpiturstol beregnet til stiftbefalingsmanden. I de mellemliggende år blev flere af kirkens almindelige stolestader omdannet til lukkede stole, ligesom der især i kirkens vestende indrettedes adskillige pulpiturstole for det bedre borgerskab.

Regnskaberne godtgør, at det var de samme håndværkere, der havde arbejde i begge kirker; i 1680'erne f.eks. billedskæreren Rasmus Christensøn og Claus maler, ved 1700'rnes midte snedker Christen Mortensen og maleren Knud Madsen Bruun. Sidstnævnte malede alt inventaret med perlefarve, marmorerede enkelte fyldinger og forgyldte lister. Denne staffering stod til 1808, da alt maledes gult; i 1860'erne afløstes denne farve af egetræsmaling eller fernisering.

Den af arkitekt Walther 1865—66 ledede restaurering var for inventarets vedkommende af mere indgribende betydning end den, der nogle år senere gennemførtes i Århus domkirke. En mængde stoleværk, paneler og pulpiturer fjernedes og solgtes ved auktion sammen med andet inventar. Nyt stoleværk opstilledes, og mange ældre inventarstykker blev flyttet; adskillige epitafier blev omplaceret og tillige overmalet i tidens smag. En hoved-restaurering 1956—57, der bl.a. indførte løse stole, ændrede radikalt rummet og farve-holdningen. 1962 fik kirken nyt orgel med facade i lys eg. 1976 opstilledes atter lukkede stolestader. En igangværende istandsættelse af kirkens epitafier genfremkalder til dels tidligere tiders rige farvevirkning.

Alterborde. 1) I højkoret, senmiddelalderligt (utvivlsomt samhørende med altertavlen), muret af munkesten i munkeskifte og hvidkalket. Nu 100 cm højt, 235,5 cm bredt og ca. 138 cm dybt og på de tre forreste sider dækket af træpanel. Bordets overside er en nyere egetræsplade[1], på hvis bageste del altertavlen hviler. Oprindelig har tavlen imidlertid stået på en ca. 56 cm høj, muret sokkel ved bordets bagkant, o. 1866 forhugget på forsiden og afkortet for enderne ved anbringelsen af en tidligere †predella (jfr. ndf.). Ved tavlens restaurering 1940 fjernedes forhøjningen bortset fra det nederste skifte. I bordets bagside er en fladbuet niche, 40 cm høj og 91 cm bred, nuværende dybde 33 cm, oprindelig ca. 105 cm, men tilmuret ved (låge)falsene. På hver side af nichen har været et 17,5 cm dybt hul, formodentlig efter bjælker beregnet til fæstnelse af altertavlen.

2) I kryptens hovedapsis, 1957. Muret af frådstenskvadre, efter tegning af C. G. Schultz.

Alterklæde, nyere, af rødlilla fløjl, fast beklædning af alterbordet. †*Alterklæder.* 1—2) 1686[2] nævnes to helt gamle alterklæder og en kappe at hænge

Karin Munk 1978

Fig. 78. Vor Frue kirke. Midtskibets indre, set mod vest. — *The Church of Our Lady. Interior of nave, looking west.*

om altret. 1692[2] omtales at det ene klæde var »med noget guld og sølv udi«, og at kirkeværgen, Søren Jensen Laasbye, samme år lod det omfarve i Amsterdam, samt at skrædder Hans Gierdtzen syede frynser på klædet og den tilhørende kappe[3]. Det andet var meget gammelt og hang på altret[4]. 3) 1692 registreredes et rødt fløjsklæde og en kappe med frynser[2]. 4) 1746, skænket af amtsforvalter, kammerråd Peter Panck og hustru, Charlotte Amalia Eggers, datter af afdøde borgmester Ditlef Eggers og Maren Jensdatter Windtmøl, efter forældrenes ønske[5]. Det var »et kostbar Violet=fløyels Alterklæde, hvilket rundt Neden om, og over hver Bredsøm er besyd med Sølv Galuner«. Midtpå var broderet med sølvtråd »1746« mellem to kranse, hvori initialerne for forældrene »D:E:M:W«, for datteren og hendes ægtefælle »P:P:C:A:E«[6] (jfr. †alterstager nr. 4). Til alterklædet hørte en kappe, ligeledes kantet med sølvgaloner. Strimlen blev delt i to stykker og brugt til at sætte kalk og disk på 1848[7]. 1830 blev klædet opfarvet og sølvsnorene oppudsede af farver Tarlion[8]. 1854 betalte guldsmed G. Kronmann (Bøje p. 201) kirken 25 rdl. for 51 lod silkefrynser indvævet med sølv og tre stk. fløjl med sølvbrodering[9], formentlig

rester af alterklædet og †messehagel nr. 3. 5) 1854, af silkefløjl med guldgaloner og -frynser, materialerne blev leveret af købmand E. Secher[7].

**Alterduge.* 1) (Fig. 79). 1660—70, muligvis identisk med den »gamle, silkesyede dug«, som sal. mag. Blichfelds enke, Margrethe Johannesdatter Rhumann, 1709 skænkede kirken[10]. Den stærkt slidte dug af hvidt hørlærred er broderet med rød silke. Længden er nu 252 cm, bredden 86 cm, men ifølge G. Garde, som udførligt har behandlet denne dug[11], var længden oprindelig ca. 270 cm, bredden ca. 240 cm.

Den broderede dekoration er næsten kun bevaret som syspor med enkelte sting i lærredet; kontursting i dekorationen og lige fladsting i indskrifterne. Fortegningen til syningen er optrukket med blyant i ny tid. Dugen tilhører en gruppe[12], hvis enkelte stykker er beslægtede m.h.t. billedmotiver, ornamenter og indskrifter, hvilket muliggør en rekonstruktion af det oprindelige udseende; nærmeste parallel er dugen fra Trinitiatis kirke i Fredericia. Dekorationen har bestået af et stort midtmotiv, en cirkulær bladkrans, hvori der formentlig var fire skabelsesscener. Kransen holdtes af to stående engle. Nu er kun bevaret lidt af kransen og den ene engel. Uden om midtmotivet er kranse af forskellig udformning og med to typer motiver: dels otte dydefigurer, med de respektive navne broderet inden for kransen (tre bevaret), dels fire gammeltestamentlige scener (to bevaret). Endelig i de to af dugens ender hver fire scener fra Tobias' historie, med tilhørende indskrift i en kreds uden om hver krans; heraf er fire scener delvis bevaret. Mellem kransene er broderet kerubhoveder, vinløv med drueklaser, blomster og frugtbundter. Kantborten består af en smal tovstav inderst og en bredere med hjertepalmetter yderst.

Dyderne[13]*:* 1) »Charitas«, Kærlighed med to børn. 2) »Sp[es]«, Håbet, kvinde med sammenlagte, bedende hænder stående på et anker. Kun halvdelen bevaret. 3) Retfærdigheden, kvinde med vægt. Kun halvdelen bevaret, ingen rester af indskrift. *Gammeltestamentlige scener:* 4) Isaks ofring[14]. 5) Rebekka og Elieser ved brønden[15]. *Tobias' historie*[16]*:* 6) Første scene af fortællingen: Den gamle Tobias holder gæstebud (hg. 79). »Her giør Tobias gestebvd oc sender sin søn ij fremede land«. Den sidste del af indskriften hører til en anden og senere scene, hvor den unge Tobias sendes ud af sin blinde far. 7) Anden scene: Tobias begraver jøder, der er dræbt af assyrerkongen. »[Her beviser Tobias barmhie]rtighed oc begraver di døde«. 8) Syvende scene: Tobias salver sin blinde fars øjne med fiskens galde. »Her salfver Tobias sin [faders øyen med galde aff fijsken]«. 9) Ottende scene: Englen flyver bort. »Her forsvinder engelen fraa dem for dieris øijen«. - - De valgte motiver refererer dels til dyder og godhed (Tobias' apokryfe historie opfattedes som en morale), dels til nadver-under og offer (Rebekka og Elieser, nadver og Isaks ofring, typologien på Kristi offerdød).

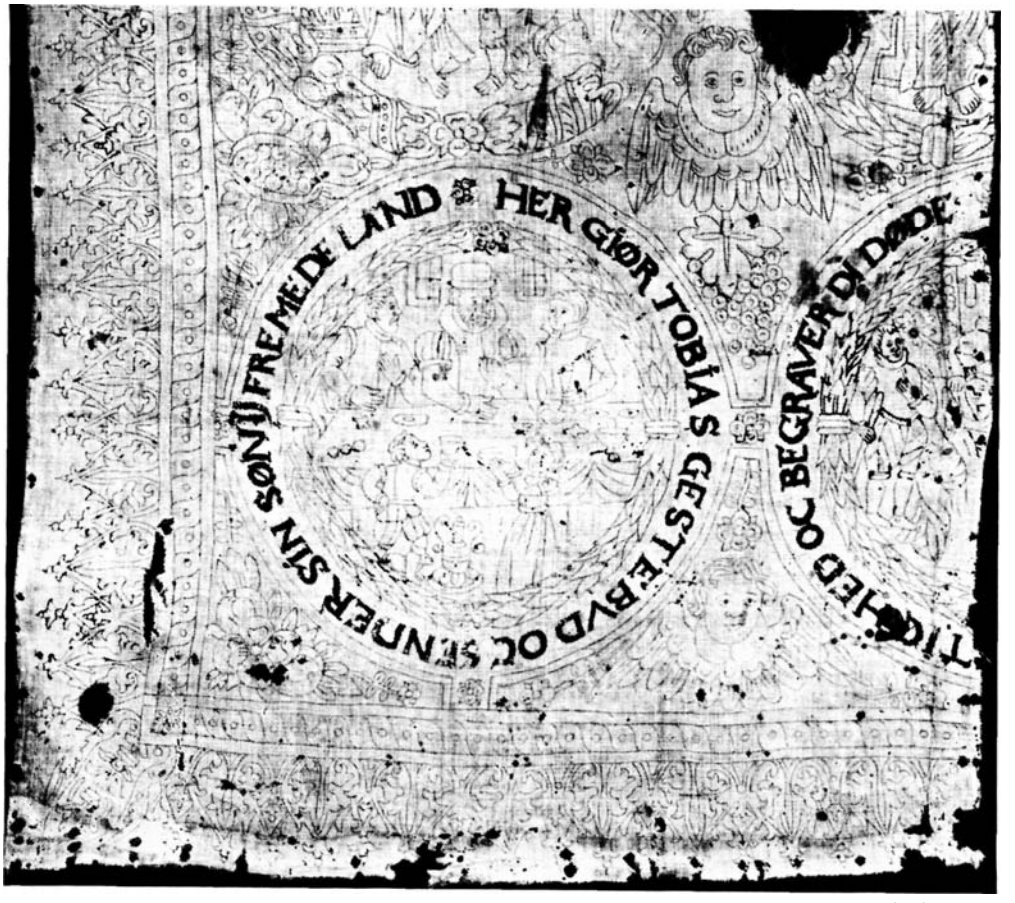

Poul Pedersen 1978

Fig. 79. Vor Frue kirke. Silkesyet *alterdug fra 1660—70, udsnit af hjørne. Nu i Købstadmuseet Den gamle By, Århus (p. 1120). — *The Church of Our Lady. Section of corner of altarcloth with silk embroidery from 1660—70. Now in the town museum »Den gamle By«, Århus.*

Dugen fandtes 1926 fastsømmet til alterbordet og blev overgivet Den gamle By (inv. nr. 37:26).

2) 1800'rnes slutning. Af hvidt hørlærred med påsyet stort kors med tunge-syning i kanten. På de tre sider en bred, fileret bort med slyngede skriftbånd, hvorpå »Ego sum panis vitae« (Jeg er livets brød) omgivet af bladdekorationer. I hjørnerne store sommerfugle. Meget ødelagt. Den gamle By (uden inv.nr.).

†*Alterduge.* 1746[5] fik kirken en hvid lærredsdug med kniplinger af giverne af det nye †alterklæde nr. 4 m.m. Flere andre uspecificerede duge nævnes.

†*Kalkduge* omtales i regnskaberne: 1666 købtes et lærredstørklæde broderet og »stukket« med fire store hjørner[2]. 1693 og 1705 nævnes en silkehånddug, 1710 et tørklæde af fin, blommet cartun, og 1723[17], 1735 samt 1739 ligeledes kalkduge af cartun[18]. 1848 havde man to stykker firkantet, rødt fløjl kantet

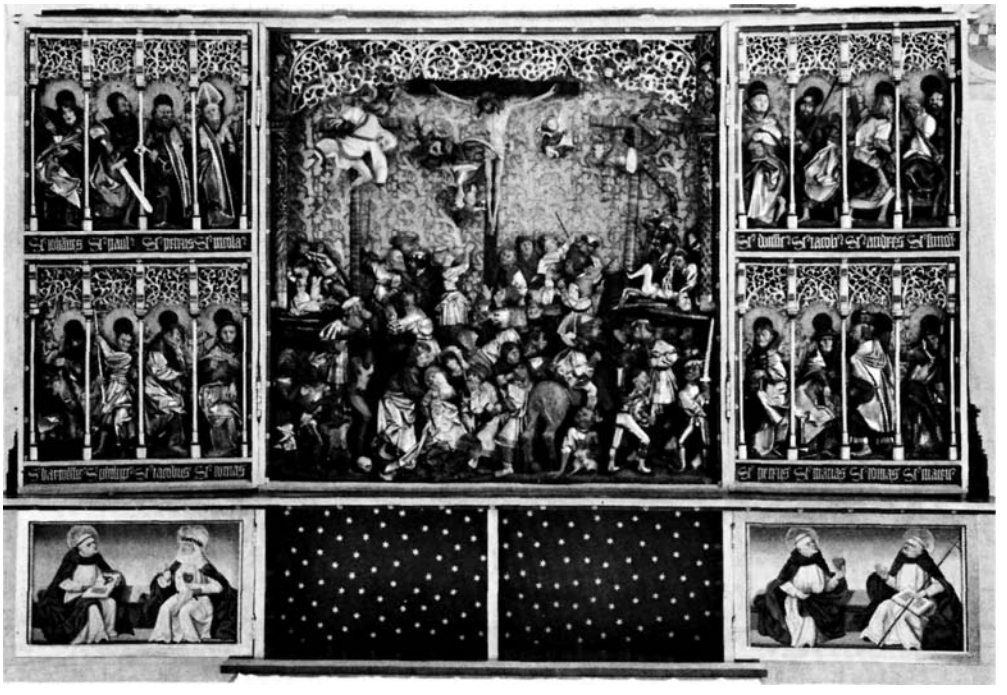

L.L. 1969

Fig. 80. Vor Frue kirke. Høj altertavlen, sandsynligvis fra 1500'rnes 1. fjerdedel, tilskrevet Odense-mesteren Claus Berg. »Festdagsstillingen« med åbne fløje. I midtskabet korsfæstelsesscenen; predellaen med malerier af dominikanske helgener (p. 1122). — *The Church of Our Lady. Triptych of High Altar, probably from first quarter of the 16th century, ascribed to Claus Berg, the Odense master. Position, with open panels, on church festivals. In the middle panel the crucifixion; predella with paintings of Dominican saints.*

med sølvgaloner at sætte kalk og disk på. De var lavet af »den gamle strimmel«[7] (jfr. †alterklæde nr. 4).

Højaltertavle (fig. 80—96), sandsynligvis fra 1500'rnes første fjerdedel og formentlig udført i Claus Bergs værksted[19]. Den meget velholdte, store tavle, af eg, består af et midtskab med to faste og to bevægelige fløje. I midtskabet og på de bevægelige fløjes indersider er skulpturfremstillinger med oprindelig staffering. På fløjenes ydersider findes ligesom på de to faste fløjes indersider oprindelige malerier. Predellaen er rekonstrueret, mens de to bevægelige predellafløje er bevaret med oprindelig bemaling på inder- og ydersider. Tavlen har formodentlig oprindelig været afsluttet af en halvrund baldakin ligesom domkirkens altertavle (p. 489). I 1600-årenes slutning er baldakinen imidlertid blevet erstattet af et *topstykke over midtfeltet; det nedtoges o. 1866 og overførtes til Århus museum, nu Den gamle By. Samtidig forsynedes tavlen med ny gesims og predella, begge dele fjernet ved restaurering 1939—40, der tillige omfattede afrensning af yngre farvelag.

L.L.1969

Fig. 81. Vor Frue kirke. Høj altertavlen (jfr. fig. 80). »Hverdags- og fastestillingen« med lukkede fløje hvorpå malerier af Marias himmelkroning over to kvindelige og to mandlige helgener, flankeret af Anna selvtredie og S. Oluf; på predellaen de fire kirkefædre (p. 1122). — *The Church of Our Lady. Triptych of High Altar (cf. fig.* 80). *Lent and ordinary position with closed panels bearing paintings of Mary as Queen of Heaven above four saints, flanked by Madonna, Child and St. Anne and St. Olav; on the predella the four Fathers of the Church.*

I »festdagsstillingen« (fig. 80) (dvs. med de bevægelige fløje åbne) ses midtskabets store Golgathafremstilling flankeret af fløjenes apostel- og helgenfigurer. På predellafløjenes indersider er fire dominikanske helgener malet. I »hverdags- og fastestillingen« (fig. 81) lukker de to bevægelige fløje for midtskabet, hvorved deres bagsidemalerier bliver synlige fra kirkerummet. På maleriernes øvre halvdel er gengivet eet billedmotiv, Marias »himmelkroning«; på den nedre er malet fire enkelthelgener i landskab. De to faste yderfløje er synlige i hverdagsstillingen, på nordfløjen ses Anna selvtredie, på sydfløjen S. Olaf. Predellafløjenes hverdagssider viser de fire kirkefædre.

Midtskabet (jfr. fig. 80) måler 227,5 × 228 cm med en indvendig dybde på 21,5 cm. Rammeværket, der snedkermæssigt er ret avanceret[19a], har forkanter med hulstavprofil, hvorpå blyrosetter, mens underrammen har skråfas. I midtfeltet findes ikke færre end 43 figurer, oprindelig 44, idet den djævel, der har holdt den »onde« røvers sjæl, er gået tabt[20]. Kristusfiguren (fig. 82), som er lille sammenlignet med skabets øvrige personer, er i modsætning til disse skåret

i blødt træ. Den lange, spinkle skikkelse er anatomisk korrekt. Ansigtstrækkene er i ro, men den åbne mund røber pinen. Over for hele mylderet af forvrængede og bevægede skikkelser er Kristus karakteriseret som den døde og ophøjede, men lændeklædets flagren udtrykker uvejrsuroen ved hans død. De to røvere er på en usædvanlig måde ophængt på T-formede kors[21]; den »gode« på Kristi højre side hænger i et tov, som er bundet om højre arm til tværstangen og om venstre ankel til stammen, halsen synes knækket, så hovedet hænger næsten lodret nedad. Han er iført en langærmet, kåbelignende dragt. Den »onde« røver er ved venstre arm og ben bundet til korsets tværstang, og med et tov om livet er han fæstnet til hovedstammen; i det fordrejede ansigt løber blodet fra næseborene. I modsætning til den »gode« røver er han iført pragtfuldt modetøj med kraftigt opskårne og posede ærmer samt bukser med slidser ved lår og knæ. Tre engle, fremstillet som tykkindede småbørn[22], flyver med hver sin kalk omkring Kristus. Den engel, som holder den »gode« røvers lille, nøgne sjæl, er derimod en »voksen« engel med langt, opblæst skørt og liv af taglagte fjer[23].

Foruden de i korsfæstelsesscener faste personer: Maria, Johannes, Maria Magdalene, Longinus etc., findes i storfeltet såvel velkendte som tydeligt karakteriserede figurgrupper, f.eks. under den »onde« røvers kors de tre kæmpende soldater (fig. 85) og to ved den »gode« røvers. En grædende kvinde[24] med et lille, nøgent barn sidder foran disse to soldater. Lige ved korsets fod findes på Kristi venstre side — den »onde« side — fem mand omkring en båre med en død mand. Han har sår i halsen, resultatet af soldaternes kamp om kappen?[25]. To mand til hest i højre forgrund er i kraftig disput. Den ene, med turban, kan være Pilatus eller høvedsmanden. Også Longinus og den hjælpende soldat er til hest. Midt i billedets forgrund står tre samtalende skriftkloge med henholdsvis hætte, høj spidshat og vinget fantasihat. I billedets venstre hjørne ses en mand med tilsvarende tidstypisk hovedbeklædning[26]; han står sammen med en kvinde og et lille, vrængende barn (fig. 84), og stafferingen og kvindens ansigtstræk karakteriserer disse tre som mulatter. Meningen med gruppen (hedninger?) er uklar, og scenen er usædvanlig[27]. I midtskabet forekommer endelig flere soldater og i forgrunden en vrængende invalid med en hund. Foran den besvimede Maria, som støttes af en kvinde (Maria Kleofas?) og af Johannes, står en krumbøjet, hånende jøde[28]. Den ene af de to kvinder ved korsets fod, formentlig Maria Magdalene, indtager den for hende traditionelle knælende og korsomfavnende stilling, mens den anden kvinde står med sine foldede hænder løftet.

Trods midtskabets begrænsede dybde er kompositionen udført i fem forskellige planer; som på et skrånende scenegulv er figurerne stablet op bag hinanden. Af det forreste plans ca. 55 cm høje figurer er flere dele skåret i fri skulptur, mens personerne i baggrunden er ca. 5 cm mindre for at antyde dybden i

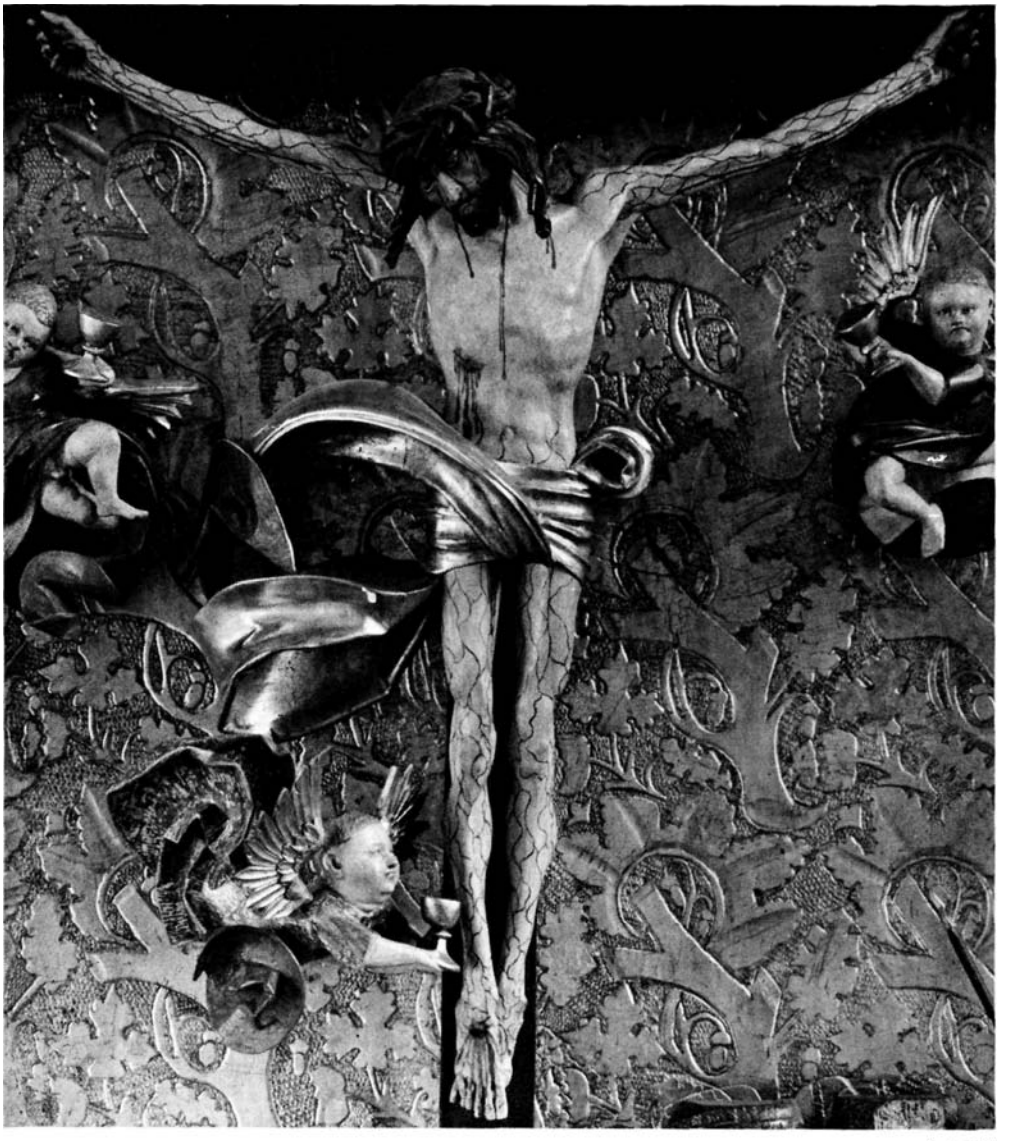

L. L. 1973

Fig. 82. Vor Frue kirke. Høj altertavlens midtskab. Kristusfiguren (p. 1123). — *The Church of Our Lady. Middle panel of triptych of High Altar. The figure of Christ.*

billedet. Ind i denne perspektiviske opbygning er på hver side af billedfeltet opsat to »hylder«, der er formet som en lagdelt klippe; figurerne her er kun 35 cm høje (fig. 80). De korsfæstede røvere er på størrelse med forgrundens personer. Figurernes rumlige placering muliggøres af en »perspektivisk« skære-teknik[29], hvor detaljerne, såsom ansigter, bevægelser og draperi er nøje beregnet til den givne synsvinkel nedefra.

Skulpturerne på de bevægelige fløje (fig. 88—89). På hver fløj er der mellem søjler og under rankeværk anbragt otte figurer i to stokværk, fire og fire over hinanden. De 12 apostle er opstillet på de tre yderste pladser i hver fløjs to stokværk, mens de inderste pladser optages af tre dominikanerhelgener samt af S. Nicolaus. Figurerne kan identificeres ved deres attributter[30], og yderligere er deres navne malet på smalfelterne (jfr. p. 1131). Judas Thaddæus mangler i rækken, men imod sædvane er Paulus og Matthias medtaget. Enkelte apostle har utraditionelle attributter eller dragter; således holder Simon en lang gren (nyere?) i stedet for en sav. Matthias bærer økse og er iført kutte og kardinal-hat[31]. Evangelisten Matthæus har bog og doktorhat. Alle figurer er voldsomt bevægede med overdrevne kropsdrejninger og armstillinger; enkelte apostle ses fra ryggen og arbejder sig som i modvind fremefter (Thomas, Andreas).

Alle personerne er skåret i hver sin blok og nøje indpasset i arkadefeltet, ofte forskudt for midtaksen, hvorfor figurerne synes at bevæge sig inde bag søjle-rækken. Dette forhold sammen med de stærke kropsbevægelser gør sidefløjenes skulpturer afvigende fra de fleste herværende, samtidige alterskabes rækker af roligt stående apostle.

Faste forlæg må ligge bag udformningen af i hvert fald nogle af apostel-figurerne[32], således kan visse typer genfindes på tavlerne i Bregninge og Wittstock samt blandt de store aspostelfigurer i Güstrow[33].

Gren- og løvværk. I midtskabet dækkes korsfæstelsesbilledets øverste del af gennembrudt løvværk, der udspringer fra frisøjlernes kapitæler og er fæstnet til tre krydsende, fladbuede arkader. Paralleltløbende med de to yderste buer udgår fra hvert kapitæls overkant en barket gren, hvorfra store, stærktfligede skedeblade med skarpkantet midtribbe vokser ud. Indimellem bladene findes enkelte store blomster[34]. I højde med »sidehylderne« står i hver side en frisøjle hvilende på en »bjælke«, der er fastgjort til billedrammen. I søjleskafternes grenværk klatrer små, abeagtige putti[35]. Søjlernes bladkapitæler bærer nicher med bladværk, hvori kvindefigurer uden attribut (helgeninder?). Søjleskafternes nedre halvdele er indbyrdes forskellige, i nord er der skellagte spidsblade og spiralsnoning, i syd et rhombeformet reliefmønster.

De etagedelte fløje har foroven i hvert felt en gennembrudt bladdekoration, der i fire af felterne danner en spidsbue. I de øvrige 12 udspændes »arkadebuen« ved hjælp af de afsnittede blades stilke, mens en vis ensartethed i løvværkets udformning sammenknytter felterne i samme lodrette række. Det veludførte snitværk (og figurernes draperibehandling) afspejler tilsyneladende den særligt i Sydtyskland omkring 1500—1510 fremherskende mode[36].

Predellaen. I sin nuværende udformning er predellaen, der har storfeltets bredde, et todelt skabsrum med låger, der på begge sider er smykket af malerier. 1940 blev predellaen rekonstrueret på grundlag af spor, som kom til syne,

L.L.1973

Fig. 83. Vor Frue kirke. Høj altertavlens midtskab (jfr. fig. 80). Udsnit med segnende Maria ved korsets fod (p. 1124). — *The Church of Our Lady. Middle panel of triptych of High Altar (cf. fig. 80). Section with swooning Mary at the foot of the Cross.*

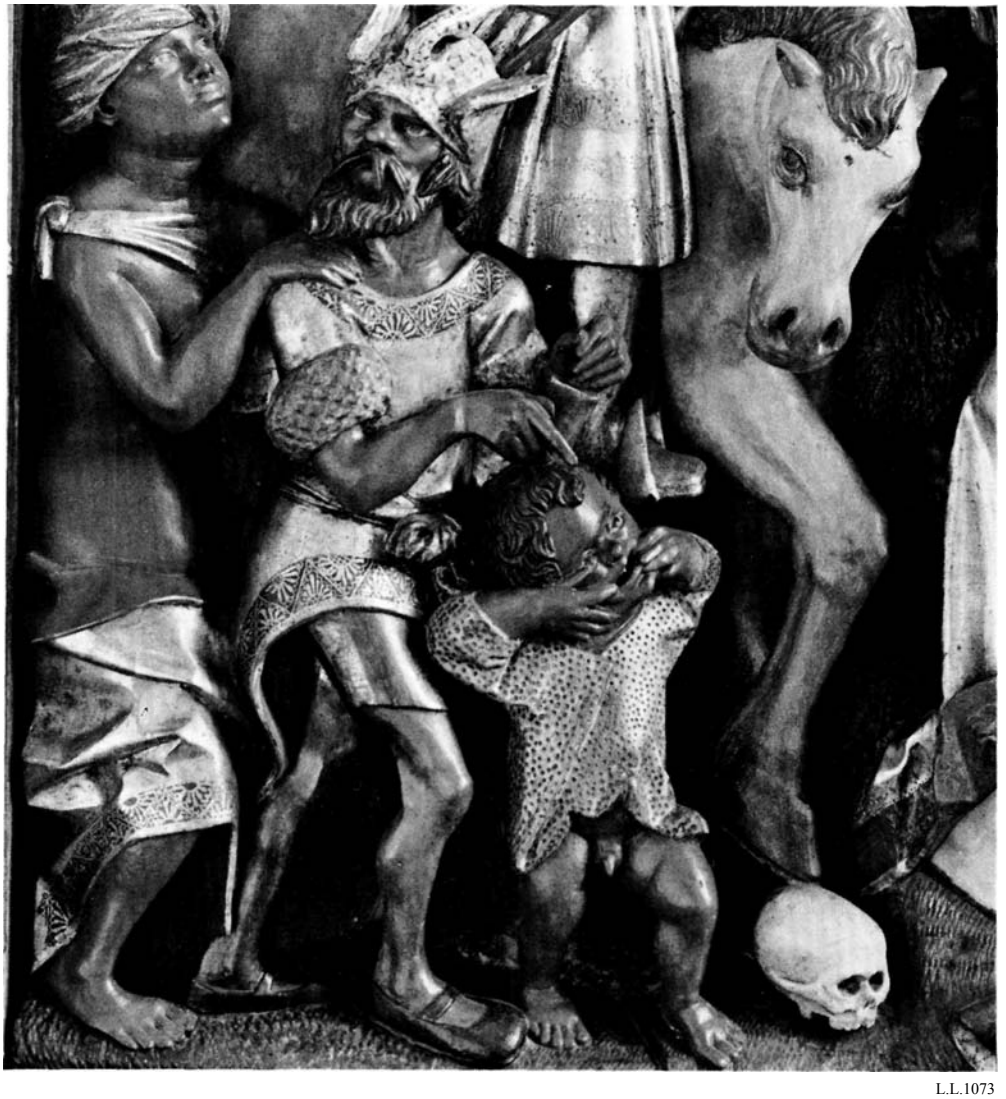

L.L.1073

Fig. 84. Vor Frue kirke. Høj altertavlens midtskab. Udsnit med tre mulatter, karakteriseret ved deres hudfarve (p. 1124). — *The Church of Our Lady. Middle panel of triptych of High Altar. Section with three mulattos, characterised by the colour of their skin.*

da man fjernede det ydre skab, der 1866 var bygget omkring den oprindelige predellas forskårne rester[37]. Hen over malerierne på fløjenes inderside er ridset mange årstal og navne fra 15—1600-tallet, hvorfor skabet må have kunnet åbnes, også efter reformationen[38] (jfr. p. 1140).

En regnskabsnotits 1794[39] vedrørende bl.a. tre små døre, som blev indsat bag altret, drejer sig muligvis om en nyindretning af predellaen; lågerne har da været anbragt på predellaens bagside, mens forsidens fløje blev spigret til, så-

L. L. 1973

Fig. 85. Vor Frue kirke. Høj altertavlens midtskab. Udsnit med de tre kæmpende soldater ved foden af den »onde« røvers kors (p. 1124). — *The Church of Our Lady. Middle panel of triptych of High Altar. Section with the three contending soldiers at the foot of the »wicked« robber's cross.*

ledes som de forefandtes kort før 1820[40]. Dette år blev skabet opbrudt, og på grund af de dersiddende malerier anmodede og fik Oldsagskommissionen dem udleveret[41]. Nye †fløje udførtes 1821[39]. 1941 genanbragtes de oprindelige fløje, efter at Walthers predella fra 1866 var fjernet (jfr. fig. 96 og p. 1140).

†Baldakin. På alterskabets overside ligger en profilliste, der, skønt afskåret i begge ender, indeholder en række spor, som tydeligt afslører dens funktion som sokkel for den hvælvede baldakin, der oprindelig har kronet altertavlen

(jfr. domkirkens altertavle p. 489). Såvel forkantens skråkantprofil og not til »hvælvingen« som taphuller til baldakinribberne fastslår tilstedeværelsen af en baldakin, der antagelig er fjernet, da man o. 1675 satte nyt topstykke på (jfr. ndf.). Ved restaureringen 1939—40 fandtes profillisten bag den af Walther opsatte krongesims (prydet af korsblomster); denne er nu atter borttaget og sokkellisten genanbragt på oprindelig plads.

Stafferingen. Ved restaureringen 1939—40 fjernedes al overmaling, »og det lykkedes at afdække de gamle Farver saa vel, at kun sparsom Udbedring var nødvendig«[42]. Tavlen er derfor et godt eksempel på værkstedets kombination af skulpturel form og en teknisk dygtig staffering, hvilket tilsammen resulterede i en stærk illusionsvirkning.

Indramningen er forgyldt på alle forkanter, søjler og snitværk, ligesom indskrifterne står gyldne på azuritblå bund (jfr. ndf.). Gyldne brokademønstre danner baggrund for midtskabets og fløjenes figurer (jfr. baggrundsmønstring), mens predellaskabets bund er blå med forgyldte stjerner, oprindelig udført af forgyldt pergament[43]. Rammeværkets ydersider er cinnoberrøde.

Stafferingen[44] adskiller den store korsfæstelsesscenes mange figurer, hvoraf de hellige mænd og kvinder er fremhævet ved lys hudfarve og stærkt forgyldte dragter eller brokadeefterligning, mens de øvrige personer er rødmossede (fig. 83). På den guldmønstrede himmelbaggrund træder Kristi liggrå legeme stærkt frem; karnationen er grønlig-hvid med et netværk af blå årer på arme og ben. Fra naglemærkerne strømmer blodet langs armenes undersider og ned over fødderne, og fra tornekransens sår løber det ned over ansigtet, der er malet med en dybere rød farve med mørke øjenomgivelser. Kristi sidevunde har blålige sårkanter. Det viltre lændeklæde har på forsiden poleret guld i en anden nuance end bagsidens; en enkelt fold er dybtblå, hvilken farve, vekslende med rød, genfindes på fløjfigurernes opslag.

Adskillige af scenens personer er klædt i rige gyldne og farvede dragter, hvis mønstre er fremstillet med forskellige teknikker (fig. 86—87). Nogle ornamenter er punslet i forgyldningen, andre er udført i sgraffitoteknik (en mønsterfremstilling ved opskrabning af dækfarve lagt på metal, således at mønstret fremtræder med metallets virkning mod den valgte farve). For at forhøje virkningen af den malede staffering er der i enkelte tilfælde arbejdet med andre materialer: Således har Maria plastiske vokstårer på kinderne, og hovedscenens heste har haft seletøj af læder med »beslag« af forgyldte pergamentskiver, ligesom der ved hestenes mundvige er fundet spor af jern fra bidslerne[45].

Baggrundsmønstringen. I altertavlens midtskab er på uregelmæssigt trambuleret grund skåret en ornamental dekoration i kridtgrunden, hvorpå det polerede bladguld er lagt (jfr. fig. 82—83). Ornamentet består af to dele: et

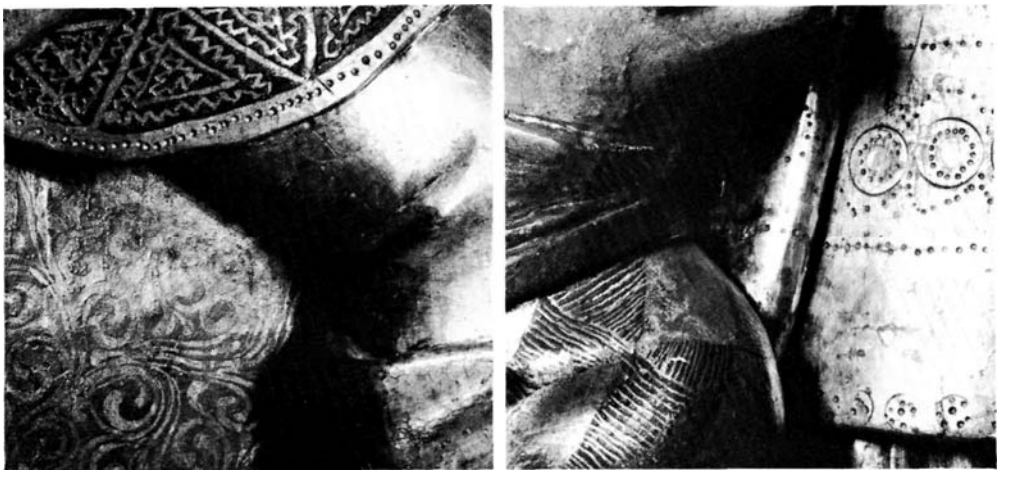

Mogens Larsen 1973.

Fig. 86—87. Vor Frue kirke. Høj altertavlen. Eksempler på stafferingsteknik. 86. Opskrabet bort og saddelmønster på rytter og hest i midtskabets sydside. 87. Opskrabede og punslede borter på mand og frontvendt rytter samme sted (p. 1130). — *The Church of Our Lady. Triptych of High Altar. Examples of ornamental technique.* 86. *Scraped border and ridge pattern on rider and horse from the south side of middle panel.* 87. *Scraped and punched borders on garments belonging to man with moustache and rider on horse facing front from south side of middle panel.*

stiliseret hovedmønster, dannet af en stor, afkvistet grenstump med egeblade og agern, bimotivet er en lille kvist med to fligede blade og en frøkapsel. På fløjenes baggrunde er omkring de store, blå og gyldne helgenglorier indridset et kraftigt granatæblemønster. Mens illusionen af guldhimmel opretholdes i midtskabet, er guldbaggrunden i fløjene opfattet som stoffer, idet der forneden er malet en flerfarvet frynsekant (jfr. fig. 88—89). Allerede Francis Beckett[46] har påvist, at Århustavlens baggrundsmønster[47] findes identisk på Sanderum-og Bregningetavlerne, som af stilistiske grunde er sat i forbindelse med Claus Bergs værksted. Egebladsornamentikken er speciel og må sandsynligvis gengive en usædvanlig stoftype på et tidspunkt, da den altovervejende ornamentik bestod af granatæblemønstre[48].

Malede indskrifter på fløjenes skulptursider. Under hver udskåren figur er med guldminuskier på blå bund skrevet vedkommendes navn, der imidlertid 1940 er genfremstillet på nyt træ på grund af originalernes dårlige bevaringstilstand. På nordre fløj, foroven: 1) »S(anc)t(us) ioha(n)nes«, 2) »S(anc)t(us) paul(us)«, 3) »S(anc)t(us) petrus«, 4) »S(anc)t(us) nicola(us)«; forneden: 5) »S(anct)(us) bartol(o)me(us)«, 6) »S(anct)(us) philipp(us)« (fig. 88), 7) »S(anc)t-(us) iacobus« [minor], 8) »S(anc)t(us) tomas« [Aquino]. På søndre fløj, foroven: 9) »S(anc)t(us) domi(ni)c(us)«, 10) »S(anc)t(us) iacob(us)« [major], 11) »S(anc)t(us) andre(a)s«, 12) »S(anc)t(us) simo(n)«; forneden: 13) »S(anc)t(us) petrus« [martyr], 14) »S(anc)t(us) matias« (fig. 89), 15) »S(anc)t(us) tomas«, 16) »S(anc)t(us) mateu(s)«.

L.L. 1973.

Fig. 88. Vor Frue kirke. Høj altertavlen. Figurer fra nordre fløj: S. Bartolomæus og S. Filip (p. 1126). — *The Church of Our Lady. Triptych of High Altar. Figures from the north panel of St. Bartholomew and St. Philip.*

L. L. 1973

Fig. 89. Vor Frue kirke. Høj altertavlen. Figurer fra søndre fløj: S. Peter martyr og S. Matthias (p. 1126). — *The Church of Our Lady. Triptych of High Altar. Figures from south panel of St. Peter the Martyr and St. Matthias.*

Malerierne (fig. 90—94). *De to bevægelige fløjes ydersider* har malerier i to etager adskilt af et bånd, med bladranke og blomster på guldgrund, der skal illudere som et stykke stof udspændt mellem to vandrette stænger. Fløjenes øvre halvdele danner tilsammen et indholdsmæssigt hele med en fremstilling af Himmelkroningen, flankeret af to helgener. På de nedre halvdele ses to og to helgener med et landskab som baggrund. På tavlens nordre side (incl. de faste fløje) er kun malet kvinder, på den søndre kun mænd.

I scenen med Marias himmelkroning eller rettere Marias glorificering[49] sidder de to hovedpersoner på en tronstol foran et ophængt tæppe, hvorpå der er skabelonmalede egeblade med agern. Bag tæppet står den himmelske stråleglans som lysskær fra en solopgang; neddrivende småskyer til siderne. Maria har sammenlagte hænder; på det udslåede hår bærer hun allerede kronen. Kristus sidder frontalt, med fødderne på himmelkuglen, af krystal; hovedet er drejet lidt hen imod Maria, som han velsigner med højre hånd. Venstres (maniererede) fingre fatter om den blodrøde kappe. På en stenbænk med landskabelig baggrund, på hver side af den pinakelprydede trone, sidder en helgen: Ved Marias side en af dominikanerordenens foretrukne helgeninder, Maria Magdalena, med sin salvekrukke. Ved Kristi side og med foden støttet til tronstolens gulv Johannes Døberen, der med den ene hånd peger på Kristus, med den anden fatter om lammet, som billede på udsagnet: Se det Guds lam. Hver af fløjenes nedre halvdele omfatter ligeledes to personer, hvoraf de tre sidder på bænke af samme type som ovenfor nævnt. På nordre fløj er gengivet de to lærde helgeninder, Barbara og Katharina, i indbyrdes samtale og begge med bøger i skødet. Bag Barbara hendes attribut, tårnet med treenighedens tre vinduer. Hun rækker venstre hånd frem mod Katharina; fingerstillingen viser diskussionens »pro secundo« (for det andet), hvor pegefingeren er krummet over tommelen. Kongedatteren Katharina (fig. 94) med en art »kroneskærm« på hovedet, støtter højre hånd på sit ene attribut, sværdet; foran på jorden ligger det andet, et halvt hjul med to jernknive. På søndre fløj står Kristoffer i en sø, støttet til et træ og med Kristusbarnet på ryggen. Ved siden heraf sidder diakonhelgenen Laurentius, uden tonsur (fig. 93), læsende i en bog, med fødderne på sit attribut, risten.

De to faste fløje har over legemstore malerier af figurer stående på et brunt jordsmon med spredtliggende sten, foran en brun stenmur hvorover lysblå himmel. På nordre fløj ses Anna selvtredie, i mørkegrøn kjole og rød kappe med gult foer og krave; gul glorieskive bag det pudeagtige hovedtøj. I et hvidt klæde på armen bærer hun det lyshårede Jesusbarn, der strækker armene frem mod Maria. Denne, der når Anna til skuldrene og rækker efter barnet, bærer krone på det udslagne, lyslokkede hår; hun er iført modepræget, hvid kjole med skarpe, grønne folder. De gulbrune ærmer har udposninger ved albuerne.

L.L.1973

Fig. 90. Vor Frue kirke. Høj altertavlens midtskab og predella med lukkede fløje. Malerier af Marias himmelkroning samt flere helgener; på predellaen de fire kirkefædre (p. 1134). — *The Church of Our Lady. Paintings on the outside of the hinged panels of the triptych. The coronation af Mary above the saints St. Barbara, St. Catherine, St. Christopher and St. Lawrence; on the predella four Fathers of the Church.*

L.L. 1973 Fig. 91—92. Vor Frue kirke. Højaltertavlens predella. Udsnit af malerierne på fløjenes indersider: 91. Vincent Ferrier. 92. Katharina af Siena (p. 1136). — *The Church of Our Lady. Predella of triptych. Sections of paintings on inner side of panels.* 91. *Vincent Ferrier.* 92. *Catherine of Siena.*

På søndre fløj står hellig Olaf, iført blankt harnisk og rød kappe med gult, grønskygget foer. På det langstrakte hoved med spids næse og tveskæg bærer han svungen baret med røde og hvide fjer. I den diminutive højrehånd holder han hellebarden, i venstre »hanappen«, en melonformet skål; et stort sværd hænger ved hoften. Kongen træder på en brun drage, med bånd om halsen og kronet, skægget hoved.

Predellaens fløje har både på inder- og ydersiden malerier (fig. 90—92) af helgener tilknyttet dominikanerordenen, hver side med to personer, og alle anbragt siddende og samtalende på en brunlig stenbænk. På fløjenes *indersider* ses een nonne og tre munke i den hvide ordensdragt med sort kappe; glorie-skiverne er forgyldte, baggrundshimlen blå. Mod nord: 1) Vincent Ferrier (fig. 91) pegende på billedet af den dømmende Kristus i den opslåede bog[50]. 2) Katharina af Siena (fig. 92) med sit attribut, hjertet, i venstre hånd. Mod sædvane har hun tornekrans om hovedklædet, en nagle i højre hånd og side-vunde[51]. På brystet anes tre gotiske bogstaver »N b m«, der synes udført som undermaling med tynd, brun farve. Mod syd: 3) Thomas Aquinas?[52], der i højre hånd holder en lille flamme. En fortegning til flammer over dette (på brystet) slår igennem den oprindelige bemaling. 4) Dominikus? holder i hånden en korsstav, på skødet ligger en åben bog; ved fødderne muligvis en forvansket gengivelse af ordensstifterens attribut, en hund (jfr. den udskårne helgenfigur i tavlens søndre fløj).

På predellafløjenes *ydersider* (fig. 90) ses de lire kirkefædre med gulmalede glorieskiver og store, flagrende bånd, hvis indskrifter er skrevet med minuskier;

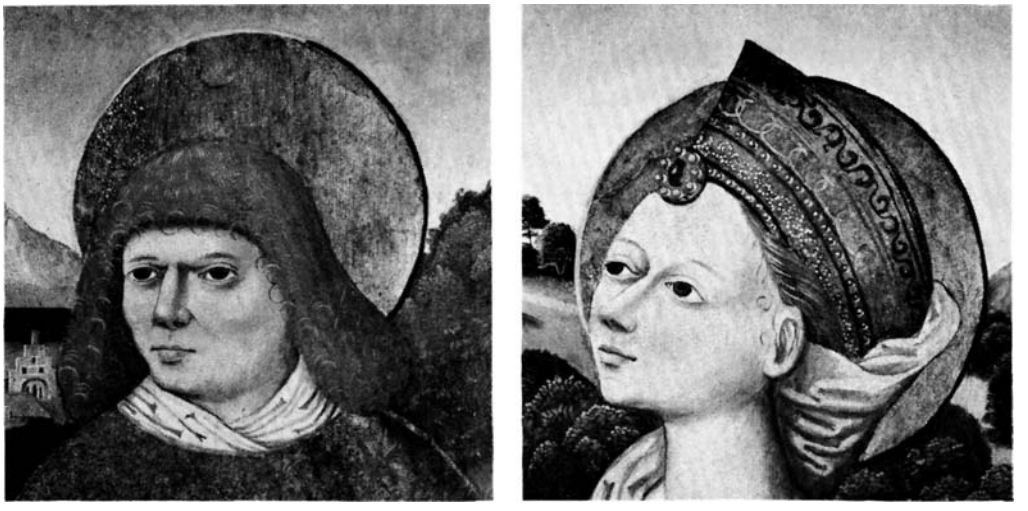

L.L. 1973

Fig. 93—94. Vor Frue kirke. Høj altertavlens bevægelige fløje. Udsnit af malerierne på ydersiden: 93. S. Laurentius. 94. S. Katharina (p. 1134). — *The Church of Our Lady. Details of paintings on the outside of the hinged panels of the triptych.* 93. *St. Lawrence.* 94. *St. Catherine.*

for initialernes vedkommende med rød farve, selve citatet med sort. Nordre fløj: 1) Hieronymus, i kardinaldragt og med opslået bog; ved fødderne en løve. »Je(re)mias atten[dite] (et) videte si est [d]olor si(mi)lis si[cut] dolor me(us)« (giv agt og se, om der gives en smerte som den, der er tilføjet mig. (Jeremias. Klagesangene I, 12)). 2) Ambrosius, i bispedragt, med stav og lukket bog. »Isaias ipse vulne(ra)t(us) est p(ro)p(ter) iniq(ui)tates nostra(s)« (men han blev såret for vore overtrædelser. (Esajas 53,5)). Søndre fløj: 3) Gregor, med pavekrone, tiara, og åben bog. »Dauit super dolore(m) vulneru(m) meoru(m) addi-deru(n)t« (og øger smerten for dem, du sårede. (Salmernes bog 69,27)). 4) Augustin, i bispedragt, med stav og i højre hånd attributtet, et hjerte gennemboret af en pil. »Zacha(ri)as dederunt in escam meam fel in siti meo potaue(ru)nt me aceto« (de gav mig malurt at spise og slukkede min tørst med eddike. (Salmernes bog 69,22)).

Altertavlens velbevarede malerier udmærker sig mere ved den farverige helhedsvirkning og den klare komposition af fortællende elementer end ved malemåde og detailbehandling. Dragterne har stærke farver med kraftig skyggevirkning i foldekastene, ansigterne er ret stereotype med en karakteristisk hårbehandling, lette hvide penselstrøg over bundfarven (jfr. fig. 93). De landskabelige baggrunde, der motivmæssigt og teknisk rummer et væld af detaljer, afspejler sydtyske forlæg.

Tavlens billedprogram har som hovedmotiv Jesu lidelse og død, der udspilles i midtskabets Golgathascene; skriftbåndene omkring kirkefædrene på predellafløjene bærer indskrifter, der henviser til Kristi lidelse[53]. Senmiddelalde-

rens Mariadyrkelse kommer til udtryk, dels i det store fløj maleri med Anna selvtredie, dels i særlig grad i de bevægelige fløjes hovedscene med Marias glorificering; her er Vor Frue ledsaget af Maria Magdalena og Johannes Døberen, der i en slags »hellig samtale« delvis indgår i scenen. Både Golgathamotivet og scenerne fra Marias levned er tillige emner, der hyppigt forekommer hos værkstedet. »Himmelkroningens« ikonografiske skema er dog enestående i Claus Bergs produktion[54]. Tavlens øvrige helgener tilhører samtidens almindeligt forekommende, dog har de af dominikanerne foretrukne, Maria Magdalena og Barbara, en særlig fremtrædende plads. At tavlen er bestilt til en af denne ordens kirker fremgår tillige af de helgenfigurer, som på de åbne fløje indtager de betydningsfulde pladser nærmest midtskabet; over for kirkens værnehelgen, S. Nicolaus, ses ordensstifteren S. Dominikus og herunder S. Thomas Aquinas og Petrus martyr. Allerklarest afsløres den dominikanske tankegang dog af predellaens malerier af ordenens fremtrædende fire helgener iklædt prædikebrødrenes karakteristiske dragt.

Tavlens tilhørsforhold og datering. Tavlens tilskrivning til Claus Bergs værksted bygger på stilistiske og tekniske kriterier, idet ingen skriftlige kilder omtaler dens bestilling eller levering. Claus Berg er nævnt som »borger i Odense« 1507[55], og hans hovedværk, den altertavle, der nu står i samme bys domkirke, dateres til årene mellem 1515 og 1522. Af andre daterede arbejder kan nævnes altertavlen i Tirstrup kirke med indskrift fra 1522, samt et korbuekrucifiks i Sorø fra 1527 (DK. Sorø p. 68f.). Når Francis Beckett og senere V. Thorlacius-Ussing anser Århustavlen for et sent værkstedsarbejde og henfører den til årene omkring 1530, er dette sket på stilistisk grundlag. Ved nytårstid 1530 opgav prædikebrødrene imidlertid deres kloster i Århus (p. 1004), og man kan vanskeligt forestille sig, at tavlen, der utvetydigt røber sit tilhørsforhold til dominikanerordenen, skulle være leveret og opstillet i kirken på samme tid, som munkene forlod klostret.

Ud over de stilistiske[56] og ikonografiske[57] paralleller, der specielt vedrørende skulpturen kan drages med kendte arbejder af Claus Berg, afslører Århustavlen også i teknisk henseende, at den er et produkt af det betydelige Odenseværksted. Såvel tavlens proportioner som selve udførelsen af snedkerarbejdet og ikke mindst stafferingen synes at pege på en stærk samhørighed med især tavlerne i Odense, Sanderum og Bregninge. Visse træk synes at angive en avanceret værkstedsteknik, skønt også ældre elementer forekommer[58]. Blandt de sidste kan nævnes gren- og løvværkets udformning samt figurernes bevægelses-skema og dragter[59]. Da værkstedet øjensynligt har lagt vægt på at iføre sine personer samtidige modedragter, er det bemærkelsesværdigt, at Århusfigurernes påklædning har et ældre præg end Odensetavlens. Selv om man kunne fristes til at placere Århustavlen som et af Claus Bergs tidligste, store arbejder på

Henrik Larsen 1973

Fig. 95. Vor Frue kirke. Høj altertavlens barokke *topstykke, nedtaget 1866. Nu i Den gamle By (p. 1140). — *The Church of Our Lady. Baroque top section of triptych, removed 1866. Now in the town museum »Den gamle By«.*

dansk grund, måske endda før tavlen til gråbrødrene i Odense, kan en nærmere datering næppe fastslås, før alle, eller dog de vigtigste af værkstedets arbejder, har gennemgået en omhyggelig teknisk undersøgelse.

Altertavlens senere ændringer og restaureringer. †Indskrift. Ved istandsættelse 1940 konstateredes på predellailøjenes ydersider en sort overmaling, hvorpå der var forgyldte, latinske indskrifter med uncialer, antagelig fra o. 1600[60]. På nordre fløj fandtes citat fra Davids 22. salme: »Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig? -- Vore Fædre forlode sig paa dig, de forlode sig paa dig, og du friede dem, men jeg er en Orm og ikke et Menneske, Menneskenes Spot og Folks Foragt. Alle de, der se mig, spottede mig; de vrængede Mund og rystede paa Hovedet«. Desuden fra Esaias' 53. kapitel: »Visselig, han haver taget vore Sygdomme paa sig og baaret vore Smerter, . . . han er saaret for vore Overtrædelser[61], knust for vore Misgerninger, . . vi have faaet Lægedom ved hans Saar«. På søndre fløj var den mørke overmaling delvis fjernet, men indskriftens bogstaver endnu synlige hen over malerierne. Johs. 3,16—18: »Saa-ledes elskede Gud Verden, at han gav sin Søn, den enbaarne . .«.

* *Topstykke* (fig. 95). Muligvis i forbindelse med nyordning af kirkens inventar og korets indretning i 1600'rnes tredie fjerdedel (jfr. krucifiks (p. 1159), *fontehimmel og *fontelukke (p. 1156 f.)) har altertavlens baldakin måttet vige for et nyskåret topstykke med et dogmatisk mere tidssvarende indhold. Over det katolske midtskabs korsfæstelsesscene tilføjedes et storfelt med Opstandelsen, hvorover Himmelfarten og øverst den dømmende Kristus mellem Maria og Johannes blev placeret. Skæringens viltre bruskværk omgiver opstandelsesscenen inden for de flankerende, hermeprydede pilastre og indgår i stykkets stor- og topvinger. Topstykket er muligvis udført af samme værksted som fonte-lukket og måske i sammenhæng med de mindre reparationer af altertavlen, der foretoges af Rasmus billedsnider og andre o. 1680[62]. Den oprindelige staffering er bevaret: røde og grønne lazurfarver med megen forgyldning. På gesimsfrisen gylden fraktur: »Hellig, Hellig, Hellig er den Herre Zeboet(!) Es. 6«. En kraftig krongesims over altertavlen med et foransiddende stort kerubhoved (fig. 96), der formodentlig var samtidig med topstykket, blev også fjernet ved Walthers restaurering 1865—66[63], hvorefter topstykket overførtes til Århus museum, nu i Den gamle By (inv. nr. 407 og 708).

1794 foretoges nogle ændringer ved predellaen, hvis fløje 1820 afleveredes til Oldnordisk museum (jfr. p. 1128). I stedet anbragtes fyldingsdøre[64], hvorpå maler Bøgh 1821 malede indstiftelsesordene med ægte guld[65]. 1856 leverede snedker Isager fem søjler til altret, og maler C. F. Bech broncerede dem og »afpudsede« altertavlen[9]. 1866 ændredes predellaen, ny korsblomstgesims tilføjedes, og tavlen genopmaledes (jfr. ovf.). En gennemgribende restaurering 1939—41 har i hovedsagen ført tavlen tilbage til oprindelig skikkelse.

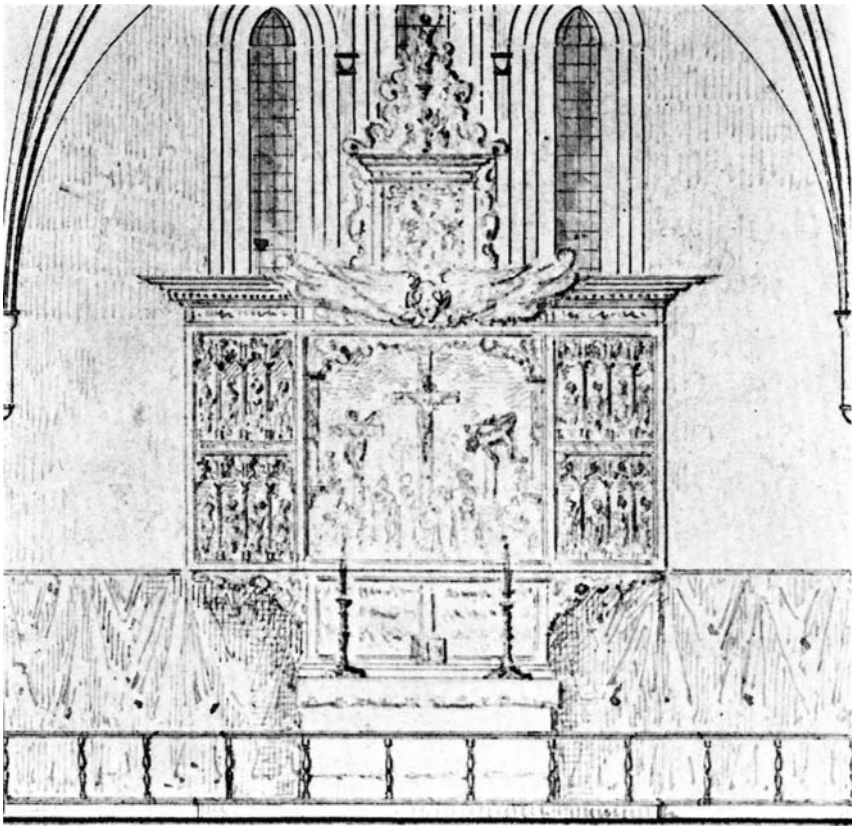

Fig. 96. Vor Frue kirke. Høj altertavlen med barokke tilføjelser. Udsnit af snit 1:75 i koret, tegnet af V. Th. Walther 1864 (NM) (p. 1140). — *The Church of Our Lady. Triptych of High Altar with Baroque additions. Section of a cross section in the choir (1:75), made by V. Th. Walther 1864 (NM).*

Altersølv. Alterkalke. 1) 1887, stemplet med mestermærket »P. Sørensen«, Århus' bymærke samt vægtangivelse, tegnet af arkitekt V. Ahlmann[66]. Tilhørende *disk* med samme stempler. 2) 1905, kopi af foregående, udført af F. Hingelberg, København. †*Alterkalk og -disk.* Ifølge inventariet 1656 vejede et forgyldt sæt 55 lod, 1686 nævnes, at det hørte sammen med vinkanden (jfr. ndf.)[2]. Kalken, der måske var fra midten af 1500-årene, beskrives 1887[67] som bestående af en ottetunget fod »uden Kendemærker«, knop med »knopper« uden bogstaver (antagelig rudebosser) samt nyt bæger[68]. Den karakteriseredes som værende uden antikvarisk værdi og omsmeltedes til nr. 1.

†*Læderpunge.* 1694 købtes en ny pung til alterkalken[17]. 1761 leverede Herman Kiøster en skindpung[69].

Oblatæske (fig. 97), 1595, udført af Augustinus Jacobsen, Århus. Graveret versalindskrift på cylinderen: »Denne ablad bøs hør Wor Frve sognefolck til wdi Aarhvs oc er giort af den sølf kand som salig Knvd Mickelsen sckenck(!) kircken hvilcken blef fra kircken staalen 1593 oc igien fvnden 1595«. Tre små

løver bærer på deres svungne haler den cylinderformede æske, der er 11 cm høj, incl. det drejede lågspir. Gækken er prydet med et puttohoved i kartouche. Foroven er æsken smykket med graveret bånd- og rankedekoration. På lågets underside et graveret Jesumonogram med minuskier, omgivet af en laurbærkrans med kartouchebånd[70]. Under bunden mesterstemplet (Bøje 1351)[71]. Erich guldsmed reparerede 1724[17] foden til oblatbøssen[72].

Vinkande (fig. 98), 1572, ændret i 1600'rnes første halvdel, 1667 og 1787; antagelig forbillede for domkirkens vinkande fra 1675 (p. 505f.). På korpus graveret versalindskrift, initialerne med store skønskriftsbogstaver, indledt med nadverordene: »Dricher det er Jesu blod« gentaget på begge sider af kanden; resten af den lange (giver)indskrift er graveret omkringløbende. Skænket 1572 af »Johannes Jensøn oc Anna oc Katrina« til brug »i Herrens hellige nador(!)« for med brødre og søstre i Vor Frue sogn. Indskriften indeholder en trussel til eventuelle tyve med henvisning til Guds straf over Hellidorvs Baltazar[73]. »Den første gammel kande weyet 59 lod. Nv haffver Wor Frve sogne mend lade(!) den omgiøre oc lagt der til af kierchens penger 43 lod oc weyet saa til hobes 102 lod. . . . 1667 er denne kande nv atter omgiort oc tillagt af kierchens penger til gvld 30 rix daaler noch sølf 26 lod weyer saa tilhobis 132 lod«.

Den 32 cm høje kande er ud- og indvendig forgyldt og bærer tydeligt præg af de forskellige forandringer. Ingen stempler er bevaret. Det kraftige, pæreformede korpus med det karakteristiske påfuglehoved, som danner tud, synes at være ældst. Hertil hører også de tre hermeformede bøjler på foden samt gæk og topkugle, der begge er formet som pinjekogler. Den retkantede bøjlehank stammer formentlig fra 1600-tallets første halvdel. I inventariet 1656 omtales, at kanden vejede 102 lod[2]; sammenholdt med indskriftens vægtoplysninger må den første ændring derfor være sket inden da. På hankens overside findes et støbt relieffelt (noteillustration) forestillende den opstandne Kristus med sejrsfanen. En kartouche indrammer feltet, foroven afsluttet med et diademhoved, forneden med et flagermusehoved. Herunder en stående kvindefigur med lanse og skjold samt hjelm ved foden. Fornyelserne 1666—67[2] omfatter formentlig foden med drevet, punslet blomsterværk og lågets tilsvarende, øvre del[74]. Den graverede vinløvsranke øverst på korpus og indskriften hører sandsynligvis sammen med disse ændringer. Ifølge regnskaberne 1666[2] blev kanden forbedret med 26 lod sølv og forgyldt »inden og uden med 15 dukater« svarende til 45 sl.dlr. (jfr. indskriften). Arbejdslønnen på 24 sl.dir. blev givet for at lodde, at »giørre Wdstiche« og at forgylde. 1787[69] »omgjorde« F. Creutzberg, Århus (Bøje p. 198) låget, forgyldte kanden indvendigt, rettede foden ud og loddede den[75].

†*Skindposer* til vinkanden anskaffedes 1666, 1683[2] og 1761[69].

L. L. 1972

Fig. 97. Vor Frue kirke. Oblatæske 1595, udført af Augustinus Jacobsen, Århus (p. 1141). — *The Church of Our Lady. Wafer box 1595, made by Augustinus Jacobsen, Århus.*

Ske til altervinen, med mesterstempel for P. S. Ingerslev, Vejle (Bøje. Tillæg 3608). En †*ske,* nævnt i inventariet 1756, var skænket af provst J. C. Pingel[5].

†*Krus.* 1657 købtes et blåt, spansk krus for 1 ½ mk. Blev brugt til vin i »fiendernis tiid«[2].

† *Glasflaske* til at hente vin i blev anskaffet 1753[5]. 1844 omtales, at man ved kommunionen brugte almindelige flasker, hvorfor der året efter købtes en kande af blåt glas[76].

Sygesæt. 1) *Kalk,* 1655. Den 12 cm høje, helt forgyldte[77] kalk har sekstunget fod og skaft med profilled ved overgangen til fod og bæger. På fodpladen mesterstemplet CS for Clemens Sørensen, Århus (Bøje 1358). Indskrift på fodpladens underside med graverede versaler: »Tiel Wor Frv kircke i Arhvs 1655«. Knoppens seks glatte rudebosser har graverede versaler: »IHESVS« på trambuleret bund; seks reliefblade på knoppens over- og underside. Glat, jævnt udadskrånende bæger. *Disk,* glat, 8,7 cm i tvm., på randen indridset kors og IHS. Sættet, hvortil oprindelig hørte en †*flaske,* betegnes i regnskaberne som kapellanens, og først i ny tid synes det byttet med sognepræsteembedets sæt (nr. 2).

2) 1705 »omgjort« af guldsmed Lave Hagerup, Århus (Bøje p. 193) af et ældre †sygesæt (jfr. ndf.), men »paa en anden Model«[17]. Den 12 cm høje *kalk* er næsten identisk med nr. 1. På fodens glatte overflade er med versaler og store skønskriftsbogstaver graveret: »Dette Hellige Kar Hører Till Wor Frue Kjercke udi Aarhuus«, på knoppens rudebosser graveret med tilsvarende bogstaver »IHESVS«. Ifølge regnskaberne 1763 satte I. Buchhoff, Århus (Bøje p. 196), en ny skrue og overdel på kalken, og hele sættet blev forgyldt med tre hollandske dukaters guld. Det opforgyldtes 1778 af samme[69]. Indtil ny tid hørte sættet til sognepræsteembedet, nu til andenpræsten, jfr. nr. 1. *Disk,* 1763, ifølge regnskaberne af guldsmed I. Buchhoff[69]. Glat, på randen graveret IHS og kors.

†*Sygesæt,* bestående af kalk, disk og flaske på ialt 24 lod omtales i inventarierne 1656[2], 1686[2] og 1694, sidste gang med tilføjelsen, at det 1705 blev omgjort til nr. 2[17].

†*Sygeflasker.* 1) En flaske til præstens sygesæt nr. 2 på 11 lod 3 ½ quint[2] blev sammen med resten af sættet omsmeltet 1705[17]. 2) 1705, af guldsmed Lave Hagerup, Århus (Bøje p. 193)[17]. 3) 1725 leverede Erich guldsmed (Erik Andersen Winther?, Århus (Bøje p. 193)) en flaske til kapellanens sygesæt; den vejede 8 ¾ lod[17]. 1733 blev den forgyldt af Palle Pedersen, Århus (Bøje p. 195)[18]. 4) 1765 omgjorde L. Tendrup, Århus (Bøje p. 197) flaske nr. 3 og forgyldte den. 1777 igen forgyldt, nu af guldsmed I. Buchhoff[69]. †*Tinflaske* til sygesæt nævnes i inventariet 1686 i forbindelse med kapellanens kalk og disk[2]. 1758 solgt på auktion[78].

Futteraler til sygesæt, af sort læder. 1) Muligvis et af de to futteraler, som J. Jessen 1763 og 1765 leverede, og hvortil guldsmed L. Tendrup udførte beslag[69]. 2) Muligvis 1859[79]. †*Futteraler* udførtes 1705[17] og 1733[18] af bogbinder Johan Zimmerman.

Alterstager (fig. 99), af messing, 1748[78] købt af klokkestøber Jacob Rendler i Christianssand[80]; 71,5 og 72 cm høje, tilsammen vægtige 121 pd. Stagerne hviler på tre løver, der ligger udstrakte med let løftede poter. Under den af-skruelige lyseskål ses flere reparationsnavne og årstal indridset[81]. — *Syvarmet lysestage,* nævnt 1906[82], nu ude af brug.

†*Alterstager.* 1) To af messing, nævnt 1656 [2]. Trods indstøbning af bly 1730 ved Michel Rotgitter for at hindre dem i at vælte[18], omtales de 1748 stadig som meget små og slet dannede til at bære større lys; solgt 1758[78]. (Se †lyse-plader nedenfor). 2) To af jern, 1710 omtalt som små og gamle. 1721 nævnes, at de var »til at indskrue«[17]; udgået før 1786[8]. 3) En tinlysestage til altret købtes 1746[5]. 1786 nævnes den som liden; synes udgået 1820[8]. 4) To af sølv, skænket 1746, med »udstukket« indskrift: »Til Frue Kirkes Alter udi Aarhus, Haver Forige Borgemester Ditlef Eggers og Hans Salige Kiereste Maren

L.L.1972

Fig. 98. Vor Frue kirke. Vinkande 1572, ændret i 1600'rnes 1. halvdel, 1667 og 1787 (p. 1142). — *The Church of Our Lady. Cruet 1572, altered in the first half of the 1600's and in 1667 and 17S7.*

Windtmöls foræret dette Par Sølv-Stager, som er af Deres Arvinger Cammeraad Peter Panck og Hans Kiereste Charlotte Amalia Eggerts, Overleveret til Kirken Anno 1746«[5] (jfr. †alterklæde nr. 4). Stagerne, som vejede 288 lod sølv (4320 gr.), blev 1866[83] solgt enkeltvis på auktion. De betaltes efter vægt af guldsmedene Povl Hjorth (Bøje p. 200) og Asmus Harald Høegh (Bøje p. 202).

†Lyseplader til alterstager, anvendt i forbindelse med begravelses- eller sørgehøjtideligheder. Ved Frederik IV.s død 1730 anskaffedes to blikplader med våbner, der maledes og forgyldtes af Jens maler; sort flor omhængtes[18]. Ved Christian VI.s død 1746 forgyldte maler Brun det kongelige navn »i ciffer-træk« med krone, på højrød bund og »flyglerne« (fløje, vinger) ved pladerne, hvorpå lys sattes. 1749 anskafffede D. Pristrop to små bliklyseplader[78], og 1755 gav provst Jacob Christian Pingel to plader til alterstagerne[5]. Ved Frederik V.s død 1766 forsølvede C. B. Bruun et par lyseplader med det kronede navnetræk og »skatterede krylderne efter guld« (lavede uægte forgyldning på ornamenterne)[69]. Inventariet 1786/7 nævner to bliklyseplader og to plader at sætte lysene på. Sidstnævnte udgik 1831[8].

**Christian IV.s bibel,* folio, 1633, skænket 14. april 1650 af Christen Jensen, borger i Århus, ifølge en latinsk indskrift på andet forsatsblads anden side. Indbundet i samtidigt, mørkt helbind med fem ophøjede heftesnore. Forgyldt stempeldekoration, ens på for- og bagside. To spænder af støbt messing. Oprindelig fandtes på bindet en lille sølvplade med Christen Jensens og »hans kæreste«, Karen Christensdatter Stenhuggers navne udstukne[84]. Endnu 1786 fandtes biblen i kirken[8], men kom senere i privateje. 1968 erhvervet af Frederiksborgmuseet (inv. nr. B 4265)[85].

†Alterbøger. 1688 indbandtes to bøger af Hans Lodwigsen, og et par messingspænder påsattes[2]. 1784 betaltes Carl Gottfred Fenden for at indbinde en bog »i 4° i Cordevan«[69].

† *Gavebog.* 1687 indbandt Søren Bogbinder den gamle bog, hvori de mennesker var indtegnet, som havde givet penge til kirkens reparation[2] (jfr. p. 1071 og 1117).

†Oblatjern. 1725 købtes hos Ove Smeds enke et nyt jern[17], der 1820 var udgået af inventariet[8].

Flere moderne *messehagler* i forskellige liturgiske farver.

* *Messehagler.* 1) (Fig. 102). Af stribetvævet, orientalsk guldbrokade fra 1300'rne, hvorpå rygkors af fløjl med perlebroderet, applikeret planteornamentik, ligeledes fra 1300'rne. Rygstykket er 128 cm højt, midtbredden 80 cm og skulderbredden 83 cm. Stoffet er skåret således, at striberne på rygstykket går lodret, på forstykket vandret med vandrette, oprindelige øgninger, uden skuldersømme. Forstykket er 116 x 65 cm med brystslids, hvorunder er indsat en lodret øgning. Også halsudskæringen har øgninger i kraveform.

L.L. 1969

Fig. 99. Vor Frue kirke. Alterstage 1748, udført af klokkestøber Jacob Rendler, Christianssand, Norge (p. 1144). — *The Church of Our Lady. Altar candlestick 1748, made by the bell founder Jacob Rendler, Christianssand, Norway.*

Stoffet (noteillustration), hvis væveteknik er ret kompliceret, er en diaspervævning[86], hvor såvel kæde- som skudtråde er dublerede. Kædetrådene er af silke i farver, der veksler i brede striber mellem lys grøn, lys blå, blegrød og hvid. Skudtrådene, der danner monstret, er forholdsvis meget grovere med en tråd af membranguld som den helt dominerende. Ved en sammensætning af forskellige bindinger og ved anvendelse af uensartet trådmateriale i kæde og skud danner mønstret relief. Guldtråden er lanceret i stoffet, således at den også optræder i mønstrets negativ på bagsiden. Hvor guldtråden har været dækket, er den fulde glans bevaret. Vævebredden er ca. 70 cm opdelt i ni bredde striber (ca. 6 cm) vekslende med otte smalle (ca. 2 cm). I samtlige smalle striber er mønstret en hare, som forfølges af hund og løve, alle adskilt ved halvmåner eller hesteskoaftryk(?). Ornamentikken, såkaldt »tardwahsh« (dyrejagt), brugtes som samtidig betegnelse for stoftypen. Fem af de brede striber har islamiske indskrifter, kaldet Naskhiductus: »al (s)ultan (a)l-a[lim]« (»den vise sultan«), et brudstykke af en titulatur, som brugtes ved mameluk-hoffet i Cairo. Skriften adskilles af sekstakkede stjerneornamenter. De øvrige fire brede striber har lotus- og palmetornamenter (fig. 100). Fra ægkant til ægkant forløber de brede striber således: rødgul indskrift, blåt ornament, grøn indskrift, rødgult ornament, blå indskrift, grønt ornament, rødgul indskrift, blåt ornament, grøn indskrift. De smalle borter er skiftevis rødgule og hvide. Tynde linier af grønt og blåt indrammer henholdsvis de blå og de grønne borter.

Mariekirken i Danzig ejer tilsvarende stoffer, der er benyttet til forskellige liturgiske dragter[87]. Ingen af disse stoffer er dog helt identiske med Vor Frue kirkes. I publikationen af messehaglen 1949 ved Fritze Lindahl og P. J. Riis[88] antages, at disse sjældne stoffer er fremstillet i den nære Orient i 1300-tallet.

Rygstykkets korsbort er dels indfældet (den lodrette korsstamme), dels påsyet. Korsets højde er 123 cm, de vandrette arme er 80,5 cm, bredden af det lyseblå, glatte silkefløjl, 8,5-7 cm. Det applikerede reliefbroderi består af et stiliseret vinrankeornament med blomster inden i de ovale slyngninger og små vindrueklaser i de ydre rankehjørner. Perlebroderiet er syet på en bund af tyndt læder, hvorpå en stopning er lagt under en linnedsoverflade. Hertil er fastsyet udhamrede halvkugler af sølvblik med tætsiddende knopper, ca. 5 cm i tvm., og to fastgøringshuller i kanten. På de fra rankehjørnerne udgående, trefligede »blade«, som nu ses som glatte linnedspuder med kontur af koral-perler, er der to steder bevaret rester af sølvblik fra større reliefblade med knopper. Omkring og imellem disse sølvornamenter er syet perlesnore, som danner mønstret. Perlerne er fortrinsvis lavet af koraller eller sort glas, enkelte rækker af blåt glas. Blomsterne er broderet med guldblikperler og små ægte, hvidlige (orientalske?) perler. Det applikerede perlebroderi har - som det ses af aftrykkene i fløjsbunden - oprindelig strakt sig helt ud til korsarmenes ender.

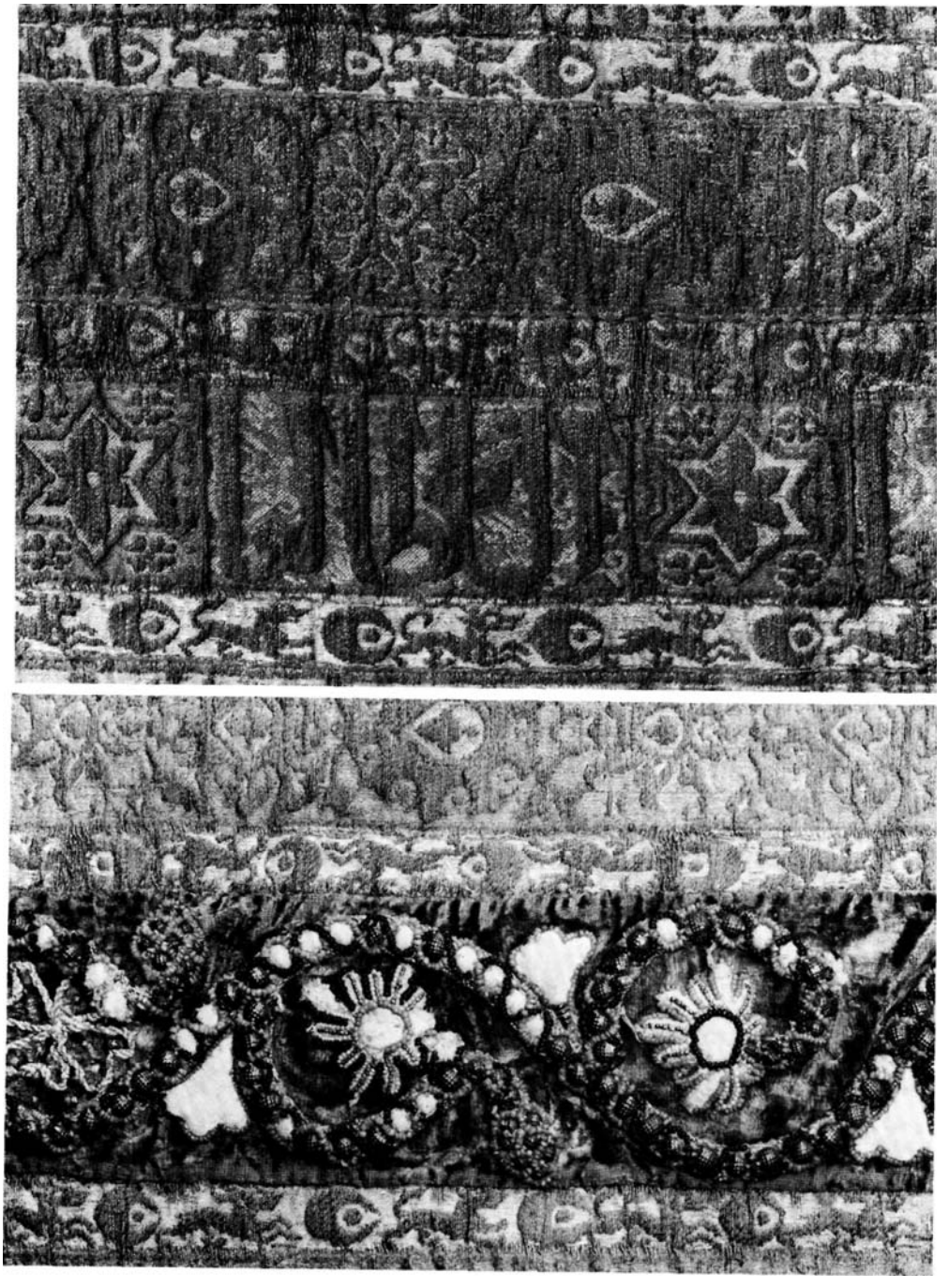

L. L.1978

Fig. 100—101. Vor Frue kirke. *Messehagel nr. 1 (jfr. fig. 102). 100. Detalje af stoffet med borter og indskrift. 101. Detalje af stoffets borter og af det applikerede rygkors udført i perlebroderi (p 1148) -*The Church of Our Lady. Chasuble no. 1 (cf. fig. 102). 100. Detail of the material with borders and inscription. 101. Detail of the material's border and of the orphrey on the back embroidered with beads*

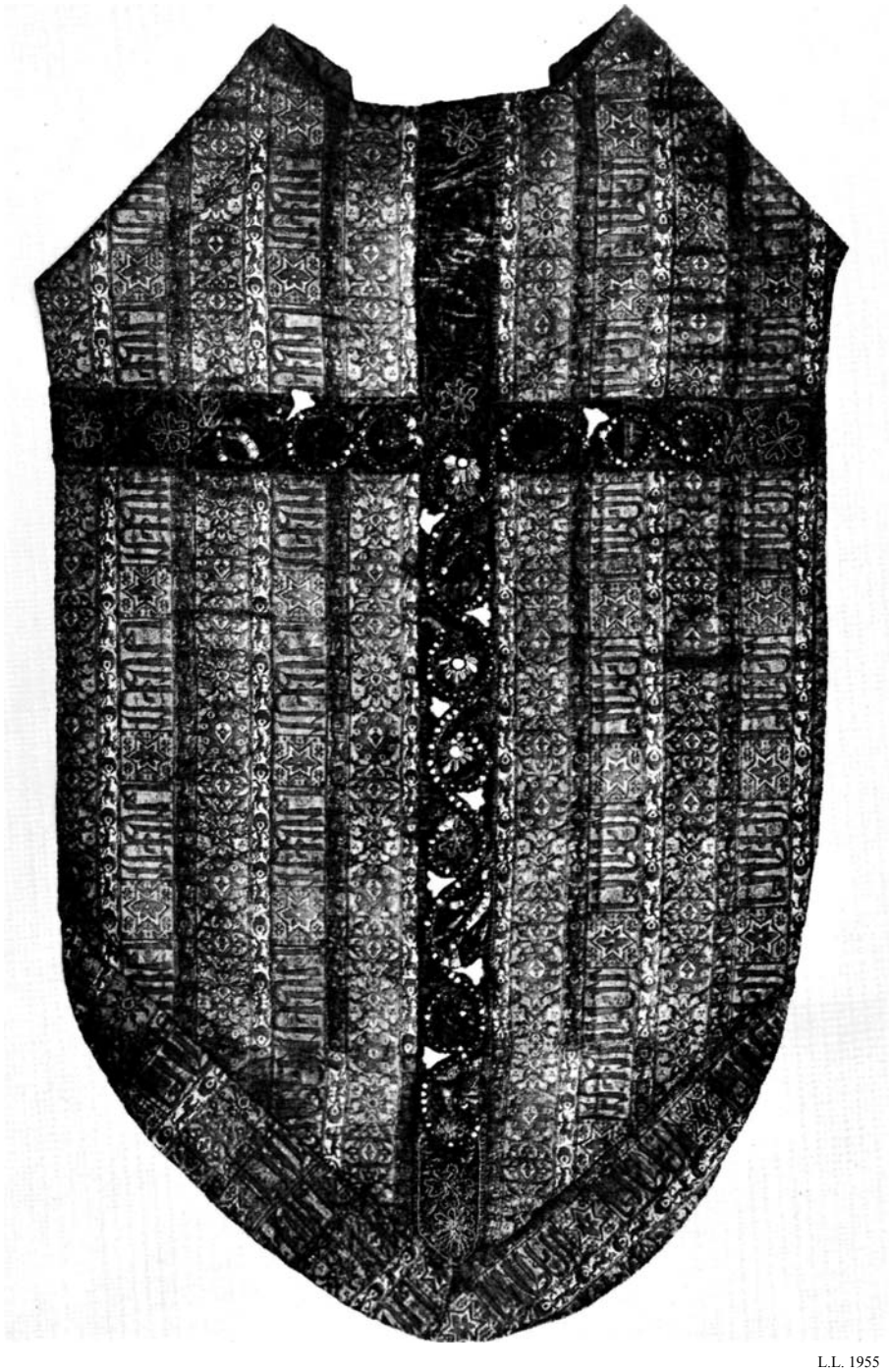

L.L. 1955

Fig. 102. Vor Frue kirke. *Messehagel nr. 1, fra 1300'rne, af orientalsk guldbrokade; nu i Nationalmuseet (p. 1146).
— *The Church of Our Lady. Chasuble no. 1, from the 1300's, of Oriental gold brocade. Now in the National Museum.*

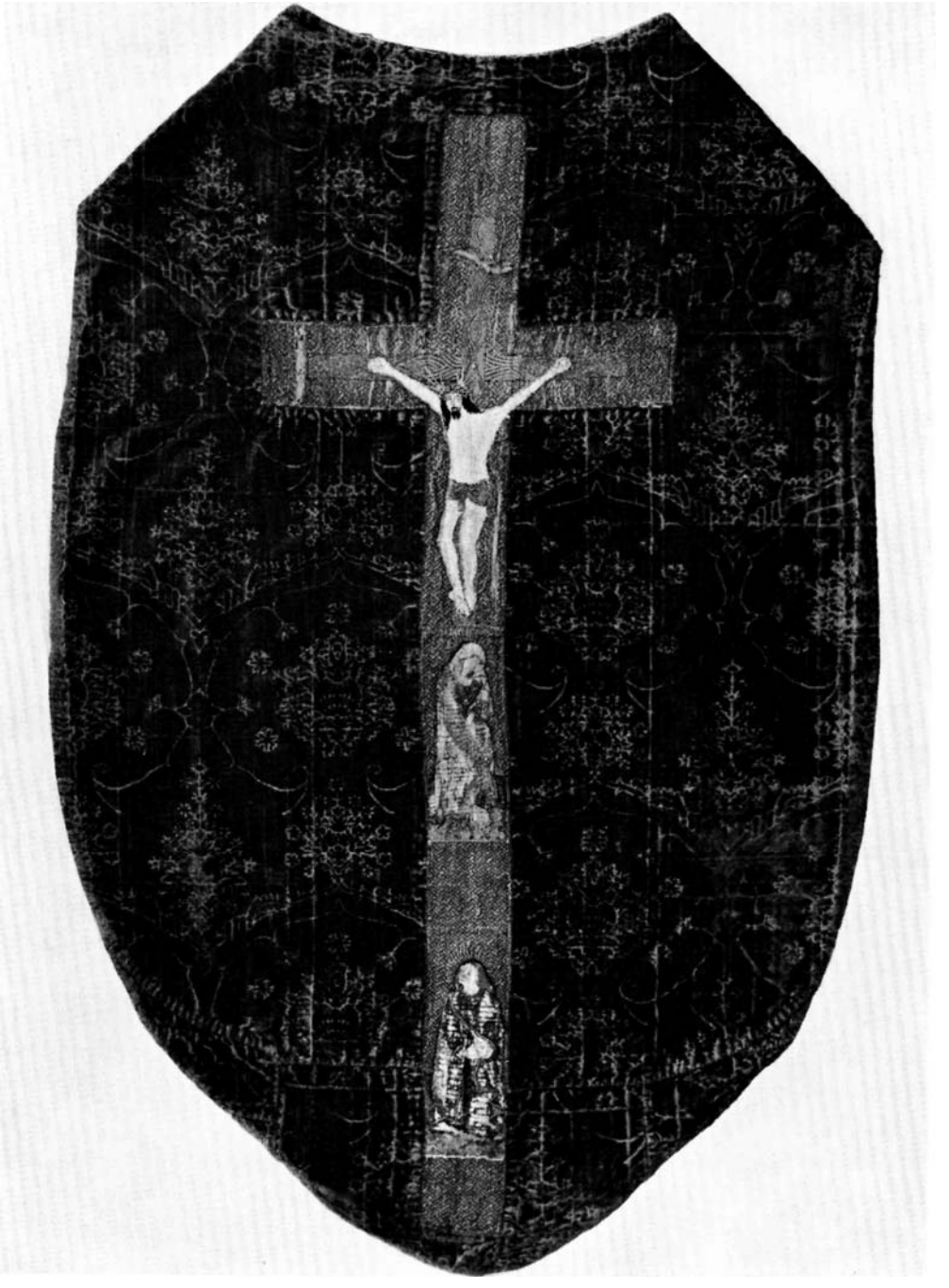

L.L.1967

Fig. 103. Vor Frue kirke. *Messehagel nr. 2. Stoffet italiensk arbejde fra 1400'rnes sidste halvdel rygkorset med applikationer og broderier udført i Nordtyskland o. 1475. Nu i Den gamle By (p. 1152). — *The Church of Our Lady. Chasuble no. 2. The material of Italian origin from the later half of the 1400's. The back cross with applique work and embroidery made in North Germany about 1475. Now in the town museum »Den gamle By«.*

På et senere tidspunkt er det forsvundne perlebroderi erstattet af konturstingsblomster og småblade syet med tyk, gul silketråd.

Det ældste, måske oprindelige foer, er af fin, grøn silke; det er repareret med lapper af lignende blå silke. Senere er messehaglen foret med et lærredsfor, muligvis den reparation, som omtales i regnskaberne 1658[2]. Ved konserveringen foretaget af Ellen Borum 1955 blev lærredsforet fjernet og hele stoffet syet op på et nyt lærred og foret med grøn batist.

Messehaglens nuværende form med langt, rundet rygstykke og smalt for-stykke med brystslids er dannet ved øgning med stumper af stoffet. Ved en placering af disse øgninger i forhold til mønsterretning og ægkantsammensyninger ses det omtrentlige omrids af den oprindelige messehagel. Rygstykket bestod af stoffets fulde vævebredde i to højder, syet sammen ægkant mod ægkant med modsat mønsterretning. Forstykket var ligeledes sammensyet og halsåbningen større end nu. Også forstykket havde større bredde, og messehaglen var således en typisk klokkecasula af 1300-tals type. Hvornår omsyningen er sket, vides ikke, men formentlig efter år 1500.

Rygkorsets perlebroderede vinranke, som efter teknikken må dateres til 1300'rne, og som antagelig er et nedersachsisk arbejde[89], kan være indsat i haglen tidligt - herpå tyder den smalle korsform - - eller på et senere tidspunkt. Fløjlsstoffet kan være samtidig med applikationen, men ifølge restau-reringsberetningen fandtes rester af ikke nærmere beskrevne, ældre guldbroka-desapplikationer på den ene korsarm[90].

Messehaglen omtales i inventariet 1694 og 1721 som gammel med nogle små perler på[17]. 1817[64] blev den overgivet til Oldsagskommissionen[91], nu i NM (inv. nr. CXXXVII).

2) (Fig. 103). Af rødt silkefløjl med granatæblemønster, italiensk, fra 1400'rnes sidste halvdel; herpå et indfældet guld- og silkebroderet kors med applikerede figurer, formentlig nordtysk arbejde fra o. 1475.

Rygstykket er 123 × 83 cm, forstykket 100 × 63 cm. Der er ingen skuldersømme, men brystslids. Både ryg- og forstykke er øget forneden med sammensyede stykker af stoffet. Halsudskæringen og slidsen er kantet med kipervævet hørbånd; slidsen lukkes med bindebånd af lærredsvævet hør. Messehaglen er foret med blåfarvet hørstof. Det mørkerøde fløjsmønster er af en meget udbredt italiensk granatæbletype, der findes med mange, små varianter (jfr. domkirkens fragment nr. 1, fig. 291). Vævebredden er ca. 55 cm, stoffets luv er flere steder ret nedslidt.

Rygstykkets kors er 113 cm højt, korsarmene 31,5 cm lange, bredden 8,5 cm. Den forholdsvis lille Kristusfigur hænger på et kors, som er afskåret lige under fødderne. To felter (fig. 104—105): 1) Maria øverst og 2) Johannes nederst, er anbragt under korset. Bag Marias hoved ses rester af korstræet; således må

L.L. 1967

Mg. 104—105. Vor Frue kirke. *Messehagel nr. 2 (jfr. fig. 103). Udsnit af rygkorsets broderier. Maria og Johannes (p. 1152). — *The Church of Our Lady. Chasuble no. 2 (cf. fig. 103). Detail of the embroidery on orphrey. Mary and John.*

hun — også før afklipningen — have haft plads lodret under korsstammen. På en bund af fletværkslignende guldbroderi er Kristi ådrede kors broderet med silke og guldtråd. Guldtråden består af guldmembraner S-tvundet om en hørsjæl. Bundens guldtråde er lagt i parallelle rækker og nedsyet i mønster med rød silketråd. Kristusfiguren, Maria og Johannes er alle applikeret på guldbunden og på korstræet. De er syet på lærredsvævet hørbund med silketråde i

forskellige farver udført i parallelle rækker, der går på tværs af figurerne. De enkelte dragtdele og konturerne er markeret med tre sammentvundne guldtråde samt med en brun, to-trådet S-tvundet silketråd. Også glorierne er guldtråd, dog er Kristusfiguren repareret ved en grov, yngre syning (specielt ansigtet) og konturtråd af to-trådet Z-spundet sølvtråd, som tillige er brugt i tornekronen. Maria har rød kjole og blå kappe, med gulgrønt foer, Johannes rød kappe med lyseblåt foer og grøn kjortel. På korsets bagside er et blåt hørstof, hvorigennem den røde silketråd fra bundens guldtrådsmønstring ses. Der findes også rester af rødligt afstivningspapir fastgjort af enkelte sting. Græsset bag Maria og Johannes er syet med lange silketråde, som er fastgjort med tynde silke-tråde syet i net. Trods den nedslidte tilstand ses det endnu, at både Maria- og Johannesfiguren er af høj kunstnerisk kvalitet. Forlægget for disse to skikkelser må være det samme, som har ligget til grund for det broderede rygkors på en messehagel i Kloster Lüne[92]. I inventariet 1710 omtales messehaglen som gammel, rød med krucifiks[17]. 1854[9] og 1866[83] solgtes nogle messehagler, muligvis er det een af dem, som senere er overgået til Den gamle By (inv. nr. Am 100/893).

†*Messehagler.* 1) Nævnt i inventariet 1656/7; 1686 omtales den som gammel og ude af brug (hos kirkeværgen)[2]. 2) En ny, rød fløjlshagel 1686[2], 1710 nævnes yderligere, at den havde guldkniplinger[17], 1742 medtages den stadig i inventarlisten[5]. 3) 1746 skænkede kammerråd og amtsforvalter Peter Panck og hustru Charlotte Amalia Eggers efter hendes afdøde forældres, borgmester Ditlef Eggers og Maren Jensdatters Windtmøls, testamentariske bestemmelse — sammen med andet alterudstyr en violet fløjlsmessehagel belagt med sølv-galoner på skulderstykket og langs kanterne, samt med et rygkors af sølv-galoner[5] (jfr. †alterklæde, p. 1119, og †sølvalterstager, p. 1144). 1777 underforede P. Villadsen naglen[69], der i 1820 var udgået af inventariet[8]. 4) 1814 bekostedes en ny, rød fløjlsmessehagel med sølvgaloner og fire par sølvhager[7]. Først leverede M. Koppels sønner fløjlet, og året efter købtes hos guldtrækker Salomon og Isak Loria brede og smalle sølvgaloner, og I. L. Røgind syede haglen[39]. 5) 1848 anskaffedes en ny, rød fløjlshagel, hvorpå man satte sølvgaloner og -hægter fra nr. 4[7].

Alterskranke, 1957, tegnet af arkitekt Aksel Skov. †*Alterskranker.* 1667 anskaffedes et nyt knæfald. Det blev allerede året efter »udfløtt« med 11 »knæ« forarbejdet af en egeplanke. Michell maler malede dem røde, og Christen sadelmager påsatte klædet[2]. 1847 bronceredes skranken[9], der solgtes på auktion 1866[83], da V. Th. Walthers alterskranke opsattes (fig. 57).

†*Skamler.* 1683 blev en alterskammel og en skammel bag altret betrukket med rødt skind og beslået med messingsøm[2]. Alterskamlen erstattedes 1755 af en ruskindsbetrukket med rødt fløjlsovertræk med sølvtakker langs kanterne,

L.L.1969

Fig. 106. Vor Frue kirke. Døbefont af smedejern, o. 1650, med dåbsfad muligvis fra 1680 (p. 1156). — *The Church of Our Lady. Baptismal font of wrought iron, about 1650, with basin probably from 1680.*

skænket af provst J. C. Pingel[5]; den solgtes 1866[83]. En brudeskammel leveredes 1688 af Rasmus snedker. En skammel i skriftestolen ændredes 1690[2].

†Bogstole omtales første gang i regnskaberne 1678, da Rasmus snedker leverede en ny, og igen 1688, da han reparerede en anden[2]. Formentlig drejer det sig om den bogpult på altret og den høje i koret (læsepult på fod), der nævnes i inventariet 1710[17]. 1742 opregnes foruden disse en »liden, gammel bogstol at sætte bøsserne (jfr. p. 1170) på ved kirkedøren og en gammel bogstol ved sej erværket«[5]. 1762 lavede Chr. Mortensen tre bogstole til kantors noder[69].

Døbefont (fig. 106), o. 1650. Den 96 cm høje font er et stativ af smedejern, som bærer dåbsbækkenet. Det består af et sekskantet skaft, der hviler på tre firfodede drager, hvis voluthaler er samlet ved et treled nederst på skaftet. Fra et klokkeformet led herover udspringer dels seks små dobbeltvolutter med midttungeblad, dels seks større, båndknækkede volutter af fladjern, der danner profilmasker. Volutterne ender foroven i seks buede bøjler, ligeledes med masker, som bærer det lidt yngre fad[93]. I Hørning kirke, Randers amt, findes en tilsvarende smedejernsfont, foranlediget anskaffet 1649 af Lundebispen Peder Winstrup, der havde besiddet kanonikat i Århus. 1850 blev fonten malet og bronceret[9]; nu brunsort. Stod 1673[94] østligst i søndre sideskib (jfr. †stole-stader), 1758[78] flyttet i forbindelse med indretning af †lukkede stole (nr. 7); 1847[76] ønskedes den anbragt i koret (jfr. fig. 54), hvor den stod indtil restaureringen o. 1957, hvorefter den atter placeredes i søndre sideskib.

†*Døbefont,* af granit(?). Inventariet 1694 omtaler en gammel stenfont i sakristiet[17]. 1735[18] og 1742[5] stod en stor stendåb »ved trappen inden for tårn-døren«. Synes udgået af inventariet 1760[5]. Vedr. den mulige *granitfontefod,* indsat i niche i koret 1957, se p. 1047.

Dåbsfad (jfr. fig. 106), muligvis fra 1680[2], af messing, 62,3 cm i tvm. og 20,5 cm dybt; glat med smal kant. På bagsiden er indridset sekundære initialer og årstal[95]. Nævnt i inventariet 1686[2] som et stort messingbækken, der stedse er i fonten. Foræret af borgmester Jens Christensen Basballe og hustru, Anne Christensdatter Friis[96] (jfr. lysekrone nr. 6 samt epitaf fra 1725). — Et mindre *dåbsfad,* fra 1500'rne, er 1959 overført til Hospitalskirken.

* *Fontehimmel* (fig.. 107), 1650—75, formentlig samtidig med *fontelukket og udført af samme billedskærer. Den sekssidede, lukkede himmel er 74 cm høj, i tvm. 68 cm. På oversidens sammenstød er bruskbarokke hermepilastre (een forsvundet), med volutarme og vindrueklasenedhæng. Den glatte frise under øvre tandsnit har på hjørnerne diademhoveder. Den oprindelige, partielle staffering er kun bevaret på de glatte felter i form af sortmalede, symmetriske planteornamenter; rester af sort farve ses på frisen. Det øvrige står i afrenset træ, undtagen himlens glatte underside, der på blå bund er udmalet med en stor, forgyldt, mangestrålet sol. I det samtidige smedejernsophæng er sekundært anbragt en helligåndsdue af egetræ. 1903[97] fundet på kirkens loft og herefter overført til Århus museum, nu Den gamle By (inv. nr. 894).

Jens-Jørgen Frimand 1978

Fig. 107—108. Vor Frue kirke. 107. *Fontehimmel 1650—75 (p. 1156). 108. *Korbuekrucifiks 1450—1500 (p. 1160). Begge dele nu i Den gamle By.— *The Church of Our Lady.* 107. *Font canopy 1650—75.* 108. *Chancel arch crucifix 1450—1500. Both articles now in the town museum »Den gamle By«.*

* *Fontelukke* (fig. 109—111), 1650—75, omtalt i inventariet 1694[98] og ifølge initialer på to topstykker skænket af rådmand og kirkeværge Jens Sørensen Winther (†1670) og hustru Mette Rasmusdatter Thestrup (†1690) (jfr. epitaf).

Det rigt udskårne fontelukke, af eg, består nu af fire panelfag, hvoraf de to midterste er dørfløje. Det er 302 cm bredt og 215 cm højt, hvortil kommer to store, 65 cm høje kartouchetopstykker over sidefagene og et mindre over dørene. Alle fagene er opbygget ens: nederst et fyldingspanel med en kraftig bruskværksarkade, hvorunder en stående evangelistfigur med sit symbol ved fødderne (fig. 111) og herunder de respektive navne, med reliefversaler: »S. Lvcas«, »S. Matevs«, »S. Marcvs« og »S. Iahannes«(!). Frise med varierende reliefornamenter og tandsnit samt tralværk med drejede balustre. Foran krongesimsens glatte frise sidder knægte med diademhoveder (flere affaldne). De to sidefags øvre og nedre halvdel indrammes af hermepilastre, både kvindelige og mandlige, nøgne og påklædte; dørens slagliste er prydet af een mandsherme på langt skaft stående på maskeprydet base. Af øvre rækkes fire kvindelige hermer er tre karakteriseret som dyder, fra venstre: Mådehold med vin-

Henrik Larsen 1973

Fig. 109. Vor Frue kirke. *Fontelukke, 1650—75, skænket af rådmand og kirkeværge Jens Sørensen Winther og hustru; nu i Den gamle By(p. 1157).— *The Church of Our Lady. Font enclosure 1650—75, donated by Jens Sørensen Winther, councillor and churchwarden, and his wife. Now in the town museum »Den gamle By«.*

kande, Håb med anker (fig. 110) og Styrke med søjle. Ornamentik, figurstil og skæremåde er overensstemmende med *fontehimlens, og begge arbejder er antagelig udført af samme mester.

Fontelukket står med en partiel forgyldning afdækket under en nyere staffering". Foruden topstykkernes nu kun delvis synlige initialer er der på sidefagenes frisefelter bevaret indskrifter med forgyldt fraktur på sort bund; på venstre fag: »Huad Som er Føed aff Kiød / Er Kiød. Johan.« (Johs. 3,6). På højre fag: »Laader smaa Børn Komme til mig / och forhender dennem iche. Johan. 3«(!) (Matt. 19,14). Over indskrifterne var senere påsat (nu atter fjernet) træplader med en fragmentarisk bevaret indskrift, der var en delvis gentagelse af den oprindelige. Ifølge en ældre undersøgelsesberetning" var træværket

Henrik Larsen 1973

Mg. 110—111. Vor Frue kirke. Detaljer af *fontelukke (jfr. fig. 109). 110. Dydehermen Håbet og balustersøjle. 111. Evangelisten Lukas fra panelets nedre del (p. 1157f.) — *The Church of Our Lady. Details from font enclosure (cf. fig. 109). 110. Herm of the virtue Hope from top row of panel. 111. St. Luke, the Evangelist, from lower part of panel.*

stafferet med gråt og hvidt, og på dørfløjenes øvre rammetræ stod det tilhørende årstal »1758«. Dette år fik K. M. Bruun betaling for at male med de nævnte farver samt forgylde med metalguld overstrøget med guldfernis, ligesom på de lukkede stole[78]. Fjernet fra koret 1866, hvorefter det henlå på loftet til 1903[97], da det overførtes til Århus museum, nu Den gamle By (inv. nr. 889—892).

Korbuekrucifikser. 1) (Fig. 112), skænket 1685 af Niels Lauridtsen Fog og hustru Anne Jensdatter Wegerslev (jfr. †korgitter p. 1160 og mindetavle nr. 4, p. 1176). Basmus Christensøn billedhugger og Hans maler modtog 1687/8 betaling for det »bilthuggerwerch«, som over koret på bjælken blev opsat[2] (jfr. domkirkens krucifiks, p. 555, 720). Korstræet, af fyr, måler 340 × 258 cm,

figuren, af eg, er 178 cm høj; også de cirkulære evangelistsymboler er af eg. Kristusfiguren er kraftigt modelleret, med stor, åben fletkrone på det bøjede hoved med næsten lukkede øjne. Typen er usædvanlig for 1600-årene på grund af benstillingen, parallelt anbragte fødder fastgjort ved to nagler til det lille fodstykke. Måske skyldes dette, at billedskæreren har kopieret et middelalderligt krucifiks. Evangelistsymbolerne er i højt relief med fremspringende hoveder. Dyrene hviler alle tre på skypuder med hvirvler. Matthæusenglens karakteristiske opadvendte hoved genfindes bl.a. på mindetavle nr. 4.

Under restaureringen 1957, da nederste del af korstræet blev rekonstrueret, fremdrog og kompletterede N. J. Termansen den oprindelige staffering, der lå under to lag overmalinger. På snitværket var stafferingen lagt på en tynd kridtgrund, på korset direkte på træet. Kristi hudfarve er gullighvid med bloddråber fra sidevunden, mørkt, rødbrunt hår og skæg, grøn tornekrone og lilla lændeklæde. Evangelisttegnene er dels forgyldte og dels malet med lazurfarver på sølvbund. Korset er sort med frakturindskrifter i nepalgul farve. Øverst på korsarmene: »O menniske Jeg Lide for Din Skyld / Staa aff Synden for min Skyld«. Neden for Kristusfiguren er korset rødmalet; her står begyndelsen af en indskrift (muligvis fra et salmevers[100]): »O Jesu for din . . .«.

Korstræets uovermalede bagside bærer en hvid frakturindskrift, på sort bund, med hele trosbekendelsen samt nederst citater fra Johs. Åbenbaring kap. 22,12-41 og 20,21 (det sidste dog fornyet). Mod korsenderne afgrænses indskrifterne af en hvidmalet linie, og her udenfor er på rød bund malet hvide rankeornamenter samt på øvre korsarm Gud Fader i skyer (noteillustration). — 1685 opsat på korbuebjælken over †korgitter[2], nu ophængt i jernstænger vestligst i koret.

*2) (Fig. 108), 1450—1500, kun den 57 cm høje torso bevaret. De tilkilede arme har været holdt i en meget skrå stilling, benene er afbrækket midt på lårene. Øjnene er lukkede og øjenbrynene højt optrukne over den spinkle næse og lille mund. Tornekransen er tyk og spiralsnoet. Ryggen er grovere tilhugget, men uden udhulning. Den ene af de to store, rektangulære kiler, hvormed armene var fastgjort, er bevaret[101].

Rester af den oprindelige staffering ses: på kridtgrund er den hvidlige karnation lagt i et tyndt malelag, fra sidevunden løber en »naturalistisk« blodstrøm, og krop og til dels ansigt er blodstænket. Foruden det mørkebrune hår og skæg er dele af øjenbemalingen og de røde læber bevaret. Råde på tornekrone og lændeklæde er bolusgrund og spor af guldbelægning.

Figuren fandtes 1903 på loftet[97]; overgivet til Århus museum, nu Den gamle Ry (inv. nr. 1729).

†*Korgitre.* Muligvis er det et middelalderligt korgitter, som omtales 1685 på mindetavle nr. 4 vedrørende et krucifiks over »chorsdøren« (jfr. korbuekruci-

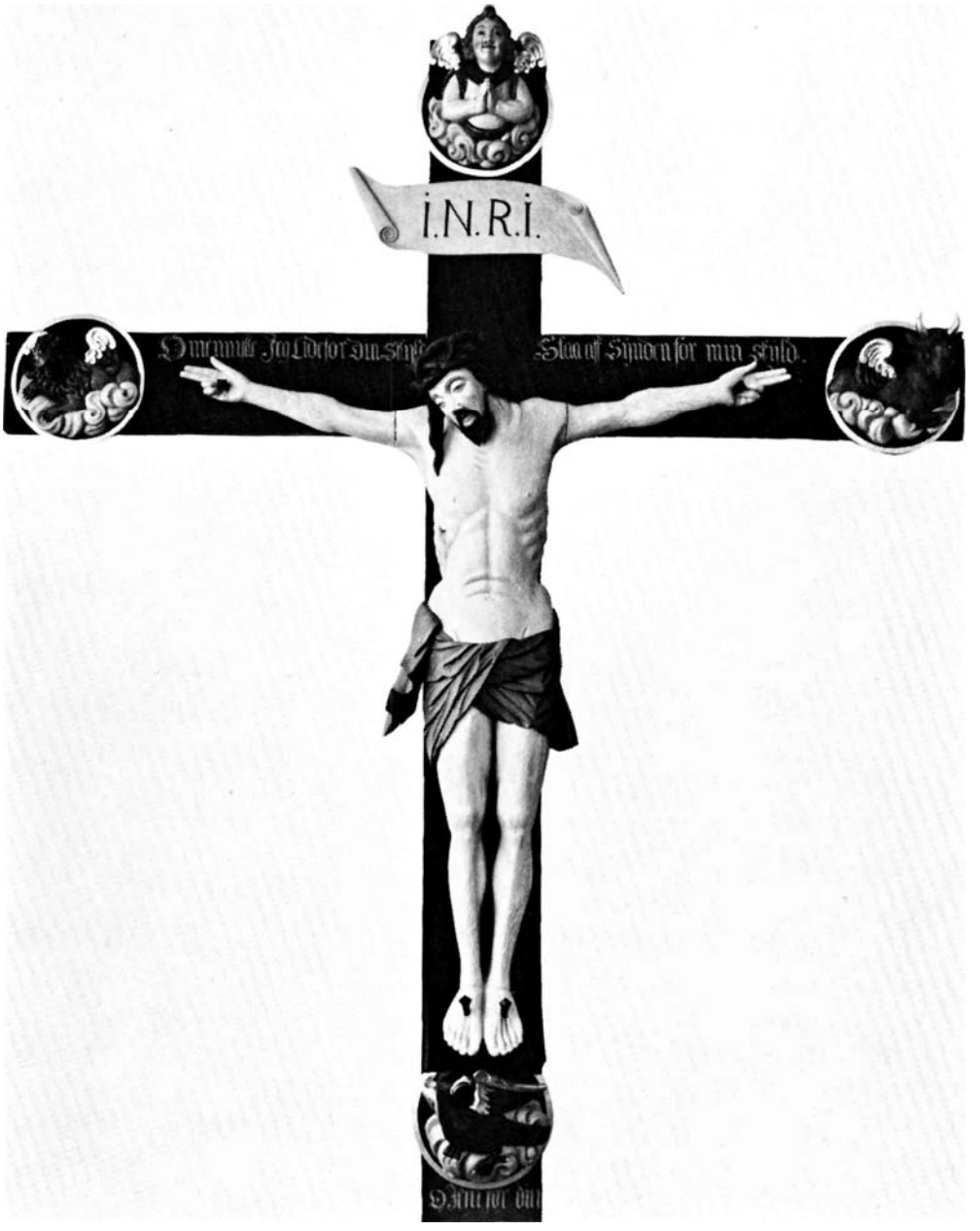

N.E. 1957

Fig. 112. Vor Frue kirke. Korbuekrucifiks, skænket 1685 af rådmand Niels Lauridtsen Fog og hustru (p. 1159). — *The Church of Our Lady. Chancel arch crucifix donated 1685 by Councillor Niels Lauridtsen Fog and his wife.*

fiks nr. 1). I nævnte år reparerede Rasmus (Christensøn) billedhugger gitterets »billedhuggerværk«[102], Hans maler forgyldte og malede det tillige med »tralle-

Jens-Jørgen Frimand 1978

Fig. 113. Vor Frue kirke. *Figurer, muligvis fra barokt †korgitter. Kristus, Johannes, Peter og Paulus. Nu i Den gamle By (p. 1162). — *The Church of Our Lady. Figures, possibly from Baroque rood screen, of Christ, John, Peter and Paul. Now in the town museum »Den gamle By«.*

værket« nedenunder på begge sider, og Niels klejnsmed fornyede jernsprinkelværket i døren for det ret betydelige beløb af godt 30 sl. dlr. Korgitteret synes således at have bestået af sidepaneler med balustre og figurer øverst. De to dørfløje har ligesom tidligere haft smedejernsgitterværk; det ældre, der solgtes, vejede 1 lispd. og 22 pd.[2].

Seks * *figurer* af eg (fig. 113), som stilistisk hører sammen med arbejder fra Rasmus Christensøns værksted[103], kan muligvis sættes i forbindelse med korgitterets »billedhuggerværk«. De er 83—85 cm høje, tre af dem står på et lille jordsmon, to har fået fødderne skåret af. De er afrensede for farver, med undtagelse af lidt forgyldning på dragtkanterne. 1) Kristus med jordkuglen og velsignende højrehånd, 2) Peter med nøgle, 3) Paulus med sværd og bog, 4) Moses med horn i panden og lovens tavler, 5) Johannes, ung og skægløs, med bog, samt 6) figur uden attribut (apostel?). Lå 1903 på kirkens loft[97], hvorfra de overførtes til Århus museum, nu Den gamle By (inv. nr. 882—885 og 887— 888).

Prædikestol (fig. 114—116), med reliefskårne årstal: 1598 på stolen og 1599 på himlen. Den oprindeligt sekssidede stol er nu firesidet, idet et felt er opsat på væggen ved siden af stolen og et andet forbinder stolen med opgangspanelet. Dette og den samtidige dør genopsattes ved restaureringen 1957. Efter restau-

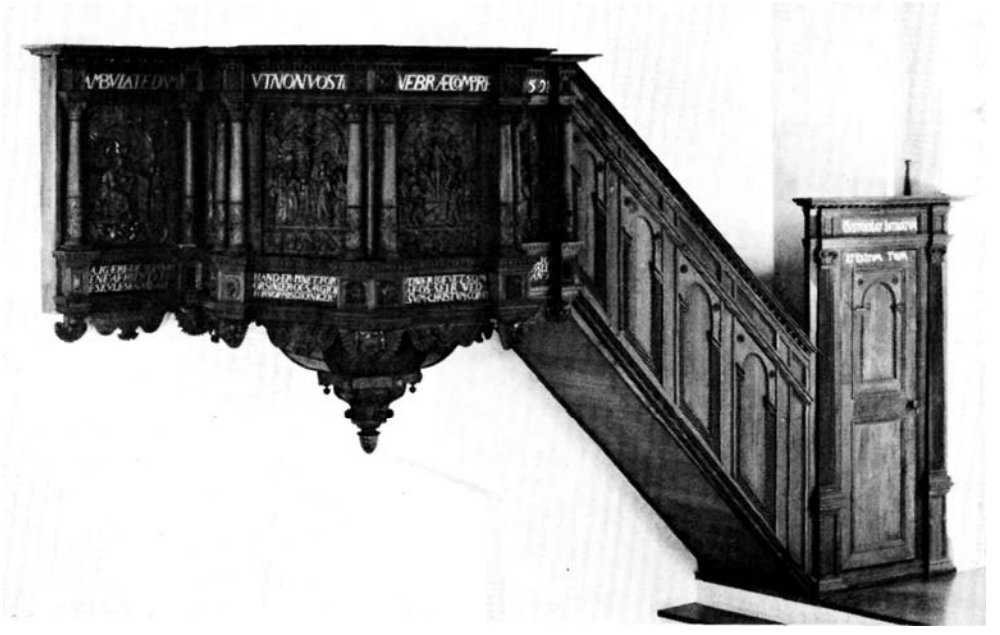

L.L.1969

Fig. 114. Vor Frue kirke. Prædikestol 1598, med opgang og dør (p. 1162). — *The Church of Our Lady. Pulpit 1598, with stairway and door.*

reringen i 1860'erne var det ene felt samt panel og dør nedtaget og senere opbevaret i Den gamle By.

Stolen minder i sin opbygning meget om domkirkens ti år ældre (p. 556ff.), uden dog at være af samme høje tekniske og kunstneriske kvalitet, hvorfor en direkte værkstedsammenhæng ikke er sandsynlig[104]. De seks storfelter flankeres af fritstående søjler med korintiske kapitæler og beslagværksprydbælter med bladmasker. I felterne er relieffer af, fra vest: 1) Mattæus, 2) Markus, 3) Korsfæstelsen (fig. 115), 4) Opstandelsen, 5) Lukas og 6) Johannes (fig. 116). De indrammes af beslagværksprydede bueslag med volutkapitæler, som enten hviler på kvindelige hermer (vestligst en enkelt mandsherme) med nøgen overkrop over et ret lavt skaft eller på pilastre med draperiophæng. Begge de centrale Kristusrelieffer flankeres af det samme dydepar: Troen med kors og Håbet med due på hånden. I buesviklerne er englehoveder, under reliefferne kartoucher med frugtbundter. Postamenterne bærer indskrifter (skråtstillede reliefversaler) med relation til motivet ovenfor, enten et citat fra respektive evangelist eller en sætning med tilknytning til Jesu korsfæstelse og opstandelse. 1) »Salig ere de som ere / rene af hierte thi / de skvle se gvd. Mat. 5« (5,8). 2) »Hvo som haffver / øern at høre met / hand høre. Marci 4« (4,9). 3) »Hand er pinet for w = /or synder oc sargiort (såret) / for wor misgierniger(!). Esaja 53« (53,5). 4) »Gvd

wær lofvet som / gaf os seir wed / iesvm christvm. Cor. 15« (15,57). 5) »Opløffter eders ho = /fved førdi eders for = /løsning stvnder til. Lvck 21« (21,28). 6) »Iesv christi blod gi = /ør os rene af alle / synder. Ioan 1« (Joh. 1. brev, 1,7). Frisefelterne har latinsk indskrift med reliefversaler: »Ambvlate dvm / lvcem habetis / vt non vos te/nebræ compre/hendant. loan. XII. Anno 1598« (Gå, mens I har lyset, for at mørket ikke skal opsluge Jer. Joh. 12,35). Dele af det glatte rammeværk med æggestavslister samt gesimspartiet med tandsnit og æggestav er nyskåret. På postamentfremspringene findes løve- og bladmasker, de to østlige nyskårne. Kartouchehængestykker, hvoraf flere er nyere, og på hjørnerne englehoveder. Af disse er nogle rundhovede med »strålevinger«, andre smalhovede med foldede vinger[105]. Den lukkede, sekskantede underbaldakin er profileret og har slyngbåndslister på sammenstøddene og tilsvarende volut-formede lister på den nedre del, som afsluttes af en vindrueklase.

Opgangspanelet består af fire skrånende fyldinger, hver med en arkade med omløbende, indvendig tungebort, kannelerede pilastre med profilkapitæler, i sviklerne påsatte rosetter. Over arkadefyldingerne smalt frisefelt med tandsnitgesims. Den mandshøje dør (fig. 114) indrammes af kannelerede pilastre med joniske kapitæler, stillet på høje fyldingspostamenter. Gesimsen har glat felt og tandsnit. Dørens øvre fylding svarer til opgangens, den nedre glat.

Stolens sekssidede himmel har oprindelige frisefelter med reliefversaler: »Beati qvi avd/ivnt verbvm / dei et cvsto/divnt il/lvd Lvce XI 1599« (Salige ere de, som hører Guds ord og bevarer det. Luk. 11,28). Karnisprofilgesimsen krones på hjørnerne af pyramidespir på postamenter, hvorimellem kartouche-topstykker med midtroset. Under de glatte, hjørnebøjede fremspring er engle-hoveder med »strålevinger«; volutbøjler på hver side af cirkelkors danner hængestykker. Himlens underside er seksdelt af profillister omkring sekssidet midtfelt, hvorunder hængedue.

Stol, opgang og himmel står nu afrenset, men med forgyldning på indskrifter og enkelte detaljer. På relieffet af Mattæus ses endnu spor af sølv og lazurfarver. På himlens underside er listerne forgyldte og duen forsølvet. På frisefeltet over døren står med forgyldte versaler: »Cvstodiat introitvm« og på dørens øvre rammeliste: »et exitvm twm« (Han bevogte din indgang og din udgang). Såvel på stolens som på opgangspanelets inderside ses spor af grøn bemaling (1750) og perlegråt (1848), jfr. ndf.

Prædikestolens oprindelige staffering kendes ikke. 1683 omtales i regnskaberne, at Claus maler fik 8 sl. dlr. for fem bøger guld (bladguld til forgyldning) til at gøre stolen »færdig«[2]. Muligvis stammer de svage rester af lazurmaling på Mattæusfeltet fra Claus Maler. 1750 malede Anders Rasmussen Truust panelet blankgrønt[78], og 1847—48 blev prædikestolen malet perlegrå indvendig og ferniseret udvendig[106].

L.L.1972

Fig. 115—116. Vor Frue kirke. Prædikestolsfelter 1598. Reliefler med korsfæstelsen og evangelisten Johannes (p. 1163). — ***Panels of pulpit 159S. Reliefs with the Crucifixion and St. John the Evangelist.***

1759 blev stolen »fordybet« med ½ alen af snedker Chr. Mortensen[78]. Under restaureringen i 1860'erne fjernedes opgangspanel og -dør sammen med det ene af storfelterne, og en ny trappe opsattes. 1957 retableredes delene (jfr. ovfr.), og stolen afrensedes for lakker o. lign. Bortset fra at stolen en kort årrække før sidste restaurering var anbragt i skibets sydøsthjørne, synes den altid at have haft sin nuværende placering ved nordvæggen østligst i skibet (jfr.†præstekammer og fig. 54).

† *Prædikestolsbetræk* nævnes flere gange, således 1715, leveret af Hans sadelmager[17] og 1755 skænket af Peder Thyressøn Bøggild; det var af rødt fløjl og forsynet med sølvsnore og hvide silkefrynser[5]. 1786—87 nævnes tillige et lysrødt af plyds med hvide snore og frynser[8]. 1847 blev stolen betrukket af skræddermester Baes[9].

† *Timeglas.* 1741 fik Peder Hansøn Seillegger to rdl. for at gøre et timeglas og Jens maler tre mk. for at male det[18]. 1752 beskrives det som et futteral med lire

timeglas, på en jernstang[5]; nedtaget 1844 og solgt ti år senere, ved hvilken lejlighed der nævnes en tilhørende figur[9].

†*Præstekammer* (jfr. fig. 54), 1685 bekostet af Niels Lauridtsen og hustru ifølge fundats omtalt på mindetavle nr. 4. Kammeret, 1696 benævnt »præstens Cantor«[17], var indrettet ved foden af prædikestolens opgang, i forlængelse af dettes panel og stødende op til stolestaderne her (jfr. domkirkens †præstekam-mer p. 564). 1798 indsattes ruder[39], og 1848 maledes det med perlefarve ligesom det øvrige inventar[9]. Fjernet 1866 og antagelig solgt på auktionen samme år.

Stolestader, 1976. Faste, lukkede stole af eg, tegnet af arkitekt Aage Kristensen.

**Panelstykke* (fig. 117), fra 1600'rnes anden fjerdedel, af fyr, afskåret forneden og i begge sider, nu 94 cm højt og 214,5 cm bredt. Under lister med æggestav, tandsnit og skråbånd består panelet af seks arkadefelter smykket med landligt fladsnitsornamentik, slyngbånd på pilastre samt varierende bladværk og ranker på bueslag og rammestykker. Bemalet, men kun til en skrå afskæring ved det ene, nedre hjørne, der står helt uden farve, og som synes at have været dækket af en trappe. Gulbrun farve, formodentlig fra 1808[39] (jfr. p. 1168), hvorunder lysblåt (perlefarve), antagelig fra o. 1750. Formentlig fjernet 1866, nu i Den gamle By (inv. nr. 227:15).

†*Stolestader* (jfr. fig. 54). I den ældst kendte stolestadebog fra 1673[107] er stolene registreret efter en nyforetagen nummerering, fra øst til vest. Der opregnes 17 lange mandsstole placeret i skibets sydside og strækkende sig ind i sideskibet, hver bestående af fire stader, undtagen fire, som på grund af arkade-pillerne kun indeholdt to pladser. Den øverste stol var unummereret og reserveret brudgomme og »uformodede fremmede«, efter 1726 desuden officerer[18]. Stolene nr. 6 og 7 var indrettet til borgmestre og rådmænd. De udsmykkedes 1673[2] med seks udskårne, stafferede vildmænd, rettedes og forsynedes med lister. Langs korets sydside fandtes ni stakkede (korte) karlestole, hver med tre stader. De fire østligste stole benyttedes af altergæster[2]. 17 lange kvindestole, hver med fire stader, var opstillet ved skibets nordside; i koret, fra altret til prædikestolen, stod ni stakkede kvindestole, hver med tre stader, mens 15 andre korte kvindestole, hver med to stader, havde deres plads langs sideskibets sydside, fra fonten til kirkedøren.

Andre †stole. Ud over de almindelige stole fandtes en række pladser indrettet til særlige formål. Til fattige opsattes 1687 sæder og skamler; samme år indrettedes nogle bænke til skolebørn. 1690 anskaffedes lås til den stol, der benyttedes af »de mænd, der går med (penge)tavlen«[2], og 1734 opslog Morten snedker syv klapper til almuen[18]. Omkring midten af århundredet modtog forskellige håndværkere betaling for klapper og bænke: Laurits snedker for den lange bænk ved dåben, Christen Olufsøn snedker for to lange bænke i gangen[18],

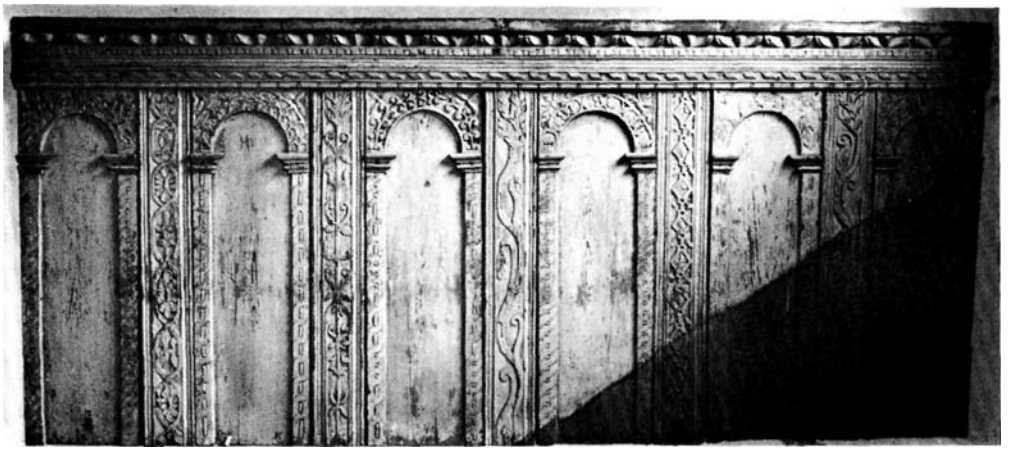

Jens-Jørgen Frimand 1978

Fig. 117. Vor Frue kirke. *Panelstykke, delvis beskåret. Nu i Den gamle By (p. 1166). — *The Church of Our Lady. Panel, partly reduced. Now in the town museum »Den gamle By«.*

Christen Mortensen snedker for to bænke på orgelværket og Johan Meyer for en bænk i koret[69].

†*Børnestole.* I forbindelse med dåben omtales en række stole, tidligst 1685: »Stolen til dem, der står med børnene i koret«. To år senere opsatte Rasmus snedker to langbænke, een ved klosterdøren og een ved fonten til de kvinder, som havde båret deres børn til offers[2]. 1758 betaltes Christen Mortensen for en stol til dåbsgæster. Den blev året efter malet svarende til de samtidigt anskaffede, lukkede stole[78]. To stole, ligeledes til dåbsbrug, indkøbtes 1784. De blev malet rødbrune og forsynet med bogstaver[5].

†*Lukkede stole.* I løbet af 1700-årene omdannedes en del af kirkens almindelige stole til lukkede stole, bekostet dels af kirken selv, dels af forskellige borgere. 1) 1725, betalt af rådmand Bernt Holmsted, nr. 17 i de lange kvinde-stole ved døren til klostergangen[18]. 2) 1725, betalt af amtsforvalter Petter Panck, nr. 17 i de lange mandsstole (jfr. nr. 5)[18]. 3) Mellem 1721 og 1751 betalt af rådmand Andreas Stæhr og Peder Pedersen Møller, nr. 15 i de små kvinde-stole[108]. 4) 1750, betalt af oberst Winding, mellem nr. 9 i de stakkede karle-stole og dåben[5]. 5) 1754, betalt af søkaptajn Nicolai Matthisen Thye, udført af snedker Christen Mortensen[109] (jfr. fig. 119) og indrettet i de lange mandsstole nr. 16 sammen med nr. 2 ovenfor, under orgelværket[108]. 1755 maledes disse to stole af K. M. Bruun med perlefarve, og seks rader forgyldte lister blev overtrukket med guldfernis; indvendig maledes den ene stol perlefarvet, den anden hvid[78]. 6) 1754, bekostet af kirken med vinduer og tilbehør, næst ved dåben[5]. 7) 1758 blev 10 lukkede stole udført af snedker Christen Mortensen på kirkens regning[78]. — Af regnskaberne ses, at i alt fald nogle af de lukkede stole må have været udstyret med panelværk, nogle med skydevinduer, og 1798 forsynedes

andre med »Spitzruder«[39]. Stolene har rimeligvis været stafferede med perlefarve og har haft forgyldte lister (jfr. Århus domkirke p. 241 og 580) i lighed med nr. 2 og 5[69]. (Jfr. også †pulpiturstole p. 1171).

1808 blev der i forbindelse med forandringer omkring altret foretaget et større reparationsarbejde ved stoleværket. Herefter blev alle kirkestolene og panelet rundt om i koret malet gule af maler Moss[39]. Denne reparation var den sidste større før restaureringen 1865—66 (jfr. p. 1075), hvorefter stolene solgtes sammen med andet inventar[83]. De nye stole, som opsattes omkring 1866 (fig. 53 og 57), var åbne bænkerader med høje gavle i nygotisk stil[110]. De afløstes 1957 af løse stole.

* *Betræk* (fig. 118) til hynde eller stoleryg, o. 1650. På et omtrent kvadratisk (ca. 47 cm) stykke mellemblåt klæde findes et broget broderi, hovedsagelig i uld[111]. Inden for en bladkrans ses en ung kvinde i gullig kjole med et spejl i den ene hånd. Omkring kransen »barokblomster«. Stykket er antagelig identisk med det, der 1903[97] blev fundet på kirkens loft mellem andet overflødigt inventar. Nu i Den gamle By (inv. nr. 61:17). En †»bænkedyne at bruge naar herskaber communicerer« var 30. jan. 1758 skænket af provst Pingel[5].

†*Skriftestole.* 1) »Magister Hendriks stol« forsynedes 1669 med en bred skammel og et sæde. Samme år forandredes skriftestolen af Jens snedker, maledes og prydedes med et forgyldt årstal. Den stafferedes atter 1673, blev 1684 flyttet og repareret og fik 1687 to »nye hoveder« (topstykker) og stafferedes af Hans maler[2]. 2) 1687 blev kapellanens stol, som var for »eng« (smal), omgjort af Rasmus snedker[2]. 3) 1751 leverede snedker Jens Tiilst kapellanen en ny stol, maler Anders Rasmussen Truust strøg den med oliefarver[78], og glarmester Jørgen Lauritsen satte vinduer i[5]. 4) 1758 blev provstens skriftestol af Christen Mortensen omgjort med nye døre, vinduer, beslag, gulv og loft samt skammel, bænke, stol og en skranke foran med dør; Jørgen Lauritsen satte ni ruder i stolen; K. M. Bruun malede den store stol gulbrun, med blå lister og indvendig perlefarve[78]. 5) 1766 forfærdigede Johan Meyer efter nøjeste akkord en ny skriftestol med smede- og glarmesterarbejde. P. L. Schode gav den samme farver som provstens[69] (nr. 4). 6) 1808 kom et overslag fra Schandorff og B. Meyer om ændring af de lukkede skriftestole til to åbne med dør på midten[39]. 1847 erklærede kirkesynet, at de to stole skulle fjernes, da de ikke benyttedes mere[76]. — Skriftestolene synes hele tiden at have stået i koret.

†*Møbler til præstens studerekammer* (jfr. p. 1072). 1669 anskaffedes et »skriveblad« (bord), af fyr, samt en stol til præstens kammer[2]. 1735 omtales en gammel, sort lænestol i hans »cantoir«[18]. Endnu 1898 nævnes en »antik« lænestol med læder[82]. 2) 1808 leverede Schandorff og B. Meyer to lænestole til præsterne[39].

†*Degnestol,* nævnt 1669 og 1687 da den blev ganske omgjort[2]. Endnu 1836 omtales degnestolen i forbindelse med en flytning til søndre side i koret[9].

Elna Lorenzen fot.

Fig. 118. Vor Frue kirke. *Betræk til hynde eller stoleryg. Nu i Den gamle By (p. 1168). — *The Church of Our Lady. Cover for cushion or chair-back. Now in the town museum »Den gamle By«.*

†*Hørerstole.* 1751 satte snedker Jens Tiilst en gesims på hørerens stol[78], og 1766 omdannede Johan Meyer en gammel skriftestol til brug for høreren[69]. 1799 foreslog man at flytte hørernes stole i koret, således at det blev muligt at holde øje med disciplene. De to hørerstole skulle placeres ved hver ende af skriftestolene. Hidtil havde hørernes stole været i korets ene side og således, at man vendte ansigterne mod kirken (dvs. skibet). Snedker Søren Schiøt udførte arbejdet med de to indelukkede stole 1800[39].

†*Pengekiste.* 1678 fik Christen smed 2. sl.dlr. 2 mk. for at »færdige« kirkens kiste, formentlig den jernbundne egekiste, som 1686-inventariet nævner til kirkens og de fattiges penge. Den stod i koret, hvor den 1690 blev opbrudt og pengene stjålet. Året efter reparerede Niels Kleinsmed og Rasmus snedker kisten. Smeden leverede (eller reparerede?) tre store taskelåse og tykt jern om kisten og en forborgen bolt med skruer for enden. I inventariet 1692 beskrives kisten med fire låse og en jernstang over låget[2]. Det nævnes 1721, at den store, beslagne kiste i koret indeholdt alle tre tavlers penge[17]. 1847 skulle kisten males[76], og på auktionen 1866 blev den solgt til smed Lundby i Rosengade for 1 rdl.[83].

†»*Halvkiste«.* 1710 købtes en malet og beslået ege »halvkiste«, hvori anbragtes

kirkens »bøger, dokumenter og obligationer« samt uanvendelige alterklæder[17]. Ifølge inventarierne 1734, 1738[18] og 1742[5] stod den hos kirkeværgen, 1846 på pulpituret ved orglet[7], 1898 atter hos værgen[82].

†*Skabe.* 1) 1688 stafferede Hans maler et skab[2], muligvis det som 1834 stod i det sydlige hjørne ved altret, og som foresloges flyttet til nordsiden. Det nævnes, at man plejede at ofre til degnen herpå[76]. 1866 solgtes et gammelt skab på auktion til snedker Mikkelsen, Garvergyde[83]. 2) 1848-inventariet omtaler et stort skab af snedker Lange[7], sandsynligvis det, man året før ønskede opsat i et hjørne af koret til messeklæder og inventar[76].

†*Pengeblokke.* 1) 1664 omtales, at man på blokken har lavet en stor »hue« over hullet til penge. 1673 satte Christen smed to tragte i blokken, og samme år blev den malet af Rasmus maler. Christen smed blev fem år senere betalt for to låse til blokken[2]. 2) 1684 opsattes en ny, jernbeslået blok inden for kirkedøren. Den indeholdt 1703 også kirkens tavlepenge[17]. 1786—87-inventariet omtaler både kirkens og de fattiges blok[8]. Til den sidstnævnte købtes 1743 to hængelåse. Den stod ved hjørnet af de lange mandsstole, under orgelværket[5].

† *Pengebækken og -bøsser.* 1) 1686-inventariet nævner et messingbækken, som man sætter på en stol. I bækkenet indsamles »almisse til dem, som har Majestæts brev« (tiggerbrev)[2]. 2) 1710 anskaffedes en blikbøsse til at indsamle penge til »Brandstød« (hjælp til brandlidte) og til andre betrængte[17]. Den anbragtes 1742 ved kirkedøren på en gammel bogstol (jfr. p. 1156)[18]. 3) 1787 fik Johan Erhardt Knutt betaling for en stor bliksparebøsse[69], som stod på geheimeråd Guldbergs stol[8]. 4—5) 1830 leverede blikkenslager Mejer to nye bøsser[8]. - 1792 omtales i alt otte bøsser[39]. På auktion 1866 solgtes et ikke nærmere angivet antal[83]. Omkring 1906 fandtes i våbenhuset tre små borde med kirkebøsser og inde i kirken to messingbøsser[82].

†*Pengetavler.* 1715 skænkede Hermand Christensen, »maler af København«, tre trætavler[17]. Ifølge inventariet 1742 havde den ene en lille sølvknap og en sølvklokke. 1759 lod provst Pingel en sølvklokke sætte på tavlerne (jfr. †kling-pung)[5]. Guldsmed Lund, Århus (Bøje p. 198) fik 1797 betaling for at anbringe en ny sølvskrue på en tavle og for at lodde bøjlen (til klokken)[39]. P. L. Schode malede 1783 en tavle sort med hvid staffering »Til Frue Kiærke«[69]. 1789—90 lavede snedker Michel Hardes to trætavler, og P. L. Schode malede dem ligesom den i 1783. Niels Hiørning forsynede 1790 de tre tavler med polerede messinglåg og hængsler; Niels Jensen kleinsmed satte ny lås på[39].

†*Klingpunge.* 1656-inventariet nævner tre fløjlspunge, som 1686 betegnes »til kirkens og fattiges penge«[2]. 1705 blev de tre klingpunge kantet med guldgaloner. 1721 var de ude af brug[17]. En fløjlspung beslagen med sølv var ifølge inventariet 1656 skænket af Laurids Hammel[2]. 1694 fandtes denne klingpung på orgelværket, og de unge karle lagde penge i den[17]. 1742 beskrives pungen

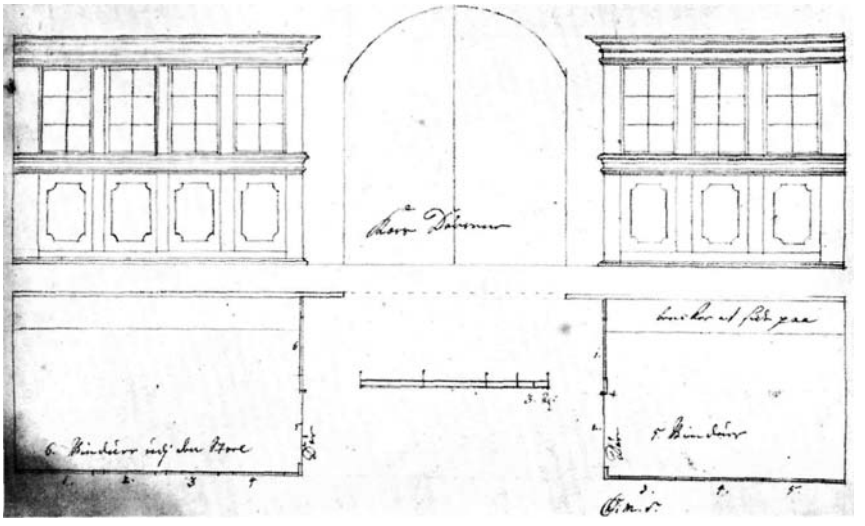

Fig. 119. Vor Frue kirke. Ikke anvendt forslag til lukkede stole på hver side af kordørene, tegnet 1754 af snedker Christen Mortensen til søkaptajn N. M. Thye, 1:75 (jfr. †lukket stol nr. 5, p. 1167). Landsarkivet i Viborg. — *Design (not used) for closed pews on each side of the entrance of choir, made 1754 by the cabinet maker Christen Mortensen, for seacaptain N. M. Thye (cf. †closed pew no. 5, p.* 1167).

som »en tavle med pung og bjælder af sølv og sølvring på enden« (af stangen)[5]. To gamle »pungtavler« solgtes 1758[78], og året efter fik provst Pingel den gamle tavlepung med sølvbjælde til gengæld for de sølvklokker, han gav til en tavle[5] (jfr. ovenfor).

Kirkens nuværende *dørfløje* stammer fra restaureringen 1957. En enkelt fløj, råt tildannet af fyrrebrædder og forsynet med 1600-tals jernlåsetøj, var tidligere placeret mellem tårnet og sakristiets tagrum, nu på loftet over klostergangen. †*Dørfløje* er hyppigt omtalt i kirkens regnskaber, jævnligt i forbindelse med anskaffelse af nye låse og beslag eller ved bemalinger (jfr. p. 1081 og fig. 120).

†*Pulpiturstole* (jfr. fig. 54). 1) Stiftsbefalingsmandens eller generalens stol[112]. 1661 nævnes, at lensmanden på Havreballegård havde eget stolestade i kirken, og således også hans folk[113]. Stolen fornyedes 1762 og kom nu til at bestå af otte fag med skydevinduer over blåmarmorerede fyldinger på rødmarmorerede postamenter; listerne om vinduer og fyldinger var forgyldte. Det øvrige var ligesom opgangen malet med hvid perlefarve[69]. I forbindelse med orglets omplacering 1730 (jfr. p. 1173) flyttedes stolen til orglets tidligere plads over døren til klostergangen i skibets nordvestre hjørne[18]. 2) Rådmand Müllers stol, opført 1752 efter tegning af snedker Christen Mortensen[109]. Året efter fik Müller tilladelse til at hugge hul i muren til en udvendig opgang[5], da den indvendige optog et helt stolestades plads[94]. Denne udvendige opgang ses på Visbys akvarel fra Frue kirkegård (fig.. 4). Stolen blev 1752 malet ud- og indvendig med

Fig. 120. Vor Frue kirke. Tegningen påskrevet: »En Dør paa Frue Kirke i Aarhuus. Muren rød med grønt. Døren af Egetræ«. Martin Rørbyes skitsebog 1830. Den kgl. Kobberstiksamling (p. 1081, 1171). - *The Church of Our Lady. Sketch of a door presumably in the north wall of the nave 1830.*

perlefarve af K. M. Bruun. Anbragt over de små kvindestole nr. 8—10 (jfr. p. 1166)[78]. 3) Borgmester Gertsens stol, udført 1752 af snedker Christen Mortensen efter egen tegning[78]. Fornyet af samme snedker ti år senere og opsat med »sin trappe, vinduer og smedebeslag« for 70 rdl.[69]. I søndre sideskibs nordre hjørne, hvorfra natmandens kones stol samt den første af de korte kvindestole 1752 blev fjernet for at give plads[94]. 4) Grevens stol, nævnt 1758 som grev Danneskjold-Samsøs »dend nye luckte stoel«[69]. Den maledes året efter af K. M. Bruun »med opgang, bænke og alt med de foregivne farver« og forgyldte lister med metalguld overstrøget med guldfernis[78]. På den vestligste pille over for stiftamtmandens stol[108]. 5) Dr. Homuths stol blev 1758 udlejet ved en auktion. Over de korte kvindestole(?) nr. 6[108]. 6) Stiftamtmand Oluf Borch de Schoubos enkes og datters stol[108]. 1764 modtog Christen Mortensen snedker betaling for en stol til stiftamtmandinden[5], og samme år malede K. M. Bruun såvel stol som »lenderet« om trappen med perlefarve og forgyldte de seks rader lister omkring hele stolen samt de to omkring panelfyldingerne. 1781—82 slog J. F. Colvitz' folk hul i muren til en udvendig opgang. Snedker Johan Meyer forfærdigede en egekarm, en yderdør af fyr, samt en femtrins trappe med halvtag

hertil[69]. Over de »stakkede« karlestole, hvoraf nr. 5 udgjorde opgangen, og nr. 6 var beregnet til tjenerne[5]. — Ved restaureringen 1865—66 blev disse pulpitur-stole nedtaget og solgt. Auktionsprotokollen[83] nævner således mindst to pulpiturstole, fire trapper og adskillige små døre.

Orgel, bygget 1962 af Troels Krohn, Frederiksborg Orgelbyggeri; 36 stemmer, fordelt på hovedværk, rygpositiv, brystværk og pedal. Façaden, i ubehandlet eg (jfr. fig. 51), tegnet af arkitekt Aksel Skov i samarbejde med Troels Krohn.

†*Orgelværker.* 1) 1657 nævnes et orgel[114], der muligvis er identisk med det instrument, som 1665 repareredes af Mielkor »Argelbøger«[2], 1670 forsynedes med nye tangenter og enkelte nye piber af Peter Karstensen, Viborg[115], og 1730 indgik som en væsentlig bestanddel i kirkens nye instrument. Af en kontrakt 1728[116] fremgår, at det gamle orgel har haft hovedværk, brystværk og pedal med tilsammen 16 stemmer[117]. Ifølge regnskaberne[18] blev det båret af to egepiller og var smykket med 65 små, drejede »ziratpiller«, alt genanvendt ved det nye orgel, nr. 2. På nordvæggen i skibets vestre fag.

2) 1730, samme år som domkirken fik nyt orgel, leverede Lambert Daniel Kastens et 19 stemmers instrument til Vor Frue kirke, hovedsagelig bestående af genanvendte dele fra de to kirkers ældre værker (jfr. Århus domkirke, p. 581f.):

Hovedværk	*Brystværk*	*Pedalværk*
Principal 8'	Fløjte 4'	Subbas 16'
Gedakt 8'	Oktav *2'*	Gedakt 8'
Principal 4'	Sedecima 1'	Oktav 4'
Gedakt 4'	Sesquialtera II	Dulcian 16'
Nasat $2^2/_3$'		Trompet 8'
Oktav 2'		Cornet 2' [118]
Oktav 1		
Scharff IV		
Trompet 8'		

Hertil kom en ekstra stemme, indsat ud over kontrakten[119]. To vigtige stemmer, der savnes i denne disposition, en Mixtur i hovedværket og en Gedakt 8' i brystværket, indsattes tilsyneladende først ved den istandsættelse og ombygning, der udførtes 1764 af Amdi Worm[120], som allerede 1751 havde repareret orglet[78]. 1796—97[39] og 1807[64] gennemgik det atter istandsættelsesarbejder ved henholdsvis Peerstrop og C. Worm[121]. Selvom orglet allerede 1850 var så udslidt, at man ønskede at anskaffe et nyt, nøjedes man dog med at lade orgelbygger Demant foretage en nødtørftig reparation 1856[9].

I den *†orgelfaçade* og det *†pulpitur,* der 1730 flyttedes til kirkens vestende og opstilledes på et ældre †pulpitur her, indgik materiale fra det ældre orgel, nr. 1. Ombygningens snedkerarbejde udførtes af Søren Jensen Sandmand, der bl.a. drejede to »kloder« til orglets brystværk[18]. Et par basunblæsende, kvindelige

englefigurer (fig. 121), nu på loftet, er formodentlig skåret til orglet 1730. Det er to ens, 74 cm høje figurer af eg, fuldt udarbejdet på alle sider. Sparsom forgyldning ses på hoveddiademet, kappens inderside samt på basunerne (det ene sæt mangler nu). På nyere konsol.

1762 udvidedes orgelpulpituret 1 á 2 alen[5], og trappen forsynedes med dør og lukke af snedker Christen Mortensen[69], alt anstrøget med perlefarve af K. M. Bruun, der 1751 havde »udziret« hele orglet[78]. I forbindelse med reparationen 1797 flyttede snedker S. Schodt brystværket længere ud og lavede det tilhørende gulv[39] (jfr. p. 1072).

3) 1866, samtidig med kirkens restaurering (jfr. p. 1075), byggede Demant et nyt orgel med 14 stemmer, to manualer og pedal[122]. †Façade og †pulpitur udført efter tegning af V. Th. Walther. Ved en ombygning 1908 udvidede Emil Nielsen stemmetallet til 20 og gjorde aktionen pneumatisk[123]. 1921 indsatte A. C. Zachariassen yderligere fire stemmer[124], og 1936 øgede Th. Frobenius & Co. stemmetallet til 35, ligesom der ved denne lejlighed installeredes nyt spillebord med tre manualer og pedal[125]. 1908 flyttedes instrumentet fra †pulpituret i sideskibets vestligste fag over våbenhusets indskudte loft (jfr. p. 1078)[126] til hovedskibets vestpulpitur, hvor det blev opstillet i to huse nord og syd for vest-vinduet; det 1936 tilbyggede manual anbragtes forsænket i gulvet foran vinduet.

Salmenummertavler, moderne, med løse messingtal. *†Salmenummertavler.* 1688 blev fem skiffersten indhægtet i træbrætterne, da man ikke kunne læse det skrevne på de forrige. Rasmus snedker indhuggede stenene, og Jens maler påsatte bogstaverne[2]. 1745 blev seks tavler malet af Jens Hansen[78]. 1815 måtte maler Bøgh sortmale syv plader på begge sider[39]. 1823 leverede snedkermester Schiøt fire tavler. Inventariet samme år opregner fem nymalede tavler med løse numre[8]. Efter restaureringen i 1860'erne var tavlerne nygotiske med løse numre (fig. 53).

Mindetavler. 1) (Fig. 122), 1619. »Løffwerdags (Ewigewarindis) Afftensangs predikens[127] Fvndatz Bekosted aff Søffren lensen anno 1619. — Gud till ære, haffuer Søffren lensen Frost radmand i aarhus och hans kiere høstru Mette Lauritzdaatter aar 1619, stifftett den almindelig afftensangs predicken, vdi denne kierke, evig at holdis, vnder den pen och straff som Fvndatzen inlagt i raadhusit och Capittelit her vdi aarhus om formelder, huortil der(!) goduiligen haffuer giffuit 200 gamle daler, som raadit aarligen paaske afften skal sette paa rente til den prestis beløning(!) same prediken skal betiene«. Ifølge fundatsen[128] af 27. marts 1619 skulle der holdes en kort skrifteprædiken til undervisning for confitenterne hver lørdag eftermiddag mellem kl. 1 og 2.

Sort kalkstenstavle, 108 × 63 cm, hvis indskrift står med fordybet, forgyldt fraktur og enkelte versaler. Herunder ægteparrets konturhugne skjolde med

L.L.1962

Fig. 121. Vor Frue kirke. Basunblæsende englefigur, formodentlig fra orgelfaçaden 1730 (p. 1174). — *The Church of Our Lady. Figure of trumpet-blowing angel, supposedly from the organ front 1730.*

gyldne mærker og versaler, Søren Jensen Frosts med bomærke flankeret af hans initialer »SIF« samt øverst »ANGW«, der muligvis angiver en forkortelse af en religiøs sentens ligesom de sammenskrevne bogstaver »CLCHW« på hustruens skjold, mellem Jesumonogram og hendes initialer »MLD«, for Mette Laurits-datter (jfr. samme bogstaver på ægteparrets epitaf, nr. 1).

O. 1656[129] var tavlens plads, ligesom formodentlig oprindelig, på væggen ved prædikestolen, samme sted som den af ægteparret skænkede lysearm, nr. 1. Herfra lod kirkeværgen, Anders Lauritzen, den imidlertid fjerne 1669 og erstatte af en anden tavle, men dømtes til at retablere den førstnævnte, hvilket skete snart efter[130]. Nu på sakristiets sydvæg, øst for døren.

2) 1619, med indskrift vedrørende legat til indstiftelse af aftensang ved lørdagens skriftepræken[127]. »Anno 1619. Gud til ære haffuer Henrich Schultt borger her vdi aarhus stifftett denne almindelig afftensang her vdi dene kierke, evig att holdis effter Fundatzens liudelse, inlagt vdi raadhusitt och Capittelit her vdi aarhus, huortil hand goduilligen haffer giffuet 50 gamle daler, som raadit aarligen paaske afften skall sette paa rente till den personis beløning vdi skolen

som same afftensangs sang skal betiene«. Ifølge fundatsen af 27. marts 1619[131] skulle renterne af bundtmager Henrich Schultts legatstiftelse gå til den hører eller sognedegn, der skulle forestå sangen før og efter den samtidigt indstiftede skrifteprædiken[132] (jfr. mindetavle nr. 1).

Sort kalkstenstavle, 65 × 62 cm, med indskrift svarende til nr. 1 og antagelig udført af samme stenhugger. Nederst Henrich Schultts bomærkeskjold med hans initialer »HS«. O. 1656, ligesom formodentlig oprindelig, på væggen ved prædikestolen ved siden af tavle nr. 1. Nu på østsiden af vestre pille mellem hovedskib og sideskib.

3) (Fig. 123), 1673, legatstiftelse til kirkens bygning i forbindelse med er hvervelse af lejersted (gravsted). »Gud til ærre andre til got exempel, haffuer Peder Tomæsøn pors, for vden Leyersteden betaidt, giffuet til Kierckens Bygning it halff hundre slette Dlr., paa det Hans beene Wberørt I graffuen maatte Huille: Anno 1673.« Under en streg tværs over stenen en enslydende indskrift (kun få variationer med hensyn til bogstavering) for <»Niels mickelsøn tysk oc maren Iensdaatter«, der har givet »60 slette dlr., paa det dieres beene. . . : Anno 1697«>. Ifølge regnskabet 1673[2] lod Niels Tysk en sten, antagelig den her omtalte, indsætte i muren over sin begravelse (jfr. †gravsten nr. 38).

Kalkstenstavle, 97 × 56 cm, med profileret ramme prydet af slyngbånd omkring det forsænkede skriftfelt. Indskrift med forgyldt fraktur på sort bund, rammen grå med rødmalet slyngbånd. På sakristiets sydvæg, vest for døren.

4) 1685, med indskrift vedrørende opsætning af korbuekrucifiks nr. 1 (p. 1159) og †præstekammer (p. 1166), ifølge regnskaberne[2] skænket af Niels Lauridtsen og hustru. »AΩ. Woris oc ald Werdens Frelsere Den Kaarsfæste Christo Iesu Till Gudelig oc Christelig errindring hafuer en Medchristen her i Sognet, Ladet bekoste dette Crucifix, som her offver Chorsdørren er opsatt, saa oc det Lidet Cammer her ved Prædichestolen Till Prædikanternis tienniste. hannem Med hustru oc Børn af(!) maae vorde med Naade, Lyche, Salighed Aff Iesu Welsigned, Maa ynske huer den som dette seer oc Læser oc sige: Amen!«.

Den rektangulære trætavle, 110 × 82 cm, der med sin brede ramme og udskårne englehoved foroven nøje svarer til en tavle fra 1677 i domkirken (nr. 3, p. 595 og fig. 356), er sandsynligvis skåret af krucifiksets mester, Rasmus Christensøn billedhugger. Også englehovedets staffering, de gyldne bølgelister, rammens hjørneudsmykning med bladværk imiterende metalbeslag og fraktur-indskriften, alt på sort bund, er overensstemmende med domkirkens tavle og rimeligvis udført af Hans maler (jfr. korbuekrucifiks). Tidligere ophængt i en af klosterfløjene, nu på sakristiets østvæg.

Maleri, o. 1800, Kristus helbreder den blodsottige kvinde (Matt. 9,20—22). Det er udført i olie på træ, 72 x 104 cm, inden for en glat, brun træramme. Kristus ses omgivet af sine disciple, og foran ham knæler den bedende kvinde;

L.L.1972

Fig. 122—123. Vor Frue kirke. Mindetavler. 122. Nr. 1,1619, for lørdag aftensangs prædiken, bekostet af rådmand Søren Jensen Frost og hustru (p. 1174). 123. Nr. 3, 1673 og 1697, for legatstiftelse ved erhvervelse af lejersted, for Peder Tomsen Pors og Niels Mikkelsen Tysk og hustru (p. 1176). — *The Church of Our Lady. Memorial tablets.* 122. *No. 1, 1619, for Saturday evensong sermon, donated by Councillor Søren Jensen Frost and his wife.* 123. *No. 3, 1673 and 1697, for foundation of a trust on the acquisition of a burial place for Peder Tomsen Pors and Niels Mikkelsen Tysk and his wife.*

i forgrunden en lille hund, antagelig symbol for hendes fasthed i troen. I baggrunden et bjerglandskab med borg og by. En del afskallet i nedre højre hjørne. Maleriet hang tidligere inden for kirkens søndre indgang, nu anbragt på loftet over klostergangen.

Lysekroner. 1) (Fig. 124). 1400'rnes sidste halvdel. Ifølge regnskabet 1657[2] »salig Niels Elbecks[133] lille krone med 12 lys«. De 2 × 6 lysearme er formet som bladranker, hvorfra der vokser korsformede treblade. Lyseskålene har gennembrudte, nedadvendte »kroner«, lysepiberne er høje, sekskantede, med gennembrydninger. Stammens tabernakelagtige midtled, bestående af seks fialer bærende et gotisk tag, rummer en støbt figur af S. Jørgen i færd med at dræbe dragen (fig. 125). Stammens sekssidede underbaldakin har profilerede

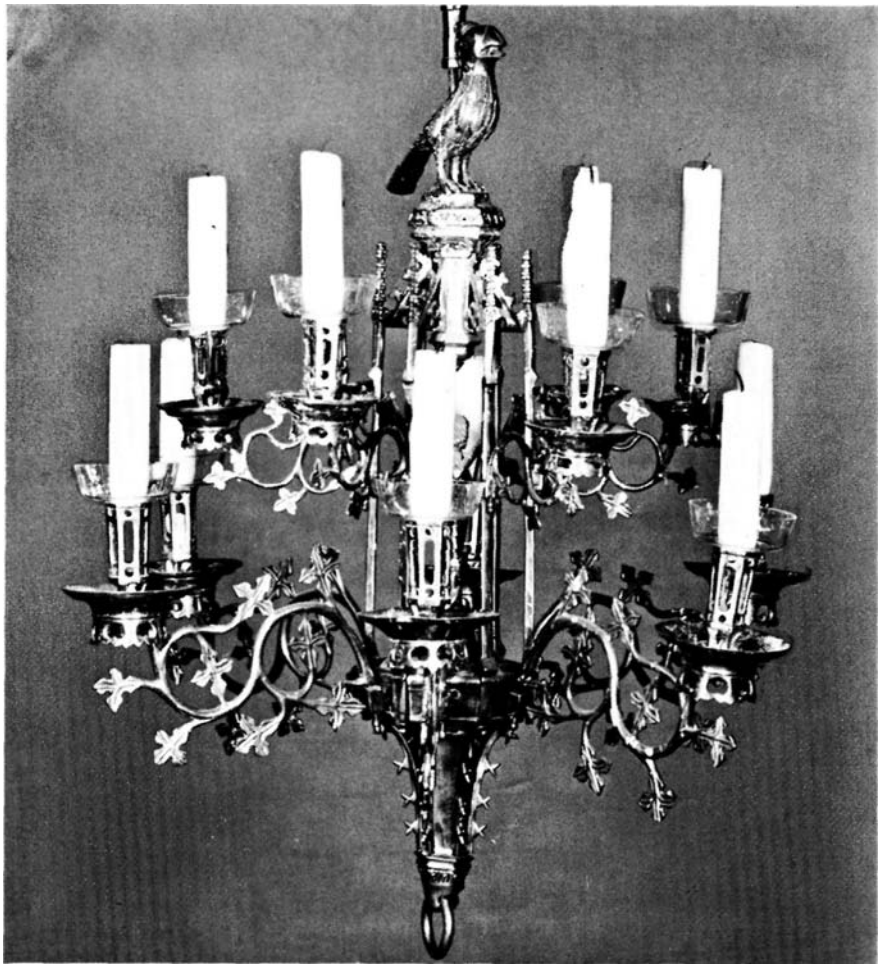

L.L. 1972

Fig. 124. Vor Frue kirke. Lysekrone nr. 1, fra 1400'rnes sidste halvdel (p. 1177). — *The Church of Our Lady). Chandelier no. 1, from the later half of the 1400's.*

hjørnelister med fremspringende krydsornamenter samt nederst et lille løve-hoved med ring i gabet. Kronen er ophængt i en ringbøjle fastgjort i topfiguren, en helligåndsdue (fig. 126), hvis vinger og glorieskive er forsvundne[134]. En beslægtet krone findes i Waase kirke i Mecklenburg[135], derimod synes ingen danske paralleller at forekomme. Dele af kronen er fornyet eller repareret[136], især lysearme, skåle og piber samt måske S. Jørgen-figuren, på hvis ryg er indridset: »A J 1924«. Kronen omtales første gang i inventariet 1656[2], hvor det tillige bemærkes, at kirken gav lys hvert år. 1686[2] og atter 1721[17] nævnes, at den lille krone hang i den smalle gang ved dåben, 1898[82] var dens plads i sakristiet, nu østligt i skibet.

2) (Fig. 130). O. 1630, ifølge indskrift skænket 1638 af borgmester Hans Pe-

dersen og hustru, Kiersten Lavridsdatter (Bording). Den store krone har 2×8 volutlysearme med et lille akantusblad på midten samt flade, tallerkenformede dråbeskåle med piber formet som kuglevaser. Den rigtprofilerede stamme er ophængt i en ring, holdt af en oprakt hånd. Kronen har haft tre sæt prydarme, hvoraf det øverste, der sad mellem de øvre lysearme, er forsvundet; bevaret er det nederste sæt, placeret mellem de nedre lysearme og bestående af en række små, vandret udgående volutarme med prydspir, samt det midterste: otte større, knoppede med små volutblade (jfr. nr. 5). Hængekuglen bærer giverindskriften, hvis versaler er graveret på trambuleret baggrund mellem linier: »Efter Christi fødsell aar 1638 er denne kronne gifven til Wor Frwe kierke i Aarhvs af Hans Pedersen oc hans kierre hvstrwe Kiersten Lawersdater«. Omkring indskriften en graveret bladkrans holdt af svævende engle. Den indeslutter tillige to våbner, som foroven sammenhæftes af korslagte knogler og et kranium med aks fra øjen- og næsehuller. Det heraldisk højre skjold bærer havfrue med todelt hale, det venstre et slangeomvundet træ (jfr. givernes epitaf nr. 3). 1721 nævnes[17], at en lysearm har manglet i flere år. Flere prydarme, skåle og piber er fornyet. Allerede 1656-inventariet[2] oplyser, at kirken giver lys til kronen hver jul. 1686 hang kronen ved prædikestolen[2], nu i søndre sideskibs østfag.

3) (Fig. 131). O. 1625—50, ifølge indskrift skænket 1736[109] af »salig Raad-mand Oluf Sørensens enke, Dorethe Johansdatter [sønnedatter af Arent Alt-holdt, jfr. lysearm nr. 2] og Deres Børn«. Den udførlige giverindskrift (graveret kursiv og store skønskriftsbogstaver) står på begge sider af topskjoldet (fig. 128), som holdes af to englebørn, der har mistet de palmegrene, de tidligere holdt i den ene hånd. Indskriften beretter desuden, at kronen »er til 16 Lys, og den gandske Crone med Zierater, naar den adskilles, bestaar af 106 Stöker, Smaae og store Som weyer 11 lispund og 6 pund«. Samtidig med kronen er givet »Eet Gaards Aufling paa Aarhuus Mark, kaldet: Knud Kieldsens til Byesvends Eje Paa Broberg, dets Afgift Aarlig skal andvendes: 1. Til Lysene til denne Crone som andtendes i Kirken de sædvanlige tider. 2. Lyse Cronen og Epitaphiumet at Reenholde. 3. Deres Begravelse Sted Forsvarlig udi stand at holde, med videre, alt efter Fundatzen[137], der er indleveret til Aarhuus Raad-stue. Ævig At Holdes« (jfr. epitaf og †begravelse nr. 15).

Kronens stamme har et stort, vaseformet led mellem flade kugleled ledsaget af indknebne; den glatte hængekugle har støbt akantusbladbort over drueklase. De 2×8 lysearme er i øvre række udsmykket med et lille akantusblad som midtled (jfr. nr. 5), i nedre række med delfiner, som gaber over den ydre del af volutarmen. Delfinen bærer et slankt pyramideprydspir. Dråbeskåle og piber svarer til nr. 2. De tre sæt prydarme er forskellige: øverst små, vandret udgående -formede, de midterste med ægformede prydspir, de nederste, større, har samme form og er knoppede som på krone nr. 3 i domkirken (p. 604). 1748

L.L. 1972

Fig. 125—126. Vor Frue kirke. Detaljer af lysekrone nr. 1 (jfr. fig. 124). S. Jørgen og dragen. — Topfiguren: Helligåndsdue (p. 1177 f.). *The Church of Our Lady. Details of chandelier no. 1 (cf. fig. 124). St. George and the Dragon. Figure at the top: the dove representing the Holy Spirit.*

hang kronen ved prædikestolen[5], formentlig over givernes begravelse, nu i søndre sideskibs vestfag.

4) (Fig. 132). Skænket 1643 og formentlig udført kort før. Indskriften omtaler ikke giverne, der ifølge inventarierne 1656 og 1692[2] må være borgmester og hospitalsforstander Christen Jensen og hustru, Anna Sørensdatter Dyster. Ifølge fundatsen[138] havde de tillige givet 50 sl. dl. til lysenes fornyelse og vedligeholdelse af deres lejersted.

Kronen svarer på flere punkter til nr. 3, de 2 × 8 lysearme har således samme delfinformede midtled, den nedre rækkes forsynet med en lille konsol på delfinernes oprullede hale, formentlig til spir som ovennævnte. De tre sæt pryd-arme er dog anderledes: de øvre, knoppede bærer lille, fladtrykt kugleled, de nedre, større er blot knoppede. De otte midterste prydarme er formet som vingede havfruehermer, ganske svarende til domkirkens krone nr. 3 (p. 604)[139]. Topfiguren er en kronet, flakt ørn ophængt i nyere hånd. Hængekuglen bærer en versalindskrift på prikket baggrund, mellem dobbelte linier: »An Gottes Segen ist Alles gelegen. 1643«. Under en støbt bladkrans hænger et dobbelt løvehoved med delfmring i gabet (fig. 129). — Inventariet 1657 oplyser, at kro-

L.L.1972

Fig. 127—129. Vor Frue kirke. Detaljer af lysearm og -kroner. Fra lysearm nr. 2, skænket 1639. Fra krone nr. 3 og krone nr. 4 (p. 1183, 1179 f.). — *The Church of Our Lady. Details of candle-bracket and chandeliers. From candle-bracket no. 2, donated 1639. From chandelier no. 3. From chandelier no. 4.*

nen da hang over givernes lejersted, 1686 og fortsat »ved dåben«[2], nu i korets vestre fag.

5) Skænket 1648 og formentlig udført få år før. Indskriften røber ikke giverne, der imidlertid ifølge inventariet 1657[2] var en række velagtbare, unge karle ved navn Simon Kok, Søren Christoffersen, Peder Gius, sal. Hans »aarremester« (orgelmester), sal. Markus Pedersen, Anders Pryds, sal. Jens Kahr, sal. Jochum Jungelein og sal. Jens Jacobsen[140]. Navnene fandtes på en †messingplade[141], måske det oprindelige topskjold. Kronen, der har træk fælles med domkirkens krone nr. 5 (p. 605) og den herværende nr. 2, således de 2 × 8 lysearme med tilbehør, har to sæt prydarme ganske svarende til krone nr. 3, men kan være efterligning af disse. Til fornyelserne hører måske også et par lysearme samt topfiguren, en flakt, kronet ørn, midtdelt af ophængningsarmen. Den store hængekugle har samme form og graveret versalindskrift som den nævnte krone i domkirken: »A(nn)o 1648 si devs pronobis, qvis contra nos« (hvis Gud er for os, hvem [kan da være] mod os). — Inventariet 1656[2] oplyser, at salig Peder Winters hustru endnu hver jul gav lys til kronen. 1692[2] og 1750[5] var dens plads ved orgelværket, nu østligt i koret.

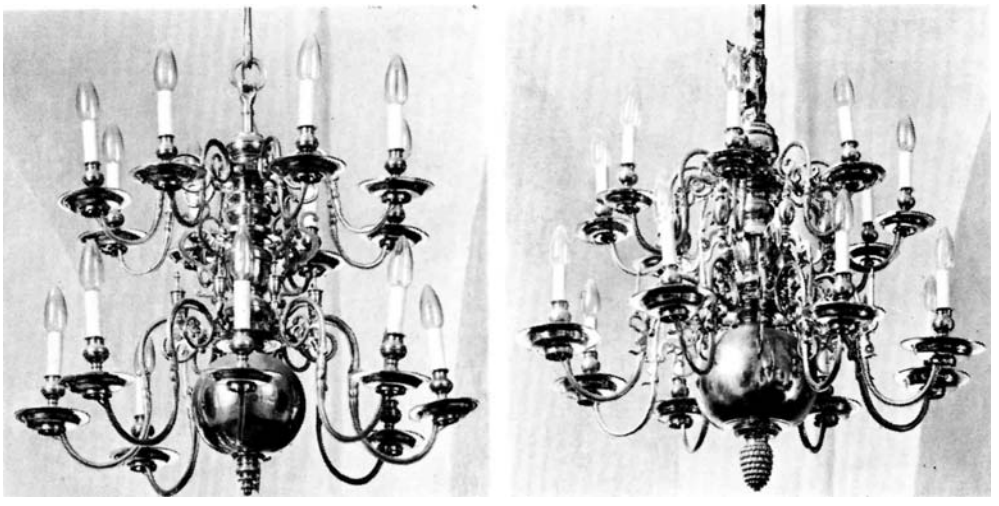

L.L.1972

Fig. 130—131. Vor Frue kirke. Lysekroner. 130. Nr. 2, skænket 1638 al borgmester Hans Pedersen og hustru (p. 1178). 131. Nr. 3, fra 1625—50, skænket 1736 al rådmand Oluf Sørensens enke og børn (p. 1179). — *The Church of Our Lady. Chandeliers. No. 2, donated 1638 by the Mayor Hans Pedersen and his wife. No. 3, from 1625—50, donated 1736 by Councillor Oluf Sørensen's widow and children.*

6) (Fig. 133). 1600'rnes sidste fjerdedel, ifølge regnskaberne[2] sandsynligvis skænket kort før 1685 (sammen med urskive) af rådmand Jens Christensen Basballe og hustru, Anne Christensdatter Friis (jfr. epitaf 1725); de og arvingerne lovede at forsyne kronen med vokslys.

Fra skiverne mellem stammens tre fladtrykte kugleled udgår de 2 × 8 smågrenede lysearme. Kronen har bevaret to sæt prydarme, hvoraf flere fornyet, dels otte S-svungne, knoppede, der udgår fra midtskiven, dels otte dobbelte refleksblomster, placeret mellem de nedre lysearme. Ophængning og topfigur som nr. 5 (vingerne fornyet?), den fladtrykte hængekugle uden indskrift. 1685[2] og 1748[5] omtalt som hængende i koret, nu i sideskibets midtfag.

†Håndlygte. 1710 nævnes en gammel lygte[17], der 1735 opbevaredes bag altret[18].

Lysearme. 1) (Fig. 134), til to lys, skænket 1637 af Søren Jensen Frost og hustru, Mette Lauridsdatter (jfr. epitaf nr. 1). Den enkeltsvungne arm prydes af graverede spidsblade omkring midtleddet og på det nedre slyng, der ender i solsikke ligesom de to tværarme. Forsidens støbte skjold med givernes initialer: »S. I. F.«, »M. L. D.« over »1637«, er ved et nyere fastgørelsesled fæstnet til tværarmene, der tillige med det centrale pyramidespir formodentlig er fornyet i 1700'rne. Lysearmen holdes, formidlet af et lille drejeled, af en diminutiv hånd, der udgår af munden på vægpladens fintgraverede englehoved (fig. 136). 1657[2] omtalt ved prædikestolen, antagelig den oprindelige plads (jfr. mindetavle nr. 1), nu på korets sydvæg.

L.L. 1972

Fig. 132—133. Vor Frue kirke. Lysekroner. 132. Nr. 4, skænket 1643 af borgmester og hospitalsforstander Christen Jensen og hustru (p. 1180). 133. Nr. 6, skænket kort før 1685 af rådmand Jens Christensen Basballe og hustru (p. 1182). — *The Church of Our Lady. Chandeliers.* 132. *No. 4, donated 1643 by Christen Jensen, the Mayor and superintendent of the hospital, and his wife.* 133. *No. 6, donated shortly before 1685 by Councillor Jens Christensen Basballe and his wife.*

2) (Fig. 135), til to lys, ifølge indskrift skænket af »Arendt Altholdt [og] Alheid Hansdaater 1639«[142] (jfr. gravsten nr. 10). Volutarmen har i de to slyng en fremstilling af Bebudelsen, mens de enkeltsvungne tværarme blot er smykket med graverede akantusblade; dråbeskålene er flade, tallerkenformede, med slanke urner som lysepiber. Den støbte midtfigur er en landsknægt med hellebard[143] (fig. 127). Herunder det støbte kartoucheskjold med givernes graverede versalindskrift og sammenskrevne initialer: »AH«. Lysearmen er ved en tap fastholdt af en hånd, der ligesom på lysearm nr. 1 udgår fra en mund, her imidlertid fra et »treansigt« (set både en face og i profil) (fig. 137), muligvis et symbol for Treenigheden[144]. — I inventariet 1657[2] omtales, at givernes børn endnu skænker lys til stagen hver jul. 1686[2] og 1721[17] nævnes stagen »ved klosterdøren«, 1748[5] under stiftamtmandens stol, dvs. på nordvæggen i skibets vestligste fag; nu på korets nordvæg.

†*Kirkeskib,* ifølge inventariet 1686[2] foræret af tvende unge karle. Det hang da ved kirkedøren, men 1752[5] over fruentimmerstolene mellem de to piller (i sideskibet), indtil det 1768 under en søndagshøjmesse faldt ned med »sin mandur« (montering) og gik i stykker[5]. Derefter opsat på hvælvingen over klostergangen i materialhuset, hvor det endnu fandtes 1786[8].

**Ligbåre* (fig. 138). O. 1740, i hovedsagen af fyr, selve båren 64 cm høj, 236 cm lang og 93 cm bred; bærestængerne afsavet. Udskæringer i provinsiel rengence, bladværk på sider og ben, der på de udvendige sider har stående evan-

L. L. 1969

Fig. 134. Vor Frue kirke. Lysearm nr. 1, skænket 1637 af rådmand Søren Jensen Frost og hustru (p. 1182). — *The Church of Our Lady. Candle-bracket no. 1, donated 1637 by Councillor Søren Jensen Frost and his wife.*

gelistfigurer med de respektive tegn; nu er kun Mattæus og Markus bevaret; Johannesfiguren ses endnu på fotografi fra 1878. Begge kortender har kronet ovalfelt med Christian VI.s reliefskårne spejlmonogram omgivet af akantusløv holdt af to englebørn. Sortmalet, bårens øvre regencebånd skiftevis med rødt og grønt, bladværket grønt og sort, figurerne hvide. Nu i Den gamle By (inv. nr. 365).

†Ligbårer. 1686 stod tre ligbårer i klostergangen[2]. 1710 nævnes[17], at de tilhørte kirken, mens fire andre ejedes af købmandslavet. 1735 bar tre indskriften: »Kiøbmandslaug Anno 1676«[18].

†Jordpåkastelsesspader. 1) 1742 nævnes en liden jernskuffe, som bruges til jordpåkastelse[5]. Den er muligvis identisk med den spade, der var skænket af borgmester Morten Andreas Gertsen (1749—69), og som i inventariet 1755[5] beskrives forsynet med en rund, langagtig sølvknap (af vægt 5 lod 2 kvint)[39], hvorpå var udstukket »Aarhuus Frue Kircke«. Opbevaredes endnu 1866 hos sognepræsten[7]. 2) 1786-inventariet[8] opregner en anden jernspade, som udgik 1848[7].

Tårnur, 1962, ifølge angivelse på værket leveret af Ørnholms Eftf. Henry

L.L. 1969

Fig. 135. Vor Frue kirke. Lysearm nr. 2, skænket 1639 af handelsmand Arent Altholdt og hustru Alhed Hansdatter (p. 1183). — *The Church of Our Lady. Candle-bracket no. 2, donated 1639 by the merchant Arent Altholdt and his wife.*

K. Nielsen, Løkken. Gangværk med timeslagværk; Grahamsgang med remon-toir; elektrisk optrækning. På tårnets nordside opsattes samtidig med værket en ny, kvadratisk *urskive,* dateret med tal i de fire hjørner. Den er en kopi af sydsidens, fra 1908, som hidtil havde været den eneste; materialet er kobber, romertal og visere forgyldte.

† *Tårnure.* 1) Tidligst omtalt 1656. 1664 oplyses, at »det store slaaværk« har plads ved mester Hendriks »Studier Cammer«, og 1687 nævnes »Læs Cammeret ved Seyerwerchet«[2]. I 1694 omtales et stort sejerværk under tårnet[17] (jfr. p. 1072). Værket havde både kvartér- og timeslagværk og angav tiden dels på de store klokker i tårnet, dels på to små †klokker inde i koret. 1692 blev det »fast ganske af nyt omgjort« af Jens Pedersen urmester[2], ligesom det fik lodder af jern (jernambolte) i stedet for de gamle af sten[17].

Uret vedligeholdtes i begyndelsen af 1700'rne af Laurids Madsen urmager[17]; 1731 af Johan Darmstad[18], mens den store ombygning, der gjorde værket til et pendulur, blev foretaget 1742 af Jacob Chr. Darmstad. Uret havde tidligere »en U Raa og kand dermed aldrig gaa stadig«[78]. Større reparationer udførtes 1767 og 1772 af Anders Rasmussen Weng, 1778 af Johan Jürgen Caspeller[69],

L.L.1969

Fig. 136. Vor Frue kirke. Vægplade til lysearm nr. 1, skænket 1637 (jfr. fig. 134) (p. 1182). *The Church of Our Lady. Wall-plate for candle-bracket no. 1, donated 1637 (cf. fig. 134).*

1817 af L. Caspeller[39] og 1823 af urmager Jensen[64]. 1856 betegnes værket som så ringe, at det ikke kan bruges eller repareres[145] og solgtes herefter ved auktionen 1866[83]. 1854 var der anbragt to riste til ildgryder ved urværket »for at meddele samme den nødvendige varme til at fortsætte sine bevægelser«[9].

2) 1859, fremstillet af den københavnske tårnurmager H. Kyhl[9], et fremragende værk med den karakteristiske halvt hvilende gang; kun aksler og hjul er endnu i behold (på loftet).

Af †*urskiver* på tårnet blev den tidligst kendte »nedskudt af Svenskens Skibe«. En ny (af sten?) opsattes 1666. 1685 siges rådmand Jens Christensen Basballe og hustru Anne Friis »nylig« at have givet »en Solskive el. Viissere« på tårnet[2]. Den fornyedes 1717 (i træ) af Laurids Jensen snedker og maledes af Hans Lauridtsen[17] og 1759 af Chr. Mortensen, mens Anders Rasmussen Truust malede den[78]; Anders Weng leverede viseren[5]. Siden fornyet 1794 (ved Søren Schiødt), malet af P. Schode[39], 1817(?)[146], 1823[147] og 1850[9].

†*Solur.* 1756 betaltes K. M. Bruun for at have malet en »Solskive« og forgyldt alle tallene og stregerne[78]. Da tårnurets skive blev fornyet 1759, er der muligvis tale om skiven til det solur, der omtales p. 1084.

Klokker. 1) 1881. Omstøbt af jernstøber S. Frich, Århus. På kappen med

L.L. 1969

Fig. 137. Vor Frue kirke. Vægplade til lysearm nr. 2, skænket 1639 (jfr. fig. 135) (p. 1183). — *The Church of Our Lady. Wall-plate for candle-bracket no. 2, donated 1639 (cf. fig. 135).*

reliefversaler: »Omstøbt 1881«. Højde 56 cm, tvm. 71 cm. I spirets lanterne. 2) 1908. Indskrifter i relief versaler: »Hør op at færdes uden ro imellen(!) / livets døre, / hvor kan i slig en larm du tro, / at du Guds røst kan høre. / Støbt 1908« og »Franz Schilling in Apolda goss mich 1908«. Højde 116 cm, tvm. 121 cm. Ophængt som den øvre af klokkerne i tårnet. 3) 1908. Indskrifter i reliefversaler: »Gennem jorderig gaar himmelrøsten. / Støbt 1908« og »Franz Schilling in Apolda goss mich 1908«. Højde 92 cm, tvm. 96 cm. Nedre klokke i tårnet.

†*Klokker.* 1) 1594, støbt af Borchart Gelgiesser, København. Klokken, der var den mellemste af de tre klokker i tårnet, bar versalindskriften: »Borchardvs gelengeter me fecit anno 1594. Verbvm domini manet in æternvm« (Borchart Gelgiesser (messingstøber) gjorde mig 1594. Guds ord bliver evindeligt«). Indskriften afgrænsedes af dobbelte profilstave og kronedes af tunget korsblomst-bort; på slagkanten to gange tre profilstave. Den målte ca. 75 cm i højden (uden krone) og i tvm. ca. 94 cm[148]. Omstøbt 1881 af jernstøber S. Frich, Århus[7], men senere afgivet til filialkirken i Ry (Skanderborg amt)[149].

2) 1595, ifølge arkitekt Walthers beskrivelse 1881[148] med samme indskrift og af samme form som nr. 1 og følgelig ligeledes støbt af Borchart Gelgiesser.

L. L.1964

Fig. 138. Vor Frue kirke. *Ligbåre med Christian VI.s spejlmonogram. Nu i Den gamle By (p. 1183).
_ *The Church of Our Lady. Bier with the King Christian VI's back-to-back monogram; now in the town museum »Den gamle By«.*

Klokken var kirkens største og omstøbtes af Frich 1881[7]. Atter omstøbt 1908 til den nuværende nr. 2.

3) »Syvklokken«, een af de tre tårnklokker, der nævntes i inventariet 1656[2]. 1716 var klokken revnet og blev sendt til Lübeck, hvor »Lauridz Stroleren Rotgitter«, Lorenz Strahlborn, fra 1714 støber for byrådet[150], omstøbte den[17]. Den gamle klokke vejede 1 skippd., 11 lispd. og 2 pd., den nye 2 skippd., 2 lispd. og 6 pd. lybsk. Efter genophængningen satte Laurids urmager kvarter-hammeren fra sejerværket op til klokken[17]. 1810 revnede den[64], men først 1823 blev den omstøbt af Peter Pedersen Meilstrup, Randers[9]. Denne mindste klokke[148] blev 1881[7] omstøbt til den nuværende nr. 1.

4—5) Foruden de tre †tårnklokker opregner inventarielisten 1656[2] yderligere to klokker »i kirken« (jfr. †tårnure p. 1185). Den ene, »fuldslagklokken« i koret, blev 1750[78] omstøbt af Georg Gotfried Priel[151]. 1762 faldt den ned og gik i stykker, hvorefter W. O. Møller støbte en ny med en forøget vægt på $1^1/_4$ pd.[5].— Jfr. i øvrigt *klokker i Hospitalskirken.

L.L. 1972

Fig. 189. Vor Frue kirke. Detalje fra barokt. »Danzigerskab« i sakristiet (p. 1191). — *The Church of Our Lady. Detail from baroque "Danzig cabinet" in sacristy.*

SAKRISTIETS INVENTAR

I forbindelse med sakristiets nyindretning 1960—61 (jfr. p. 1050) erhvervedes fra antikvitetshandelen en del ældre genstande, der anbragtes i rummet[152] (fig. 38).

Bord, 1600-talstype, af eg, 77 cm højt, 89 cm bredt og 192 cm langt, på fir-sidigt balusterformede ben med fodliste; sargen, med skuffe, har forneden udsavet tungeliste.

Tintallerken, stemplet med mestermærke: krone over initialerne »F(eller P) CB«, herunder S. Jørgen og dragen mellem årstallet »18—05«, muligvis for en mester i Heide, Holsten. Desuden formodentlig et kvalitetsmærke, et ansigt, over »40«; 23 cm i tvm. På randen graveret fraktur: »Vor Frue Kirke«.

To ens *tinsinger,* stemplet »E. B. R.« for Københavnergørtleren Ephraim Benjamin Reisz, årstallet »1780« samt kvalitetsstemplet for »engelsk« tin: en engel. Nyklassicistiske, 23,5 cm høje.

Stole. 1) Armstol, tidlig rokokotype, 106 cm høj, 64—45 cm bred og 49 cm dyb, stærkt restaureret. 2) Højrygget øreklapstol, af fyr, 119 cm høj, 67—44 cm bred og 67 cm dyb.

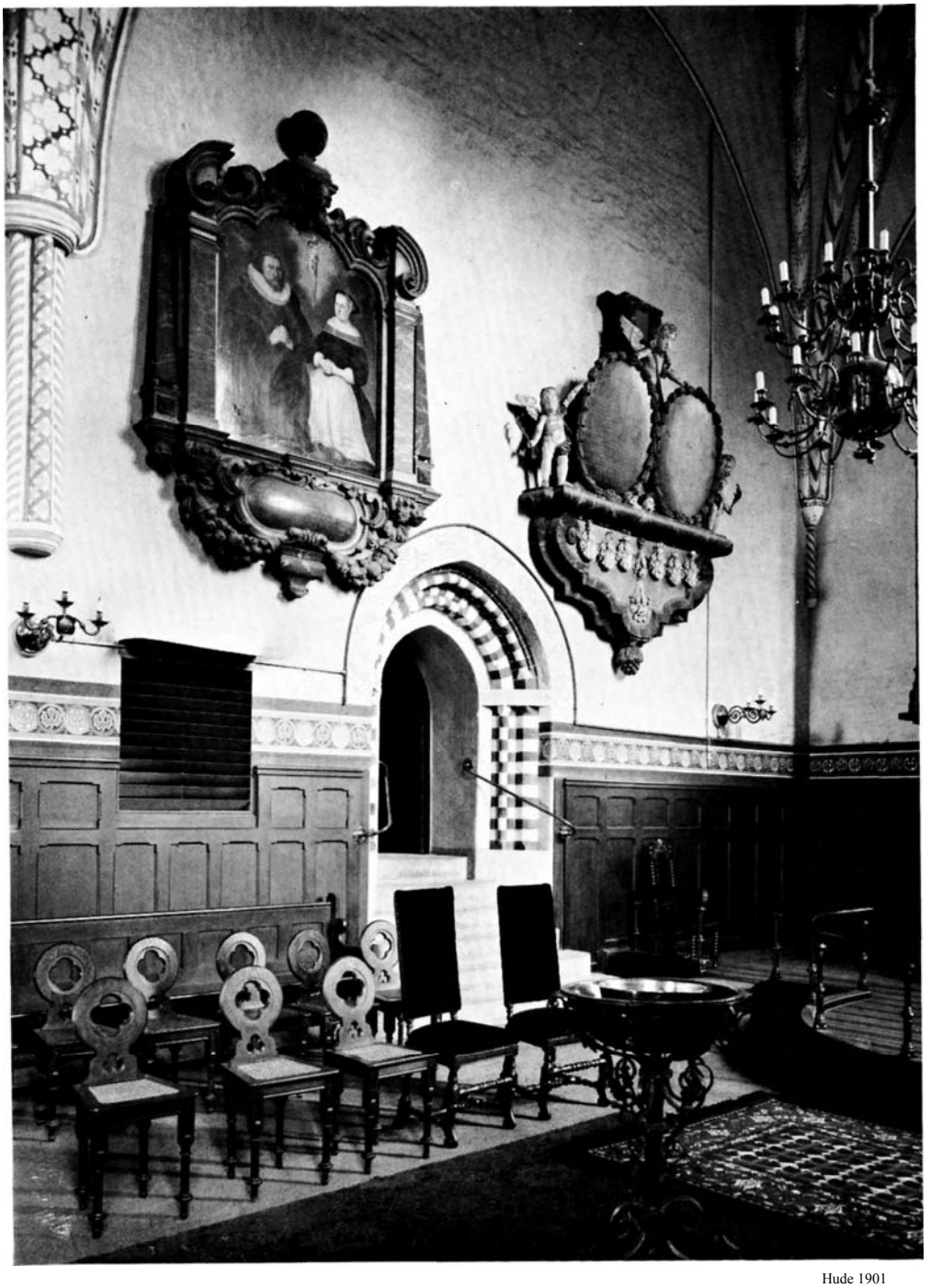

Hude 1901

Fig. 140. Vor Frue kirke. Interior af koret, set mod nordost. På væggen epitaf nr. 5 (p. 1204) og nr. 13 (p. 1220). — *The Church of Our Lady. Interior of chancel, looking north-east. On the wall sepulchral tablet no. 5 (p. 1204) and no. 13 (p. 1220).*

Skab, o. 1700, såkaldt Danzigerskab, 225 cm højt og 237 cm bredt, på kuglefødder. De to dørfløje har stærkt forkrøppede fyldinger, på midt- og sidestolper er der korintiske pilastre, hvis skafter er smykket med skårne blomsterranker. Den kraftige, knækkede gesims har midtpå en udskåret kartouche hvorpå Jakobs kamp med englen (fig. 139); herover krone og skriftbånd med reliefbogstaver: »Ich Lasse Dich Nit - Du Segnest Mich Denn« (1. Mosebog 32,36).

Kiste, af eg, samlet af ældre dele, 88 cm høj, 60,5 cm bred og 120 cm lang, hvilende på fremspringende, profilerede planker ved kortenderne. Over en profileret fodplanke er forsidens to fyldinger hver opdelt i fire mindre felter ved hjælp af profilerede rammer. Glat, tresidet låg.

GRAVMINDER

EPITAFIER

1) (Fig. 141). O. 1610—20. Snitværksarbejde med portrætmaleri, ifølge indskrift over Peder Christensen, tidligere rådmand i Aarhus og Søffrenn lensen Frost, borger smst., begge tidligere slotsskrivere på Schanderborg, samt deres hustru Mette Lauritzdaater. Peder Christensen døde 27. sept. 1610, 62 år gl., Seffren(!) lensen <30. nov.> 16<42>, <65> år gl., Mette Lauritzdatter <20. dec.> 16<42>, <76> år gl.[153].

Epitafiet er et lidt skematisk udført højrenæssancearbejde, der såvel i motiver som i skæremåde viser påvirkning fra billedskæreren Mikkel van Grønningen (jfr. domkirkens prædikestol p. 556ff.). Mesteren er muligvis Oluf Olufsen, der formodentlig tillige har leveret et beslægtet epitaf over skriver og ridefoged Mikkel Pedersen i Hvilsted (Hads hrd.), her som andetsteds[154] muligvis i samarbejde med maleren Lauritz Andersen Riber (jfr. ndf.).

Storfeltet flankeres af fritstående, korintiske søjler med reliefskårne diademhoveder i prydbælternes kartoucher. Det lave topstykkes gesims bæres derimod af henholdsvis mands- og kvindeherme, hvis buster og skafter er smykket med beslagværk. Stor- og topvingers samt topstykkets kartouche-værk indrammer cirkelfelter eller halvrosetter omgivet af frugtophæng og spinkelt bladværk i nederlandsk manér. Karakteristiske er især de firkantede englehoveder (fig. 143) og postamentfremspringenes fantasifulde løvemasker (fig. 145). En basunblæsende englefigur, der endnu 1966 kronede topstykket, er nu forsvundet.

H.H. Frost 1973

Fig. 141. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 1, o. 1610—20, over to rådmænd og slotsskrivere, Peder Christensen og Soren Jensen Frost, samt deres hustru Mette Lauritzdatter (p. 1191). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 1, c. 1610—20, for two councillors and keepers of castle accounts, Peder Christensen and Soren Jensen Frost, with their wife Mette Lauritzdatter.*

Rammeværkets staffering, der o. 1656[155] beskrives som »mådelig«, og som ligger på en tynd kridtgrund, er oprindelig, men repareret og til dels ændret. Hovedfarven er brun, med forgyldning på lister og skårne detaljer samt spor af grøn lazur på sølv på snitværkets blade; ansigterne har naturlig karnation. Indskrifterne, der er udført med gylden fraktur på sort bund, knytter sig nøje til de malede motiver. I topfeltets midtcirkel står Jahves navn med gyldne, hebraiske bogstaver, omgivet af gyldne stråler. I topstykkets frise: »Jeg er

H.H.Frost 1973

Fig. 142. Vor Frue kirke. Maleri fra epitaf nr. 1 (jfr. fig. 141) med de afdøde knælende under allegoriske scener fra det gamle og ny testamente (p. 1194). — *The Church of Our Lady. Painting from sepulchral tablet no. 1 (cf. fig. 141) with the deceased kneeling under allegorical scenes from the Old and New Testaments.*

Opstandelsen oc Liffuit..«, »Ioha(n) XI« (11,25). I storstykkets frise: »Saa Elskte Gud Verden at hand gall Sin Enbaarne Søn . .«, »Iohan III« (3,16). Under storfeltets maleri står den ovenfor citerede gravskrift, og i hængestykkets ovalfelt læses: »Jeg veed at min Frelsere leffuer oc hand skal her effter opuecke mig alf lorden. .«, »Iob XIX« (19,25—26). Under bibelcitatet står de afdødes initialer (med versaler): »P:C:S. M:L:D. S:I:S«, hvorunder sammenskrevne versaler »CHG. CL CHW. ANGW« (muligvis forkortelser for de af-

dødes valgsprog eller for bibelcitater?), hvoraf de to sidstnævnte også genfindes på mindetavle nr. 1. Yderst til hver side ægtemændenes næsten udviskede bomærkeskjolde.

De to malerier, der ligger på fynd malegrund på træet, er antagelig udført af Lauritz Andersen og med ganske samme motivvalg som Hvilsted-epitafiet. I topfeltet Opstandelsen, malet efter samme forlæg som det tilsvarende felt på Peder Saxes epitaf, nr. 6 i domkirken (p. 678ff.). I storfeltet (fig. 142) ses nederst de to ægtemænd og deres hustru, sortklædte, knælende på brune puder på et rødbrunt flisegulv foran en brun mur med blændarkader. Herover ses det religiøse motiv, rimeligvis udfort efter et tysk forlæg[156]; ved hjælp af personer og optrin fra både det gamle og det nye testamente samt ved symboler henvises til den Korsfæstede som forudsætning for menneskets frelse og genopstandelse. Til scenerne hører forklarende tekster (hvid fraktur) på sortmalede tavler i hvide eller røde rammer. På tavlen mellem de knælende står: »Jeg actede icke at vide noget blant eder / Vden Iesum Christu(m) / oc hannem Kaarsfestede. 1. Corith. 2« (1. Kor. 2,2). Herover ses en høne med sine 12 kyllinger (apostlene?), og på forsiden af altret bagved læses: »Hierusalem, huor tit haffuer ieg vild forsambled dine børn Som en høne Sin Kyllinge Vnder sine vinger oc du vilde icke. Matth. 23« (23,37). Selve byen Jerusalem ses i baggrunden til venstre for korset. På tavlen lidt over og til siden for altret står: »Menni-skens Søn er icke Kommen at lade tiene sig, men at hand skulde tiene Oc giffue sin liff til gienløselses Betalning for mange. Marc. 10« (10,45). Over altret (måske pagtens ark?[157]) er rejst korset med Kristus, der yderligere symboliseres ved ørnen, der holder en tavle med: »Ligsom(!) ørnen fører Sine vinger ud oc Suaffuer offuer dennem, saa maatte hand Vdbrede Sine Vinger. Deuteron. 32« (5. Mosebog 32,11). I baggrundens bjerglandskab ses på hver side af Kristus en top hvorpå en fugl, begge symboler for opstandelsen; til venstre pelikanen, der plukker sig i brystet og nærer ungerne ved sit hjerteblod, på tavlen udfor kommenteret: »Jeg er bleffuen som en Pelican Vdi Ørcken. psal. 102« (102,7). Til højre fugl Fønix, der flyver op, genfødt af asken; på den tilhørende tavle: »hun døder sig, at hun leffue kan, opkommer igen jeg siger sand«. I mellem-grunden i billedets højre halvdel er malet en præfiguration for Kristus: Forrest knaTer kong David med harpen, holdende en tavle med: »Offuer Sprenge mig HERre med Isop, saa bliffuer ieg reen, toe mig ect. psal. 51« (51,9). Bagved står Moses pegende, dels på baggrundsscenen med Kobberslangen i ørkenen (et motiv, der genfindes på afdødes gravsten nr. 6), dels på den korsfæstede; på tavlen under hans fødder: »Moses giorde en Kaaber Slange oc Saatte han-nem til en tegen. Numer. 21« (4. Mosebog 21,9). I billedets venstre halvdel personer fra det ny testamente, forrest den knælende Paulus med sværd og tavle hvorpå: »det være langt fra mig, at jeg skal rose mig vden aff vor Herris

Fig. 143 144. Vor Frue kirke. Englehoveder. 143. Fra epitaf nr. 1 (jfr. lig. 141) (p. 1191). 144. Fra epitaf nr. 2 (jfr. fig. 147) (p. 1196). — *The Church of Our Lady. Angel heads. 143. From sepulchral* tablet no. 1 (ej. fig. 141). 144. From sepulchral tablet no. 2 (cf. fig. 147).
Fig. 145 146. Vor Frue kirke. Løvemasker. 145. Fra epitaf nr. 1 (jfr. fig. 141) (p. 1191). 146. Fra epitaf nr. 2 (jfr. fig. 147) (p. 1196). — The Church of Our Lady. Lion masks. 145. From sepulchral tablet no. 1 (cf. fig. 141). 146. From sepulchral tablet no. 2 (cf. fig. 147).

Iesu Christi kaarss. Gal. 6« (Gal. 6,14). Bagved står Johannes Døberen pegende på Kristus; på tavlen herunder: »See den Guds Lam, bær Verdens Synder. Iohan. 1.« (1,29).

De to maleriers religiøse scener kontrasterer ved deres lyse farveholdning, med stærkt koloristiske detaljer, mod storfeltsmaleriets mere traditionelle, verdslige motiv med de sortklædte personer i mørke omgivelser. Epitafiet, der står foran at skulle restaureres, hang o. 1656[155] — ligesom formentlig oprindelig — syd for altret (jfr. lig. 57) over de afdødes gravsten nr. 6 og 11; nu på sideskibets svdvæg, øst for døren.

2) (Fig. 147). O. 1616. Snitværksramme med portrætmaleri, ifølge indskrift over »velforstandige Mand Niels Pedersøn«, forrige borgmester i Aarhuss i 32 år, død 10. aug. 1616, og hans hustruer »Anne Jacobs dat., Kiersten Laurissd. Oc Karen Jørgensd.«.

Det velproportionerede epitaf, i højrenæssance, der formodentlig er udført af samme værksted som bl.a. Peder Saxes tavle i domkirken (nr. 6, p. 678f.), har en opbygning, der i hovedsagen svarer til Peder Christensens epitaf (nr. 1). De kartoucheformede vinger omslutter halvcirkel, i topvingerne med vrænge-hoved i profil, i storvingerne med diademhoved i kraftigt relief og herunder en muslingeskal. Topfeltet flankeres af hårfagre kvindehermer med draperiophæng på skafterne; yderst på storgesimsen står kvindelige englehgurer, der i ny tid har mistet deres basuner. Top- og hængestykkets midtovaler er omgivet af kartoucheværk, det sidstnævnte ligesom på Saxes epitaf flankeret af vingede kvindehermer; forneden har hængestykket været afsluttet af en lille plade med beslagværk eller en drejet kugle. Som hængestykker under de løvehoved-smykkede postamentfremspring (fig. 146) ses de for værkstedet karakteristiske, pluskæbede englehoveder (fig. 144).

Rammeværket har i ny tid fået en staffering domineret af brunt med marmorering på søjleskafter og i øvrigt lidt grønt, rødt, lilla og blåt; rester af ældre staffering på kridtgrund skimtes. Al forgyldning, også de (fejlfuldt) op-malede frakturindskrifter, på sort bund, er udført med guldbronze. Øverst står »Jahve«, i topfrisen: »Jeg er Opstandelsen oc Liffuit,. . Ioh. XI« (11,25). I storfrisen: »Huo som Troer paa Sønnen Hand haffuer det Euige Liff.. . Ioha. 3« (3,36). I postamentfrisen: »Jeg veed at min Frelser leffuer oc hand skal opuecke mig aff lorden« (Job 19,25).

Topfeltet er blot sortmalet, i storfeltet findes et maleri på kridtgrund på træ, istandsat af N. J. Termansen 1939—40[158]. Maleriets nedre del optages af afdødes talrige familie, knælende på sorte, guldkvastede puder på et brunt-grønt-tavlet gulv foran en lav, brun panelvæg. Personerne er traditionelt delt i to grupper, til venstre mandssiden med borgmesteren foran sine fire voksne sønner (den ene dog ganske ung); forrest knæler to små drenge i de vanlige småbørnsdragter, og allerforrest, opstablet på en hvid pude ligger to drengebørn, døde som spæde, i rødt svøb med blå-guldstribede bånd og med hvide huer. Til højre kvindesiden med de tre hustruer og deres fire døtre samt forrest to døde pigespædbørn, anbragt og udstyret som drengene, svøbene dog blot med gyldne bånd. Alle de knælende er sortklædte med hvide pibede, eller runde, glatte kraver, kvinderne med hvide forklæder og huer. Personernes hoveder rager op i tavlens øvre del, hvor Hyrdernes tilbedelse er fremstillet i en stærkt perspektivisk, arkitektonisk kulisse, bestående dels af en tønde-hvælvet gang, dels af et staldrum. Fra et landskab til venstre i billedet kommer

Poul Petersen o. 1964

Fig. 147. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 2, o. 1616, over borgmester Niels Pedersen, hans tre hustruer og 14 born (p. 1196). — *The Church of Oar Lady. Sepulchral tablet no. 2, c. 1616, for the burgomaster Niels Pedersen, his three wives and 14 children.*

hyrderne frem, den forreste knælende i forgrunden. Centralt i billedet ligger Jesusbarnet på en kasse, bagved ses hans forældre samt en okse og en engel. Personerne bærer stærktfarvede dragter, hvor især gult og rødt er dominerende, med blåt som underlag for Jesusbarnet. — O. 1656[155] hang epitafiet, der da karakteriseredes som »skønt«, over familiens gravsten (nr. †21), vest for kordøren, dog ikke nærmere angivet om i nord eller syd, nu vestligst på skibets nordvæg.

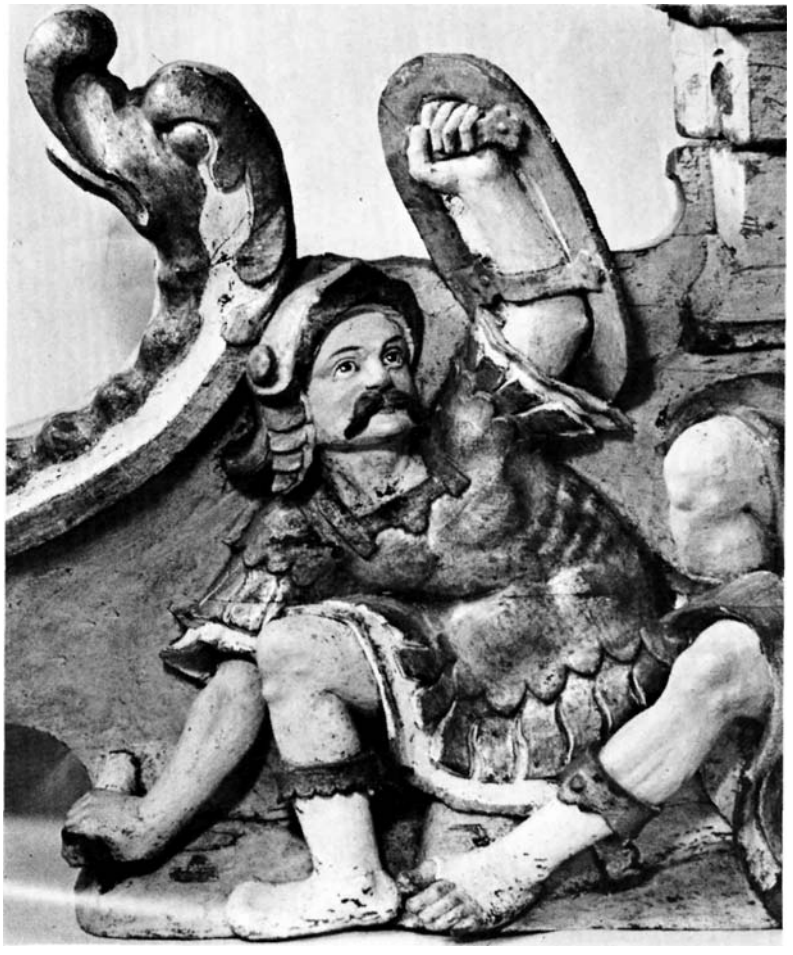

Karin Munk 1977

Fig. 148. Vor Frue kirke. Detalje fra epitaf nr. 3, 1651 (jfr. fig. 151). Soldat fra topstykkets opstandelsesscene (p. 1200). — *The Church of Our Lady. Detail from sepulchral tablet no. 3, 1651 (cf. fig. 151). Soldier from Resurrection scene in top section.*

3) (Fig. 151). 1651. Billedskærer-arbejde med portrætmaleri, ifølge indskrift over borgmester Hans Pederssøn, f. i Flensburgh 1603, død 1650, som efterlod sig tvende børn, Peder Hanssøn og Mette Hanss Daatter, såvelsom den »dyd-rige Hustrue oc Matrone« Kirstine Lauridtz Daatter Bordingh, f. i Christrup ved Randers 2. febr. 1621, som efter sin mands død ægtede doctor Peter Heger-feldt, f. i Kiøbinghaffn og »Medico her i Byen«, med hvilken hun levede 6 år og 6 mdr.; hun døde 31. juli 1662, 41 år og 6 mdr. gl., ringer 4 dg. Indskriften afsluttes af ønsker om en glædelig opstandelse for alle, fremsat af de afdødes »Effterlatte Slecht oc Gode Venner. Aarhus 1662 den 12. Nov.«.

Kirkens største og tillige meget velskårne epitaf er rimeligvis udført i Horsensmesteren, Peder Jensen Koldings værksted. Det rummer liere karak-

Karin Munk 1977

Fig. 149—150. Vor Frue kirke. Detaljer fra epitaf nr. 3, 1651 (jfr. fig. 151). Storvinge og dydefigurer, under restaurering (p. 1199). — *The Church of Our Lady. Details from sepulchral tablet no. 3, 1651 (cf. fig. 151). Wing and the Virtues, during restoration.*

teristiske eksempler på såvel værkstedets formsprog som dets håndværks-mæssige dygtighed[159]. Fra den af mesteren signerede altertavle fra 1648 i Janderup (DK Tisted p. 453) genfindes flere komponenter, omend ofte, som det er værkstedets vane, i en varieret form. De såkaldte bruskbarokke tendenser viser sig ikke alene i ornamentikken, men også i opløsningen af den arkitektoniske opbygning. Tavlens ottetungede, englehovedsmykkede storfelt er flankeret af muslingeskalnicher (jfr. altertavler i Skødstrup og Glud, Vejle amt), hvori Troen og Håbet (fig. 150), værkstedets foretrukne dydefigurer, står på maskeprydede konsoller. I storfeltets svikler ses de lire evangelister i skødesløse stillinger, med deres bøger og tegn, foroven Matthæus og Markus, forneden Lukas og Johannes. Over de to storvingers (fig. 149) bruskede engle-

L.L. 1969

Fig. 151. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 3, 1651, over borgmester Hans Pedersen, hans hustru og to børn samt hustruens anden mand, doctor Peter Hegerfeldt (p. 1198). *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 3, 1651, for the burgomaster Hans Pedersen, his wife and two children, also the wife's second husband, Doctor Peter Hegerfeldt.*

figurer sidder Moses med lovens tavle og Johannes Døberen med korsstav, begge pegende op mod henholdsvis Kobberslangen (i orkenen) og den Korsfæstede, der kroner sidenichernes maskeprydede barokkartoucher. Begge dele er jævnligt anvendte, parallelle motiver fra det gamle og nye testamente, der skal forudsige og henvise til korsfæstelsen og frelsen (jfr. altertavler i Janderup og Saksild (Hasle hrd.)). I topstykkets relief ligger tre soldater (fig. 148) ved foden af graven, hvorpå den opstandne Kristus træder som hele tavlens kro-

nende figur (jfr. Janderup, Glud). I længestykkets skrifttavle omgives af bruskværk, der forneden har en relieffremstilling af Jonas og hvalfisken, præ-figurationen for Kristus i dødsriget; nederst en maskeprydet plade med det reliefskårne årstal »1651«. På bruskværkets delfinvinger sidder to putti med skjolde, mens en tredie over skriftfeltet støtter den ene arm på et kranium og med den anden holder et skjold (tilsat samtidigt med maleriet?; fig. 152.).

Efter en restaurering ved Svenning Elmholdt 1966—68, hvorunder en nyere overmaling fjernedes, står epitafiet med sin oprindelige staffering, muligvis udført samtidig med indskriften 1662[160]. Rammeværkets bundfarve er grå, med hvidt på figurernes dragter og på volutter, i øvrigt med megen forgyldning: på bruskværkets kanter, på fabeldyr, masker, evangelisternes klæder samt i blomstermønstret på dydernes kjoler. Figurerne har naturlig hudfarve. Hængestykkets putti holder skjolde med afdødes malede mærker, på blå himmelbaggrund. Forneden til venstre: havfrue, der holder i sin tvedelte, grønne hale; blåt vand. Forneden til højre: fire hvedeaks på grønt jordsmon; ovenover flyver en stork. Rimeligvis borgmesterens og hustrus mærker, mens det øvre våbenmærke, en blå slange snoet om et grønt træ, måske er hendes anden mands,

L.L. 1672

Fig. 152. Vor Frue kirke. Detalje fra epitaf nr. 3, 1651 (jfr. fig. 151) (p. 1201). *Lady. Detail from sepulchral tablet no. S, 1651 (cf. fig. 151).* *The Church of Our*

tilføjet efter indgåelsen af ægteskabet 1655—56. Hængestykkets indskrift, som ifølge sit indhold er tilføjet 1662, står med forgyldt fraktur på sort bund.

Det store oliemaleri, udført på lærred fastspændt på træ[161], viser Kirstine Lauridsdatter flankeret af sine to ægtefæller og med de to voksne børn af første ægteskab i forgrunden. Alle personer knæler, med sammenlagte hænder, på røde puder lagt på den brune jord, hvorpå småsten. Baggrunden er mørkegrå, foroven lidt lysere skyer med strejf af blå himmel, hvorpå læses Jahve, med hebraiske bogstaver. Personernes traditionelle, sorte dragter oplives af hvidt i kvindernes forklæder, ærmer og gennemsigtige skulderstykker samt i mændenes store kraver og puffede ærmer. Den centrale kvindefigur bærer halssmykke samt sort baret på det hvide kone-hovedlin, mens den unge pige blot har en lille, hvid hue på det opsatte hår. I billedets venstre side den afdøde borgmester, ved hår- og dragtmode karakteriseret som den ældre i modsætning til den anden ægtefælle og sønnen, begge med langt hår og sløjfeprydede ærmer. Da begge ægtemænd optræder på maleriet, må dette være malet efter 1655—56, måske endda først færdiggjort samtidig med indskriften 1662. Om en nyere restaurering vidner en blyantsnotits i den bog, Lukasfiguren holder: »Restaureret H. Boustrup(?) 1914«. - Oprindelig hang epitafiet på korets nord-væg[155], nu i skibets midtfag, ligeledes på nordvæggen.

4) (Fig. 153). 1665. Portrætmaleri af anonymt ægtepar, signeret Hans (Olufsen) Schütte 1665.

Det store maleri, der måler 209 × 156 cm, er udført i olie på tynd kridtgrund lagt på træ. Det forestiller et midaldrende ægtepar knælende på blåsorte puder med guldtressede kanter, med hænderne sammenlagte foran livet. Gulvet er sort-hvidttavlet, baggrunden mørkebrun; til siderne to kraftige, grå søjle-stumper, den ene med hvirvelsnoet prydbælte over hulstave, den anden med glat skaft over profileret base. Foroven svæver, på gulbrun baggrund, en engel (fig. 154), med gråblå vinger og i hænderne opstandelsessymboler, grøn krans og palmegren. Som det var tidens skik, er ægteparret klædt i sort. Mandens trøje, lukket med en lang række knapper ned foran, er overalt bræmmet med kantbånd. Ved hans håndled skimtes lidt af den hvide skjorte under ærmernes gyldne og røde kanter. Han har brunligt hår og gråt fuldskæg. Kvinden har hvidt, gennemsigtigt pandedække under den sorte hue samt hvide ærmer under de sorte, der kantes af røde bånd med gyldent slyngbåndsmønster. Kjolens snit markeres af sortmønstrede bånd, og også det hvide forklæde pyntes af lodrette guldborter. Om halsen ses den sædvanlige guldkæde, om venstre arm en snoet armring samt på venstre hånds fingre to ringe. På mandens trøjebræmme forneden læses, med versaler, malerens signatur: »Hans Schutte 1665«, en fremtrædende og produktiv kontrafejer fra Odense, der i 1660'erne var virksom i Jylland[162] (jfr. nr. 5 ndf.).

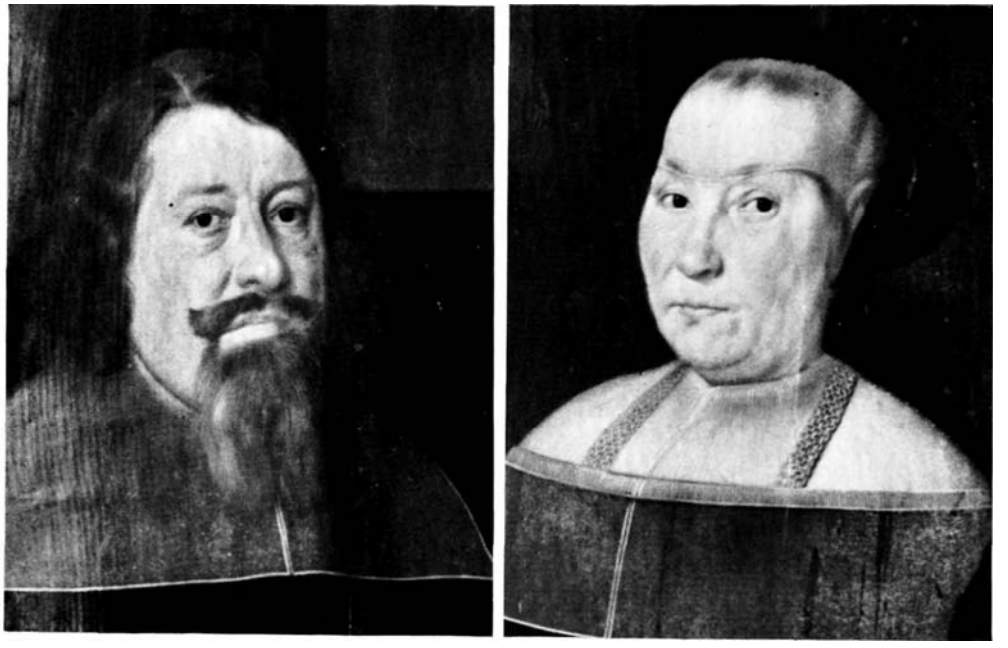

J.J. Frimand 197!)

Fig. 153. Vor Frue kirke. Portrætmaleri, signeret Hans Schütte 1665, fra epitaf nr. 4, over anonymt ægtepar (p. 1202). - *The Church of Our Lady. Portrait painting, signed lians Schütte 1665, from sepulchral tablet no. 4, for anonymous married couple.*

J.J. Frimand 1978

Fig. 154—155. Vor Frue kirke. Udsnit af maleri, 1665, og ramme Fra epitaf nr. 4 (jfr. fig. 153). over anonymt ægtepar (p. 1202). — *The Church of Our Lady. Section of painting, 1665, and of frame from sepulchral tablet no. 4 (cf. fig. 153), for anonymous married couple.*

Den 33 cm brede egetræsramme har forskellige springlisteled på hver side af et glat led. På langsidernes midte samt foroven på rammen er huller og mærker efter skårne figurer, der endnu 1960 var fæstnet på rammen[163]. Disse figurer, der ses på et ældre fotografi[164], har tilsyneladende svaret ganske til dem, der har smykket nogle lignende epitafierammer, med samme malede dekoration, i Ørsted kirke (Randers amt), fra 1666, og i Randers S. Morten, fra 1668[165]. Til siderne kvindelige engle knælende i skyer og med henholdsvis krucifiks og krone; foroven den velsignende Kristus siddende på regnbuen, hvoraf der endnu ses spor (fig. 154). Antagelig har der forneden ligesom på ovennævnte epitafier været anbragt en plade, holdt af en engel, hvorpå afdødes data har været malet.

Rammen er sortmalet, bortset fra det glatte midtled, der bærer en gylden dekoration, bladværk med »barokblomster«, hvorimellem putti tumler rundt (fig. 155). Udsmykningen er sandsynligvis udført af Hans maler, der tilsyneladende har stået for en tilsvarende på mindetavler såvel i domkirken (nr. 3, 1677, p. 595) som i Vor Frue (nr. 4, 1685, p. 1176) samt de ovennævnte i Randersområdet. -- 1904[166] hang epitafiet nordligt på sideskibets østvæg, nu anbragt bag på altertavlen.

5) (Fig. 156 og 140). O. 1668. Marmoreret sandstensramme om portrætmaleri, udført af Hans (Olufsen) Schütte 1668, af Christen Nielsen Friis (Christiernus Nicolai Friis)[167], tidligere rektor ved Horsens skole, dernæst præst ved Raarup kirke i Riere herred (Rjerre hrd., Vejle amt) og provst for samme herred, senere værge for »denne hellige, kirkelige bygning«, kannik ved kapitlet (ved Århus domkirke), provst for Ning herred, magister i artium og filosofi, ... en meget attråværdig ægtemand, fader til 11 børn. Den dybtsørgende ægtefælle Karen Clemensdatter (Catharina Clementina) satte dette minde (jfr. gravsten nr. 2 og †muret begravelse nr. 10). Friis' sandstenstavle, det eneste billedhuggerarbejde blandt kirkens epitafier, er i hovedsagen formet som en enkel ramme omkring det 160 × 130 cm store portrætmaleri. Glatte pilastre bærer brudte volutgavl-stumper, hvorimellem er spændt et tredelt bueslag. Dette krones af et fremspringende englehoved hvorover konsol med stor topkugle. Pilastrene lian-keres af spinkle pyramidespir, og hvilende på fire kugler over bossesmykket postament med diminutiv topkugle. Under gesimsen yderst til hver side en hængevindrueklase. Hængestykkets nyreformede og let hvælvede skriftfelt smykkes til hver side af frugtguirlander fæstnet ved sløjfer til pilaster-hængekonsollerne, der på forsiden har våbenskjolde i relief. En profilkonsol støtter epitafiet forneden.

Efter en restaurering 1966[168] står epitafiet med de oprindelige farver, der efterligner fornemmere stenmaterialer: Pilastrene er brunlilla marmorerede, pyramidespirene sort-hvide, det øvrige står gråt med forgyldte konturer og detaljer; skrifttavlen er sort med gylden kursiv, navnene med versaler. Friis-

L.L. 1969

Fig. 156. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 5 med portrætmaleri 1668, signeret Hans Schütte, sat af Karen Clemensdatter over ægtemanden, provst Christen Nielsen Friis (p. 1204). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 5 with portrait painting 166 8, sinned Hans Schütte, set op by Karen Clemensdatter for her husband, the rural dean Christen Nielsen Friis.*

våbnet har en sort trane (symbol for årvågenhed), hustruens et gyldent Jesumonogram, begge på hvid bund.

Maleriet, olie på tynd kridtgrund på egetræ, forestiller ægteparret knælende på grå puder, på en brunlig baggrund. Foroven åbner gulbræmmede skyer sig for en blå himmel med den korsfæstede. Kristi hudfarve er bleg, håret brunt og lændeklædet gråhvidt. Personerne er sortklædte, manden i sin præstedragt har gråt hår og skæg, hustruen hvidt hovedlin under sort baret, hvidt kravestykke,

underærmer og forklæde. Nederst i højre hjørne står malerens signatur: »Hans Schütte ping(!) 1668« (H. S. malede). Det traditionelt komponerede, men veludførte maleri er malet af samme kontrafejer som nr. 4, der som forlæg for sine religiøse motiver ofte har anvendt stik efter Rubens[162], således også i dette tilfælde (jfr. Nr. Åby og Bogense, Odense amt). Maleriet restaureredes 1968[169]. 1904 på korets nordvæg [17]°, nu nordligst på sideskibets østvæg.

6) (Fig. 157). O. 1668. Snitværksramme om portrætmaleri for Anderss Laurssøn, f. i Nysted i Laaland, død 16<92> <12. apr.>, <69> år gl., og hustru Karen Laurssdaatter, f. »her i Aarhuuss«, død 1668 30. sept., 36 år og 9 mdr. gl. efter at have levet sammen i 16 år og 8 mdr.; velsignet med syv sønner og fem døtre. De afdøde hviler »Her Neden oc Ved denne Nederste Pille«.

Den smalle og flade bruskværksramme om storfeltsmaleriet slutter sig foroven til en dødningehovedprydet konsol, der som kronende figur bærer den opstandne og velsignende Kristus, nu med korsstav. Til siderne løber brusk-værket ud i vingede englehoveder, mens det i hængestykket indfatter et flad-ovalt, let hvælvet skriftfelt med lille bøjlemaske forneden. Et hjelmet, todelt skjold rager fra hængestykket op foran billedfeltet.

Rammens nyere, brune staffering dækker over den oprindelige, polykrome lagt på tynd kridtgrund, yderkanters og detaljers forgyldning synes derimod oprindelig ligesom de sorte skriftfelters gyldne fraktur og farverne på alliance-våbnet: i 1° hvid due med oliegren, siddende på grøn busk; rød baggrund, i 2° rødt, guldflammende hjerte på hvid baggrund; sort hjelm og rødt, hvidskygget hjelmløv.

Portrætmaleriet, olie på tynd malegrund, er antagelig udført som en kopi efter Friis' maleri (epitaf nr. 5). Ægteparret knæler på gråblå skypuder med sammenlagte hænder. Den afdøde handelsmand[171] har brunt skæg og tjavset, halvlangt hår, hvorpå lille, sort kalot. Hvide skjortelinninger ses ligesom en snip af skjorten ved livet. Hans hustru bærer rødforet, sort baret over hvidt lin; under hendes hvide forklæde skimtes en gulrød underklædning. — Ophængt på sideskibets vestvæg, syd for vinduet, også oprindelig placeret i den vestre ende af kirken (jfr. indskrift) og antagelig nær den tilhørende †murede begravelse nr. 6.

7) (Fig. 158). O. 1670—80. Snitværksramme om portrætmaleri af Svend Albertsen og hustru. Af indskriften, tillempet i verseform bl.a. ved hjælp af mange apostroffer, fremgår, at Svend Albertsøn var født i Helsingør, men op draget i Aarhuus, hvortil han vendte tilbage: »I Schol at lær', i Kirchen vær', vel □ Aar tilfulde, / Huor i Lær' re'n, oc Dyder skiøn, hand der informere skulde«. [Hører ved latinskolen, herefter fra 1642 til sin død 1680 kapellan ved Vor Frue kirke][172]. Hustruen, »Johan(!) Christens daattr maatt være, / Tre Sønner favfr', hun hannem avfl'r, oc fire Døttre med ære, / Albert oc Hans, I

L.L. 1972

Fig. 157. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 6, o. 1668, over handelsmand Anders Laursen, †1692, og hustru Karen Laursdatter, †1668 (p. 1206). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 6, c. 1668, for the merchant Anders Laursen, †1692, and his wife Karen Laursdatter, †1668.*

Himlens glantz, nu allered' vist glimrer, / Maren, Signed(!), Helle, Albert, Citzel i Kuram'r Land nu svimmer«!

Det noget plumpe epitaf, der muligvis stammer fra Rasmus Christensøns værksted, er skåret i Peder Jensen Koldings maner og svarer i opbygning og figuranvendelse til mesterens epitaf fra o. 1635 i Horsens klosterkirke. Storfeltet, hvis æggestavgesims og postamentbjælke har bueslag, er flankeret af dydefigurer, Troen med kors og kalk og Håbet med due og anker. Andre dydefigurer flankerer tavlerne i topfelt og hængestykke, foroven Sagtmodighed med

kors og lam og Kærlighed med barn på armen, forneden Styrke med søjlestump og Klogskab med slange. En tilsvarende, kronende figur med hænderne samlet foran sig skal muligvis (som vanligt her) forestille den opstandne Kristus. På epitafiets »hjørner«, over og under de vandrette led, sidder evangelisterne med deres tegn og over buen en engel med sammenlagte hænder. De rudimentære stor- og topvinger samt top- og hængestykke består af barokt bruskværk. Den store fantasimaske, der nederst samler dekorationen, er epitafiets bedst skårne detalje.

Tavlen står endnu stafferet af »R(?) Rosmos maler 1866«, hvilket ses i den bog, Matthæus sidder med. Brun baggrund med forgyldning på lister og klædebon, der i øvrigt er røde og grønne. Indskrifterne er malet med gylden fraktur, mindeindskriften i hængestykket på sort bund, bibelcitatet på listen herunder med sort på gylden bund: »Ja, Jig(!) kommer snart, Amen. Ja Kom Herre Jesu. Apoc. 22,20«. Under storfigurerne er skrevet henholdsvis »Troen« og »Haabet«. I topfeltet et oliemaleri på træ af det hvide Gudslam med korsfanen (symbolet for Kristus), stående på en rød bog med syv ubrudte segl, anbragt på en bakketop. Herunder står, på sort bund: »Hvo er værdig til ad(!) oplade Bogen, oc opbryde dens Indsegle: Aabenb. cap. v«.

Storfeltets oliemaleri, udført på meget tynd malegrund, er et knæstykke af ægteparret, der med foldede hænder er vendt mod hinanden; baggrunden er mørk, men lysner foroven, hvor en due ses. Kapellanen er fremstillet som gammel mand med langt, hvidt hår og skæg og med hvid pibekrave over sin sorte ornat. Hustruen, der bærer sort baret over hvidt hovedlin, har hvidt, gennemsigtigt skulderstykke med sorte stropper. Hendes kjole er sort med hvide underærmer og forklæde. - Ophængt vest for vinduet i midtfaget på side-skibets sydvæg, tidligere på korets sydvæg[173].

8) (Fig. 159). O. 1675. Billedskærerarbejde med portrøtmaleri, ifølge hængestykkets indskrift sat over den »nedenfor« hvilende, agtbare og velfornemme mand Iens Sørensøn Vintter, fordum borger og handelsmand »her udi aarhuuss og denne kirkes værge i 27 år, som døde S. Hansdag 1670, 63 år gl., samt hans hustru Mette Rasmusdaatter Testrup, død <13. apr.> 16<99>, <77> år gl.; i 27 års ægteskab velsignet med 8 sønner og 4 døtre, af hvilke 5 sønner og een datter »allerrede ere udi Guds giemme och hviler her hos Fæderne. . . - A(nn)o 1675«[174]. I topfeltet er tilføjet en indskrift over kirkeværgens fader[175], der ligeledes »hviler her«: Søren Iensøn Vintter, fordum kirkeværge til denne kirke i 16 år, og hustru Marren Ienssdaatter.

Epitafiet er rimeligvis udført af den lokale billedskærer Rasmus Christensøn, der bl.a. også synes at have leveret det af ægteparret skænkede *fontelukke (p. 1157). Som forbillede er antagelig anvendt dels Hans Pedersens epitaf (nr. 3, muligvis fra Peder Jensen Koldings værksted), dels en sandstenstavle i

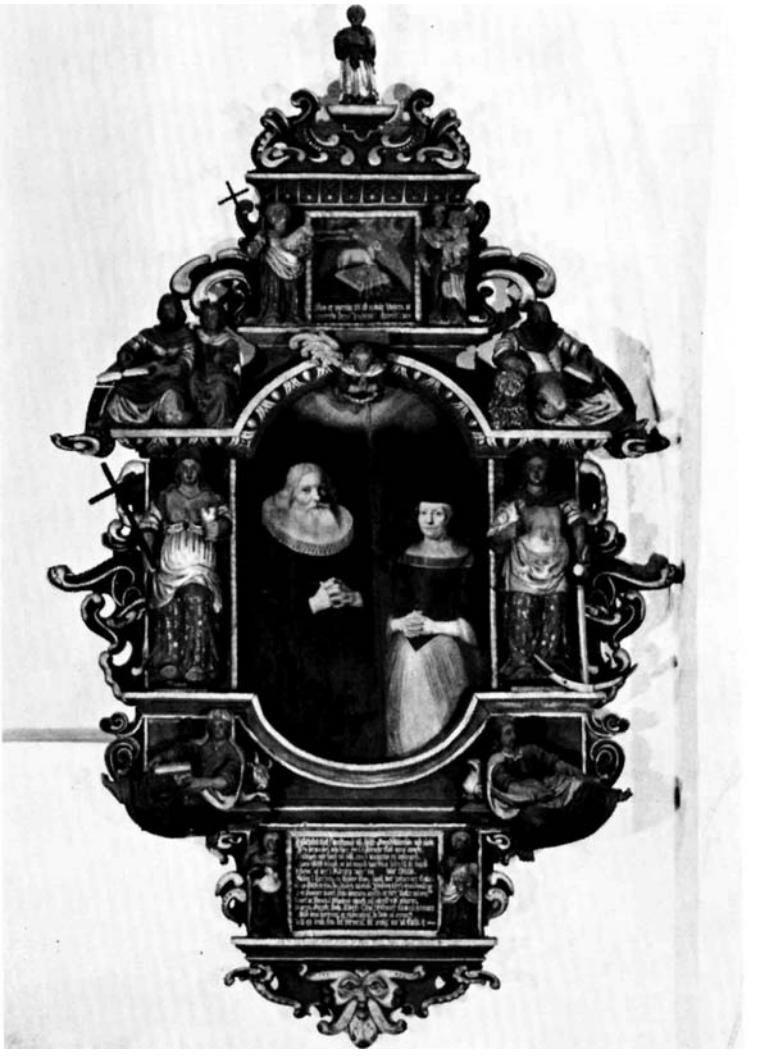

H.H. Frost 1973

Fig. 158. Vor Frue kirke. Epitaf ur. 7, o. 1670—80, over kapellan og »hører« Svend Albertsen, †1680, og hustru Johanne Christensdatter (p. 1206). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 7, c. 1670—80, for the curate and master Svend Albertsen, †1680, and his wife Johanne Christensdatter.*

domkirken (nr. 20, p. 710). Fra det første er overtaget såvel storfeltets otte-passige æggestavsramme med de påsatte englehoveder som evangelistfigurernes placering. Med hensyn til stillinger og detaljer afviger disse dog en del fra forbilledet. Mens de nedre evangelister, Lukas og Johannes, sidder med deres tegn ved siden, har de øvre, Matthæus og Markus, deres symboler, englen og løven, anbragt på de flankerende søjlers bjælkeværk; som forbindende led mellem evangelistsymboler og søjlekapitæler er indskudt en kugle. Også anbringelsen i topstykket af den opstandne Kristus mellem to krigere synes inspi-

reret af Peder Jensen Kolding. Den nævnte tavle i domkirken synes at have dannet model for den delvis arkitektoniske opbygning med korintiske sojler, brudte gavlstumper og putti; tavlens stenhuggerarbejde er tillige omsat i træskæring i hængestykkets sløjfeophængte draperi, frugtguirlander og engle-hoveder. Epitafiets storfigurer forestiller de vanlige dyder, Troen med kalk og (nyere) kors og Håbet med due og anker.

Epitafiets oprindelige, polykrome staffering på tynd kridtgrund er for størstedelen dækket af en brun overmaling fra forrige århundrede; dog forekommer det polerede guld på dragter og ornamentale detaljer urørt, ligesom de sortmalede indskriftfelters gyldne fraktur. Storfeltets oliemaleri, på tynd male-grund på træ, er en ringere kopi af malerierne i epitaf nr. 5 og 6. Parret knæler på guldkantede, rødlilla puder. Manden, hvis ansigtslød er mørkere end kvindens, har mørkebrunt hår og lyst skæg; under den sorte kappe ses røde trøje-ærmer og hvide skjortelinninger. Kvinden bærer sort baret på sit hvide hoved-lin. Baggrunden er mørkegrå med en lysere skybræmme, der åbner sig for en mørkeblå himmel bag Kristi grå legeme. På skriftbåndet versaler: »Iesus Nazarenus rex iudæorum«. - Epitafiet hang formodentlig oprindelig over de afdødes gravsten (nr. 10 og †34), bag søndre kirkedør[155], dvs. i sideskibets vestfag; siden flyttet til korets nordvæg, nedtaget ved sidste hovedrestaurering og nu anbragt på loftet over klostergangen.

9) (Fig. 169). O. 1683. Billedskærerarbejde med portrætmaleri, ifølge indskrift for den »herunder« hvilende Peter lessen farver og rådmand her i Aarhuuss, død <1712> i sin alders <71.) år, efter at han havde levet kærligt med sin første hustru Maria Keggeben i D år og imens velsignet med tre sønner og seks døtre hun døde 1677 i sit 33. år — og med sin anden hustru Maria Lassin(!) i <32> år og »imedlertid begafvet« med <2> søn<ner 1 datter>. Hun døde □.□ år gl.[176].

Det høje og ret smalle epitaf, muligvis fra samme værksted som epitaf nr. 30 i domkirken (p. 729), har bred barokramme omkring ovalt storfeltsmaleri, indfattet af spinkel bladramme med agern. Over og under ovalfeltet ses maske, hvortil der ved siderne slutter sig dels foroven to engle, der holder metal-palmegrene, dels fantasidyr, der kravler op langs billedrammen. Top- og hænge-stykke har tilsvarende blad- og dyreslyng, foroven omgiver det et hvælvet cirkelfelt og danner tillige sæde for tre putti med forkrænkelighedssymboler, øverst blomst og kronsegl, til siderne henholdsvis slange og kranium. Hængestykkets fantasidyr (fig. 161) flankerer et fladovalt, hvælvet skriftfelt. På postamentbjælken er fæstnet et usymmetrisk skjold.

Ved en gennemgribende restaurering 1975—76 er en nyere, brunlig overmaling fjernet og den oprindelige staffering, på kridtgrund, imiterende sten-skulptur, fremkaldt og udbedret. Gesims- og postamentbjælke er rødbrunt marmoreret, rammeværket gråhvidt med gyldne skygger, konturer og detaljer.

Poul Pedersen 1964

Fig. 159. Vor Frue Kirke. Epitaf nr. 8, o. 1675, over handelsmand og kirkeværge Jens Sørensen Vinter, tl670, og hustru Mette Rasmusdatter Testrup, †1699 (p. 1208). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 8, c. 1675, for the merchant and churchwarden Jens Sørensen Vinter, †1670, and his wife Mette Rasmusdatter Testrup, †*1699.

Dyrenes øjne dog røde og sorte, puttiernes kinder røde og den enes slange meget naturtro gengivet. Skriftfelterne og skjoldet har sort bund for ind-skrifternes gyldne kursiv, i topfeltet: »Syrach 17. Cap. vers 3. Gott hat den Menschen geschaffen aus der Erden…«; i hængestykkets felt personalia. I skjoldet er malet en hvid fugl på gråblå bund, på den sorte hjelm tre røde roser. Over våbnet mønjefarvede, store skønskriftsbogstaver »M K B«, første hustrus initialer, under våbnet stafferingsåret »1683«.

Mogens Larsen 1976

Fig. 160. Vor Frue kirke. Udsnit af maleri af rådmand Peter Jessen og to hustruer, fra epitaf nr. 9, o. 1683 (jfr. fig. 169) (p. 1212). — *The Church of Our Lady. Section of painting of the councillor Peter Jessen and his two wives, from sepulchral tablet no. 9, c. 1683 (cf. fig. 169).*

Det 134 cm høje maleri, udført i olie på olmerdugsvævet lærred[177], er et knæstykke af de tre afdøde på mørk baggrund, der foroven lysner i blå himmel med hvide lysstråler. På himlen tumler flere småengle rundt, nogle med palme-grene, oven over hovedet på den på fremstillingstidspunktet afdøde (første) hustru. Hun kranses desuden af en større, kvindelig engel, der skyder ned fra himlen (jfr. malerierne på epitaf nr. 25—26 i domkirken, p. 718 ff.). Per-sonerne synes både aldersmæssigt og personligt godt karakteriserede. Ægtemanden har smalt overskæg, gråbrun, fyldig paryk, fint kniplet halsbind og kniplingsmanchetter, der kommer til syne ved de brede ærmeopslag; de fed-

Fig. 161. Vor Frue kirke. Fantasidyr fra hængestykket på epitaf nr. 9, o. 1683 (jfr. fig. 169). Efter restaurering (p. 1210). — *The Church of Our Lady. Fabulous beast from the boltom panel of sepulchral tablet no. .9, c. 1683 (cf. fig. 169). After restoration.*

ladne hænder er foldede over det svære liv. De to sortklædte kvinder (lig. 160) har hvide forklæder over rødt underskørt, den unges med gyldne blomster. Den ældre har rødfoeret baret og gylden kæde om halsen, den unge er mere udstafferet, med hvidt kniplingsskulderstykke, gylden kæde og hjerte samt liere fingerringe og slangearmbånd; hendes underærmer er røde, overærmerne hvide med sorte bånd. — Epitafiet er ligesom 1904[183] ophængt på sideskibets sydvæg.

10) (Fig. 162). O. 1688. Billedskærerarbejde med portrætmaleri, sat af Inger Hieronimusdatter over hendes to ægtefæller Søren Olesen Molbo og Christen (Jensen) Basballe (den ældre), dennes første hustru samt over hende selv.

Indskriften lyder: »Gud til Ære Oc Kircken til Prydelse er dette Epitha-fium opsat Efterkommerne til admindelse at herunder hviler . . . Christensøn(!) Basballe«, handelsmand her i Aarhus, d. 12. nov. 1687 i sit 76. år, og hustru Elisabet Pedørsdatter(!), d. 27. okt. 1658 i sit 34. år efter 14 års ægteskab. »Saa oc hviler her Søffren Olleson Molbo«, handelsmand, d. 22. apr. 1661 i sit 37. år, og hustru Inger Hieronimusdatter, med hvem han levede i ægteskab i syv år. Hun kom siden i ægteskab med rådmand Christen Basballe i 34 år og døde 17. febr. 1608 (fejl for 1698) i sit 74. år[178].

Epitafiets ovale storfeltsmaleri er omgivet af en akantusbarokramme, skåret i højt relief. Ved hver side står ca. 175 cm høje frifigurer af kraftige, kvindelige dyder, Troen(?) med sammenlagte, bedende hænder og bog under armen, og Tålmod(?) med lam på armen. Hængestykkets hvælvede og laurbærkransede skriftfelt, over kranium, holdes af svævende englebørn; tilsvarende, større figurer foregiver at holde storfeltsmaleriet, mens tre putti med for-krænkelighedssymboler, henholdsvis frugt og muslingeskal, hvori stor perle, kranium og timeglas, sidder på de brudte segmentgavlstumper. I midten af topstykket en oval barokkartouche med frugtophæng, hvori relief af Korsfæstelsen.

Epitafiet står med en nyere, brunlig overmaling på den delvis afrensede, oprindelige staffering, der består af guld og farver lagt på en tynd kridtgrund. I skriftfeltet forgyldt fraktur på sort bund.

Det 156 cm høje portrætmaleri, udført i olie på olmerdugslærred[179], viser de nævnte fire personer knælende på røde puder med guldkvaster. Den grå baggrund toner foroven over i en gullig, åben himmel, hvor en ubehjælpsomt malet opstanden Kristus med sejrsfanen kommer til syne. De vel karakteriserede personer (fig. 163—164) fremstilles alle bedende, den yngre mand med foldede hænder. Alle er sortklædte, kvinderne ens, med røde underskørter under hvide forklæder, med guldkæder om halsen (ellers ingen smykker) og sorte, kniplede(?) hovedtøjer.

Efter ansøgning fik Christen Jensen Basballes hustru, Inger Hieronimusdatter, 11. december 1688 kancelliets tilladelse til »at sætte contrafejer i det epitafium, som hun har ladet lave«, selvom det stred mod forordningen af 11. november 1682[180]. — 1901 hang epitafiet i sakristiet [181] nu anbragt på side-skibets loft.

11) (Fig. 165—166). O. 1700. Billedskærerarbejde omkring indskriftstavle for borgmester Hans Ienssen Wintter, 1648 f. i Aarhuus, 1684 beskikket (til) denne kirkes værge, byens overformynder, 1687 rådmand, 1701 udvalgt til borgmester i byen, »hvilket forvaltet til sin dødsdag«. Haft tre hustruer til ægte: 1679 Anne Friis, fødte tvillingdøtre, hvorefter Gud bortkaldte hende i hendes 19. år. 1684 Maren Mickelsdatter Malling, fødte tre sønner og fem

Hude 1901

Fig. 162. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 10, o. 1668, sat af Inger Hieronimusdatter over hendes to ægtefæller, handelsmændene Søren Olesen Molbo og Christen Jensen Basballe samt sidstnævntes første hustru (p. 1213). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 10, c. 1668, set up by Inger Hieronimusdatter for her two husbands, the merchants Søren Olesen Molbo and Christen Jensen Basballe, with the latter's first wife.*

J.J. Frimand 1978

Fig. 163. Vor Frue kirke. Udsnit af portrætmaleri fra epitaf nr. 10, o. 1688 (jfr. fig. 162) (p. 1214). — *The Church of Our Lady. Section of portrait painting from sepulchral tablet no. 10, c. 1688 (cf. fig. 162).*

døtre, d. 1692 i sit 25. år. 1696 Ingebaare Splidz, sl. rådmand Rudolf Rosses, d. 1724 i sit 77. år. Rorgmesteren d. 1726 18. jan. i sit 78. år[182] (jfr. gravsten nr. 17 og † muret begravelse nr. 11).

Epitafiet er formodentlig udfort af et lokalt værksted, der med hensyn til udformningen har ladet sig inspirere af andre tavler i byen. Hovedskemaet svarer således til et epitaf fra 1686 i domkirken (nr. 27, p. 722): Knækkede gesims- og postamentbjælker henholdsvis over og under laurbærkranset oval-felt, med flankerende frifigurer, samt gavlstumper hvorimellem et topstykke skyder sig op. De noget klumpede storfigurer er tidens almindeligt foretrukne, Retfærd med sværd og vægt og Håbet med due og anker. Hængestykkets akantusbladværk om hvælvet skriftplade og med hængefrugtklase har stor lighed med et stenhuggerarbejde fra o. 1690 i domkirken (nr. 28, p. 726). Herfra stammer muligvis også ideen til de på postamentbjælken siddende figurer, den kvindelige dødsengel, der har mistet sit attribut (palmegrenen?), og Tiden, Kronos, med timeglas. De på gavlstykkerne anbragte figurer synes hentet fra Hans Pedersens epitaf (nr. 3 ovfr.), henholdsvis Moses med lovens tavler og Johannes Døberen, med korsstav, pegende op mod den korsfæstede, der kroner topstykket flankeret af Maria og Johannes. Store blomsterbuketter, fæstnet

Fig. 164. Vor Frue kirke. Udsnit af portrætmaleri fra epitaf nr. 10, o. 1688 (jfr. fig. 162 (p. 1214). *The Church of Our Lady. Section of portrait painting from sepulchral tablet no. 10, c. 1688 (cf. fig. 162).*

ved knækbånd, hænger ned fra tavlens øvre gesimser. Foran gesims- og postamentbjælken er anbragt fire ensskårne våbner, ovale plader med hjelme og hjelmløv, øverst ægtemandens med timeglas på kranium, nederst hans tre hustruers, fra venstre 1) due med oliegren, 2) træ under mursparre og 3) trane med sten i kloen, symbolet for årvågenhed, for Anne Friis (jfr. epitaf nr. 5).

Epitafiet står med en staffering på kridtgrund, restaureret 1978 på grundlag af den oprindelige bemaling, der har skullet skabe illusion af stenskulptur. Gesims- og postamentbjælker er sortmarmorerede, pilastrene bag storligurerne rødmarmorerede, mens alle figurer og bladværk er gråhvide med forgyldning på kanter og enkelte detaljer. Også våbnernes skårne detaljer og mærker er gyldne. Indskrifterne, med sjusket udført fraktur, er forgyldte på sort bund, i storfeltet personalia, der efter indholdet at dømme synes malet 1726, i topfeltet religiøst vers, der ligesom den skårne udsmykning anvender symboler for det korte liv: død, timeglas etc.: »Min Lycke Der i stoed, At Jeg min gud Ret kiende, Thi var og gud saa god, Hand mig sit gode gav. Mit glas Det Falt i gruus, da døden Mig af Hente, Men Just i Dødsen Skiul, var Gud min hielpe stav«. I hængestykket, med sort: »Restaurert tillige med Kirken i sin Heelhed i Aaret 1866«. Nævnte år fik epitafiet ligesom kirkens øvrige en brunlig overmaling,

L.L.1972

Fig. 165. Vor Frue kirke. Udsnit af epitaf nr. 11, o. 1700 (jfr. fig. 166) med engel og dydefiguren Retfærd (p. 1216).
— *The Church of Our Lady. Section of sepulchral tablet no. 11, c. 1700 (cf. fig. 166) with angel and the Virtue Justice.*

og forgyldningen repareredes med gul farve eller guldbronze. Epitafiet er muligvis udført efter borgmesterens indgåelse af 3. ægteskab 1696 eller 1704 i forbindelse med indkøb af †muret begravelse (nr. 11). - Som 1904 ophængt i sideskibet, midt på sydvæggen[183].

12) O. 1712. Trætavle. »Christelig Efter-Minde over rådmand Niels Lauridtzøn[184], død 24. juni 1710 i sit 65. år, med hustruerne Anne Iensdatter Wegersløf, i 18 års ægteskab velsignet med ti børn, død 1689, »Alders 36 Aar«, og Margrette Henriksdatter Blichfeld, i 19 års ægteskab velsignet med ti

H.H. Frost 1973

Fig. 166. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 11, o. 1700, over borgmester og kirkeværge Hans Jensen Winter, †1726, og hans tre hustruer (p. 1214). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 11, c. 1700, for the burgomaster and churchwarden Hans Jensen Winter,* †1726*, and his three wives.*

børn, død 24. juli 1712, »i alders 45. aar«. Herefter vers: / I Himmelen de prydet staar / Med Ærens dyre Krone / Hvor glæden aldrig ende faar / For Guds og Lammets Trone«. (Jfr. mindetavle nr. 4).

Oval tavle af eg, indrammet af skåret bladkrans omvundet med bånd. Indskriften, malet direkte på træet, står med gylden kursiv på sort bund. Rammens oprindelige staffering er udført på kridtgrund, bladene forgyldt, båndene lasur på sølv, senere overmalet med brunt. Istandsat 1978. På sideskibets vestvæg.

13) (Jfr. fig. 140). 1725. Billedskærerarbejde med to indskriftstavler over henholdsvis Jens Christensen Basballe og dennes søn, Christen Jensen Basballe, der har ladet epitafiet opsætte, samt begges hustruer.

Indskriften på den ene tavle indledes med: »Staa Gunstig Læsere har du lyst til at læse Grafskrifter saa læs og her, at her findes to som een, af et Blood, et Huus, et Embede, et Lif og Lefnet, nogen stund fra hin anden adskilde nu u-adskillelige, hver i sin Graf, en from Fader hos en elskelig Søn...«. Jens Christensøn Basballe[185], f. 1637, d. 1708, borgmester i Aarhuus, »oprunden af en af de da fornemeste Familier her i Byen, oplærdt ey allene i Byens Scholer, men end og paa frem(m)ede Steder«, hvorved han er blevet »en retskaffen Øfrigheds Mand, en berømmelig Kiøb Mand«. Han var gift med Maren Iacobs-dater Vinter et år, med Anne Christensdater Friis 36 år, »tvende meget Gudfrygtige og Dyderige Damer«, i første ægteskab ingen børn, i andeten søn, hans eneste arving, og som, mens faderen levede, var fader til seks børn, efter hans død til andre D. Efter faderens død har sønnen »betenct sin Død, og da giort sin Graf tæt hos sine kiære Forældris Graf, Ia over deris sam(m)enliggende graver, opsat disse sam(m)enstaaende Grafskrifter«.

Den anden tavle er sat af sønnen og indledes med en variation af ovenstående indskrift: Christen Iensøn Basballe, f. 1672, d. 17□[186], da han efterfulgte sin fader, hvis sæde (borgmesterembedet) han beklædte i □ år, »opdragen i sine Forældris priselige fodspor, uden Lands forsøgt og øvet i alle behørige Videnskaber, ... en retsindig Borgemester en god Christen«. I ægteskab med to hustruer af »fornemme Herkomst og priselig Adfær«, først med Vibec(e)e Arildsdater Bentzon (seks sønner og tre døtre), dernæst med Anne Nielsdater Friis (□ sønner og □ døtre)[187]. 1725 har han »bekostet dette Epitaphium som et høyfortient Monument over sine allerkiæriste Forældre. .«.

Det lille egetræsepitaf, hvis ophængning i kirken Christen Jensen Basballe 1725 betalte for[17], er antagelig udført af det værksted, som også har fremstillet bl.a. epitaf i Århus domkirke (nr. 34, p. 740, jfr. p. 744). Det består af to ens, let hvælvede, ovale tavler, indrammet af bladguirlander og holdt af tre kraftige putti med lille klæde svøbt op om skulderen (fig. 167). De to putti, der står på gesimsbjælken, er spejlvendte pendanter; i den frie hånd har de hver holdt en palmegren, der eksisterede endnu 1966 (indb.). Et laurbærkranset dødningehoved med flagermusevinger, der oprindelig har hvilet på gesimsen mellem tavlerne, er nu anbragt foran det løgkuppelformede bagklædnings topstykke. Det tunge, forkrøppede og udsvejfede hængestykke eller konsol prydes af nedhængende blomsterbuketter, flankeret af to gange tre skårne våbenskjolde, de to ægtemænds mellem hver af deres to hustruers. Fra venstre: 1) Stående mand, hjelmtegn: nu forsvundet (måske for Vinter[188]), 2) bomærke, hjelmtegn: et anker (J. C. Basballe[189]), 3) trane med sten i den ene, løftede klo,

L. L. 1972

Fig. 167. Vor Frue kirke. Putti, der holder skrifttavle, fra epitaf nr. 13, 1725, over borgmestrene Jens Christensen Hasballe og søn Christen Jensen Basballe (p. 1220). — *The Church of Our Lady. Putti holding inscribed tablets, from sepulchral tablet no. 13, 1725, for the burgomasters Jens Christensen Basballe and his son Christen Jensen Basballe.*

årvågenhedens symbol, hjelmtegn: samme (Friis[190]), 4) trane med sten, hjelm-tegn: to blomster (Bentzon), 5) anker og tårn, hjelmtegn: trane med sten (C. J. Basballe) og 6) fugl (trane?) med sten, om halsen en krone, hjelmtegn: et træ (Friis [190]), En vindruehængeklase er nu forsvundet[181].

Epitafiets staffering er en marmorimitation, på topstykke, gesims og hængestykkeramme sort marmorering udført på tynd malegrund; gyldne indskrifter (versaler og store skønskriftsbogstaver) på sort baggrund. Alle epitafiets skårne dele er stafferet på kridtgrund, men kun bladrammen har bevaret sin oprindelige, polerede forgyldning uovermalet, alle øvrige dele er opmalet med gentagelse af oprindelig farvefordeling. Hængestykkets bund grå, mens putti, våbner, blomsterbuketter og kranium har hvid limfarve, men oprindelig muligvis har stået med umalet, hvid kridering. Englebørnenes klæde, kraniets blad-krans samt båndet bag våbnerne har nu guldbronze, der dækker over oprindelig, poleret guld.

1725[17] ophængt på kormuren over de tilhørende †murede begravelser (nr. 9 og 10), nu på kirkens loft.

14) (Fig. 168). 1727. Trætavle, »opsat og bekostet af disse ærlige og gudfrygtige Folk, hvis døde Legemer hviler strax her nedenfor« (jfr. gravsten nr. 23), Oluf Sørensøn, rådmand og handelsmand »her i Staden«, f. i Aarhuus 8. marts 1657, d. smst. 22. dec. 1724, i sit 68. år, og hustru Dorothe(!) Johansdatter, f. »her i Aarhuus 28. febr. 1665, d. smst. 8. maj 1737[191], 72 år gl. Deres ægte-

skab, der varede 42 år, velsignet med 13 børn, syv sønner og seks døtre, hvoraf nogle døde før forældrene.

Stor, oval, let hvælvet trætavle, indrammet af båndomvundet laurbærkrans. Istandsat og genopmalet 1939—40[192], da kransen, der oprindelig var helt forgyldt, fik grøn lasur på sølv, mens bær og bånd forgyldtes; indskriftens kursiv og store skønskriftsbogstaver står forgyldt på sort bund.

1727 betalte Oluf Sørensens enke 10 rdl. for »at fæste et lidet epitafium på kirkemuren i den brede gang på den nordre side af kirken«[6]. Ifølge fundats af 24. dec. 1736[193] gav hun desuden avlen fra en gård på byens mark, efter vang-bogen kaldet Knud Kielsens, til renholdelse af epitafiet før hver pinsefest samt lys til lysekrone nr. 3 (p. 1179) og lysearm nr. 2 (p. 1183). - Tavlen har da oprindelig været placeret på skibets nordvæg nær den tilhørende †murede begravelse (nr. 15); nu på sideskibets østvæg.

O. 1738. »Monumentsten« over Lauritz Lauritzen Gylling og hustru, se gravflise nr. 21 (p. 1249).

15) (Fig. 170). O. 1753—56. Billedskærerarbejde. Hans Ienssøn Buchtrup[194], »Borger og Handlings-Mand her i Aarhuus«, f. i Ebbeltoft 18. aug. 1683, d. 30. sep. 1753, efter at han i 18 ¾ år »med Berøm(m)else havde været dette Guds Huuses-Værge, anammet dens Bygning udi maadelig Tilstand, med 1600 Rdr., Leveret Den fra Sig udi god Tilstand af Bygningning(!) med Capital, 4600 Rdr.; givet til Kirken for dette Epitaphium og begravelse at Reen og vedligeholde 120 Rdr.[69]; Til de Fattiges Danske Skole her i Byen 100 Rdr., Til de Fattige Enkers Cassa her i byen 100 Rdr. alt Courant Mynt«[195]. Gift med nu sal. Maren Iensdaatter, død uden livsarvinger. Indskriften ender med takke-vers til »Sal. Buchtrup« samt skriftstedhenvisning: »Visd. 4, v. 14«.

Det ret tarvelige, kun 145 cm høje træepitaf [196], som borgmester Laasby 1756 betalte 10 rdl. for at lade opsætte[6], omfatter nogle groft skårne, flade figurer anbragt på fodstykker foran en plade af planker, foroven indrammet af kraftige rokokoornamenter. Foran en pilastersøjle holdes en skriftrulle af den stående »Fama« (Ryet) og en mindre, halvt knælende »Concordia« (Samdrægtighed); til siderne to putti, »Liberalita« (Frihed) med blomsterbuket og »Sapien-tia« (Visdom) med åben bog og vægt. I hængestykket »Caritas« (Kærlighed) hvilende med sine tre børn[197]. — Efter restaurering 1976[198], hvorunder en brun overmaling fjernedes, står epitafiet med sin oprindelige staffering, på kridt-grund: en marmorimitation, hvid med blå årer på pilastre og postamentbjælke, figurerne hvide med forgyldning på hår og dragter. Også rammens rocailler er forgyldt ligesom indskrifternes skriveskrift, skriftrullens på mørkegrøn bund, de øvrige på sort. Panelbaggrunden rødbrun. — Oprindelig anbragt på korets sydvæg[6] over den tilhørende †murede begravelse (nr. 16), nu vestligt på side-skibets sydvæg.

L.L. 1969

Fig. 168. Vor Frue kirke. Epitaf nr. 14, 1727, over råd- og handelsmand Oluf Sørensen, †1724, og hustru Dorte Johansdatter, †1737 (p. 1221). — *The Church of Our Lady. Sepulchral tablet no. 14, 1727, for the councillor and merchant Oluf Sorensen, †1724, and his wife Dorte Johansdatter, †*1737.

16) Efter 1763. Stentavle. Kommerceråd Peder Thyrsen Bøggild, borger og købmand i Aarhuus, og hustru Anna Maria Bøggild, f. Kiersgaard[199], har bekostet »denne Begravelse og derhos ladet opsette denne Steen Gud til Ære Kirken til Prydelse sit Navn til Ærlig Ihukommelse men Fornemmelig Efter kommende Descendenter til Efterretning: AT denne Begravelse efter Stiftets Øfrigheds som Kirkens høye Directeurers Resolution af 26. Iuly 1763 er henlagt til en Evig Eiendoms og Arve Begravelse, hvori Deres og Arvingers Been til Evig Tiid skal blive urørte imod at derfor er givet af Dennem til Kirken

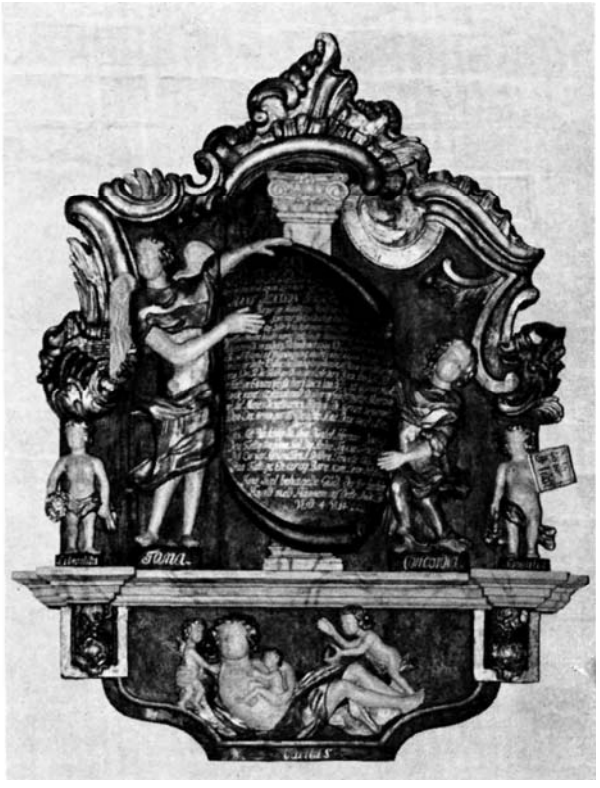

H.H. Frost 1973 U. H. 1976

Fig. 169—170. Vor Frue kirke. Epitafier. 169. Nr. 9, o. 1683, over rådmand og farver Peter Jessen, †1712, og hans to hustruer Maria Keggeben og Maria Lassen (p. 1210). 170. Nr. 15, o. 1753—56, over handelsmand Hans Jensen Buchtrup, †1753, og hustru Maren Jensdatter (p. 1222). *The Church of Our Lady. Sepulchral tablets. 169. No. 9, c. 1683, for the councillor and dyer Peter Jessen,* †1712*, and his two wives Maria Keggeben and Maria Lassen. 170. No. 15, c. 1753 -56, for the merchant Hans Jensen Buchtrup,* †1753*, and his wife Maren Jensdatter.*

Et Gaards Avl paa Aarhuus Mark kaldet efter Wangbogen Anna Iustes paa Westergade, Dog at Kirken selv vedligeholder dette Begravelse Sted, og derforuden giver til Klockerne, eller StrøKonerne Aarlig Toe Mark Danske for dets tilbørlige Pyntning. Hvilket alt af Kircke Wærgernis Aarlige Regnskab og de til samme for Aar 1763 henhørende Doeumenter tydelig for eftertiiden skal kunde bevises. . . . Aarhuus dend <29. Septbr. og 3de. Octbr.> A(nn)o 17<91>«. Købmanden og hans hustru, der døde ovennævnte datoer, begravedes begge 19. okt. 1791[199].

Indskrifttavle, 121 x 117 cm, af sort, poleret marmor indfattet i kraftig, enkeltprofileret træramme, der er styrket bagtil ved en bræddebeklædning. Rammen sortmalet med forgyldt hulled ind mod skrifttavlen, hvis fordybede typer er udført med gylden kursiv og store skønskriftsbogstaver. - - I det hvælvede rum i klosterkompleksets nordfløj.

(†)EPITAFIER

I forbindelse med kirkens restaurering 1866 fjernedes et ukendt antal epitafier, der (splittet i enkelte dele) solgtes ved auktion samme år[200]. Forskellige genstande, der nu findes i Den gamle By, har muligvis tilhørt de solgte epitafier og skal nævnes her:

*Løse *epitafiefigurer(?) m. m.,* fra 1650—1700, af træ.

1) Den opstandne Kristus (fig. 171) med rest af sejrsfanens stang i den ene hånd, ca. 88 cm høj. Spor af oprindelig staffering: bleg karnation, forgyldt hår, skæg og draperi. Registreret som stammende fra Vor Frue kirke. (Inv. nr. 409, tidligere nr. 886).

J. J. Frimand 1978 Den gl. By fot.

Fig. **171—172.** Vor Frue kirke(?). Barokke *figurer fra †epitafier. 171. Den opstandne Kristus. 172. Evangelist. I Den gamle By (p. 1225 f.). *The Church of Our Lady(?). Baroque * figures from †sepulchral tablets. 171. Christ Risen. 172. Evangelist. Now in the town museum 'Den gamle By".*

2—3) To evangelistfigurer (fig. 172), ret ens, siddende og skrivende i opslåede bøger, ca. 50 cm høje, afrenset for farver. Figurerne, der er af ukendt proveniens[201], er beslægtet med nogle tilsvarende på *altertavlen fra Mårslet (Ning hrd.) og er rimeligvis udført i Rasmus Christensens værksted. (Inv. nr. 418—419).

4—5) To krumknægte med skårne englehoveder og barokke vinger (fig. 204), ca. 25 cm høje og med rester af sekundær forgyldning. De karakteristiske øjne genkendes fra flere af Rasmus Christensens arbejder (jfr. bl.a. mindetavler i domkirken, nr. 3, p. 595 og Vor Frue, nr. 4, p. 1176). (Inv. nr. 165 A—B:44)[202].

6) Hængestykke med kraftige, bruskbarokke ornamenter omkring midtplade, ca. 40 cm højt og 85,5 cm bredt, afrenset for farver. Uden proveniens[203]. (Inv. nr. 417).

†*Epitaf.* I inventariet for 1692/93[204] noteres, at borgmester (og hospitalsforstander)[205] Chresten Jensen (d. 1666) og (hustru) Anne Dysters, enke efter Hans Lauritzen Dyster, d. 1644 (jfr. †gravsten nr. 23), har foræret 50 sl. dlr. på rente hos Johan Blom guldsmed, hvoraf vedligeholdes en lysekrone, deres epitaf og begravelse. Epitafiet kan have været mellem dem, der fjernedes 1866 (jfr. ovfr.). Formodentlig har det i overensstemmelse med tidens skik været anbragt nær den af ægteparret skænkede lysekrone (nr. 4, p. 1180), der hang ved døbefonten i sideskibets østfag.

†*Kalkmalet epitaf* eller reservation af plads til epitaf for ejeren af Århus mølle, Jens Jensen Wissing og hustru, Martha Elisabeth von Meulengracht. På muren over deres †murede begravelse (nr. 7) var malet »en zirat«, som indeholdt følgende »skrift«: »Dette Stæd til et Epitaphium at opsætte er af Kirkens forsvar betinget og efter Noÿe betalt«. Nedenunder stod afdøde kammerråd Wissing og hustrus navne samt årstallet, måske 1695, det år tilladelsen blev givet til opsætning af epitaf og anbringelse af gravsten[8] (nr. 8). Alt udslettedes, da kirken senere kalkedes og repareredes [109]. — Muligvis på side-skibets østvæg (jfr. p. 1115 og 1252).

*GRAVFANER

Fragmenter[206] af to faner 1753 (fig. 173 og 205), oprindelig ophængt over kaptajn Jens Wissings †murede begravelse (nr. 7) og den tilhørende †epita-fieindskrift (jfr. ovfr.): 1) Tre stykker fra for- og bagside af samme fane, hvis fulde bredde har været ca. 75 cm, højden noget over 66 cm. Stoffet er en tynd, repsagtig, sort silke, hvorpå der med ægte guld er malet en versalindskrift, der tilsyneladende har været enslydende på begge sider: »Her under hviler hans kongl. maiestets til Dannemark og Norges velbestalter capitain ved dit syndre

Poul Pedersen 1979

Fig. 173. Vor Frue kirke. *Fragment af gravfane, opsat 1753 over kaptajn Jens Jensen Vissings begravelse. I Den gamle By (p. 1226). — *The Church of Our Lady. *Fragment of mourning banner set up 1753 over the tomb of Captain Jens Jensen Vissing. Now in the town museum "Den gamle By".*

iydske national infanterie regiment den høyædle og velbyrdige her(r)e hr. Iens Vissing fød i Aarhuus mølle 1710. d. 29. oct. [d. samm]esteds 1753, d. 9. martii.«. — 2) Fragment, formentlig smallere end nr. 1, af samme stof, men oprindelig antagelig hvidt (nu mørkt beige). Rest af malet dekoration, det nederste af en laurbærkrans over årstallet >>[1]753« samt to små kanonkugler med ildtunger, alt udført i ægte guld med brune konturstreger og detaljer, muligvis over en underlagsmaling. Fragmenterne nu i Den gamle By (inv. nr. 634:75). - Kirkeregnskaberne for 1763[109] oplyser, at kaptajn Vissings moder, Kirstine Marie Juel, da havde givet udtryk for, at man i forbindelse med en eventuel opbygning af en lukket stol over den nævnte begravelse ikke måtte flytte fanerne bort, da det ville »blive en ny erindring af hendes søns bedrøvelige endeligt«[207].

H.H.Frost 1973

Fig. 174. Vor Frue kirke. Romansk gravsten indmuret i skibets vestgavl (p. 1228.). *The Church of Our Lady. Romanesque tombstone built into the west gable of the nave.*

GRAVSTEN

1) (Fig. 174). Romansk, af grovkornet, lys granit, trapezformet, ca. 138 × 38—32 cm, lidt afbrudt for enderne. Inden for en meget slidt dobbeltrundstav ved langsider og overkant er konturhugget et processionskors, hvis stang for neden støttes af skråstivere og foroven ender i et spinkelt georgskors. Herpå er anbragt et andet, mindre georgskors, hvis tre øvrige arme er afrundede[208].

Stenen, der allerede 1768[209] var indmuret i skibets vestgavl, blev af nogle tolket som et minde om Jens Nielsen Løvenbalks drab 1404 på Jens Jensen Brok på grund af ordlyden i sonebrevet: ». . . skal jeg antworde hr. Jens et draget sværd . . .«.

2) (Fig. 175). O. 1560, med sekundære indskrifter o. 1664 og o. 1708. Ifølge et håndskrift o. 1620[210] var stenen oprindelig lagt over »Olluff Thundbo, rad mand! Aarhws«, d. 31. jan. 1560, og hustru Anne Knudtzdatter, d. 4. nov. 1571.

Grå kalksten, ca. 205 × 116 cm; den oprindelige indskrift helt udslebet. Inden for en glat ramme, profileret indadtil, ses midt på stenen den opstandne Kristus med sejrsfanen stående på graven under en profileret kølbue, der hviler på volutkonsoller; over buen et bomærkeskjold. I stenens hjørner cirkelslag med evangelistsymboler, foroven Matthæus og Johannes, forneden Markus og Lukas, alle med tomme skriftbånd. Hele den velhuggede udsmykning er udført i højt relief. - Fra »det jyske gravstensværksted« ligesom flere af domkirkens sten (nr. 14—16, 18) (C. A. Jensen: Gravsten nr. 617, II, 61).

O. 1664 blev fodfeltets oprindelige indskrift erstattet med en sekundær, med fordybede versaler, der dels gentog den oprindelige indskrifts personaliaoplysninger (men fejlagtigt noterede mandens navn »Tunbaar« og dødsdatoen

»mart[s] 1566), dels tilføjede en indskrift over m(agister) Christen N(ielsen) Friis, sognepræst til Frue kirke, d. 13. okt. 1664, og hustru Karen Clemens-daater, d. 16<85> (jfr. epitaf nr. 5). Udslibningen af fodfeltet har medført, at de nedre hjørnecirkler har en art kvadratisk indfatning i oprindeligt niveau.

1704 købtes stenen sammen med den tilhørende begravelse (nr. 10) for i alt 30 rdl. af Christen Nielsen Friis' svigersøn[17]. I midtfeltet omkring Kristus-figuren blev der antagelig 1708 hugget en ny indskrift med fordybede versaler, navnene dog med store skønskriftsbogstaver, over Jens Christensøn Basball, rådmand og borgmester i Aarhws i 41 år, d. 1708 i sin alders 71 år, og hustru, Anna Christensdatter Friis, d. 1704, 64 år gl. efter 36 års ægteskab, der blev velsignet med en søn [Christen Jensen Basballe d. y.], »som vil Gud hviler her nest hos« (jfr. muret begravelse nr. 10, samt dåbsfad, lysekrone nr. 5 og †urskive).

O. 1656[155] lå stenen i korets nordside ved siden af rådmand Niels Christensen Skrivers †sten (nr. 31), 1704[17] ligeledes i koret; nu uden for koret, på dets sydside, nr. 1 fra øst.

3) (Fig. 183). 1500'rnes sidste halvdel. Ole Fogh[211]. »[Hoc membra Olavi Fogh, marmore clavsa qviescvnt / Ut vita hac] / l[iceat iam meli]ore [f]rvi / O iwenis [dvs. iuvenis] spes magna tvis / dignissime longa / vita vtqve hanc vitam / [de]s|e]ris [ante di]em. / [Proh dolor havd pietas nec casto deniq(ve) mores / Protectos servent mortis ab imperio.]«[212]. (»Her hviler liget af Ole Fogh, lukket inde bag marmor, skønt det endnu var muligt at nyde dette liv bedre. O yngling, du var et stort håb, værdig til et langt liv, men dette opgiver du i utide. Ak og ve, hverken fromhed eller gode sæder tjener til beskyttelse af dødens bud«)[213].

Øvre del af gravsten, nu i tre stykker, af sort namurkalk, 68 × 56 cm, meget slidt. Indskrift med reliefversaler i hele stenens bredde. I topfeltet tre cirkelslag, det midterste med Jesumonogram, de ydre, hvis cirkler skærer ind over den midterste, med Matthæusenglen og Johannesørnen, udført efter forlæg beslægtet med nr. 2.

Stenen synes o. 1620[210] at have ligget i sideskibet, men er siden blevet indmuret i den p. 1038 omtalte[214], nu blændede nedgang til krypten.

4) (Fig. 176). O. 1600. Hvidgrå kalksten, 194 x 120,5 cm; den oprindelige indskrift med reliefversaler helt udslidt. Inden for en kartoucheramme, smykket med et stærkt nedslidt slyngbånd på det indre rammestykke, ses et vinget skelet, der holder et nu tomt skriftfelt. Benraden står på et let skrånende gulv, hvorpå to reliefskjolde med afslidte initialer (højre skjold helt forsvundet) og herunder i stenens bredde et nedslidt skriftfelt. Fra skyer i stenens øvre hjørner stikker to hænder ud, der holder henholdsvis timeglas og lysestage[215], symboler på tid og forkrænkelighed, forklaret i en indskrift, med reliefver-

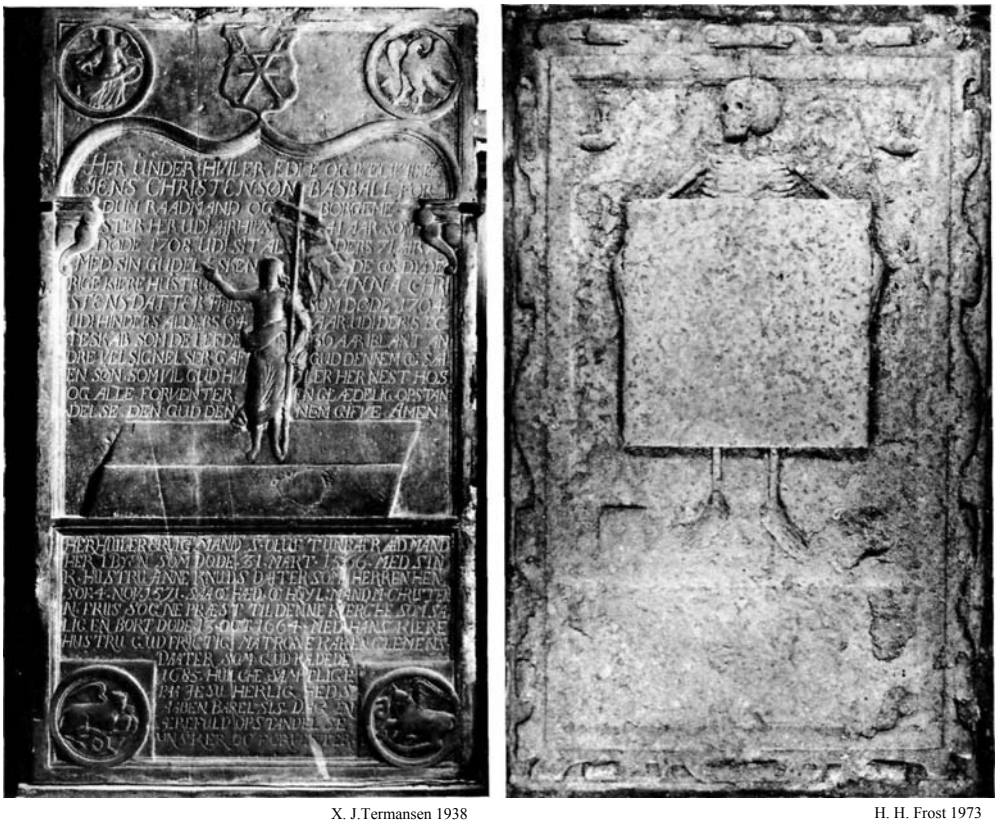

X. J.Termansen 1938 H. H. Frost 1973

Fig. 175—176. Vor Frue kirke. Gravsten. 175. Nr. 2, o. 1560, over rådmand Oluf Thundbo og Anne Knudsdatter, med sekundær indskrift o. 1664 (p. 1228). 176. Xr. 4, o. 1600, indskriften afslidt (p. 1229). — *The Church of Our Lady. Tombstones. 175. No. 2, c. 1560, for the councillor Oluf Thundbo and Anne Knudsdatter, with secondary inscription c. 1664. 176. No. 4, c. 1600, inscription worn.*

saler, på hver side af kraniet: »Hod[ie] michi [cras ti]b[i] (i dag mig, i morgen dig). — Det ret sjældne skeletmotiv findes (omend varieret) på en sten i domkirken (nr. 23, p. 773), et fragment i Vor Frue (nr. 5) og (nærmere beslægtet) i Visborg kirke (Ålborg amt; C. A. Jensen: Gravsten nr. 686). -- Nu i gulvet i kryptens nordre del.

*5) O. 1600. To fragmenter af hvidgrå kalksten, henholdsvis 102 × 42 og 35 × 27 cm. Af indskriftens fordybede versaler er et »R« bevaret. Fragmenterne udgør et stykke af rammen samt det ene hjørne og har inden for en profileret slyngbåndskant med smal kartoucheramme haft et vinget skelet, der har holdt et skriftfelt i sine udbredte arme, svarende til sten nr. 4. Fundet ved udgravning på østsiden af kirken 1939, nu i Den gamle By (inv. nr. 97:40).

6) (Fig. 177). O. 1610. P[e]der Christensen (Friis), for[dum renteskriver i N]ø[rre Jutlan]d og rådmand [i Aarhus], d. [27. sept.] 1610, og hustru, Mette Lav[ridt]z[datter][216] (jfr. epitaf nr. 1).

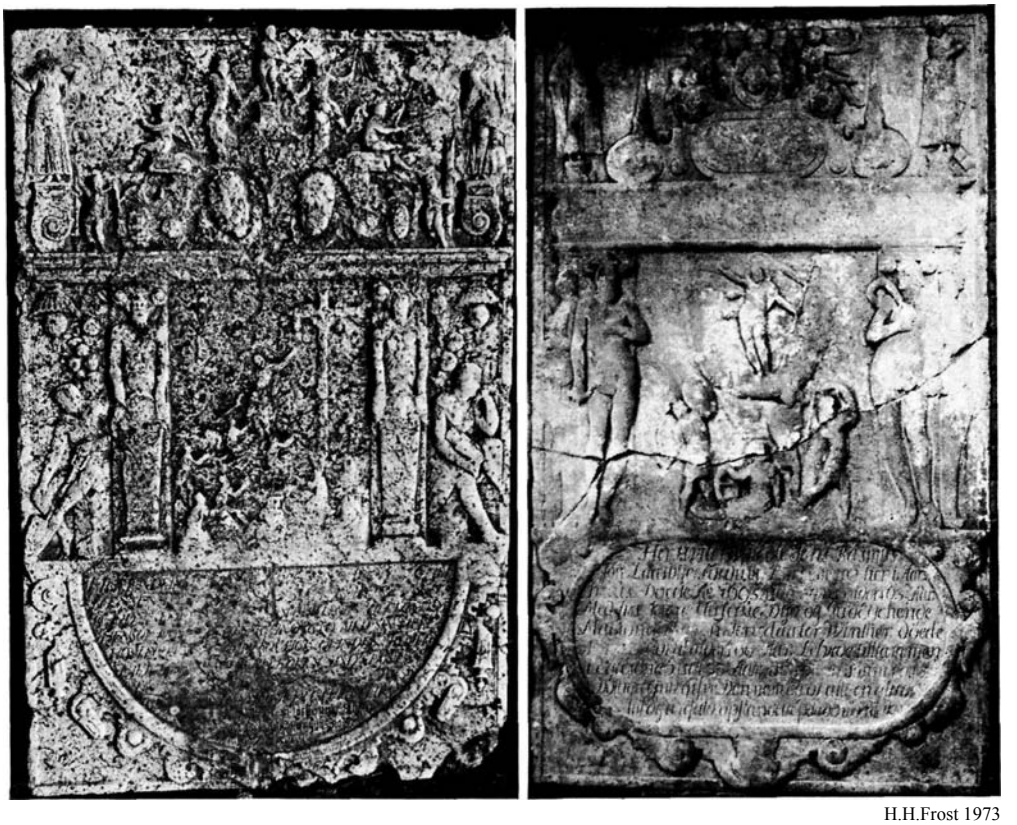

H.H.Frost 1973

Fig. 177—178. Vor Frue kirke. Gravsten. 177. Nr. 6, o. 1610, over rådmand Peder Christensen (Friis) og Mette Lavritsdatter (p. 1230). 178. Nr. 7, o. 1610—20, med sekundær indskrift o. 1695 (p. 1232). — *The Church of Our Lady. Tombstones. 177. No. 6, c. 1610, for the councillor Peder Christensen (Friis) and Mette Lavritsdatter. 178. No. 7, c. 1610—20, with secondary inscription c. 1695.*

Lysgrå kalksten, ca. 247 × 162 X 10 cm, en del forvitret i overfladen. Indskrift med fordybede, skråtstillede versaler, afsluttende med citat fra »Ephes. 1. v. 7« med fordybet fraktur. Den finthuggede sten er inden for en spinkel ramme delt i tre felter i hele stenens bredde. I fodfeltet en halvcirkulær indskriftstavle i kartoucheramme smykket med skellagte skiver; i sviklerne akantusranker i svagt relief, på prikket bund. Midtfeltet er ved to hermer (hvoraf den ene muligvis en kvinde), der foran sig holder et skjold (den ene tillige med hængesmykke på brystet), delt i et hovedfelt og to smalle sidefelter. I de sidste sidder henholdsvis Adam med spade og Eva med svøbelsesbarn på armen under lille baldakin[217] samt frugtophæng. Hovedfeltet har som motiv Kobberslangen i ørkenen; midtpå ses en høj skikkelse, Moses, pegende på slangen foran de syge, der nu helbredte rækker armene op mod denne. I topfeltet en rundbuet tvillingarkade, indrammet af kartoucheornament, med portrætter af de afdøde: manden med knebelsbart, konen med hue og rund krave. Grupperet

omkring på kartoucherammen sidder og står syv engle med lidelsesredskaberne, den øverste med korset. Opstillingen flankeres yderst af to kvindelige dyder på høje volutpostamenter, navngivet ved fordybede versaler på rammen ovenover; til venstre »Patientia« (Tålmod), til højre »Charitias« (Kærlighed)[218].

Den detaljerige reliefudsmykning, hvis centrale motiv, Kobberslangen i ørkenen, genfindes på afdødes epitaf (nr. 1), er antagelig udført efter forlæg hentet fra samme grafiske og motivmæssige genre, som har dannet forbillede for domkirkens sten nr. 33 og †40 (p. 782, 824); Friis' gravsten er formentlig udført i samme værksted.

O. 1656[155] lå stenen under afdødes epitaf på søndre side af altret ved siden af gravstenen (nr. 11) for hustruen og hendes anden mand, Søren Jensen Frost. Nu øst for kirken.

7) (Fig. 178). O. 1610—20, med sekundær indskrift o. 1695. Lysgrå kalksten, ca. 243 × 145 cm, brækket på midten og i øvrigt ret nedslidt. Stenen, der er udført efter delvis samme forlæg og antagelig er udgået fra samme værksted som domkirkens sten nr. 33 og f 40 (p. 782, 824) og Friis' ovenfor nævnte (nr. 6), har som disse en tredelt reliefudsmykning. Fodfeltets kartoucheindrammede skriftoval har nederst et symmetrisk (nu tomt) bomærkeskjold. Midtfeltets kraftige krongesims, hvorpå ses rester af en fordybet frakturindskrift fra Job XIX, bæres af to piller med foranstillede kontrapostiske, nøgne figurer af Adam og Eva, under volutkapitæler. Begge holder med den ene hånd blufær digt et figenblad hen foran sig; om Evas skulder kryber slangen, der bider i det æble, hun har i den anden hånd. Yderst til hver side støttes gesimsen af en sidestillet, kvindelig herme, på volutformet skaft. Topfeltets volutgavl med pyramidespir og englehoved mellem putti, henholdsvis med segl og timeglas, flankeres af dyderne Retfærd, med sværd og vægt, og Håbet med kors og bog. Midtpå ses den opstandne Kristus med sejrsfanen, omgivet af skybræmme, og herunder fire soldater.

1695 købtes stenen for 20 sl. dl. af Jens Rasmussen Laasbyes enke[17], der efter udslibning af stenens oprindelige indskrift i fodfeltet lod hugge en ny, med fordybet skriveskrift, over Jens Rasmussøn Laasbye, borgmester i Aarhuus, d. 1695 i sin alders 63. år, og hustru, Maren Jensdaater Winther, d. <1712> i sin alders <66.> år. De levede i ægteskab i 33 år og fik ti sønner og otte døtre.

1695[17] lå stenen over den allerede 1688[2] købte murede begravelse (nr. 5). Nu i klostergangen.

8) O. 1610—20, med sekundær indskrift 1762. Hvid kalksten, 187 × 101 × 11 cm; af den oprindelige indskrift kun bevaret et par reliefversaler i fodfeltet. Inden for en smal, glat ramme har den stærkt nedslidte sten hjørnecirkler med evangelistsymboler stående med eller på tilhørende skriftbånd, hvorpå

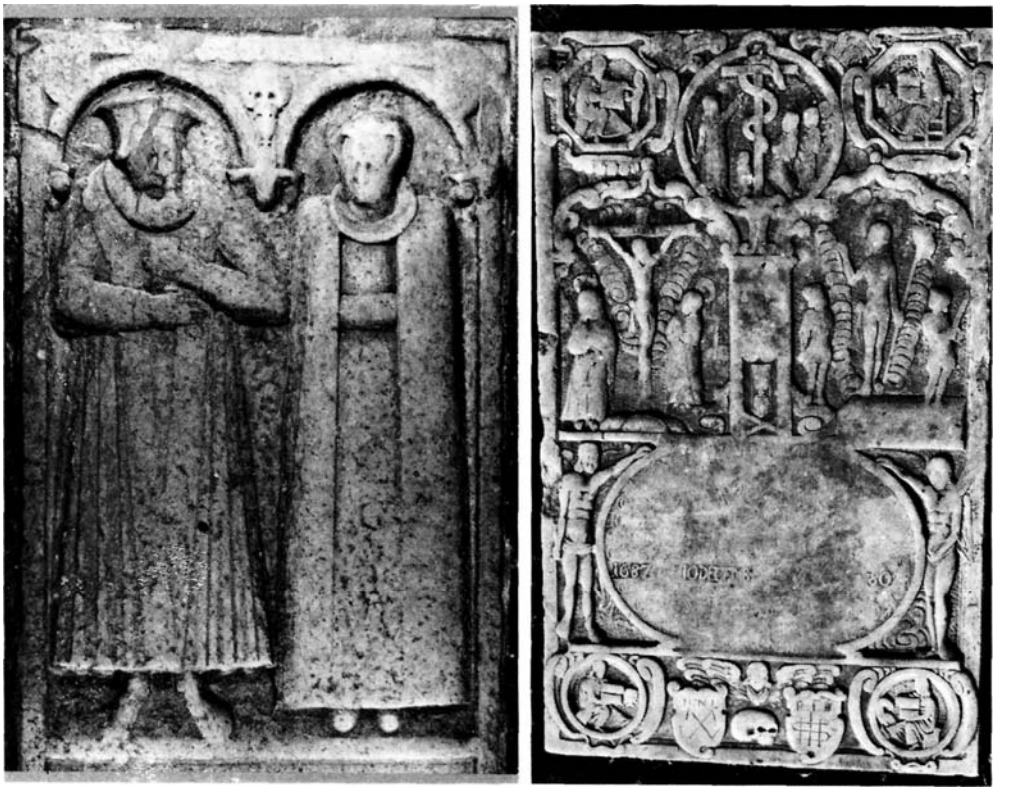

H.H.Frost 1973

Fig. 179-180. Vor Frue kirke. Gravsten. 179. Nr. 9, o. 1623, antagelig over sognepræst Lauridts Nielsen Bording og hustru. Fodfeltet afskåret på fot. (p. 1233). 180. Nr. 19, o. 1658(?), antagelig over handelsmand Michel Nielsen Langballe og Kirsten Jensdatter (p. 1241). — *The Church of Our Lady. Tombstones. 179. No. 9, c. 1623, presumably for the parish priest Lauridts Nielsen Bording and his wife. Bottom section not shown. 180. No. 19, c. 1658(?), presumably for the merchant Michel Nielsen Langballe and Kirsten Jensdatter.*

enkelte fordybede versaler er en rest af vedkommendes navn (jfr. domkirkens sten nr. 32, p. 782). Mellem de øvre evangelistcirkler findes et pluskæbet engle-hoved svarende til domkirkens sten nr. 38 og 39 (p. 786). Størstedelen af stenen optages af et rektangulært skriftfelt, hvor den oprindelige indskrift er udslebet og erstattet med initialerne »J J W« (fordybede skønskriftsbogstaver) samt et stærkt nedslidt årstal »1762«. Nævnte år betalte enken efter kaptajn Jens Jensen Wissing, død 1753, 4 rdl. for at lægge stenen på sin afdøde mands grav[6]. — Nævnte år lå stenen over familiens murede begravelse (nr. 7) i skibets østfag, nu i anlægget øst for koret.

9) (Fig. 179). O. 1623. Figursten, formodentlig over m(agister) Lauridtz Nielssøn [Bording], canonicus til Clementis og sognepræst til Vor Frue kirke, [d. 1623, 33 år gl.], og hans unavngivne hustru[219]. Lysgrå kalksten, 221 x 124,5 cm, det kraftige relief meget nedslidt og indskriften i fodfeltet helt for-

svundet; et brud i stenen har læderet en del af præstens ansigt. Ægteparret er opstillet og udformet på traditionel vis (jfr. gravsten nr. 47 i domkirken, p. 792). Præsten, i fuld ornat og med baret, bærer kraftigt fuldskæg. Mod sædvane holder han salmebogen i sin venstre hånd. Hustruen har konehue samt krave over den »plisserede« kappe. Stenens smalle ramme prydes af slyngbånd, og det dobbelte bueslag støttes i siderne af volutkonsoller, midtpå af et englehoved, der i buesammenstøddet tillige bærer et timeglas hvorover kranium. I de ydre svikler nu udslidte initialskjolde.

O. 1656[155] synes stenen at have ligget i skibet lige uden for kordøren, nu i kryptens østende.

10) 1600'rnes 2. fjerdedel. [Søren Jensen Win]ter, f. i Liøsgard herred, bor ger i Aarhvs, »kierc[keværge ved Vor Frv]e kiercke, her samesteds« i 16 år, d. <25. maj> 16<44>, <75> år gl., og hustru, Mar[en Jensdatter], f. i »Vendsøsel vdi Vadvm sogen«, d. 16□ . 6 sønner og 2 døtre[212].

Grå kalksten, ca. 229 × nu 150 (oprindelig ca. 15 cm bredere) x 11 cm; indskriften er med let skråtstillede reliefversaler. Selvom stenen mangler væsentlige partier af overfladen og en del af venstre langside, gengiver det bevarede stenens opbygning i hovedtræk. Inden for en ramme med attisk slyngbånd, let affaset udadtil, deles den af to tværlagte bånd i tre felter. I den nedre en tværoval skrifttavle, med personalia, i spinkel kartoucheramme smykket med attisk slyngbånd. Midtfeltet domineres af en rektangulær skrifttavle, hvis flankerende udsmykning er forsvundet bortset fra et timeglas foroven i højre side. Hele indskriften her er religiøs: »Dit er vest at intit er [v]esere end døden oc intet wvesere end døsens(!) thime . . .«. I topfeltet rester af en opstandelsesscene: den perspektivisk tegnede grav, hvorpå de to engle sidder, og imellem dem det nederste parti af den opstandne Kristus i skybræmme.

Oprindelig bag den søndre kirkedør ved siden af sønnen, Jens Sørensen Winters †gravsten[155] nr. 34. Nu i anlægget uden for koret.

11) 1600'rnes 2. fjerdedel. [Søffren Jensøn Froste, borgmester »her i Aarhuss«, forrige slotsskriver til Skanderborg, d. 30. nov. 1]642 [i sin alders 65. år, og hustru, Mette Lauridtzdaatter, d. 20.] dec. 1642 [i hendes alders] 76. [år][216].
(Jfr. epitaf nr. 1 og mindetavle nr. 1).

Mørkegrå kalksten, ca. 260 × 144 × 13 cm, stærkt slidt og brækket forneden. Indskrift med relieffraktur, dødsangivelserne dog med let skrånende versaler, der må være sekundært udhugget. Inden for en glat ramme en dobbeltbort, der yderst består af en bølgeranke med vinklaser, inderst af et attisk slyngbånd med cirkelfigurer, afbrudt af hjørnecirkler med de siddende og skrivende evangelister og deres tegn efter samme forlæg som domkirkens gravsten nr. 36 og 48 (p. 785 og 792). I et rektangulært felt under hovedfeltet med den nedslidte indskrift to bomærkeskjolde med tungebort langs kanten. Mens

H.H. Frost 1973

Fig. 181 182. Vor Frue kirke. Gravsten. 181. Nr. 14, o. 1650, over Peder Thomesen, †1673 (p. 1236). 182. Nr. 12, 1625—50, med sekundær indskrift 1672 (p. 1235). — *The Church of Our Lady Tombstones. 181. No. 14, c. 1650, for Peder Thomesen, †1673. 182. No. 12, 1625—50, with secondary inscription 1672.*

det venstre er helt afslidt, rummer det højre (hustruens) et monogram hvori bogstaverne ».HW«(?), der ikke stemmer overens med hustruens initialer.

O. 1656 lå stenen »ved den synder side alteret«[155] under afdødes epitaf. Nu uden for korets søndre side, nr. 3 fra øst.

12) (Fig. 182). 1600'rnes 2. fjerdedel. Sekundær indskrift fra 1672, der muligvis gentager dele af den oprindelige. Arent Altholt, handelsmand »her i Aarhuus«, f. 1595, d. 1637 i sin alders 42. år, og hustru Allied hansdatter, f. 1596, d. 1644 i sin alders 48. år (fire sønner). »1672 blev Dette begravelse Kiøbt af Deris Søn Iohan Arentsön Altholt«, f. i Aarhuus 1635, d. på Lyngbygaard <1728> i sin alders 93. år[220]. Samme år, som begravelsen købtes, nedsattes hans [1.] hustru Maren Hansdatter Kryssings, f. i Aarhuus 1640, d. smst. i sin alders 32. år (fire børn).

Grå kalksten, ca. 162 x 94 cm, noget nedslidt og afslået langs siderne. Den sekundære indskrift er med fordybet kursiv, navne og enkelte begyndelses-

bogstaver med store skønskriftsbogstaver. Stenen er udført efter samme forlæg og formodentlig i samme værksted som gruppen omkring domkirkens gravsten nr. 48 (p. 792), men adskiller sig herfra på enkelte punkter: Den vinkelbrudte bue over opstandelsesscenen støttes af englehovedkonsoller og har i sviklerne bladværk. De store engle, som flankerer skriftfeltet, står på små ret-kantpostamenter, og fodfeltets tre bomærkeskjolde holdes af tre engle; det midterste har rester af Jesumonogram, de andre rummer egentlige, fordybede bomærker. — Nu i klostergangen.

13) (Fig. 184). O. 1630—40. Figursten over ukendt barn af NISV og IID.

Brungrå kalksten, 66 × 52 cm. Indskriften på den stærkt slidte og itubrudte sten er et citat fra »Marcvs X [v. 14]« med skråtstillede reliefversaler; nederst forældrenes initialer. Over indskriftsfeltet et brystbillede af et svøbelsesbarn på en pude på groft prikket baggrund, indrammet af en slyngbåndskant. — Nu i kryptens sydvesthjørne.

14) (Fig. 181). O. 1650. Figursten over Peder Thomesøn, borger i Aarhvs, f. i Kattervp, Vor herred, 8. apr. 1600, d. <17. sept. 1673, 73 ½ år gl.>.

Grå, let rødlig kalksten, 175 x 107 cm; indskrift med skråtstillede reliefversaler, personalia i fodfeltet, bibelcitat på stenens ramme: »Herrens forløste skvlle igien komme« etc. fra »Es: 35. V. 10«. Under en rundbue, der ligesom rammen har hulkant mod det groft prikhuggede baggrundsfelt, står den afdøde på et skaktavlet skrågulv. Hans halvlange, lokkede hår ender i et par volutformede krøller, og det store skipperskæg rager næsten ned over den runde krave, der er bundet sammen med en sløjfe. Under kappen er manden iført en trøje, knappet over bæltet; i venstre hånd holder han en handske. I stenens hjørner cirkelslag med evangelisterne udført efter samme forlæg som på gravsten i domkirken nr. 59 (p. 800), Fårup (Sabro hrd.) o. 1654 m.fl. — Nu i klostergangen.

15) (Fig. 185). O. 1650, med sekundær indskrift og ændringer fra o. 1758.

Lysgrå kalksten, 226 × 144 cm, stærkt nedslidt. Glatte rammer indfatter sten og skrifttavle, der omgives af felter med symboler for død, forkrænkelighed og opstandelse, udført efter et ofte benyttet forlæg, der bl.a. kendes ved sten i domkirken (nr. 56, p. 798) og de nedennævnte nr. 16 og 17. I stenens øvre hjørner ovalfelter med ægteparrets portrætter (fig. 187—188), hans nu skægløse ansigt antagelig »moderniseret« ved genanvendelsen. Fodfeltets ovalfelter blot ledsaget af bladformede volutter.

1756 købtes stenen og den tilhørende begravelse af den daværende kirkeværge[6], der lod den oprindelige indskrift bortslibe. En ny indhuggedes med let skråtstillede versaler, navnene dog med store skønskriftsbogstaver: Knud Johanesøn Connis, borger og negotiant samt kirkeværge for Vor Frue, f. 10. maj 1697 i Aarhuus, d. 5. sept. 1758 i sin alders 61. år, 5 måneder, 4 dage(?),

H.H. Frost 1973

Fig. 183—184. Vor Frue kirke. Gravsten. 183. Nr. 3. 1575—1600, over Ole Fogh (p. 1229). 184. Nr. 13, 1630—40, over anonymt barn (p. 1236). — *The Church of Our Lady. Tombstones. 183. No. 3, 1575—1600, for Ole Fogh. 184. No. 13, 1630—40, for anonymous child.*

og hustru Kirsten Thomas Datter Høyer, f. i Holsteen Tørtoft i Møl-Tønder sogn 1694, d. <13. sept. 1769, 75 år gl.>. — Oprindelig »ved dåben«[6], nu i klostergangen.

16) O. 1650, over anonymt ægtepar. — Lysgrå kalksten, ca. 217 × 150 × 10 cm, meget nedslidt. Stenen svarer nøje til nr. 15, med små afvigelser til nr. 17 og til domkirkens nr. 56 (p. 798). Af indskriften med fordybede, let skråtstillede versaler i midtfeltet skelnes enkelte ord i højre side, hvorimellem mandens sekundært indførte dødsdato »[16]66 [den] 25. aprili[s]«, hustruens år »7.« samt ordet »døtre«. Manden synes at have haft et kraftigt fuldskæg, men ingen pibekrave, mens hustruen som vanligt har konehue og stor, rund krave. Stenen synes ikke at være genanvendt. - - Nu uden for korets sydside, nr. 5 fra øst.

17) (Fig. 186). O. 1650, formodentlig oprindelig over borgmester Wulf Baltzersen, død 1656[221], med ændringer og sekundær indskrift muligvis fra o. 1724.

Grå kalksten, ca. 260 x 142 cm, nederste halvdel i flere brudstykker, hvoraf enkelte mangler. Stenen svarer nøje til gravsten nr. 56 (p. 798) i domkirken samt de ovenfor nævnte nr. 15 og 16.

1704 købtes den begravelse, hvorpå Wulf Baltzersens sten lå, af borgmester og kirkeværge Hans Jensen Winter, der for selve stenen betalte 13 rdl.[17]. Efter

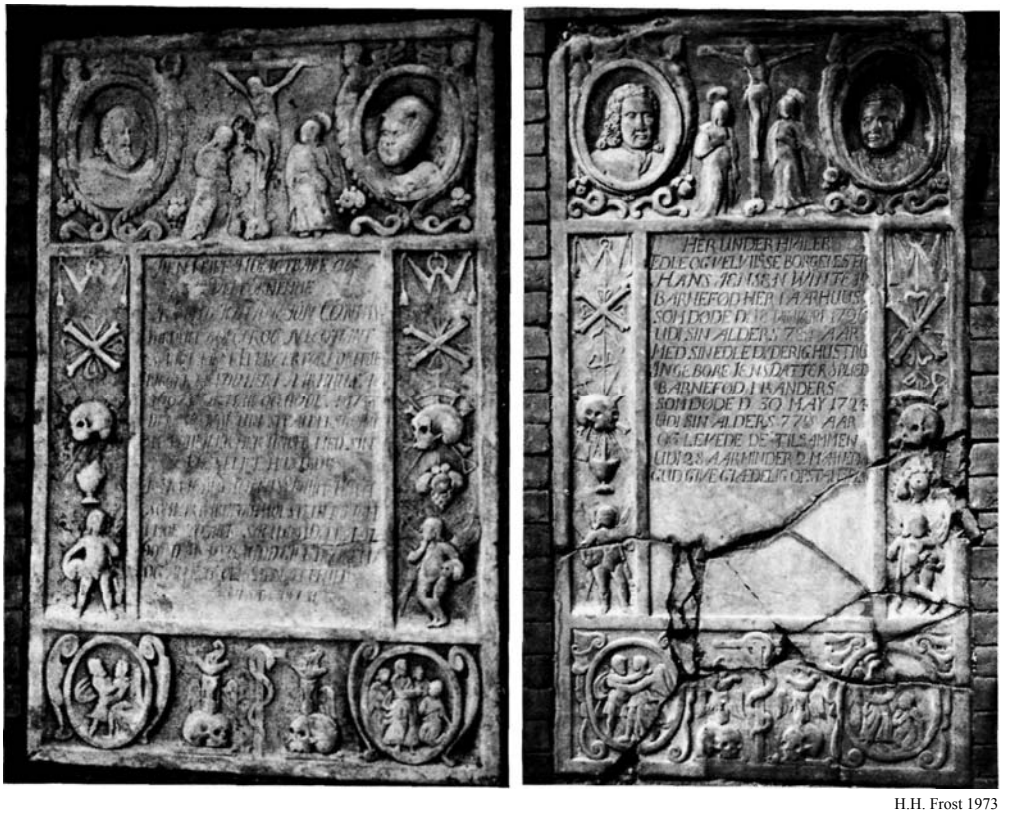

H.H. Frost 1973

Fig. 185—186. Vor Frue kirke. Gravsten. 185. Nr. 15, o. 1650. med sekundær indskrift o. 1758 (p.1236). 186. Nr. 17, o. 1650, antagelig over borgmester Wulf Baltzersen, †1656, med sekundær indskrift o. 1724(?) (p. 1237). — *The Church of Our Lady. Tombstones. 185. No. 15, c. 1650, with secondary inscription c. 1758. 186. No. 17, c. 1650, presumably for the burgomaster Wulf Baltzersen,* †1656*, with secondary inscription c. 1724(?)*

Fig.187—188. Vor Frue kirke. Detaljer af gravsten nr. 15, o. 1650; hovederne »moderniseret« ved genanvendelsen o. 1758 (p. 1236). — *The Church of Our Lady. Details of tombstone no. 15, c. 1650; the heads "modernised" when re-used c. 1758.*

Fig. 189—190. Vor Frue kirke. Detaljer af gravsten nr. 17, o. 1650; hovederne »moderniseret« ved genanvendelsen o. 1724 (p. 1238). - *The Church of Our Lady. Details of tombstone no. 17, c. 1650; the heads "modernised" when re-used c. 1724.*

hustruens død 1724 lod han rimeligvis den oprindelige indskrift erstatte af en ny med fordybede versaler, navnene dog med store skønskriftsbogstaver, og 1726 indføjedes hans egne dødsdata[6]: Borgmester Hans Jensen Winter, f. i Aarhuus, død <18. jan.> 17<26> i sin alders <78.> år, og hustru Ingebore Jensdatter Splied, f. i Randers, død 30. maj 1724 i sin alders 77. år, efter 28 år »minder« 2 måneders ægteskab (jfr. epitaf nr. 11).

Ved genanvendelsen er de øvre medaljonportrætter (fig. 189—190) blevet »moderniserede«, idet manden har fået halvlangt, lokket hår (paryk?) og halsbind, mens konen har fået pibet udsmykning på huen, en perlekæde om halsen samt tunget, v-formet halsudskæring i kjolen.

J.J. Frimand 1978

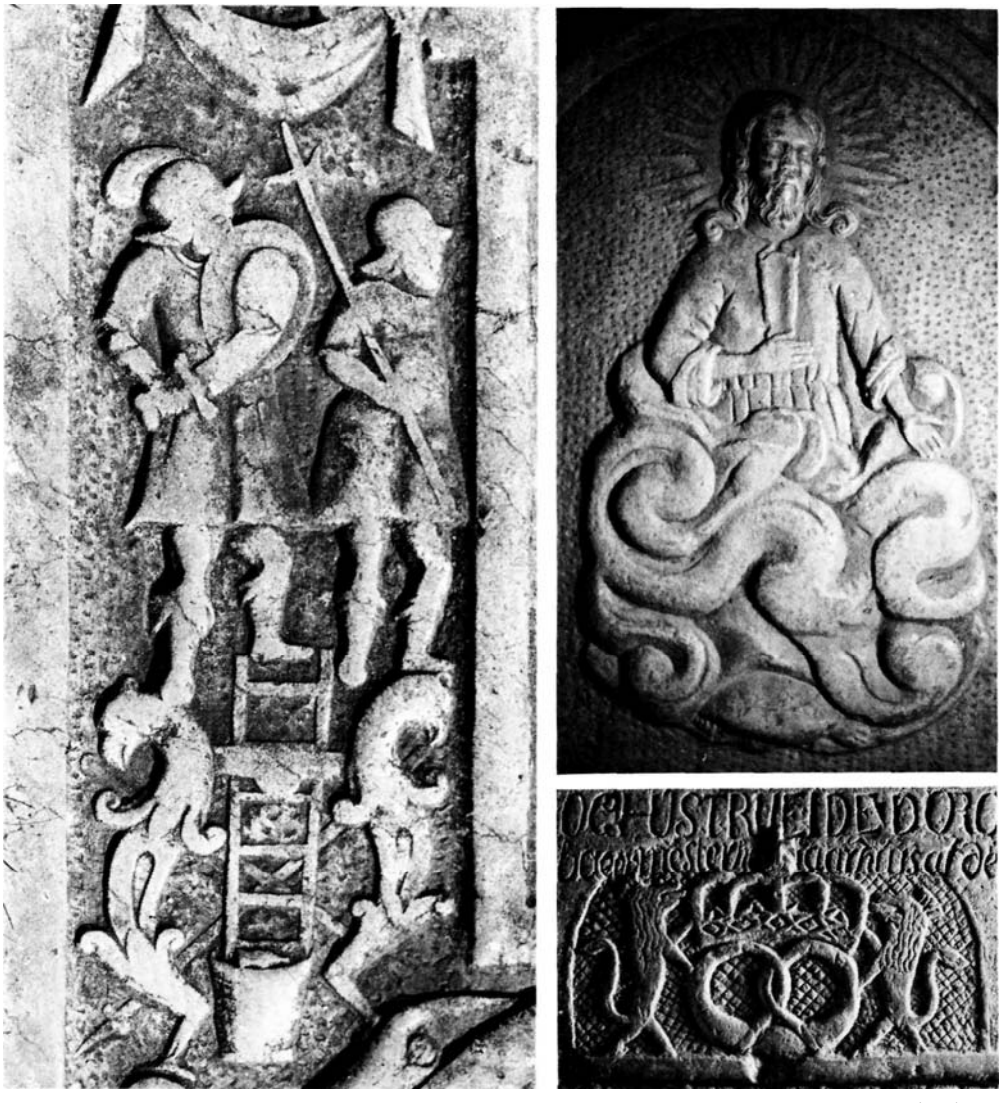

J.J. Frimand 1978

Fig. 191—193. Vor Frue kirke. Detaljer af gravsten. 191. Nr. 18, o. 1658, over handelsmand Christen Jensen Basballe og Lisbeth Pedersdatter (p. 1240). 192. Nr. 21, 1650—1700, Kristus fra himmel-fartsscene. 193. Nr. 21, fra bagermester Aug. Vilh. Petersens sekundære udsmykning o. 1802 (p. 1242). - *The Church of Our Lady. Details of tombstones. 191. No. 18, c. 1658, for the merchant Christen Jensen Basballe and Lisbeth Pedersdatter. 192. No. 21, 1650—1700, Christ from the Ascension scene. 193. No. 21, from the master baker Aug. Vilh. Petersen's secondary decoration c. 1802.*

Oprindelig over den tilhørende, senere †murede begravelse (nr. 11) i den lille gang ved fonten[17], nu i klostergangen.

18) O. 1658. [Christen Jensen] Basba[lle], borger og [handelsmand i Århus], d. <12. nov. 1687>, <76> år[222] gl., og hustru [Lisbeth Pedersdatter Basballe, d. 27. okt. 1658], 35 år gl.[223] (jfr. epitaf nr. 13).

Gråhvid kalksten, 229 x 140 cm, indskriften med stærkt slidte reliefversaler i ovalfelt forneden. Stenens reliefudsmykning (fig. 191) svarer til flere sten i domkirken (med nr. 28 (p. 777) som prototype og nr. 61 (p. 802) som nærmeste parallel). Skriftfeltet er ledsaget af tungede akantusblade, og fodfeltet udfyldes af to bomærkeskjolde mellem kranier, mandens bomærke består af sammenskrevet 4-tal og H, konens af et Jesumonogram, begge fordybede. Over opstan-delsesreliefïets forkrøppede bue ses Vorherre mellem seks englehoveder, flankeret af de vanlige portræthoveder, der svarer til domkirkens nr. 60 (p. 801). Nu uden for korets sydside, nr. 2 fra øst.

19) (Fig. 180). O. 1658(?). Antagelig over Miche[l Niel]søn [Lang]b[alle], [borger] og handelsmand i Aar[hus], død 1658(?), og hustru K[irsten Jen]s[datter], d. <10. dec. 1687>,<80> år gl.[224].

Mørkegrå kalksten, ca. 232 × 143 × 12 cm, meget slidt på overfladen. Indskrift med let skråtstillede reliefversaler. Stenens udsmykning er udført efter samme forlæg og vel i samme værksted som gravsten nr. 67 i domkirken (p. 805) og nr. 4 i Tilst (Hasle hrd.). Ligesom den førstnævnte har den i fodfeltet et vinget englehoved over kranium flankeret af barokke skjolde hvori fordybede initialer, henholdsvis »M N L« over bomærke og »K I D« over Jesumonogram. Udførelsen er af en lidt grovere og mere forenklet karakter end domkirkens sten, mens scenerne svarer til Tilststenens: Opstandelsen og Kobberslangen i ørkenen. — Nu uden for korets sydside, nr. 4 fra øst.

O. 1664. Christen Nielsen Friis og Karen Clemensdatter, se nr. 2.
1672. Johan Arentsøn Altholt og Maren Hansdatter Kryssing, se nr. 12.
O. 1695. Jens Rasmussen Laasbye og Maren Jensdatter Winther, se nr. 7.

*20) 1600'rnes sidste halvdel. Lysgrå kalksten, 181 × 121 × 11 cm, stærkt nedslidt. Stenen, hvis øvre hjørner er skråt afskårne, har inden for en smal, glat ramme hjørnecirkler med siddende evangelister. Den oprindelige, udslebne indskrift har stået i stenens fulde bredde, mod topfeltet afgrænset af bånd, forkrøppet ved siderne. Mellem de øvre hjørnecirkler krydslagte håndværker-redskaber, økse, pren og stav(?); groft prikhugget baggrund. Indledningsordene til en sekundær indskrift, med fordybet kursiv, ses foroven. - - Nu indmuret i portrummet i forhuset, Klostergade nr. 56.

*21) 1600'rnes sidste halvdel, sekundær udsmykning og indskrift efter 1802.

Lysgrå kalksten, 182,5 × 103 cm, nederste venstre hjørne afslået. Under en søjlebåren arkade ses på kraftig prikhugget baggrund en fremstilling af Himmelfarten, Kristus i halvfigur i skyer (fig. 192) over en lille bakketop hvorom tolv små figurer i halvkreds, to engle og fem apostle til hver side. De flankerende søjler har postamentfelter prydet med kvindehoveder med muslingeskal, samt joniske fantasikapitæler. I hjørnerne siddende og skrivende evangelister, beslægtet med tilsvarende på gravsten i domkirken (jfr. nr. 52, p. 796),

stenens udsmykning i øvrigt svarende til en sekundært anvendt sten i Trige (V. Lisbjerg hrd.).

1802 købtes stenen på auktion af bagermester Aug. Vilh. Petersen[225], der lod fodfeltets oprindelige indskrift udslibe og erstatte af en ny, dels med fordybede versaler, dels med skriveskrift: »[Den]ne steen tilhører August Vilhielm [Pete]rsen og hustrue Ide Dorothea Sundbye . . . og bagermester her i aarhuus af dem selv bekost«. Under indskriften udhuggedes en omvendt bagerkringle (fig. 193) under en stor krone, holdt af to stående primitive løver, alt på kryds-skraveret baggrund, formodentlig bagernes lavssegl. — Nu i Den gamle By (inv. nr. 1763).

22) 1600'rne(?) Fragment af grå kalksten, nu 96 × 54 cm, anvendt som gulvflise efter borthugning af i hvert fald højre langside og nedre kant. Ind skrift med fordybede versaler over flere medlemmer af samme familie: En mand, hans hustru Maren Es. . ., død 1576, mag(ister) Hans Kn.sos . . . sø[n], hans datter[søn] . . . mag(ister) Hinrik Chri[stensen] . . . nstrup, dennes hustru, samt »forbemelte« . . . [s]øns sønnedatters . . . ., mag(ister) Hinrik Christen[sen Blichfeld] sognepræst for [Vor Frue] kirke, død [1703] 16. marts, og hustru Kare[n Christensd]aater Friis, død [23.] sept. 16[77][227] (jfr. †muret begravelse nr. 26). — Nu i kryptens gulv.

O. 1724. Hans Jensen Winter og Ingeborg Jensdatter Splied, se nr. 17.

23) 1727. [Rådmand Oluf Søre]ns[en, f.] 8. marts [1657, d. 22. dec.] 1724 i [sin alders 67. år, og hustru Doreth]ae Johansdaa[tter (Althalt?), f. i Aarh]uus 28. febr. 1665, [d.] 8. maj [1737] i sin alders [72. år] (jfr. epitaf nr. 14 og lyse krone nr. 3).

Blågrå kalksten i syv fragmenter, hvoraf det største måler ca. 48 × 38 cm. Indskriften, der er hugget med fordybet skriveskrift, afsluttes med et længere moraliserende vers. Det eneste, som er bevaret af stenens ornamentale udsmykning, er et rankeslyng mellem ægteparrets personalia.

1727[6] lod hustruen stenen lægge på ægteparrets seks år tidligere erhvervede murede begravelse (nr. 15) i den brede gang lige for prædikestolen. — Nu på loftet.

1756. Knud Johansen Connis og Kirsten Thomasdatter Høyer, se nr. 15.

1762. Jens Jensen Wissing, se nr. 8.

1802. August Vilh. Petersen og Ide Dorothea Sundbye, se nr. 21.

FORSVUNDNE GRAVSTEN

Af de mange gravsten, der tidligere har dækket kirkens gulv, er kun et fåtal bevaret. Hovedparten er forsvundet i forbindelse med nye gravlæggelser, andre bortkommet ved gulvreparationer, og nogle er genanvendt som byggemateriale eller som gravsten på stedet eller i en af omegnens landsbyer. Kirkeregnskaberne noterer på indtægtssiden jævnligt salg af gravsten til private, både lejlighedsvis og ved større auktioner, som f.eks. en i året 1762[69].

Listen nedenfor medtager kun gravsten, hvorom man har nøjere kendskab fra håndskrifter eller kirkeregnskaber. Stenene dateres efter ældste, angivne dødsår, hvis ikke en præcisere datering er kendt; såvidt muligt oplyses stenens placering i kirken og dens eventuelle tilhørsforhold til en muret begravelse (jfr. p. 1251 ff.).

1) O. 1435. Lave Jensen Brok og Pernille Mogensdatter Munk. Et håndskrift fra o. 1600[228] omtaler, at stenen var en »Malmersteen« (o: marmor, dvs. antagelig kalksten) med følgende indhold: »Anno 1435 døde Laffue Jenssen till Klausshollom, och Hans frue, frue pernel, hun er aff dj krabber, eller aff dj Rette Muncker«. O. 1600 lå stenen på deres grav, »som mand først inndkommer, i Vor frue kirercke, i omgangen, paa dend høyre hand«, ved siden af sønnen, Axel Lavesens fgravsten (nr. 2). Allerede o. 1620[229] synes den at være forsvundet fra sideskibets østligste fag, der formodentlig har fungeret som begravelseskapel for slægten Brok (jfr. kalkmalerier p. 1109).

2) O. 1486. Axel Lavesen Brok til Clausholm og Ellen Ovesdatter Lunge. »Anno D(omi)ni 1386 (fejl for 1486) Obiit D(omi)na Helena de claxholm, et hic selpulta. A(nn)o 1498 Obiit D(omi)n(u)s Absalon Laghonis miles« (I Herrens år 1486 døde fru Ellen til Clausholm og begravedes her. I året 1498 døde hr. Axel Lavesen, ridder)[230]. Stenen lå o. 1620[210] ved siden af faderens †gravsten (nr. 1) i sideskibets østligste fag, der synes at have været indrettet som kapel for familien (jfr. kalkmalerier p. 1109).

3) 1501. Ole Michelsen, borgmester, og hustru Anna Jensdatter. »Hic jacet Olav(us) Michaëlis Consul in Arhuss Cum wxore A(n)na filia Johannis Mathiæ, Anno D(omi)ni 1501« (Her hviler Ole Michelsen, borgmester i Århus, sammen med hustruen Anna, datter af Jens Madsen, i Herrens år 1501)[210]. Placering ukendt.

4) 0. 1579. Lauridtz Fogh, borgmester i Århus, d. 1579[210]. 1705 fyldtes jord under stenen, som var nedsunket[17]. O. 1620 formodentlig i koret[210].

5) O. 1597. Jens Oussen, rådmand i Aarhus, d. 3. pinsedag (= 17. maj) 1597, samt Ørnt Schenchel, borger i Aarhus, d. 24. juni 1578, og deres hustru, Karen Olluffsdatter, d. 12. dec. 1593[210].

6) O. 1598. Jacob Hagmester (havemester), »fordum hospitalsforstander[231] her udi Aarhus Kloster«, død juledag 1598[210] (jfr. vinkande i Hospitalskirken).

7) O. 1599. Peder Sørensøn, borger i Aarhus, d. 2. okt. 1599, og Margareta Anastasii, d. 2. maj 1598[210]. O. 1656 omtalt som liggende i nærheden af kor-døren[155].

8) Før 1600. Fru Giertrud aff Restrup. Et håndskrift fra o. 1600 har følgende notits: »Item findes endnu i Vor Fru kircke i Aarhuss fru Giertrud affi Restrup, hendiss vaben er en gul harre i en blaa fell som er vdhuggen i en melmersteen (ↂ: marmor, dvs. antagelig kalksten), ligger paa hendis graff«[232]. Våbnet tilhører slægten Hase, der imidlertid ikke synes at omfatte en Gertrud af Restrup.

9) O. 1600. Jens Rasmussøn Smidt, borger og købmand i Aarhus, d. 1. juni 1599, og hans to hustruer, Kirsten Jensdatter, d. 18. nov. 1596, og Maren Jost-datter, d. 16□[210].

10) O. 1600. Christian Ottesen Blichfeld (»Christiernus Ottonis Fil.«), magister, f. i København, rektor i Ystad i Skåne, kapellan ved Vor Frue i København i tre år, omkring Olaj dag (= 29. juli) 1566 udset til præst for denne kirke og kannik ved domkirken og døde efter 28 års tro tjeneste 23. april 1593 i sin alders 56. år. Endvidere Hans Hansen Zeuthen (»Joannes Joannis Zeutheni(us)«, dette tempels kapellan, aftensangspræst samt vikar og kannik, d. 16□, og deres hustru, Cecilia Lauridsdatter Fogh (»Cicilia Laurentÿ Fogh«), datter af byens tidligere borgmester (Laurids Fogh, jfr. †gravsten nr. 4), som levede 14 år i ægteskab med sin første mand og med ham fik 8 børn, d. 16□. Latinsk indskrift[210].

11) O. 1602. Ebbi Christenssøn, borger og rådmand i Arhus, cl. 18. juli 1602, og hustru Kirsten Jensdatter, d. 16. juli 1601[210].

12) O. 1602. Niels Sørenssøn Ruud, borger i Aarhus, d. 27. aug. 1602, 42 år gl., og hans hustru Mergret Pederssdatter, d. 16□. To sønner og tre døtre i 10 års ægteskab[210].

13) O. 1602. Jesper Jenssøn Vorm, borger i Arhus, d. 21. okt. 1602, og hustru Anne Pederssd(atter), d. 16□[210].

14) O. 1602. Jacob Kaas, magister, »oculist, Steen og Brøchsnider« (dvs. øjenlæge og broksnider) samt borger i Aarhus[155]. Stenen tilhørte 1705 kirken og lå da over det begravelsessted, som 1684 købtes af Lauridtz Anderssen og Ingerborre Christensdaater[17].

15) 0. 1607. Jenns Jørgenssøn, f. i Skibby, borger i Aarhus, d. 24. maj 1607 i sin alders 31. år[210].

16) O. 1608. Søren Rassmussøn, borger i Aarhus, d. 29. nov. 1608, og hustru Karen Jesperdatter, d. 16□[210].

17) O. 1609. Jens Jørgenssøn, stenhugger og borger i Arhus, d. 1. aug. 1609, og hustru Maren Christoffersd(atter), d. 16□[210].

18) O. 1609. Rasmus Olluffsøn, d. ugift, 13. aug. 1609 i sin alders 18. år[210]. O. 1656 lå den »først i den lille Rad«[155], antagelig i østre tværgang i sideskibet.

19) O. 1610. Olluff Rassmussøn, rådmand i Aarhus, d. 1. maj 1610, i sin alders 57. år, og hustru Karen Jahansdatter, d. 16□. efter 12 års ægteskab (tre sønner og tre døtre)[210]. Stenen, der o. 1650 blev omtalt som »en skøn sten«, lå sandsynligvis i eller lige uden for »chorssdøren«[155].

20) O. 1613. Rarbra Matzdatter, f. i Aarhus, levede i ægteskab med Anders buntmacher, borger sammesteds, i to år og avlede en datter, d. 24. juli 1613[210].

21) O. 1616. Niels Pierssøn Rordum, borgmester i Arhus i 32 år, d. 10. aug. 1616, og hans tre hustruer, Anne Jacobsd(atter), Kiersten Lauritzd(atter) og Karen Jørgensdatter[210] (jfr. epitaf nr. 2). Stenen lå o. 1656[155] uden for koret neden for det tilhørende epitaf og ved siden af sønnen, Peder Nielssøns, †gravsten (nr. 29).

22) O. 1625(?). Lauridtz Jacobssøn Møller, formodentlig død før 1625[233]. Vestligst i kirken, et sted mellem den søndre kirkedør og klosterdøren[155].

23) O. 1644. Hans Lauritzen Døester (Dyster), d. i Aarhuus 2. nov. 1644[234]. Stenen, der lå »strax ved Daaben«[155], blev 1748 optaget og ved auktion solgt til Mogens Blach for 62 rdl. 3 mk.[235].

24) Før 1656. Nielss Rundessøn, d. efter 1642[236]. »I den lille rad«[155], antagelig østre tværgang i sideskibet.

25) Før 1656. Peder Gregersøn, d. før 1656, og hustru Abell Christensdaatter. Midt i »chorssdøren«[155].

26) Før 1656. Hermand Hermandsøn. Stenen, hvis overskrift o. 1656 var ganske ulæselig, lå lige for klosterdøren[155].

27) Før 1656. Terkell Kløcher. Vestligst i kirken, et sted mellem den søndre kirkedør og klosterdøren[155].

28) Før 1656. Knud Michelssøn. O. 1656 i »den lille rad«[155], antagelig østre tværgang i sideskibet.

29) Før 1656. Peder Nielssøn (Rordum). Stenen lå næst ved faderen, Niels Pedersen Rordums fgravsten[155] (nr. 21).

30) Før 1656. Rassmuss Pedersøn (Gius)[237]. I »den lille rad«[155], antagelig østre tværgang i sideskibet.

31) Før 1656. Niels Christenssøn Skriffver, borger og rådmand i Aarhuss, og hustru[155]. På den nordre side af alteret.

32) Før 1656. Hans Jensøn Stilling. O. 1656 i »den lille rad«[155], antagelig østre tværgang i sideskibet.

33) Før 1656. Anderss Thomesøn. O. 1656 i »den lille rad«[155].

34) Før 1656. Jens Sørenssøn Vinter, (d. 1670[155], jfr. *fontelukke og epitaf nr. 8). Bag den søndre kirkedør ved siden af faderens gravsten (nr. 10).

35) O. 1671. Jørgen Rasmussen Juel, borgmester, (d. 9. maj 1681), og hustru, (Maren Hansdatter, d. 1671). Den store, blå sten, der lå på deres murede begravelse (nr. 18) i koret, solgtes 1729 af deres dattersøn, Hans Fædder, forpagter på Oldrup, sammen med begravelsen til kirken for 25 rdl. Stenen blev derefter optaget og stillet uden for den vestre kirkedør[6].

36) Før 1678. Jens Jacobsen, d. før 1678. Dette år købte Søren Ollufssen på Broberg for 8 sl. dlr. en brun sten, som havde ligget på J. J.s begravelse[2], sandsynligvis for at lægge den over sin hustru, Anne Johannesdatter[238].

37) 1693. Anne Poulsdatter Rosenvinge, f. 1663, gift med sognepræst i Føns, Peder Jensen Winter, der selv har hugget stenen og ladet den føre til Århus 1693[239].

38) O. 1697. Niels Michelsen Tydsk, (d. 13. april 1697), og Maren Jensdatter, (d. 24. jan. 1698)[240] (jfr. mindetavle nr. 3, p. 1176). 1714 aftoges stenen, og der lagdes bjælker i stedet[17].

39) 1711. Søren Christensen Ladefoget på Broberg betalte nævnte år 4 rdl. for en sten at hugge navn på. Han døde samme år. I den smalle gang ved dåben[17] (jfr. muret begravelse nr. 13).

40) O. 1712. Jacob Nielsen Utsen, d. 1712. 1753 optoges stenen[241], og 1778 købte Frederik Christian Gleerup (d. 1783) den for 16 rdl.[6]. Over den tilhørende murede begravelse (nr. 3).

41) 1751. Peter Panck, amtsforvalter, d. 1751. Nævnte år betaltes 4 rdl. for anbringelse af gravsten på hans murede begravelse[6] (nr. 20).

42) 1762 betalte købmand Mads Høstmarck 4 rdl. for at lægge en sten på sin murede begravelse (nr. 29) i koret[6]. Formodentlig identisk med den gravsten, som Høstmarck købte samme år på auktion ved kirken. Den var 3 ¼ alen lang, 7 kvarter bred og 4 tommer tyk og kostede 43 rdl.[242].

43) 1773. Frederik Danneskjold-Samsøe, greve, generaladmiral, d. 18. juli 1770. Stenen, der 1773 nedlagdes på graven[6], beskrives som værende »af særlig Størrelse, vistnok 2—3 Alen bred og 3—4 Alen lang« og »ganske sikkert af norsk Sandsten«. Den lå over hans murede begravelse (nr. 28) indtil kirkens restaurering i 1860'erne, da den flyttedes ud på kirkegården ved Frederiksport. Her nævnes den endnu 1892[243].

44) 1782. Ulrika Antonette Albertin, stiftamtmand Oluf Borch de Schouboes[244] hustru, (d. 30. apr. 1790)[69]. 1782 betalte hun 4 rdl. for at lægge en sten[6] på sin (jord)begravelse i koret.

GRAVFLISER

I 16- og 1700-årene har man i mange tilfælde anvendt en flise til markering af en begravelse (jfr. p. 830 ff.). Mens en begravelsesprotokol over Århus domkirkes gravsteder er bevaret (jfr. p. 876) og har muliggjort også at identificere en række af personer, som gravflisernes initialer og andre sparsomme oplysninger hentyder til, eksisterer denne mulighed ikke ved Vor Frue kirke, hvor lignende fortegnelser er gået tabt. En stedfæstelse af fliserne har også kun kunnet oplyses i de tilfælde, hvor man har konstateret et tilhørsforhold til en muret begravelse, idet alle fliser nu er omplaceret som et resultat af gentagne restaureringer.

1) *Fragment af gravflise eller gravramme, fra o. 1600, af rødbrændt ler med delvis afslidt grøn blyglasur, 16,5 × nu 9 cm, 3 cm tyk. Inden for en smal ramme ses en rest af bogstav eller tal i relief (jfr. *fliser fra domkirken, p. 937). Fundet i koret (ved kryptens afdækning) 1955. Nu i Den gamle By (inv. nr. 715:55).

2) (Fig. 194). O. 1650. ». . . son Skorring . . skipper her i A[arhus]«[245], død i sit 36. år, [med] »erlig og gudfrygtige« [hustru] . . . »Sielle, barnefød i Siel (Ↄ: Sjelle), [død i] sit alders □ aar«. »De le[vede] i [ægte]skab 8 aar, aulede tre søn[ner]«. Rødlig kalksten, nu 55 × 55 cm, med fordybede versaler. Flisen er afbrudt langs venstre, lodrette kant, hvor en del af indskriften mangler. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

*3) O. 1673. Initialerne »I. L. M.« og »D. T. D. 1673«, formodentlig for Jacob Lauritsen Møller, død 28. juni 1673 og Dorethe Thomasdatter, død før 1673[246]. Ølandsk kalksten, brudstykke, 22 × 20,5 cm, med fordybede versaler. Fundet i krypten, nu i Den gamle By (inv. nr. 13:58).

4) O. 1677. »S: L.N.S. døde 1677«, dvs. s(alig) og mandens initialer L.N.S(søn). Grå kalksten, 50 × 50 cm, med fordybede versaler. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

5) O. 1683. Initialerne »C.L.S. 1683«, muligvis for byfoged Christen Lauritsen, død 9. dec. 1683[247]. Grå kalksten, 30,5 × 40,5 cm, med fordybede versaler. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

6) O. 1685. Initialerne »M.I.S.T. 1685«. Grå kalksten, 30 × 40 cm, med fordybede versaler. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

H.H. Frost 1973

H.H. Frost 1973

L.L. 1969

Fig. 194—196. Vor Frue kirke. Gravfliser. 194. Nr. 2, o. 1(550, over skipper . . . Skorring (p. 1247). 195. Nr. 7, o. 1689, over to drenge, †1681 og 1689 (p. 1248). 196. Nr. 21, o. 1738, over Lauritz Lauritzen Gylling og Dorthea Jacbosdatter, begge †1736 (p. 1249). — *The Church of Our Lady. Sepulchral slabs. 194. No. 2, c. 1650, for the sea-captain . . . Skorring. 195. No. 7, c. 1689, for two boys,* †1681 *and 1689. 196. No. 21, c. 1738, for Lauritz Lauritzen Gylling and Dorthea Jacobsdatter, both \l736.*

7) (Fig. 195). O. 1689. »S: L.N.S. 1681. S: C.N.S. 1689«, dvs. to s(alig(e)), drenge, hvis initialer og dødsår angives. Grå kalksten, 49,5 × 49,5 cm, med fordybet indskrift. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

8) O. 1689. »S:I.N.D. 1689«, dvs. s(alig) og pigens/kvindens initialer I. N. D(atter). Grå kalksten, 49,5 × 50 cm, med fordybet indskrift. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

9) O. 1691. Initialerne »A.H.D.G. 1691«. Grå kalksten, 50 × 49,5 cm, med fordybet indskrift. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

10) O. 1693. »S: M.N.D. 1693«, dvs. s(alig) og pigens/kvindens initialer. Grå kalksten, 49,5 × 50 cm, med fordybede, store skønskriftsbogstaver. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

11) O. 1697. Initialerne »L.N.S. 1696. H.N.FB. 1697«. Grå kalksten, 49,5 × 49,5 cm, med fordybede, store skønskriftsbogstaver. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

*12) O. 1700. Kiersten Pedersdatter Brendstrup, d. 1700 i sin alders 1. år; herunder initialerne »P.R.S.B.« og »A.C.D.« for forældrene Peder Rasmussen Brendstrup og Anne Christensdatter. Rød kalkstensflise i fire brudstykker, 45,5 × 44 cm, med fordybede versaler. Fundet ved restaurering 1957, nu i Den gamle By (inv.nr. 1455 a—d: 58).

*13) O. 1700?. »Hans organist«. »Her hviler dv Hans Orgenist / som [all]e nodig haffde mist / b[aa]d (Ϩ: både) fordi konst dv hafde lær[t] / goed omgeng-els[e] og andit mer / for dig ey sorger (o: sørger) folck alene / men og clave[e]r og piber vene (Ϩ: hvine) / dv roerde (Ϩ: rørte) tit kircken til [p]ral / [n]u hylder di og for dig skraal«. Rødlig kalkstensflise, brudstykke, 35 × 57 cm, den versificerede indskrift med fordybede versaler. Formodentlig for kirkens orga-

nist Jens Hansen, som overtog embedet efter Gotfrid Bøhms død 1677[248]. Fundet ved restaurering 1957, nu i Den gamle By (inv.nr. 1451:58).

14) 1709. [Peder] Rasmusøn Brenstrup, »forige borger her i Aarhuus«, død 9. . . . 1708 i sit 50. år, »med sine tvende kiere . . . dydrig og gudelskende matroner« [Anne Christens]datter, død 1699 og Mette Iensdatter[249]. To grå kalk-stensfliser, hver 47 × 47 cm, med fordybede versaler. En tredie flise med den venstre del af indskriften mangler. 1709[17] lagde hustruen fliser på sin sal. mands begravelse[250]. Oprindelig over muret begravelse (nr. 8), nu i gulvet i tårnets nederste stokværk.

15) O. 1709(?). Initialerne »C.T.K.«, måske for Christian Tobakspinder, begravet 31. juli 1709, hvis hustru, Kirsten Jensdatter, samme år betalte 2 rdl. for »en flise at lade lægge på sin sal. mand, med navn«, i klostergangen[17]. Mørkrød kalksten, brudstykke, 30,5 × 49 cm, med fordybede, store skønskrifts-bogstaver. Nu i gulvet i tårnets nederste stokværk.

*16) O. 1712(?) Over ukendt mand og hans to hustruer. Hans første hustru »Maria Povelsda[tter]«, d. 1712. Rødlig kalksten, to brudstykker henholdsvis 30 × 29 cm og 27 × 25,5 cm, med fordybede versaler. Fundet ved restaurering 1957, nu i Den gamle By (inv.nr. 1454 a—b: 58).

*17) O. 1713. Rasmu[s] . . . rensøn Ho[l]st, »forrige pre[v]i[l]ig[eret] ius ... s instrumen tam[bu]er i Aarhuus, som døde 1713 udi hans alders 48 aar«, og hustru Maria Corins datter, død 1710. To grålige, itubrudte kalkstensfliser, hver ca. 47 × 47 cm, med fordybede versaler. Fundet ved restaurering 1957, nu i Den gamle By (inv. nr. 1458 a—e: 58).

18) O. 1718. . . . Hans Datter Fogh, død 1718, »med 4 sønner [og] 5 døttre«. Rødlig kalksten, 44,5 x 45 cm, med fordybet kursiv. Flisen, hvis indskrift er afbrudt ved øverste vandrette og venstre lodrette kant, har enten hørt sammen med tre andre fliser eller har udgjort en del af en nu itubrudt gravsten. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

19) O. 1722. Initialerne »M.R.D.B. 1722«. Grå kalksten, 44 × 45,5 cm, med fordybede, store skønskriftsbogstaver. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

20) O. 1732. Dorethea [Ja]cobs Dat[ter] . . .r.ndt, [1]732. Grå kalksten, 44,5 x 44,5 cm, med fordybet kursiv. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

21) (Fig. 196). O. 1738. Lauritz Lauritzen Gylling og »konne« Dorthea Jacobsdatter, som begge døde 1736. Grå, tidligere sortmalet kalksten, 52 × 55,5 cm, med fordybede, forgyldte versaler, navnene med store skønskrifts-bogstaver. I forbindelse med indretningen af den murede begravelse (nr. 21) 1733 betaltes 4 rdl. »for de fliser som er på graven lagt med hans og hans hustrus navns kendemærke«[6], antagelig blot nu forsvundne fliser med initialer. 1738 betaltes 10 rdl. for opsættelsen af den bevarede flise i muren over Gyllings grav[18]. 1746 omtales flisen som »den monumentsten i pillen indmuret«[6]. I

vægpillen mellem skibets sydøstre hjørne og sideskibet, over den †murede begravelse.

22) 1742 eller o. 1751. [Søren O1]vfson, død 9. [dec.] 1751 og hustru Anne [Margrethe] . . . [da]tter Mvndelstrop, f. 3. nov. 1688, død [1]7[56][251]. Rød kalksten, 45 × 45 cm, med fordybet, ret nedslidt kursiv. Indskriften er afbrudt langs venstre, lodrette kant, hvilket indicerer, at en tilsvarende flise mangler. I forbindelse med erhvervelse af en muret begravelse 1742 betalte Søren Olufsen 4 rdl. »for fliser med deres udhuggede navne«[6]. Oprindelig over muret begravelse (nr. 22), nu i gulvet i tårnets nederste stokværk.

23) 1745. Arent Johanson Al[t]halt, fordum organist, f. i Aarhuus [1673], død 1745 i sit 72. år, med hustruerne Karen Han[s]da[a]ter [W]inters, f. [1681], død 1700[252]. To røde kalkstensfliser, hver 45 x 45,5 cm, med fordybet kursiv, navnene med store skønskriftsbogstaver. Den anden hustru, Lisbeth Hans-datter Fogh, død 1718, var muligvis nævnt på en tredie nu forsvundet flise. »En lille sten til et lig«, formodentlig en †gravsten, blev 1721 fjernet ved indretningen af rådmand Oluf Sørensens murede begravelse (nr. 15). Denne sten blev 1724 erhvervet af kirkeværge Arent Johansen Althalt for 4 rdl.[17]. 1745 betaltes samme beløb for indhugningen af afdødes navn[6]. Oprindelig over den tilhørende, murede begravelse (nr. 25), nu i gulvet i tårnets nederste stokværk.

24) O. 1756(?). Initialerne »P.T.B., 1756«. Initialer og årstal står på hver sin flise, men overensstemmelse mellem materiale og skriftstil muliggør, at der er tale om to sammenhørende fliser eller to brudstykker af samme flise. Rød kalksten, henholdsvis 29,5 × 40,5 cm og 36 x 42 cm, med fordybede versaler. I gulvet i tårnets nederste stokværk.

Foruden ovennævnte gravfliser findes i Den gamle By dels 1) nogle brudstykker stammende fra Vor Frue kirke, dels 2) et par ikke lokaliserede fliser, der dog må komme fra en af de århusianske kirker eller kirkegårde (jfr. i øvrigt afsnit om ikke lokaliserede bygningssten m.m.). 1) a. »[J]ørgensøn . . . 1684«, b. ». . . søn Iacob Pe...«, c. ». . . Daatter, præsteko[ne], med trend[e] [æ]gtemænd«, d. ». . . 9. iunius 1713, [al]ders 68de aar, . . . men i egteskab 32 ... med to sønner«, e. Initialer med store skønskriftsbogstaver fra 1700'rne: »R.S.« — Desuden findes enkelte fliser med ornamenter: blomst i cirkelfelt og tre samhørende fragmenter med solsikke i ovalfelt over bibelhenvisning »Job 14. v. 2« og plante. Alle stykkerne er fundet ved restaurering i 1950'erne og overdraget Den gamle By[253]. 2) (Fig. 197—198). To fliser fundet i en have i Risskov[254]. Den ene er udsmykket med en blomst og har bibelhenvisningen »Job . . .«, den anden bærer initialerne (for et ægtepar?) »P:R:S:K:M:D« samt et bomærke flankeret af oplysningen: »er betald« og årstallet »1619«.

Den gl. By fot.

Fig. 197—198. Vor Frue kirke. *Gravfliser fra 1619 og 1600'rne, fundet i Risskov, nu i Den gamle By (p. 1250). — *The Church of Our Lady. Floor slabs from 1619 and 1600's, found in Risskov, now in the town museum "Den gamle By".*

EFTERMIDDELALDERLIGE †MUREDE BEGRAVELSER

Af de mange begravelser, der i tidens løb har fundet plads i kirkens gulv, er kun et fåtal registreret. Ingen begravelsesprotokol har - som for domkirkens vedkommende (jfr. p. 874ff.) — kunnet give systematiske oplysninger om bisattes navne eller graves stedfæstelse. Listen nedenfor bygger i hovedsagen på kirkeregnskabernes omtale af egentlige, murede begravelser, der som oftest er nævnt i forbindelse med salg eller ved betaling for personers nedsættelse. Listen er ordnet kronologisk og opstillet efter tidspunktet for pågældende begravelses første omtale[255].

De for kirken så betydningsfulde gravstedsindtægter var fastsat efter bl.a. en anordning af 29. juni 1696[256], hvorefter begravelserne klassificeredes efter sted og art samt afdødes alder. For en muret begravelse på den fornemste plads, koret, skulle for et voksent lig betales 30 rdl., andre steder i kirken 20 rdl. For børn mellem 5 og 14 år betaltes 10 rdl. mindre, for helt små børn henholdsvis 10 og 4 rdl. Undertiden har afholdelse af auktion over ledige begravelser indbragt kirken ekstra midler, således 1762[69], da syv begravelser blev udbudt til salg (hvoraf dog kun de fire solgtes).

Efter forordningen af 22. febr. 1805, der forbød indretning af nye begravelser inde i kirken, blev de eksisterende grave efterhånden opfyldt. 1850 tilmuredes lufthuller i kirkens sydmur, der ikke var forsynet med gitre[76], og ved restaureringen 1866[257] ryddedes og opfyldtes endelig de begravelser, der endnu fandtes.

1) Muret til to eller tre lig. Indrettet før 1667 af Anders Sørensen Vesten[258]. — *Begravelser:* Anders Sørensen Vesten f før 1667. - - A.S.V.s sønnedatter og tillige Baltzer Hansen Kryssings første hustru, Maren Sørensdatter Vesten, t 7. nov. 1687[259] — købmand og skipper[260] Baltzer Hansen Kryssing, begr. 18. febr. 1728[6].

2) Muret[6] til tre lig, med gravsten (nr. 12). 1672 købt af Johan Arentsen Althalt, hvortil han flyttede sine sal. forældre (jfr. gravstenens indskrift). — *Begravelser:* J. A. A.s fader, handelsmand Arent Althalt, †1637 - J. A. A.s moder og Arent Althalts hustru, Alhed Hansdatter Kettel † 1644 J. A. A.s første hustru, Maren Hansdatter Kryssing 1672[261].

3) Muret til to eller tre lig, med † gravsten (nr. 40). Før 1683 erhvervet af købmand Niels Jensen Udsen[262], hjemfalden til kirken 1753—54[263], 1778 blev »et kisterum udi Udsens murede begravelse« købt af justitsråd og borgmester Frederik Christian Gleerup[6]. — *Begravelser:* Niels Jensen Udsen † 4. maj 1683 -N. J. U.s søn, købmand og kirkeværge Jacob Nielsen Udsen f 26. maj 1712[264] -Frederik Christian Gleerup f 12. marts 1783[265]. I den brede gang op mod koret, mellem mands- og kvindestolene nr. 5 og 6[6], dvs. i skibets midtgang mellem første og andet fag.

4) Muret til to lig. 1684[6] købt af enken efter overformynder og handelsmand Morten Jørgensen Sommerfeldt[258]. — *Begravelser:* M. J. S. formodentlig † 1684 -M. J. S.s hustru og tillige enke efter sal. Jens Jørgensen, Maren Jensdatter Sommerfeldt f 1733[6]. I den liden gang, dvs. formodentlig i sideskibets østre tværgang.

5) Muret til to lig, med gravsten (nr. 7). 1688 købt af borgmester og kirkeværge Jens Rasmussen Laasbye[2]. - - *Begravelser:* Jens Rasmussen Laasbye f 10. april 1695[266] — hans svigerdatter Karen Friis Nielsdatter Ibsen † 18. juli 1732[267], gift med Peder Jensen Laasbye — P. J. L.s datter Mette Maria 1742[6]. I den brede gang[6], »oven for indgangen til prædikestolen«[2], dvs. i korets vestfag.

6) Muret til antagelig tre lig, epitaf (nr. 6) og †gravsten, der 1726 optoges og genanbragtes; i gulvet to hængslede †træluger[6]. Erhvervet før eller omkring 1692 af købmand og rådmand Anders Lauridsen eller hans forældre[17]. — *Begravelser:* Anders Lauridsen f 12. april 1692[268] — hans anden hustru, Maren Jacobsdatter, begr. 20. jan. 1723[17] — sognepræst ved Århus Vor Frue, Hans Madsen Hammerich † 1726[6]. I den brede gang, dvs. i skibets midtgang.

7) Muret, antagelig til tre lig[17], med flufthul, hvorover der udvendig på muren var malet »et Dødninge-Rad« og ordene: »Læsere! / Hvad du er, var jeg i Live. / Hvad Jeg er, det skal du blive«[109] (jfr. p. 1115). Tilhørende †kalkmalet epitaf (p. 1226), gravsten (nr. 8) og *gravfaner. 1695 købt af ejeren af Århus mølle, kammerråd Jens Jensen Wissing (d. yngre). - *Begravelser:*[269] Formodentlig J. J. W. † før 1724 — formodentlig J. J. W.s hustru, Martha Elisabeth von Meulengracht † før 1696 - deres søn, Jens Wissing, begr. 11. aug. 1724[17] - deres sønnesøn, kaptajn Jens Wissing † 9. marts 1753 (jfr. *grav-faner). I den store gang under de »stakkede« (dvs. korte) mandsstole[17], strækkende sig mod øst til Gyllings murede begravelse (nr. 21) i den liden gang ved fonten[6], dvs. sydligt i skibets østlige fag.

8) Muret til tre lig, med gravfliser (nr. 14). 1701 købt af købmand og vejer-mester Peder Rasmussen Brendstrup[17]. — *Begravelser:* Peder Rasmussen Brendstrup 1708[270] — hans »eftermand« Jens Bruun 1717[17] — P. R. B.s anden efterfølger Povl Sørensen 1729[6]. I den liden kvindegang[6], dvs. i sideskibet.

9) Muret til tre lig, med epitaf (nr. 13). 1703 indrettet af borgmester Christen Jensen Basballe (d. yngre)[271]. - *Begravelser:* formodentlig Christen Jensen Basballe † 1747. I koret »inden Choersdörren«[17], dvs. i korets vestfag.

10) Muret til to lig[17], med epitafier (nr. 5 og 13) og gravsten (nr. 2). Oprindelig formodentlig en jordbegravelse, overtaget af sognepræst ved Århus Vor Frue kirke, Christen Nielsen Friis, der 1664 blev begravet i kirken i »en af hans Farfaders Begravelse«[272]. 1704 købt af C. N. F.s svigersøn, borgmester Jens Christensen Basballe[273], hvilket år graven omtales som »indmuret til 2de lig«[17]. — *Begravelser:* Christen Nielsen Friis, begr. 25. sept. 1664[272] — formodentlig hans hustru, Karen Clemmensdatter † 1685[274] - Jens Christensen Basballes anden hustru, Anne Christensdatter Friis, f 21. maj 1704[275] — J. C. B., begr. 13. feb. 1708[276]. I koret[17].

11) Muret til to lig[6], med epitaf (nr. 11) og gravsten (nr. 17). 1704 indrettet af borgmester og kirkeværge Hans Jensen Winter. - - *Begravelser:* H. J. W.s tredie hustru, Ingeborg Jensdatter Spliid f 1724 — H. J. W. f 18. jan. 1726[277]. Op til muren i den liden gang ved fonten[17], dvs. i sideskibets østre tværgang.

12) Muret til fire lig. 1707 købte købmand og overformynder Peder Hansen Kryssing sine forældres umurede grav og lod den indmure[17]. - *Begravelser:* P. H. K.s fader, hatstofferer Hans Jørgensen f 30. marts 1686 - P. H. K.s moder og H. J.s første hustru, Dorete Pedersdatter[278] — P. H. K.s første hustru, Martha Nielsdatter Brandt, begr. 3. febr. 1685 - - P. H. K.s anden hustru, Maren Olufsdatter, † 1707[279] — P. H. K. f 19. marts 1717[17]. I den store gang[17], dvs. i skibets midtgang.

13) Muret til to lig med †gravsten (nr. 39), 1711 købt af handelsmand[280] Søren Christensen Ladefoged på Broberg. - *Begravelse:* Søren Christensen Ladefoged, begr. 21. juli 1711. I den smalle gang ved dåben[17], dvs. i side-skibets østre tværgang.

14) Muret til et lig. 1718 købt til sal. Poul Vinter[17]. - *Begravelse:* Poul Vinter 1718.

15) Muret til to og »indrettet til flere lig på bunden«, med epitaf (nr. 14) og gravsten (nr. 23). 1721 indrettet af købmand og rådmand Oluf Sørensen Bonde »for sig og sin kæreste«, Dorethe Johansdatter Althalt[17]. — *Begravelser:* Oluf Sørensen Bonde † 22. dec. 1724[281] — hans hustru Dorethe Johansdatter Althalt † 8. maj. 1737. I den brede gang lige for prædikestolen[17], med den søndre side strækkende til Gyllings murede begravelse[6] (nr. 21), dvs. i midtgangen, i skibets østlige fag.

16) Muret til flere lig, med epitaf (nr. 15). Erhvervet før 1726[6] af købmand og kirkeværge Hans Jensen Buchtrup, der ved et legat 1756 sikrede vedligeholdelse af epitaf (p. 1222) og begravelse; denne var »gewelfte muuret (dvs. hvælvet), saa tyk og fast, at den ey nogen sinde kand tilføje kirken nogen udgift for reparation«[69]. 1766 erhvervet af oberst Andreas Winding[6]. — *Begravelser:* Hans Jensen Buchtrup † 30. sept. 1753[282] — formodentlig hans hustru, Maren Jensdatter, f før 1753[6] — oberst Andreas Winding † 11. juni 1766 — A. W.s eneste søn, t 26. maj 1766 i sit 24. år[283]. I koret på den søndre side af alteret[6].

17) Muret til to lig. 1727 indrettet af vagtmester Johan Hasselmand[6], der indtil 1749 drev herberg på Broberg[284]. - *Begravelser:* J. H.s hustru Maren Nielsdatter Wranum, begr. 18. aug. 1727[6] — formodentlig J. H. f efter 1749. I den brede gang, lige for de to mandsstole for den øverste pille; i bredden er det ene lig i den brede gang og det andet under mandsstolene[6], dvs. i skibets midtgang ud for den østre af pillerne mellem skib og sideskib.

18) Muret til to lig[6], med †gravsten (nr. 35). Formodentlig erhvervet omkring 1681 af borgmester Jørgen Rasmussen Juels familie[2], jordopfyldt og solgt til kirken 1727 af hans dattersøn Hans Fædder[6], solgt til, indrettet og muret 1728 af borgmester Ditlev Eggers[6], hjemfalden til kirken 1753—54[263]. - *Begravelser:* Jørgen Rasmussen Juel † 9. maj 1681 - hans hustru, Maren Hansdatter † 1671 — Ditlev Eggers † 20. nov. 1735 — D. E.s anden hustru, Maren Jensdatter Wintmølle † før sept. 1746[285]. I koret[6], lige for den såkaldte »Kaaber-Dør« (Korgitterdøren?), med nordsiden op til kirkens »fundamentmur«[5].

19) Muret til et eller to lig. Før 1730 købt af kommerceassessor Jørgen Pedersen Wæstergaard[263]. - *Begravelse:* formodentlig J. P. W. † efter 1734, men før 1764, da hans hustru, Maren Olufsdatter, omtales som enke[286].

20) Muret til ukendt antal lig, med †gravsten (nr. 41). Har tilhørt »forrige klosterpræster«, før 1731 antagelig hjemfalden til kirken. 1731 købt og »atter bedækket med egeplanker« af kammerråd og amtsforvalter Peter Panck[6]. — *Begravelser:* P. P.s hustru, Charlotte Amalia Eggers, begr. 3. juli 1731[6] — Formodentlig Peter Panck † 1751[287]. I den brede gang, dvs. i skibets midtgang.

21) Muret til to lig, med gravfliser (nr. 21). 1733 købt af Laurits Lauritsen Gylling[6]. — *Begravelser:* formodentlig L. L. G. f 1736 - formodentlig Dore-thea Jacobsdatter, L. L. G.s hustru, † 1736. I den liden gang mellem dåben og den brede gang; begravelsen har sin længde under de lange mandsstole og strækker sig mod vest til Wissings murede begravelse (nr. 7), mod nord til rådmand Oluf Sørensens begravelse (nr. 15)[6]; dvs. i sideskibets østre tværgang, formodentlig under den i væggen indmurede gravflise.

22) Muret til to lig, med gravfliser (nr. 22). 1742 købt af købmand og kæmner Søren Olufsen, gift med Anne Margrethe Mundelstrup[6]. — *Begravelser:* for-

modentlig Søren Olufsen † 9. dec. 1751 - formodentlig Anne Margrethe Mundelstrup † 1756[288]. I skibet under »fruentimmerstolene«[6].

23) Muret til et lig. 1744 købt af tolder Friderich Schiönau til sin hustru. — *Begravelse:* formodentlig F. S.s hustru, † 1744(?). Antagelig i en af skibets gange[6].

24) Muret til to lig. 1744 købte prokurator og hospitalsforstander Niels Nielsen en jordbegravelse og lod den opmure[109]. — *Begravelser:* N. N.s hustru, † 1746 — N. N.s søn, † 1744[6]. Ukendt placering.

25) Muret, antagelig til et lig, med gravflise (nr. 23). 1745 købt til sal. Arent Johansen Althalt[6], søn af Johan Arentsen Althalt og Maren Hansdatter Kryssing[289]. — *Begravelse:* Arent Johansen Althalt, f 1745.

26) Muret til ukendt antal lig. 1741 anmodede Margrethe Johansdatter Rhumand, enke efter sognepræst til Århus Vor Frue kirke Henrik Christensen Blichfeldt, † 16. marts 1703, om fri begravelse ved siden af sin mand »efter nogle og fyrretyve års enkesæde«[109]. - *Begravelse:* H. C. B.s anden hustru, Margrethe Johansdatter Rhumand † 1757[6].

27) Muret til tre lig, med tre kisters rum på bunden, men kun en i højden. 10. maj 1762 købt på auktion af farver og overformynder Peter Christian Asmussen. 24. maj 1762 rensedes graven[69]. — *Begravelser:* formodentlig P. C. A.s anden hustru, Maren Sørensdatter Hierild, begr. 4. jan. 1762[290]. I den brede gang[69], dvs. i skibets midtgang.

28) Muret til seks lig, til »tre kister på bunden og med dobbelt højde«; med † gravsten (nr. 43). 10. maj 1762 købt på auktion af generaladmiral greve Frederik Danneskjold-Samsøe[69]. 1807 ønskede kirkeinspektionen den åbne begravelse lukket med en muret hvælving[6]. — *Begravelser:* Greve F. D-S.s hustru, komtesse Dorothea Wedell-Wedellsborg, f 23. jan. 1763 — greve Frederik Danneskjold-Samsøe, † 18. juli 1770[6]. I den brede gang.

29) Muret til lire lig, med to kisters rum på bunden og til dobbelt kistehøjde; med †gravsten (nr. 42). 10. maj 1762 købt på auktion af købmand[291] Mads Høstmarch[69]. — *Begravelse:* M. H.s hustru, begr. 30. okt. 1764. I koret[6].

30) Muret til tre lig, »tre kister i bunden og en i højden«, 10. maj 1762 købt på auktion af hospitalsforstander Laurits Skov[69]; samtidig købtes for 21 rdl. og 3 mk. en gravsten, som dog kan være anvendt til andet brug. — *Begravelse:* formodentlig Laurits Skov f 16. eller 18. nov. 1763[292]. I den brede gang.

31) Muret til ukendt antal lig. 1764 bestemte Magistraten, at sal. søkaptajn Nicolai Matthisen Thye (jfr. †lukkede stole p. 1167) uden betaling kunne nedsættes i »et af de tvende murede grave« i kirken[69], dvs. en af de to grave, som endnu tilhørte kirken efter auktionen 1762. — *Begravelse:* N. M. T. 1764.

32) Muret til ukendt antal lig. - - *Begravelse:* Stiftamtmand Oluf Borch de Schouboe, † 4.—5. marts 1763. Han blev 20. marts bisat »i en bekvem begravelse i koret« på kirkens bekostning[69] og ti dage efter nedsat her[6].

KILDER OG HENVISNINGER

Farvebillederne fig. 83 og 90 er venligst stillet til rådighed af Redaktionen af Meddelelser fra Århus Stift.

RA. *DaKanc. C 52.* Indb. om købstædernes tilstand i Danmark. — *Købstædernes arkiver i RA:* Århus byarkiv. Tingsvidne af 10. juli 1651.

LA. VIB. *C 3. Århus bispearkiv:* 487—96. 1595—1846. Århus kirker. — 2308—16. 1700—88. Århus domkirke. Bilag til regnskaber. — 2321—32. 1742 1859. Århus Vor Frue. Kirkeregnskaber, tildels med bilag. — 2333—35. 1742—88. Århus Vor Frue. Bilag til regnskaberne. — 2541—45. 1648—1712. Regnskaber for Århus hospital. —*C 358. Århus domsogns præstearkiv:* 77. 1738—1854. Embedets diverse dokumenter. — *C 360 A. Århus Vor Frue og Åby præstearkiv:* 11. 1822—29. Liber daticus. — *C 360 B. Århus Vor Frue præstearkiv:* 61. 1850—67. Liber daticus. — *C 617. Århus domkirkes inspektions-arkiv:* 15. 1739—1900. Kirkens inventar. — 28. 1690—1903. Dokumenter vedr. kirkegården. — 50. 1758—1824. Regnskabsbog. — *C 618. Århus Vor Frue kirkeinspektions-arkiv:* 2—8. 1656—1907. Regnskaber. — 15—16. 1673—1836. Stolestadebøger. - 22. 1795—1871. Alm. korrespondance. — 24. 1696. Reglement for begravelser og andre kirkelige handlinger. — *B. 56. Århus byfogedarkiv:* 545. 1745—56. Århus auktionsproto-kol. — *D 2. Århus rådstue:* 5. 1651—56. Retsprotokol.

Der henvises i øvrigt til fortegnelserne over arkivalier vedrørende kirkerne i Århus amt i almindelighed p. 37—39 og Århus domkirke p. 39—41.

KGL. BIBL. *GlKglSaml.:* 844, fol. Anne Krabbes kopibog. — *NyKglSaml:* 413 a, fol. Dokumenter vedkommende Aarhuus Kjøbstad. — 415, fol. Aarhuus Domkirchess for-nemmiste Monumenter (o. 1650). — 749 e, 4°. Epitapkia et monumenta D. Virginis. — 857 b, 4°. Adelige Begravelser og Vaaben i Vor Frue Kirke i Aarhuus. — 1392, fol. Familien Teilmann-Neergaard. Diverse optegnelser. — 1541. fol. Mag. Andreas König. Optegnelser ang. Kjøbstæderne i Nørrejylland 1768. - *Uldalls samling:* 186, fol. Petri Resenii Atlas Danicus. Tom. VI. Continens Descriptionem Cimbriæ Septentrionalis.

ERHVERVSARKIVET. *Århus byarkiv:* Aa 255. Amtsforvalter Peter Pancks skrivelse angående et nyt violet alterklæde etc., dateret 12. september 1746. — Ab 17. 1728. Kopi af orgelbygger L. D. Kastens' kontrakt. — Ae 4—6.8. 1727—44. Domkirkens regnskaber. — Ac 9. 1776—77. Domkirkens regnskaber. — 00043. 1735—42. Regnskaber for Vor Frue kirke.

VED EMBEDET. Kirkesynsprotokol for Vor Frue kirke i Aarhus 1899—.

KUNSTAKADEMIET. *Samlingen af arkitekturtegninger.* H. J. Holm: Blokbogsblade, saml. a; Skitsebog G, p. 22—24, 1876 (Korsgangen). — V. Dahlerup: Skitsebog nr. 18 (1863). — L. A. Winstrup: Skitsebog 1854—56.

NM. *Indberetninger og notebøger.* KIRKEGÅRD OG BYGNING, se forkortelsesliste nedenfor. *Redaktion* ved Kjeld de Fine Licht.

KALKMALEB1ER. F. Uldall 1866 (skjoldefriser og sakristidørens indramning). — E. Rothe 1917 (passionsscener og dek. på sakristihvælv). — M. Mackeprang 1926 (skibets vestfag, ribbedek.; indskrift i østfag; korets øst- og sydvæg). — E. Rothe 1929 (skjolde-friser). — E. Lind 1930 (skjoldefriser), 1939 (gjordbue i sideskib). - H. Borre 1945 (dommedagsbillede og dek. på korhvælv; dominikanerhelgener i sideskib), 1946 (skjolde-friser), 1948 (skjoldefriser og sidealterbillede), 1949 (Laurentius), 1950 (korets sydvæg og to våbner i sideskib), 1958 (sengot. fragmenter i kør). — E. Lind 1963 (Maria i solgisel). — Jens-Jørgen Frimand 1978 (korsgangens tagetage). Redaktion af Ulla Haastrup, endelig *redaktion,* efter Ulla Haastrups fratræden, ved Kjeld de Fine Licht.

INVENTAR. E. Schiødte 1903. - N. J. Termansen 1938 (altertavle), 1940 (altertavlens predella og øvre afslutning, med opmålinger), 1941 (altertavle), 1957—58 (krucifiks nr. 2). — Ellen Borum 1955 (*messehagel nr. 1). — Vibeke Michelsen 1966 og 1978. — Mogens Larsen 1973 (altertavle). - Ulla Haastrup 1973—78 (altertavle). - Else Østergaard 1975 (*messehagel nr. 2). — Notebøger: N. L. Høyen 1830 (IX, 44 f.), 1833 (XV, 4—8). — Redaktion af Ulla Haastrup, endelig *redaktion,* efter Ulla Haastrups fratræden, ved Vibeke Michelsen. Stoleværk og † pulpiturer ved Anette Kruse, orgler ved Ole Olesen, tårnure og urskiver ved Hans Stiesdal.

GRAVMINDER. N. J. Termansen 1938, 1941 og 1960 (epitafier). — Hugo Johannsen 1966 (epitafier og gravsten). — Vibeke Michelsen 1966 og 1978. —S. Elmholdt 1978 (epitafier). *Redaktion* ved Vibeke Michelsen. Gravsten ved Stig Hornshøj-Møller, gravfliser og †murede begravelser ved Jens-Jørgen Frimand.

FORKORTELSER

Almqvist. B. Almqvist: S. Petri klosterkyrka i Ystad. Licentiatafhandling Stockholm 1972. *Berg.* R. Berg: Frue Kirke i Aarhus. Vejledning Aarhus 1904. *CGS 91 og 93.* C. G. Schultz: notebøger 91 og 93, 1955—57 (NM). *DgB.* Købstadsmuseet Den gamle By, Århus. *Epitaphia.* NyKglSaml.. 749 e, 4°. Ecclesia Cathedralis Aarhusiana Divi Clementis. In Suis Monumentis, Antiquitatibus, Inscriptionibus et aliis Delineata, o. 1620 (samlingsbind, heri bl.a. Epitaphia). *FK.* Vor Frue kirke, Århus. *Holm.* P. Holm: Vor Frue Kirke. Århus 1926.

Krins: H. Krins: Die frühen Steinkirchen Dänemarks. Dissertation Hamborg 1968. *Lorenzen 1906.* V. Lorenzen: Vor Frue Kirke og Hospitalet i Aarhus, forhen Dominikanernes Kirke og Kloster, med tegninger og opmålinger af C. Bræstrup. Århus 1906. *Monumenter:* NyKglSaml., 415, fol. Aarhuus Domkirchess fornemmiste Monumenter (o. 1656). *SKS.* Det særlige kirkesyn. Arkiv i NM. *Skov 1958. A.* Skov: Restaureringen af Vor Frue kirke og kloster i Århus. Vartovbogen 1958, 79—100. *Skov 1962.* A. Skov: Kirken under jorden. Skalk 1962, 1, 22—30. Enkelte supplerende detaljer i manuskript i NM. *SS.* Svend Søndergaard: Upaginerede notatblade 1955—57 (NM).

Steenberg. J. Steenberg: Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede. 1935. *Thomsen.* Mariane og C. J. T. Thomsen: Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødreklo-ster. Århus 1942.

H I S T O R I S K INDLEDNING

[1] Vitæ sanctorum, ed. M.C1. Gertz 1908—12, p. 400, jfr. H. Olrik: Danske Helgeners Levned, 1893—94, p. 291. [2] DiplDan. 2. rk. IV, nr. 67, hvor benævnelsen dog blot optræder i oversættelse fra 1600-tallet. [3] HofmFund. IV, 760, Thomsen, 92. [4] Repert., nr. 10208. [5] DaKancReg., p. 206 f; Thomsen, 91; jfr. J. Tholle: Haver og Havedyrkning i Aarhus Amts Byer. ÅrbÅrhSt. 1933, 78 f. [6] Kryptens eksistens (p. 1021) gør det vanskeligt at tænke sig kirken tilhørende nogen handelsorganisation, jfr. T. Riis: Sct. Nicolai i Svendborg — en købmandskirke? Fynske Minder 1972, 67—76, med henvisninger. [7] K. Meisen: Nikolauskult und Nikolausbrauch in Abendlande. Düsseldorf 1931; jfr. E. Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark, 1909, 120 f.; C. Radtke i, Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte XX, 1975, 49ff. [8] Jfr. diskussionen hos A. Bolvig: Vor

Frue kirke i Århus. ÅrbÅrhSt. 1970, p. 166. [9] J. Gallén: La province de Dacie de l'ordre des Fréres Prêcheurs. Dissertationes Historicae XII, Helsingfors 1946, p. 7ff. Salomon indtrådte i ordenen i Verona 1220 og var nært knyttet til stifteren Domenicus. [10] J. Gallén (note 9), p. 20 ff. E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danica diplomatici I, p. 642, meddeler uden kildeangivelse 1227 som klostrets grundlæggelsesår. [11]. J. Gallén (note 9), p. 51; ScrMin. II, p. 374. [12] SRD VI, p. 403. Som erstatning for Slesvigbispen udså paven 1255 dominikanerprioren i Århus til sammen med bispen af Viborg og abbeden fra Øm at undersøge miraklerne ved Hellig Niels' grav, DiplDan. 2. rk. I, nr. 146 og 169. [13] Efter pavens ønske fungerede biskoppen 1263 som tilsynsførende, da Erik Plovpennings datter og hendes betydelige, fædrene arv indgik i dominikanernonnestiftelsen i Roskilde, DiplDan. 2. rk. I, nr. 385; DK. Kbh.Amt p. 148. [14] N. K. Andersen i, Den danske kirkes Historie II, 1962, p. 58 og 63; N. Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark 1241—1290, 1971, p. 191, 199 f., 221 og 253 ff. [15] Petrus de Dacia, Om den saliga Jung-frun Kristina av Stommeln. Ed. T. Lunden, Stockholm 1950, p. 6 og 156. [16] Jfr. at en sjælebog eksisterede i kirken 1485, note 3. [17] Thomas Jensen nævnes som prior 1482 (K. H. Karlsson, Handlingar rörande Dominikanerprovinsen Dacia. Historiska Hand-lingar XVIII, 1, Stockholm 1901, p. 27) og 1485 (note 3). [18] Fr I Reg., p. 240; Thomsen, 95. [19] Fr I Reg., p. 244. [20] DaKancReg., p. 134; Thomsen, 11; ÅgT III, 421. [21] I lighed med hvad der skete med så mange andre danske helligåndsstifteiser efter reformationen, blev den i Århus altså omdannet til hospital. Hospitalet i Randers er behandlet af H. Heilesen: Randers Klosters historie. Randers 1958; jfr. nedenfor Århus hospitals kirkesal. [22] På kongens begæring opgav indehaveren af Vor Frue præbende, kannik ved domkirken, magister Thomas Enevoldsen Riber 1542 den hans præbende tilhørende *Vor Frue kirke* og fik til gengæld kirkerne i Elev og Hjortshøj (DaKancReg., p. 222—3, jfr. A. Rolvig (note 8), p. 157—8, 169). Ved Jørgen Pedersen Samsings død 1548 (†gravsten, p. 821) afløstes han som kantor og som forstander for hospitalet af Riber, der tillige beholdt Vor Frue præbende (DaKancReg., p. 391—2; Thomsen, 48—9). Ved åbent brev af 6. december 1558 bestemte Christian III imidlertid, at ved vakance skulle Vor Frue Præbende overføres til sognepræsten ved Vor Frue kirke (DaKancReg., p. 227). Se også note 25. [23] A. Bolvig (note 8) har foreslået at identificere den i Århus i middelalderen omtalte Vor Frue kirke med det kryptrum, som afdækkedes i 1950'erne. De arkæologiske vidnesbyrd om rummets brug i høj- og senmiddelalderen (p. 1037) synes at modsige denne identifikation. Imidlertid bliver den mulighed tilbage, at prædikebrødrene har viet deres kirke til Jomfru Maria ved siden af den overtagne værnehelgen, S. Nicolaus. Antagelsen af en sådan ingenlunde usædvanlig dobbeltdedikation støttes bl.a. af konventets og priorens segl (fig. 3), hvor Maria indtager hovedpladsen; i denne sammenhæng skal bemærkes, med H. Trætteberg i, KultHistLeks. VIII, 1963, sp. 547 ff., at dominikanernes segl er karakteristiske ved at gengive klostrenes specielle patroner; jfr. A. Bolvig, op. cit., p. 166 og note 33. Angående forholdet mellem Nicolaus- og Maria-patronater: K. Blaschke, Nikolaikirchen und Stadtentstehung im Pommerschen Raum. Greifswald-Stralsunder Jahrbuch IX, Weimar 1970, p. 28 og note 77. [24] Jfr. note 22. Blandt yngre omtaler skal anføres: KancBrevb. 9. august 1565; GIKglSaml. 844 fol. (1601, 1604 og 1608); Monumenter og Epitaphia samt Resen, 40—1. [25] I efterreforma-torisk tid betaltes hospitalets præster af kronen. Bl.a. fik hospitalspræsten Oluf Hansen 12. febr. 1576 forleningsbrev på S. Nicolaialters vikarie efter Rasmus Pedersen, der 1. febr. året før havde fået skøde på den residensgård, han havde til S. Nicolaialter mod jordskyld til hospitalet. Ydelser fra S. Nicolaialter omtales også senere, jfr. Thomsen p. 81 f. [26] Altret har næppe været i Århus domkirke, som nævnt p. 86. NyKglSaml. fol.nr. 415 b. [27] Se note 3. [2S] Et sådant Alle Sjælesalter fandtes bl.a. i S. Olai, Helsingør, DK.Frdb. p. 41. [29] I Nationalmuseets møntsamlings fundprotokol er mønter fra Vor Frue kirke registreret under numrene 2436 (krypt), 2493 (krypt, jfr. Nordisk Numis-matisk Årsskrift 1957—58, p. 215), 2678 (krypt og begravelser i koret, jfr. Nordisk

Numismatisk Årsskrift 1961, p. 149) og 2707 (sakristiet, jfr. note 176; Nordisk Numis-matisk Årsskrift 1962, p. 261). Jfr. p. 1085 samt noterne 127 og 130. [30] Repert., nr. 6974. Seglene gengives og beskrives af H. Petersen: Danske gejstlige Sigiller,1886, p. 66. [31] Sml. første skjoldefrises bogstavformer, f.eks. fig. 63. [32] Den tronende Maria siddende i stolen med barnet er af en romansk type, som endnu i 1200-tallet var fremherskende. Himmelkroningsmotivet hører til den tidlige 1300-tals type, sml. f.eks. fkirken i Borrby, Ingelstad hrd., Kristianstads len (Snårestadskalkmalerigruppen), samt kalkmalerierne i Birkerød, DK.Frdb. p. 929. [33] CorpConstDan. II, p. 300ff. [34] Jfr. episoden med Jeremias Anchersen først i 1700-tallet, KirkehistSaml. 4. rk. I, p. 140ff. [35] Kgl. udnævnelse 10. juli 1812; Kancellibeslutning 22. august samme år; Reskript 22. juli 1814. [36] Biskoppens skrivelse af 28. september 1826 om en distriktsprovsts konstitution, og kgl. resolution af 1. maj følgende år. [37] LA Vib. Århus bispearkiv. Ning herredsbog 1661 (C 3—1090). [38] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1785—1813 (C 3—489). [39] LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journalprot. 1862—66 (C 3—734); Nordisk Billedmagazin 1876 nr. 7, sp. 99. [40] Jfr. C. G. Schultz i Aarhuus Stiftstidende 2. august 1955; Skov 1962, 26. [41] På samme tid L. Fenger i KirkehistSaml. 5. rk. II, 1903—5, p. 655—6. [42] Anmeldt af F. Beckett i Architekten VIII, 1905—6, p. 333—6. [43] Aarhuus Stiftstidende 20. oktober 1951; C. G. Schultz' redegørelser, februar 1953 og marts 1956 (NM); Skov 1962, 22 ff. [44] Mundtlig beretning fra Aksel Skov; C. G. Schultz i Demokraten 22. juli 1955. [45] Næsten alt frådstensmaterialet hentedes hos gårdejer Carl Kolstrup, Røde Mølle ved Skanderborg sø; enkelte større sten fra et leje ved Jelling. Aarhuus Stiftstidende 8. september 1955; Skov 1962, 28; mundtlig beretning fra kirkens værge Peder Munk. [46] Aarhuus Stiftstidende 2. august 1955 og 19. februar 1956; C. G. Schultz' redegørelse marts 1956 (NM) og korrespondancer i NM's arkiv. [47] Aarhuus Stiftstidende 8., 9. og 11. november 1957, tilsvarende i andre aviser. [48] Demokraten 30. juni 1955; C. G. Schultz' notebøger fra årene 1955 og 1956 (NM). [49] Mindetavle opsat i krypten, korrespondance i NM's arkiv. [50] Thomas og Poul Pedersens fotografier fra udgravningen, hvoraf her bl.a. gengives fig. 15—17, er under disse omstændigheder en vigtig kilde.

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRD

[1] H. Andersen og H. J. Madsen i Kuml 1966, 7—27; tilsvarende resultat ved undersøgelser syd for Vestergade 1973 (indb. til Forhistorisk museum, Højbjerg). Boringer i omegnen af klosteret, udført af Århus vandforsyning 1945 (rapporter i NM), viser sand og andre vandaflejringer ca. to meter under nuværende terrain. Indb. af Th. Rasmussen september 1944 til DgB (Grøn kapsel 1862) om gravninger vest for klosteret. [2] Hoff-meyer I, 469; E. Sejr, Gamle Århusgader, Århus 1960, 27—34. [3] Om vikingetidens gravpladser, J. Brøndsted i Acta Archaeologica VII, 1936, 81—228. [4] Hoffmeyer I, 452; ÅgT I, 70; J. Steenstrup i Festskrift K. Erslev, 1927, 21 ff; jfr. R. Knudsen, »Da konger stredes« — ved Aarhus og Helgenæs. ÅrbÅrhSt. XXV, 1932, 211—37; G. Ek-holm, Var restas runstenarna? Fornvännen VL, 1950, 137—47; T. Holmberg, »Göra ör efter sina söner«, Fornvännen LXIX, 1974, 202—6. [5] C. J. T. Thomsen i ÅrbÅrhSt. IV, 1911, 71 f; jfr. E. Sejr, Gamle Århusgader, Århus 1960, 51; Nyt og Noter fra Kultur-museerne 115, 1976, 34. [6] Jfr. Hoffmeyer I, 449—55; Bering Liisberg i ÅrbÅrhSt III, 1910, 112. [7] H. J. Madsen for Forhistorisk museum i Højbjerg. Rapport december 1974 (NM 2, jr. nr. 1844). [8] Ligeledes f.eks. i Jordskyldsbogen 1562, Hübertz: Aktstykker, 172; C. J. T. Thomsen, Aarhus Bys Skøde- og Panteprotokoller 1683—93, ÅrbÅrhSt XXX, 1937, 78ff. [9] E. Sejr, Gamle Århusgader, Århus 1960, 52—53; V. Dybdahl (red.), Århus dengang og nu, Århus 1971, 48—49: Tre gader blev til et torv. [10] Hübertz: Aktstykker, 172 f. Senere omtaler af hospitalets mur, f.eks. sammenstyrtning 1792 (C. J. T. Thomsen i ÅrbÅrhSt IV, 1911, 71) kan angå nyere partier. I den i note 1 nævnte

indb. anser Th. Rasmussen de fundamentsrester, der fremkom på den forhenværende friskolegrund ved Klostergade (matr. nr. 541) for levn af hegnsmur. [11] Fotografier og indberetninger af Th. Rasmussen (DgB); Hoffmeyer I, 452. [12] KancBrevb. 12. november 1583; jfr. ÅgT III, 433. [13] Hoffmeyer I, 234; jfr. ovenfor p. 54. [14] LA Vib. FK. insp. arkiv. Rgsk.bog 1653—93 (C 618—2). [15] Jfr. Syn på hospitalets mur ved Vestergade 1728, Thomsen 141, og H. H. Engqvist, Ålborg bindingsværk, Ålborg 1968, 112. [16] LA Vib. FK insp. arkiv. Rgsk. 1694—1725 (C 618—3). [17] LA Vib. FK insp.arkiv. Rgsk. 1725—86 (C 618—4). [18] Note 17 (1734, murermester Clemen Madsen); LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1742—60. FK (C 3—2333) (1745, murermester Uldrich Christiansen); LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkeregsk. 1792—1800 (C 3—2325) (1794, murermester N. I. Schandorff); LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1800—14 (C 3—2326). [19] LA. Vib Århus bispearkiv. Rgsk.bøger for Århus hospital 1693ff (C 3—2544 45). Et syn 1830 (LA. Vib. Århus bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn 1830—35 (C 3—1177)) tilrådede vestre murs udspækning og belægning med dæksten. [20] Optagelse af vestsiden af fotografen H. Andersen Ebbesen (1848— 1923) i DgB (kapsel 526, plade T 144). [21] Udarbejdet af C. J. T. Thomsen og offentliggjort i ÅrbÅrhSt i 1930'rne. Hoffmeyer I, 85 og 449 ff, og E. Sejr, Gamle Århusgader, Århus 1960, 33f, mener, at Vestergadeboderne først byggedes i 1800-tallet. [22] Note 14 og 16. [23] 1727 købte forvalter Stæhr en strimmel (note 17). [24] Note 16. Salgsprisen lå normalt betydeligt over vurderingen. [25] Note 17 samt LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. og rgsk. antegnelser for FK 1742—60 (C 3—2321). [26] Ikke lokaliseret er en »ny rist ved den liden kirkegårds vestre ende«, der nævnes 1748 i LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1742—60 (C 3—2333). [27] Hübertz: Aktstykker, 172, 175.

[28] Indb. og fotografier 1935 i DgB; H. Søgaard i Festsskrift K. Uldall, 1960, 215—17.

[29] Note 14 (1656, 1669, 1676); note 16 (1719) og note 17 (1726, 1731). [30] LA Vib. FK insp.arkiv. Rgsk.bog 1725—86 (C 618-—4); LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til rgsk. 1742—60 (C 3—2333). Atter 1778 (LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1777—88 (C 3—2335)) og 1799 (LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1792—1800 (C 3—2325)): Rødbrun med hvide hoveder. [31] LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1777—88 (C 3—2335). [32] ÅrbÅrhSt XXX, 1937, 103 (1669); note 14 (1670, 1674,1676, 1688); note 17 (1726). [33] Note 14 (1666 67, 1693); note 16 (1694). [34] Note 16 (1713, 1721). [35] Note 14 (1688); note 16 (1706, 1713). [36] LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1760—77 (C 3—2334). [37] LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kir kergsk. 1792—1800 (C 3—2325). [38] Note 14 (1676, 1679); note 16 (1709); note 17 (1726); LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1742—60 (C 3—2333) (1746). [39] LA. Vib. Århus bispearkiv. FK. regsk.bog 1786—1845 (C 618—5). [40] LA. Vib. Århus bispe arkiv. Århus kirker 1785—1813 (C 3—489). [41] LA. Vib. Århus domkirkes insp.arkiv. Dok. vedr. kgd. 1690—1903 (C 617—28); jfr. Holm, 33 34. [42] Nævnes note 16 (1695, 1696); note 14 (1663). [43] Vest for klosteret har der vel ikke været begravelsesplads, dog er enkelte grave konstateret ved anlæggelsen af beskyttelsesrum 1944, indb. Th. Ras mussen (note 1). [44] Eksempler: Note 14 (1671, 1690); note 16 (1709); note 17 (1745); CGS 93,6. [45] Note 14. Jfr. H. Søgaard, Bidrag til de jyske Liglavs Historie i det 18. Aarhundrede. JySaml. V 3, 1937—38, 386ff. [46] Demokraten 27. september 1956, jfr. HofmFund. IV, 760 (1485); Thomsen, 25, 83, 144. [47] Note 14 (1687, 1691); note 16 (1711); note 17 (1732). [48] Note 16 (1696, 1705, 1709, 1716); LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1742—60 (C 3—2333) (1745). [49] Note 14 (1687); note 17 (1752). [50] Note 14 (1687); note 17 og LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1742—60 (C 3—2333) (1753). [51] Note 16 (1721); note 17 (1746, 1751, 1756, 1769—70, 1780). [52] Note 17 (1759, 1762, 1769—70, 1774, 1779). [53] Note 17 (1746, 1769—70). [54] LA. Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1814—19 (C 3—490). [55] LA. Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1824—29 (C 3—492); LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til rgsk. 1814—23 (C 3—2327). [56] LA. Vib. Århus bispearkiv. Bilag til kirkergsk. 1814—23 (C 3—2327).

[57] Århus byarkiv (deponeret i Erhvervsarkivet). Indlæg i rgsk. FK. 1721—42 (Ac 10—11); LA. Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1820—23 (C 3—491). [58] LA. Vib. Provstear-kiver. Århus købstad og Hasle hrd. 1807—54. Synsprot. kirker og præstegårde (C 24—5). [59] LA. Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journal 1821—31 (C 3—728) og Århus kirker 1824—29 (C 3—492). Endnu 1915 nævner kassebogen (FK. kordegnekontor) bl.a. en udgift til tømrermester Yde for bom for kirkepladsen. [60] LA. Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1833—35 (C 3—494). [61] LA. Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1840—46 (C 3—496). [62] LA. Vib. FK. insp.arkiv. Alm. korrespondance 1795—1871 (C 618—22).
[63] LA. Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journalprot. 1846—50 (C 3—731).
[64] LA. Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journalprot. 1851—56 (C 3—732) og Bilag til kirkergsk. (C 3—2328f). [65] Note 62; LA. Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrig hedens journalprot. 1856—61 (C 3—733). [66] LA. Vib. FK og Åby præstearkiv. Liber Daticus 1822 29 (C 360A—11). [67] LA. Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1836—39 (C 3—495); ÅgT III, 86. [68] Note 62; M. Møller: Aarhuus Skipperlaug, ÅrbÅrhSt 1934, 67—68; jfr. E. Sejr i ÅrbÅrhSt LIV, 1961, 193. På bykortet af T. W. Honum efter matri kelkort 1878—79 eksisterer sprøjtehuset ikke. [69] LA. Vib. FK. insp.arkiv. Rgsk.bog 1883—1907 (C 618—8). [70] LA. Vib. Stiftsøvrighedens journal 1890—99 (C 3—738).
[71] Jfr. bemærkninger, Holm, 34. Af fotografier af bebyggelsen skal nævnes optagelse af H. Andersen Ebbesen (1848—1923) i DgB (kapsel 525, plade 2253) og en serie i stads ingeniørens tegningsarkiv på Århus rådhus. [72] Aarhuus Stiftstidende 29. september og 7. december 1928 i anledning af planerne om op- førelse af stadsarkitekt Draibys hus for Dansk Kvindesamfund; korrespondance i NM's arkiv; indb. af Th Rasmussen i DgB; fotografier i Lokalhistorisk Samling. Århus Kommunes hovedbibliotek; ÅgT, II, 111; E. Sejr: Gamle Århusgader, Århus 1960, 27ff. Den vestre hegnsmur (fig. 6 B), som forsvandt samtidig, repareret af murermester I. C. Jensen 1913, FK kassebog (FK kor degnekontor). [73] Århus dengang og nu, red. af V. Dybdahl 1971, 48—49. [74] E. Kaufmann: 27 slags planer, 1966, 25; Århus dengang og nu, red. af V. Dybdahl 1971, 50—51.

BYGNINGSBESKRIVELSE

[75] CGS. 93,6. [76] Jfr. Skov 1962, 28. [77] Jfr. CGS. 91,3. [78] Skitser af C. G. Schultz i NM (1959/218b og 1960/769 og 772), jfr. grundplan i Aarhuus Stiftstidende 19. februar 1956. Væsentlig er I. Rahbek-Clausens fotografi i samme avis 20. august 1955 (fig. 18). Når SS angiver, at nogle sten i murmassivets nordøstre del (jfr. fig. 20) tilhører ydersiden, synes der at være tale om østafslutningens fundering. [79] C. G. Schultz i Demokraten 22. juli 1955. [80] Jfr. CGS. 93,4. [81] CGS. 91,1 og 3. [82] Nivellement på løst blad (NM) af ingeniør Salskov-Iversen viser, at baserne stod i samme niveau med en variation på højst tre cm. [83] I flere af pillernes tredie skifte over gulvet er fundet *benstumper (NM. inv. nr. 278—82/1952 (!)), CGS. 92,12. Ulrik Møhl, Zoologisk museum, har bestemt knoglerester, der har overhugningsspor, som tilhørende bl.a. svin, okse, gås, høne og fisk samt flagermus og padder. Dr. Møhl har utvivlsomt ret, når han forklarer benstumperne dels som madrester, henslæbt af rotter, dels som levn af dyr, der har søgt vinterhi i det tempererede og fugtige rum. Jfr. afsnittet om Senere indretninger i krypten, p. 1037—39, specielt punkt 10. [84] CGS. 91,1. [85] SS: Søndre 115 cm. [86] Jfr. Skov 1962, 27. [87] Jfr. note 79. [88] Mundtlig beretning fra Aksel Skov; jfr. Skov 1962, 26. [89] CGS. 93, 10; Skov 1962, 26. SS angiver lergulv ved østligste fripille i sydsiden. [90] Den nu tilmurede indgang i nordvæggens næstvestligste fag hører næppe sammen med det oprindelige anlæg; jfr. at den murede vægbænk også er rekonstrueret i dette fag, samt p. 1038. Det er uklart, om den af Schultz nævnte præstedør i sydsiden (note 79) er identisk med nedennævnte åbning til udbygningen. [91] Skitse af C. G. Schultz i NM (1960/1039).

[92] Nivellement af C. G. Schultz på lost blad i NM. [93] C. G. Schultz i Aarhus Amtstidende 1. oktober 1956. Vedr. vinduesrammer, jfr. oversigten i Westfalen LV, 1977, 504—24. [94] En udgravning ved støttepillen på korets sydside afdækkede tilsyneladende ikke spor efter udbygningen her, SS. [95] CGS. 93,3. [96] Sekundært anbragt grønsandsten, se p. 1081. [97] CGS. 93, 5. [98] CGS. 93, 28—29. [99]Sammenlignet med sydportalen i Dalby kirke, er bredden næsten den samme, højden derimod væsentlig mindre, jfr. S. Anjou: Heliga Korsets kyrka i Dalby, Goteborg 1930, 39—40. [100] Redegørelse af C. G. Schultz marts 1956 (NM); Skov 1958, 96f. [101] CGS. 93, 7—9. [102] Intetsteds i udgravnings-notitserne formodes vangen at være sekundær. [103] CGS. 93, 26 og note 92. [104] CGS. 93, 7—8. Meget summarisk skitse i C. M. Smidts notebog X, 37 (oktober 1905 (NM)) antyder et næsten kvadratisk tårn, sikkert identisk med de fundamenter af kamp og frådsten til vesttårn, som nævnes af F. Beckett i Architekten VIII, 1906, 333, og Lorenzen 1906, 12, note 1, hvor de placeres ved kirkens østgavl; jfr. Krins, note 424. [105] SS. [106] Skitser af C. G. Schultz i NM (1960/769 og 772). [107] CGS. 93, 8. [108] På det formodede tårns sydside er ikke konstateret lignende fundamentslevn, bl.a. fordi der her fandtes rester af en senere mur, der af udgraveren karakteriseres som hegnsmur, SS; jfr. fig. 22. [109] Jfr. nedenfor. En 17 cm hoj **formsten* af kalksten, der udgør en fjerdedel af en søjle med radius 29 cm, fandtes ved restaureringen 1955—57 og placeredes i DgB (Inv. nr. 2030:58). [110] C. G. Schultz i redegørelse til NM 1953 kalder døren processions-portal. [111] Fra det skandinaviske område kendes fem krypter foruden den århusianske: Munkeliv, Skara, Odense, Lund og Viborg. Ang. den såkaldte Sverkersgård i Alvastra, se A. Tuulse: Hossmo, Stockholm 1955, 100—01. [112] Bl. a. gør bygningens beskedne størrelse det mest nærliggende med Krins, 87, at antage, at koret mod øst har været afsluttet med een apsis fremfor tre, som antydet i KultHistLeks. IX, 110; jfr. note 78 og nedenfor. [113] Formuleret af C. G. Schultz i Aarhus Amtstidende 1. oktober 1956 og Jul i Aarhus 1956, 18—19; KultHistLeks. VII, 186; A. Andersson: The Art of Scandinavia II, London 1970, 35; jfr. O. Olsen i Kiel Papers '72, Neumünster 1973, 76. [114] Tilsvarende i Dalby kirke, Anjou (note 99), p. 33. [115] Senest O. Olsen i NMArb. 1972, 131—52; DK Frdb. 2119. [116] Sikkert kendskab til korets østafslutning er i denne sammenhæng et savn. [117] Den allerede nævnte dissertation Hamborg 1968 af Krins. Angående Frue kirke: p. 85—90, kunsthistorisk placering, p. 117—21. [118] Jfr. I. Achter: Die Stiftskirche St. Peter in Vilich. Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes, Beiheft 12. Düsseldorf 1968, 140—43; G. Binding i Rheinische Ausgrabungen IX. Bei-träge zur Archäologie des Mittelalters II, Düsseldorf 1971, 1—87. [119] H. Merian, A. Verbeck: Baugeschichtliche Untersuchungen an St. Andreas in Köln. Baugeschichtliche Untersuchungen I. Die Kunstdenkmäler des Bheinlandes Beiheft 19, Düsseldorf 1975, 9—62; H. E. Kubach, A. Verbech: Bomanische Baukunst an Rhein und Maas, Berlin 1976, I, 506 ff. [120] Jfr. totårnsmotivets almindelige udbredelse i 1000-tallet, P. Héliot: Sur les tours jumelées au chevet des églises du moyen âge. Arte in Europa. Scritti di storia dell'arte in onore di Edoardo Arslan., Milano 1966, 249 ff. Viborg domkirke er en repræsentant for den, navnlig fra Köln udgående, og arkitektonisk meget virkningsfulde udformning. [121] P. Nørlund, i Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944, 56, ser sach-sisk bygningskunst som den primære inspirationskilde for vore tidligste stenkirker; jfr. DK. Kbh. Amt, 2190. - Den treskibede hallekrypt i Nikolaikirken i det flanderske Messen, hvor de tre apsider indeholdes i en ret østafslutning (F. de Smidt: De romaansche kerkelijhe bouwkunst in West-Vlaanderen, 'S-Gravenhage 1940, 135 ff, jfr. E. C. Fernie: Enclosed Apses and Edward's Church at Westminster. Archaeologia CIV, 1973, 235 ff.; W. Erdmann: Die ehemalige Stiftskirche St. Peter und Paul in Reichenau-Niederzell. Festschrift für Georg Scheja, Sigmaringen 1975, 78—97) kan godtgøre typens udbredelse til egne, hvorfra man kunne forestille sig en påvirkning nå Danmark. — De eksempler, Krins anfører p. 88—89, hvor i blandt klosterkirken i Hersfeld og domkirken i Bamberg træder frem, kan suppleres: F. Oswald, L. Schaefer og H. B. Sennhauser: Vorromanische

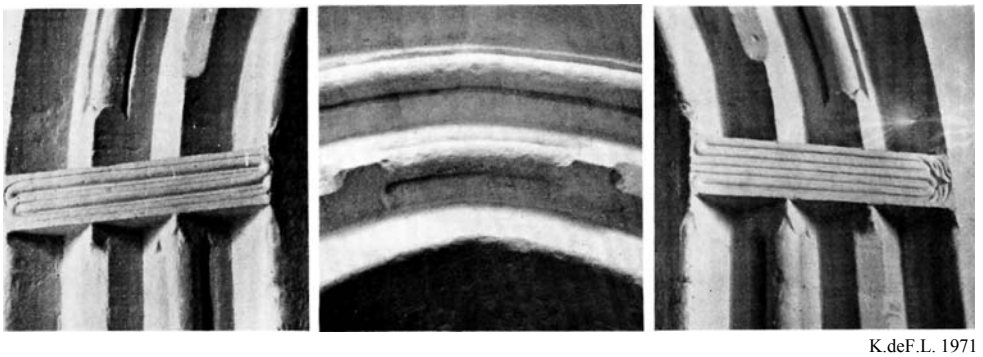

K.deF.L. 1971

Fig. 199. Vor Frue kirke. Detaljer fra sakristidøren i koret (jfr. fig. 36 og 140). — *The Church of Our Lady. Details from the door between choir and sacristy (cf. figs. 36 and 140).*

Kirchenbauten, München 1966—71, hvor Luciuskirken i Chur og et par andre kirker i samme bispedømme påkalder sig opmærksomhed; oversigten Denkmalpflege in West-falen-Lippe 1961—71, Westfalen L, 1972, 215 ff; L-F. Genicot: Les églises mosanes du XIe siécle, Louvain 1972, krypter p. 116—68; jfr. H. Clausen: Zur Einordnung der Karo-lingischen Ludgerus-Krypten. Beiträge zur Rheinischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege II, Düsseldorf 1974, 321—34; G. Binding i, Monumenta Annonis, Köln 1975, 132. — Århusbispen Christian deltog 1070 i den famøse plyndring af Peterborough-klostret, men denne håndgribelige kontakt med England synes ikke at have sat sig specifikke spor i Århuskirken. [122] Jfr. ovenfor p. 49 ff og oversigten, Århus in der Zeit von 900 bis 1200 n. Chr., H. H. Andersen i Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter II. Abh. Akad. Wiss. Göttingen. PhilHist. Klasse III, 84. Göttingen 1974, 94—100. [123] C. G. Schultz' formodning i Demokraten 22. juli 1955, gentaget i Aarhus Amtstidende 1. oktober året efter, at krypten fungerede som sognekirke efter dominikanernes overtagelse af bygningen, søges udbygget og sandsynliggjort af A. Bolvig, ÅrbÅrhSt. LXII, 1970, 158—77. [124] F.eks. stødte man ved indretning af begravelser 1724 (note 16) og fire år senere (note 17) på gammelt murværk. I gravrummenes mure konstaterede Schultz genanvendte frådsten, CGS. 93,4. Det er usikkert, om krypthvælvet er ødelagt i 1500-tallet, som angivet af Schultz i Jul i Århus 1956, 19. [125] Skitse af C. G. Schultz i NM (1960/767); fotografier af Thomas og Poul Pedersen (NM). Jfr. glasmalerier, p. 1085. [126] CGS. 91, 8 og 10; SS. [127] CGS. 93, 11; C. G. Schultz i Aarhuus Stiftstidende 2. august 1955; SS. Desværre er omstændighederne ved møntfundene praktisk taget ikke oplyste (jfr. note 130 og p. 1006). [128] Jfr. døren i skibets nordside, p. 1053, og glasmalerier, p. 1085. [129] Herved bliver der næppe plads til et alter af format som det gyldne fra Lisbjerg, som foreslået af Poul Pedersen i Jul i Århus 1973, 5—7. [130] SS; C. G. Schultz i Aarhuus Stiftstidende 2. august 1955; fortegnelse juli 1955 over møntfund (NM). Sammen med andre møntfund registreret under nr. 2436 i NM. møntsamlingens protokol. [131] SS; CGS 93, 11. [132] C. G. Schultz i Aarhuus Stiftstidende 2. august 1955. [133] Jfr. note 83 og C. G. Schultz i Aarhuus Stiftstidende 8. september 1955. [134] Skitse af C. G. Schultz i NM (1960/767); Skov 1962, 26 27. [135] 1272 afafholdtes provincialkapitel i Århus, J. Gallén: La Province de Dacie de l'ordre des Fréres Précheurs. Helsingfors 1946, p. 230, 286, jfr. 26—27; C. Radtke: Untersuchungen zur Lokaliserung und zur Gründungsgeschichte des Schleswiger Dominikanerklosters. Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte XIX, 1974, 49—63. [136] Dominikanerordenen m.v., alment, f.eks. V. Lorenzen: De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie, 1920, 3—6; G. Meersseman: L'architecture dominicaine au XIIIe siéclc. Archivum fra-trum praedicatorum XVI, Bom 1946, 136—90; W. Braunfels: Abendländische Kloster-baukunst, Køln 1969, 177—98; jfr. I. Herlzsprung: De danske klostres styrelse og øko-

nomiske forhold samt klosterbygningerne i tiden 1202—1319. HistT. V, 1904—5, 299 — 364. [137] DaRuneindskr., Århussten 6; indb. C. M. Smidt 1905 (NM). Placeringen er bemærkelsesværdig. Som syld under en af vægpillerne i skibets nordside fandtes 1866 Århussten 5; Dagbladet 3. august 1866; Lorenzen 1906, 6—7; jfr. p. 1010. [138] Iagttages umiddelbart ved den delvis nedbrudte støttepille på nordsiden. Samme konstruktion i skibet. [139] Det har vist sig, at det er den foroven nedbrudte støttepille på korets nordside, som gav Skov 1962, 23, anledning til at formode, at den ældre kirke var planlagt med tværskib. [140] Jfr. DK. Kbh. Amt, 168 og 172. [141] Samme størrelsesorden måles ved andre tiggermunkekirker, eksempelvis: Viborg 8,75 (Storck), Lund 8,4 (R. Blomqvist, i Kulturens årbog 1943, 130), Warburg 8,4 (Westfalen L, 1972, fig. 243), Elbing 8,2 (Hauke, Stobbe (note 151)), Næstved 8,7 (Skov, NMArb. 1959), Ystad 8,3 (Almqvist, 21). [142] Er korkvadratet en cirkels ydre, svarer sakristiets omtrent til det indre. [143] Også på S. Peders kirke i Slagelse er korets sokkel kun profderet på østsiden, DK Sorø 221 ff. 144 Der er overhovedet et umiskendeligt slægtskab med domkirkens langhusvinduer, der udmærker sig ved at sidde i to grupper (p. 201—4). Angående størrelsesforholdene ved korvinduerne i Frue kirke, iagttager man, at østvinduets samlede bredde svarer til væggens halve længde, og at sideåbningernes lysningsbredde, der er den samme som bredden af midtåbningen i det tredelte vindue i sydsiden, udgør to trediedele af lysnings-bredden i østvinduets midtåbning. [145] Skov 1958, 92. Et fotografi i Poul Pedersens samling (fig. 75) viser midtpillen delvis nedbrudt og åbningen omdannet med fladbuet halvstensstik, tilsyneladende med henblik på at tjene som dørforbindelse til klostergangens øvre etage, jfr. p. 1072. [146] Ud fra disse træk påpeger Lorenzen 1906, 9, slægtskab med døre og vinduer i Sønder Alslev kirke (DK Maribo, 1394) og østfløjen af dominikanerklosteret i Ribe, jfr. Steenberg, 134 ff. Også sydportalen på Vaalse kirke (DK Maribo, 1203) kan bringes i erindring. [147] Granitblokken var ved den forudgående istandsættelse af klosterets vestfløj fundet som syldsten under ostmuren. Den slidte, 19 cm høje, kvadratiske (48x49 cm) sten, der er forsynet med en cylindrisk (diameter 39 cm), 9 cm dyb udhuling med afløb (diameter 8 cm) i bundens centrum, markerede hjørner og rundet overside, er måske en fontefod eller et vievandskar, jfr. M. Macke-prang: Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941, 34; DK Tønder 1232; DK Sønderborg 2470. Tilsvarende niche f.eks. i franciskanerkirken i Ysted, E. Gustavsson: Grå-brödernas hus. Sydsvenska Dagbladets årsbok, Malmø 1968, 52. [148] Meersseman (note 136), 147 f. [149] Indvendig er vægge og hvælv efter istandsættelsen i 1950'erne dækket af puds og hvidtekalk, hvælvoversiderne skjules af isoleringsmåtter. [150] Ligeledes Berg, 16, og Lorenzen, 14 og 16; Lorenzen, 8, nævner muligheden af, at der har eksisteret et nu forsvundet hvælv. Jfr. note 177. [151] Om byggeriets etaper, jfr. f.eks. dominikanerkirken i Elbing, K. Hauke, H. Stobbe: Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing, Stuttgart 1964, 216 ff. [152] Vegetabilsk dekoration er behandlet af F. og H. Möbius: Bau-ornament im Mittelalter, Berlin-Wien 1974 183 ff. Hvad hovederne angår, er der et spring fra dem i f.eks. S. Denis ved Paris til de almindelige, ligeledes hvælvbærende hoveder i Århuskirkens danske, middelalderlige omverden. Jfr. eksempelvis R. Salvini: Medieval Sculpture, London 1969, pl. 224, 235, og for det hjemlige M. Rydbeck; Valvslagning och kalkmålningar i Skånes kyrkor, Lund 1943, 114—5, 308; DK Kbh. Amt 284, 377, 664; DK Sorø 602, 898; DK Frdb. 1113f; Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig II, D. Ellger; Der Dom. München 1966, 144f, 202. [153] Det er således næppe helgenhoveder. Hvis ikke ansigterne blot er dekoration, ville man snarest tænke på fornemme folk blandt klosterets donatorer; jfr. F. Lindahl: Møntfundet fra Ebbelnæs på Møn. NordNumism-Årsskr. 1952, 11—54, nr. 345; G. Fischer: Domkirken i Stavanger, Oslo 1964, 49ff; B. C. Lange: Hertug Skules gravsten. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årsbok 1973, 99—105. [154] Sakristiets og dermed klosterfløjenes placering på kirkens nordside kan skyldes ønsket om at fjerne sig fra hovedtrafikåren Vestergade, samt det forhold, at der var bedst plads nord for kirken. I anledning af lignende situation i

Lybeck bemærker R. Kreiminger: Das Schwarze Kloster in Seestadt Wismar, München 1938, 274, at i nordlige lande lå klosterfløjene gerne på kirkens sydside. [155] Det byg-ningsspor, der aflæses på sydsiden af østre korfag på sortebrødrekirken i Viborg, hidrører sikkert fra sakristiet, der således har haft en placering beslægtet med den århusianske; den videre udbygning kan have lignet f.eks. franciskanerklosteret i Wismar. [156] I funktion 1833, da Høyen besøgte stedet, notebog XV, 9 (NM). [157] Med henvisning til Kornerups opmåling (jfr. fig. 5) formoder A. Skov, ØJyHjemst. XXVII, 1962, 142, at der oprindelig har været to udgange til klostergården og afviser forbindelse til krypten. [158] V. Lorenzen: De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie, 1920, 105, formoder, at rummet har været fængsel. [159] Ved restaureringen konstateredes et kalkgulv, A. Skov i ØJyHjemst. XXVII, 1962, 142. [160] Genåbnede ved restaureringen 1960—61, Skov (note 159), 140. [161] Jfr. Lorenzen, 1906, 19, der anfører kridtsten. Hele udformningen kan opfattes som rudimentære konsoller. [162] Lorenzen 1906, 12; jfr. flg. 58. [163] Lignende frise o. 1280 på franciskanerkirken i Ysted, Almqvist, 15. På Århuskirkens nordside seks skifter høj, otte cm dyb båndblænding med rest af bemaling på den tyndt pudsede bundflade. [164] Denne gavl ommuret af G. G. Brunius omk. 1850, Bo Grandien: Drömmen om medeltiden, Stockholm 1974, 438. F. Beckett, Danmarks Kunst II, 1926, 46, sammenligner med klosterkirken i Horsens. Blændingernes ældre, kalkede tilstand fremgår f.eks. af fotografi af A. Fritz fra Nygade omk. 1870 (DgB). [165] Jfr. Skov 1958, 92. FK Kassebog 1919 anfører murerarbejder. [166] I Mecklenborg registreres fra årtierne omk. år 1300 et par klosterkirker, hvis vægudformning er beslægtet med den i FK: Wanzka og (ombygningen af) Johanneskirken i Neubrandenborg. Kunst- und Ge-schichts-Denkmäler des Freistaates Mecklenburg-Strelitz. I. Das Land Stargard. Neu-brandenburg 1929. I, p. 145—64 og III, p. 47—54, jfr. Mariekirken, p. 17—38. Jfr. A. Tuulse: Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis, Stockholm 1964, 21 f. [167] Jfr. Walthers tegning 1864 (flg. 54) og note 137 (runesten). Rester af vægpillerne blev registreret i 1950'erne, CGS 91, 15. En tilbageføring af hvælvene under restaureringen 1956—57 opgivet, Skov 1958, 90 f. Ved denne lejlighed fjernedes imidlertid 1860'ernes dværgsøjlekonsoller (jfr. flg. 53). [168] Fra begyndelsen har det elementære kirkebehov været imødekommet af den ældre kampestensbygning. [169] V. Lorenzen: De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie, 1914; samme: De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie, 1920; R. Blomqvist: Danmarks första dominikanerkloster. Kulturens årsbok 1943, 107—49; A. W. Mårtensson: Graven under Lampen. Skalk 1976, 1, p. 27; E. Levin Nielsen i, MIV 4, 1974, 44—55; Almqvist. [170] F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, 41, finder kirkerne behersket af »den stilfærdige Simpelhed og venlige Pyntelighed, der synes ejendommelig dansk«; jfr. Almqvist, 70—71. [171] Mursten med *riffel-hugning* udført efter brændingen karakteriserer adskillige tidlige teglkirker, f.eks. S. Bendts i Ringsted og den runde i Bjernede (DK. Sorø, 114, 352), og kendes i senere monumenter, f.eks. kirken i det skånske Gumløse, domkirken i Roskilde (DK. Kbh. Amt, 1332), klosterkirken i Løgum (DK. Tønder 133) og kirkerne i Torup og Uvelse (DK. Frb. 1635 og 2137). Mens hugningen i den første tid almindeligvis angiver en tildannelse til et særligt formål (jfr. A. Kamphausen: Die Kirchen Schleswig-Holsteins, 1955, 22), synes denne overfladebehandling på de toneangivende byggepladser ret hurtigt at være blevet en konvention, og heri ligger formentlig begrundelsen for, at man gik over til den produktionstekniske forenkling at fremstille »skraveringen« før brændingen. Udmærkede eksempler herpå i Århus domkirke (ovenfor, p. 136). Steenberg, 138, understreger, at man i Århus længe holdt fast ved riflingen; ved udvidelsen af Karlebo kirke ved 1200-tallets midte brugtes ingen riffelhugne sten (DK. Frdb. 884) jfr. dog den samtidige kirke i Karise (DK. Præstø, 472). — *Glasur,* der i Danmark kendes fra lerflise-produktionen omk. år 1200, trængte frem som dekorationsmiddel i byggeriet under påvirkning fra nordtyske byer, jfr. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Hansestadt Lübeck I, 2,1974,134. Glaserede sten optræder sporadisk i Løgum klosterkirke og indgår i Nørre

Løgum kirkes arkadefrise (DK. Tønder, 133 og 1525—26). De er ret udbredte i Århus domkirke (ovenfor, p. 138) og i dominikanerkirken i Viborg (J. Steenbergs notebog I, 250 ff. (NM)); KultHistLeks., XVIII, 155. [172] Det er den gængse opfattelse, at tre-gruppevinduet kan være kommet til Norden fra Westfalen, hvor det er karakteristisk for større byggerier i 1200-tallets sidste halvdel (jfr. F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, 42; A. Kamphausen (note 171), 28 f.); kan dette have en vis kvantitativ rigtighed, må det dog bemærkes, at de ældste tregruppevinduer på dansk grund turde være dem i Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt, 1374, 2200), der betegner en fransk inspiration i årtiet før 1200, P. Héliot: La cathédrale de Roskilde et i'influence de l'architecture française en Danemark vers 1150—1200. Bulletin Monumental CXXII, Paris 1964, 233—60. Jfr. Dragsholm, samt kirkerne i Åhus (M. Rydbeck (note 152), 126), Karlebo (DK. Frdb., 883—84) og Slesvig (D. Eliger (note 152), 117, 200 f.). Ved midten af 1200-tallet fik et toneangivende monument som klosterkirken i Løgum en avanceret tregruppe i sin østgavl (DK. Tønder, 133 f.), mens cistercienserinderne i Skoklosters iøvrigt vel-orienterede milieu årtier senere i det ydre fastholdt den enkle form (J. Roosval: Den Baltiska Nordens Kyrkor, Stockholm 1924, 89—90; N. Sundquist: Gotiska kyrkor på norra Mälarstranden, 1965). — Forskellige smagsretninger og blandingsformer er karakteristiske for overgangsperioden (jfr. DK. Maribo, 1566 f.), hvilket maner til varsomhed, når østgruppen i Vor Frue kirke i Århus dateres isoleret. — Som påpeget af Steenberg, 138, har dobbeltvinduet i korets sondre langside nære slægtninge i nordtysk arkitektur fra tiden omkring midten af 1200-tallet, f.eks. cistercienserinderne Neukloster i Mecklenborg, sydøst for Wismar; jfr. A. Kamphausen, Deutsche und Skandinavische Kunst, Slesvig 1956, pl. 31. [173] Blændingsrækken, der af M. Mackeprang: Vore Landsbykirker, 1944, 142, karakteriseres som et maskeret galleri, har en yngre og rigere slægtning på vestgavlen af den fynske Dalum klosterkirke (ÆldNordArk. VI, 2. R., pl. 7; jfr. Steenberg, 178), hvor vinduerne dog er væsensforskellige fra Frue kirkes; jfr. blæn-dingsdekorationen på Søborg kirketårn fra slutningen af 1200-tallet (DK. Frb. 1111). Utvivlsomt er der typologisk forbindelse til blændingsbåndene på nordtyske kirker, f.eks. Chorin og Doberan (jfr. F. Beckett i, Architekten VIII, 1906, 334; E. Lundberg, Arkitekturens formspråk IV, Stockholm 1950, 259 ff). Blændingsrækkerne på forhals-bygningen ved Løgum klosterkirkes nordre korsarmsgavl (DK. Tønder 160) afviger i detaljer, og placeringssituationen er anderledes; jfr. vestgavlen på Teestrup kirke (DK. Sorø, 602). Bag Århusgavlen fristes man til at formode en frisisk inspiration, hvilken utvetydigt giver sig til kende i Viborgs dominikanerkirke (Steenberg, 157; De Neder-landsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst IV. De Provincie Groningen I, M. D. Ozinga, Oost-Groningen, 1940). [174] Den kuplede, svære type karakteriserer hvælvslag-ningen i en række større kirker i tiden omkring århundredmidten og i årtierne efter (DK. Kbh Amt 1382 ff (Roskilde domkirke), DK. Sorø, 132 og 46 (Ringsted og Sorø kirker), DK. Frdb. 1112 (Søborg kirke), DK. Præstø 473 (Karise kirke) og M. Rydbeck (note 152), passim (domkirken i Lund o.a.)). Ottedelingen, der i visse kirker hører sammen med en særlig udformning af skjoldbuen og kapperne (DK. Sønderjylland, Kunsthistorisk oversigt, 86), sættes for Århushvælvets vedkommende sammen med hvælv i Tvilum kirke og dominikanernes kirke i Viborg (Steenberg, 158—59, 174, jfr. A. Kamphausen (note 171), 28 f). [175] Die Bau- und Kunstdenkmäler Lübeck IV, 1928, 184, med henvisning til tilfælde i Paulsklosteret i Brandenborg. [176] Høyen, Notebog XV, 1833, 8 (NM), placerer opførelsen i første halvdel af 1200-tallet; Steenberg, 142, sætter den omkring 1250. Beklageligvis er de ret mange møntfund, som ved den seneste istandsættelse gjordes i kirken, dårligt oplyst; det er dog at bemærke, at ældste mønt, fundet i sakristiet, er fra Erik Klippings tid (p. 1258, note 29). [177] Stjernehvælv, der ikke er ukendte i England i 1200-tallet, og i Lybeck findes i Mariekirkens Briefkapelle fra beg. af 1300-tallet (Die Bau- und Kunstdenkmäler Lübeck II, 1906, 133—39; Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde LV, 1975, 140—41; LVI, 1976,

K.deF.L. 1971

Fig. 200. Vor Frue kirke. Detaljer fra sideskibets østligste fag, sydsiden (p. 1062). — *The Church of Our Lady. Details of the facade of the east bay in the aisle.*

80—81; S. Kummer og E. Gasiorowski i, Deutsche Kunst und Denkmalpflege 1977, 139—64; S. Kummer i, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 1, Frankfurt am Main 1978, 97—99; jfr. P. Frankl: Gothic Architecture. Harmonds-worth 1962, 149) optræder på dansk område vist først efter år 1400, J. Roosval (note 172), 186; M. Rydbeck (note 152), 314; KultHistLeks., 191. O. Rydbeck: Lunds dom-kyrkas byggnadshistoria, Lund 1923, 205, nævner muligheden af indbygning af stjernehvælv i domkirkens langhus på Karl Eriksens tid. [178] Placeret i skråretningen sydøstnordvest. Renset for eventuel bemaling. [179] GejstlSig. nr. 744. Stenen kan have haft en anden placering før opsætningen i koret. [180] Den skødesløse fundering iagttaget ved udgravning 1955, p. 1027. [181] Visse tidlige dominikanerkirker var toskibede (P. Frankl (note 177), 123, 141). Den ved udvidelser ordinære løsning som benyttedes i Århuskirken, træffes i Skandinavien første gang i slutningen af 1200-tallet i Riddarholmskyrkan i Stockholm. Formen brugt ved nyopførelser på Fyn omkring midten af det følgende sekel. Fra senmiddelalderen mange eksempler; V. Lorenzen: Toskibede kirker i Danmark. Architekten VI, 1904, 477—83, 485—91; C. R. af Ugglas: Lødøse, Gøteborg 1931, 227 ff; SvK., Stockholm II, 1937, 124—28; E, Skov i NMArb, 1959, 62; E. Hors-kjær i Danmarks Bygningskunst, 1963, 142; K. Hauke, H. Stobbe (note 151), 216 ff; ale, Historisk tidsskrift for Skåneland III, 1965, 40; H. Thümmler, H. Kreft: Weser Bau-kunst im Mittelalter, Hameln 1970, 266; Almqvist, 63 f, 70. Jfr. Westfalen L, 1972, fig. 243; Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 117, 1, 1972, 63 ff. [182] Jfr. stenformater, p. 1042, hvælv, p. 1066 samt afsnittene om kalkmalerier og begravelser.

[183] Jfr. f.eks. forholdene ved franciskanerkirken i Ystad, Almqvist, 26, 39, 60—62.

[184] Også dette, temmelig udbredte træk finder en parallel i domkirken (p. 279 ff). [185] Usigneret artikel i Nordisk Billed Magazin 1876, nr. 7, 98, nævner en lokal overlevering om, at tilbygningen er rejst efter reformationen. [186] Åbningerne forsynedes 1671 med nye døre (note 14). [187] Bemærket af Høven, Notebog XV, 1833, 11; jfr. F. Beckett: Dan marks Kunst II, 1926, 46. [188] Hovedparten af de nordiske tiggermunkeklostre har dør i sideskibet, Almqvist, 63. [189] Skov 1958, 84 og 92. [190] Fremdraget ved restau reringen 1956—57, Skov 1958, 92. Jfr. lignende nicherække i adskillige våbenhuse, f.eks. ved Torslunde kirke (DK. Kbh. Amt, 516) og Snostrup kirke (DK. Frdb., 2311), hvilken sammenligning forekommer mere nærliggende end en med nicherækken i vestvæggen i f.eks. Løgum klosterkirke (DK. Tønder, 1080) og klosterkirken i Doberan. [191] I alle

tre fag er hvælvlommernes bund klart skålformet. De tilhørende afløbshuller er i dag tilmurede. [192] Om placeringen, jfr. senest Almqvist, 33, 40, 66. [193] I pillen mellem de to vinduer ses i murværket en tilmuret åbning (efter niche?), overdækket med skævt halvstensstik. I det meget udbedrede murværk er det svært at afgøre, om åbningen er oprindelig. [194] Det kan ikke afgøres, om der, hvor døren nu findes, har eksisteret et vindue. [195] Genåbnet og restaureret af Aksel Skov 1961. [196] Notebog XV, 1833, 12 (NM); samme sted p. 9, bemærkes en udgang mod nord. Gavlkammen ses også på fotografi 1878, Lorenzen, fig. 17. Jfr. omtalen af Hospitalskirkens *klokker (nedenfor). [197] Det er sandsynligvis ved forhøjelsen, at murværket styrkedes ved udmuring af de indvendige false i tre af tredie stokværks åbninger. [198] Jfr. Holm, 15. Spiret er enklere end det, der 1621 rejstes på Radsted kirke og 1649—50 blev gentaget i Nysted (DK. Maribo, 984—5 og 178). En strammet, barok udgave opsattes 1737 i Horsens, O. Norn: Vor Frelsers kirke i Horsens, 1948, 8. [199] FK kassebog og regnskabsprotokol (FK kor-degnekontor). [200] DaRuneindskr., Århussten 1; Dagbladet 14. september 1866; Ågt I, 71, med henvisninger. Efter sin undersøgelse af murværket på kirkens nordside konstaterede Schultz, at den tildannede sten havde fungeret som hvælvkonsol i gangen, Redegørelse februar 1953 (NM); jfr. p. 1010. [201] Note 17. Ved opsætningen af det nye orgel brugtes en svær, pommersk bjælke, som var købt af postmester Weigner og tænkeligt hidrørte fra byens katholske bispegård, p. 97—103. [201a] Århus byarkiv (deponeret i Erhvervsarkivet). FK rgsk. 1721—42 (AC 10—11). [202] Walthers grundplan 1864 (fig. 54), foruden usignerede tegninger (NM); SKS protokol III, 228. [203] Regge i korets vestlige fag, den østre umiddelbart vest for gjordbuekonsollen, den vestre i dobbeltvinduets vestre halvdel. [204] Retegnelse på grundplan i NM. 1876 malet af Jens Hansen-Aarslev, A. F. Schmidt og S. Swane, Maleren Jens Hansen-Aarslev, 1942, 22, jfr. 23. [205] Jfr. p. 1074 med note 215. [206] N. J. Israelsen har venligst meddelt biografiske oplysninger om bl.a. Schandorff og Gøtz. [207] Skov 1958, 92. [208] LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til rgsk. 1800 14 (C 3—2326); Hertel, 2 III, xxxxix. [209] Note 40, jfr. Erik Taubers betænkeligheder 1806, samme sted. [210] LA Vib. Århus bispearkiv. Rilag til rgsk. 1800—14 (G 3—2326). [211] Med kancelliets billigelse foranstaltedes kollekt i de fire nørrejyske stifter; 1823 søgte magistraten forgæves at få kancelliet til at gå med på, at sognekaldet holdtes ubesat, og at de derved frigjorte midler overførtes til kirken. Et ønske om at låne af stiftsmidlerne var afvist året før med indskærpelse af menighedens pligt til at vedligeholde bygningen, LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1820—23 (C 3—491) og Rilag til rgsk. (C 3—2328 ff); note 66. [212] Vist identisk med den Schandorff afstivede fem år før, note 56. [213] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1820—23 (C 3—491); note 66. Lynafleder på Strängnäs domkirke allerede 1773, SvK Söderman-land I, 405. [214] Note 66. Gøtz døde et par måneder efter, 44 år gammel (jfr. note 206). [215] De lukkede stole har medvirket til at mørkne i rummet (jfr. indlæg i diskussion angående stiftamtmandinde Schouboes stol, 1763—64, LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1748—84 (C 3—488)) og har derved skabt en forudsætning for det senere fremkomne ønske om vinduer i skibets nordside (p. 1072). [216] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1748—84 (C 3—488); note 17. [217] LA Vib. Århus bispearkiv. Rilag til rgsk. (C—2328 ff). [218] Noterne 58 og 217; LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journalprotokol 1846—50 (C 3—731). [219] RA. Min. Kirke- og undervisning. Journal og brevbøger 1865 ff. Jfr. Rerg; Lorenzen 1906; Holm; og Skov 1958, 84 ff. [220] Indgået som gave fra Vilhlm Lorenzen til NM, 2. afdeling (1942/99a—h). Det oprindelige antal må have været større end otte, jfr. LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journal-protokol 1865 (C 3—734). [221] F.eks. at ommure sideskibets hulkehlvinduer (p. 1063) med formsten. [222] LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journal 1846—81 (C 3 731—36). [223] LA Vib. FK insp.arkiv. Rgsk.bog 1846—82 (C 618—7). [224] Jfr. Holm, 36. [225] Note 222; korrespondance i NM; LA Vib. Rygn.insp. Århus Kirker Aa—D 1850—1905 (R 239—-120). [226] SKS korrespondance. [227] SKS protokol II,

351. [228] LA Vib. FK præstearkiv. Liber Daticus 1850—67 (C 360b—61); FK Syns-prot. 1899 og 1900. [229] SKS protokol III, 6, 33, 75. [230] SKS protokol III, 91. [231] SKS protokol III, 119. [232] Jfr. SKS protokol III, 132, 162, 188, 209, 228. [233] CGS 93, 26—27. [234] LA Vib. Århus bispearkiv. Bilag til rgsk. 1742—60 (C 3—2333). [235] Note 69; LA Vib. FK præstearkiv. Liber Daticus 1850—67 (C 3606—61). [236] Tilrettelagt allerede på forslagsgrundplanen 1864 (NM). [237] Meddelelse fra konservator Valdemar Vitus Nielsen. Jacob Kornerup 1858 på grundplan (NM) tegner dørhullet åbent. [238] LA Vib. FK insp.arkiv. Stolestadebog 1709—1836 (C 618—16). [239] LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk.bøger for Århus hospital 1702—12 (C 3—2545). [240] SKS protokol III, 53. [241] Frederiksberg kirke. Embedsarkivet. Kopibog for sognepræstens embedsbreve 1837—69, 14. februar 1867. RA. Min. Kirke- og Undervisning. Brevbog 1866/1474.

[242] LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journal 1882—89 (C 3—737); note 228.

[243] LA Vib. FK insp.arkiv. Rgsk.bog 1883—1907 (C 618—8). 1899 anføres samme sted en gammel kakkelovn i våbenhuset; FK synsprotokol 1900. [244] Indb. af Th Rasmussen til DgB; ÅgT IV, 218; Skov 1958, 93, om varmeanlægget efter 1957. [245] Brev fra kirkeværgen, konsul C. W. F. Bestie til NM; synsprot. 1907; note 199. Spiret repareret 1977, MeddÅSt. XV, 1977, 38. [246] 1744 måtte et stykke omlægges, da der ikke kunne skaffes store sten; der oplagdes 700 flensborgtagsten, note 234. [247] Blytækker Johan Philip Becker, Erhvervsark. Århus byark. FK. Bgsk. 1721—42 (Ac 10—11). [248] Noterne 56 og 217. [249] Bevaringstilstanden tillader ikke at afgøre, om glasstykkerne er sammenhørende med de p. 1038 omtalte, mindre ombygningsarbejder i krypten. Birgit Als Hansen oplyser, at tekniske omstændigheder synes at pege hen på tiden omk. år 1300. — Det i Corpus Vitrearum Medii Aevi: Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien, Stockholm 1964, 303 og fig. 13 h, omtalte fragment hidrører ikke fra klosterkirken, men fra gulvfyld i Hospitalskirken (jfr. denne, note 16). [250] Glarmesteren havde også arbejder i domkirken (p. 347). [251] Berg, 19. I kirkens synsprot. er glasmalerierne bag altret 1945 karakteriseret som meget tarvelige.

KALKMALERIER

[1] Nørlund-Lind: Kalkmalerier, p. 10, anfører, at der i frådstenskirker findes særligt mange, romanske kalkmalerier. Nordvæggen i Vor Frue kirkes skib er endnu ikke undersøgt. [2] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Rgsk. 1725—86 (C 618—4). [3] LA Vib. Århus bispeark. Århus Vor Frue. Rgsk. med bilag 1788—1823 (C 3—2324—27). [4] Det femkantede pudsstykke måler på de to længste sider henholdsvis 9,5 og 10,5 cm. [5] Fotografier, optaget under kryptens frilæggelse, viser ligeledes flere cirkler på dette pudsparti. [6] I danske, romanske kalkmalerier består marmorimitation normalt af bønneformede, ikke cirkulære figurer. Gengivelser af de nu forsvundne kalkmalerier (fra 1000-tallets sidste fjerdedel) i vesttårnet ved domkirken i Hildesheim viser cirkulære former, P. Clemen: Die romanischen Monumentalmalerei in den Rheinlanden. Düsseldorf 1916, p. 331, fig. 242. [7] Mønstret er almindeligt i brikvævede bånd fra romansk tid. [8] Personer og årstal vedr. afbankninger, restaureringer m.v. fremgår af den indledende oversigt i »Kilder og henvisninger«. En kortfattet udsigt over våbenfriserne findes i N. Sax-torph: Jeg ser på kalkmalerier, 1967, 362—63. [9] S. Tito Achen: Friserne i Sorø og Ringsted. Heraldisk tidsskrift II, 1965—69, 271—72; J. Raneke: Vapenmålnmgarna i Ystad gråbrödrakloster. Ale, 3. hæfte 1968, 16—30; E. Hiort: Skjoldefrisen i Ringsted — og de manglende våbener. Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1978, 7—23. [10] F.eks. Roskilde domkirke, DK Kbh. Amt 1581 f.; Søborg, DK Frdb. 1120 og 1124; Dalum på Fyn, J. Hansen og K. Mortensen: Dalum Sogns Historie I, Dalum 1959, 78 f; Billum, Ribe amt, A. Fabritius: Skjoldefrisen i Billum kirke. Fra Ribe amt XIV, 1956, 93 ff. På triumfvæggen i Dråby kirke på Mols er 1969 afdækket bl.a. en våbenrække fra 1300-tallets begyndelse, indb. O. Hellvik 1970 (NM). [11] Jfr. KultHistLeks. VI, 505 ff.

»Herretitel«. [12] Bl.a. Aage Brask: Tordrup og Marsk Stigs Slægt, 1953; S. Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, Lund 1962, 302 ff. [13] Generelt kan henvises til: Repert.; DiplDan.; DaAdÅrb. 1887 ff.; Danmarks gamle Personnavne, udg. af G. Knudsen og M. Kristensen, I—II, 1936—40; H. Petersen: Danske adelige Sigiller fra det 13. og 14. Aarhundrede, 1897 samt A. Thiset: Danske adelige Sigiller fra det 15., 16. og 17. Aarhundrede, 1905. Professor Kristian Hald har meddelt supplerende oplysninger. De heraldiske spørgsmål har været gennemdrøftet med universitetslektor Knud Prange. — Beskrivelsen bygger på de eksisterende levn på korets vægge under inddragelse af foreliggende beretninger (jfr. oversigten p. 1256), skitser, ældre fotografier og lign., dog uden at disse kilder specificeres nærmere. [14] En Eskil Udsen er bl.a. nævnt 9. april 1327, 22. okt. 1328 og 23. jan. 1333. [15] Jacob Nielsen Blåfods enke Christina skrev 1308 testamente (TestamDaMidd. nr. 29), hvori betænktes dominikanerklostret i Århus med 10 mark og broder Andreas sammesteds med halvanden mark. En Andreas Blåfod kendes imidlertid ikke. [16] Jens Pele nævnes som kommandant på Kalø 1371. Johannes Bjørnsen, der 1335 og 1340 omtales som vidne vedr. domkirkens gods, førte samme våben. [17] Første led står antagelig for sjællænder. [18] En ridder Åge Thomsen var 1314 med til at dømme fredløse i Jylland. [19] Jfr. alment P. B. Grandjean: Det danske Bigsvåben, 1926. [20] Til stede desuden: Århuskanniken Gerbert og væbnerne Jens Bæger og Vilhelm Pedersen, DaBigBr. 10. juni 1338. [21] »Suen Feldings vaben stander oc i Vor frue kircke i Aarhuus som er met fire streger offuer en streg, oc er klifftet i enden«, Kgl. Bibl. NyKglSaml. 857 b. 4° (jfr. p. 1104). En S. Fætehling (Fæthling) udstedte 1257/59 sammen med N. Brok, N. Palnissen og Århusbispen Peder Ugotsen brev ang. ålegård ved Grenå, JySaml. Ny rk. VI, 230; S. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser I, 1853, 398 med note; J. von Holstein Bathlou: Svend Fælding. ÅrbÅrhSt. VI, 47—80; K. Prange: Heraldik og Historie, 1977, 49. [22] En Peder Svendsen nævnes i vidisse fra Vendsyssel 24. april 1325. Våbnet førtes af Peder Jensen 14. juli 1401, Reg. 3056 vedr. Linde, Banders amt. [23] En Palle Svart optræder som vidne ved Århus 2. nov. 1326. [24] En Jacob Jensen Due nævnes i Perioden 1354—80. [25] Andet led står antagelig for pukkelrygget. [26] Ketil Skalehals nævnes 1367, provst Trugil Jensen omtales 1371— 1405. [27] Rigsmarsk Erik Nielsen døde 1345. [28] Med samme mærke kendes ved midten af 1300-tallet yderligere Jonas og Niels Grubbe af Tersløse. [29] Navnet ukendt i DaGlPers. Valdemar Atterdags drost 1341 hed Hasso von Wedel, S. Tägil, op.cit., 73. [30] Vampi står formentlig for vampe, overtrøje. Ang. Friisernes våben, K. Prange: Heraldik og Historie, 1977,34. Vesteniernes egern var gerne anbragt på skrå række. [31] Ivan Thomsen kendes ikke, men brødrene Karl og Erik Thomsen af slægten Banner nævnes i slutningen af 1300-tallet. [32] Slægtens almindelige fornavne er imidlertid Markvard og Hartvig. [33] Jfr. f.eks. R. Kroos: Niedersächsische Bilderstickereien des Mittelalters, Berlin 1970. [34] Kgl. Bibl. NyKglSaml. 857 b, 4°, fol. 16 b, og GIKglSaml. 844, fol., fol. 45. Knud Prange har henvist til disse håndskrifter. [35] Det kan næppe udelukkes, at Hvideslægtens våben (†S — †Z) har været placeret i en særlig gruppe øverst på væggen. [36] En Tyge Buzel førte samme våben 1343 (vidne på Viborg landsting) og 1344. [37] En Amandus, der var kannik ved Århus domkirke, nævnes 1341. Hans slægt er ukendt. [38] Lensmanden i Ålborg Ebbe Nielsen Banner døde 1345. [39] Ebbe Nielsen Bille var død 1378. [40] Pazsøn kan være Persen. En Peder Gjødesen Bild nævnes 1329, Jens Pedersen Bild af Helsinge 1356. [41] Slægten Gås førte normalt een gås i sit våben; en ridder Claus Gås nævnes 1364. [42] En Henrik Ebbesen Udsen levede i 1300-tallet. [43] Ebbe Nielsen (1296), hvis våben ikke kendes, kan være farfar til Svend Udsen, som var gift med en datter af Anders Ovesen Hvide. [44] Jfr. fremstillingen af S. Nicolaus på korets nordvæg i Dråby kirke på Mols. Våbnet m.v. omtales af K. Prange: Heraldik og Historie, 1977, 58. [45] Docent Jørgen Raasted, Københavns universitet, har bistået ved læsningen af den utydelige indskrift. [46] Aage Brask: Tordrup og Marsk Stigs Slægt, 1953, skildrer Stig Andersens familjeforhold og virksomhed, og omtaler p. 77 ff. en række donationer til

kirker. [47] Brokvåbnet tilhører formentlig den gren af slægten, der residerede på Clausholm (jfr. gravminder). Bomærket har en parallel i As kirke i Bjerre herred, halvøen mellem Horsens og Vejle fjorde, der i sin tid udgjorde Århus stifts sydligste område.
[48] Arkivar Jørgen Nybo Rasmussen har venligst bistået ved indskriftens læsning.
[49] Beslægtede motiver findes i en række kirker, bl.a. Bingsted og Skelskør (DK Sorø, p. 138 og 251), Nørre Alslev (DK Maribo, p. 1193) og Skibby (DK Frdb., p. 2673).
[50] Indskriften ses på fotografi, optaget sept. 1957 af Poul Pedersen, Århus. [51] Berl. Tid. 20. dec. 1866; Berg, passim; Aarhus 1905, 174. [52] LA Vib. Århus bispeark. Århus Vor Frue. Bgsk. med bilag 1760—77 (C 3—2334).

INVENTAB

Jfr. forkortelser p. 44 og p. 1257.

[1] Muligvis fandtes tidligere en stenplade. Uldrick billedhugger købte 1713 et stk. flise af et »Bordblad«, som var i stykker (LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk.sbog 1694—1725). [2] LA Vib. Århus Vor Frue Kirkeinsp.ark. Bgsk. 1656—93. [3] To †kapper til altret nævnes i inventariet 1656 (note 2). Jfr. H. Basmussen: Birgitte Gøyes enkestand, Højbjerg 1974, p. 25 (vedr. sådanne kappers anvendelse som bordduge). [4] 1758 reparerede skrædder Basmus Nielsen et af disse alterklæder, og M. Høstmarch satte ægte sølvtakker på (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue. Bilag til rgsk. 1742—60). [5] Erhvervsark. Århus byråds arkiv. (Aa. 222). Amtsforvalter Peter Pancks skriv. ang. et nyt violet alterklæde etc., dat. 12. sept. 1746. [6] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk. 1725—86. [7] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk. 1846—82. [8] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk. 1786—1845. [9] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue kirkergsk. Bilag div. år (1819—59). [10] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk. 1694—1725. — Kirken har ejet flere broderede duge. Således udgår 1820 een broderet med rød silke (note 8), måske den manglende halvdel af *alterdug nr. 1. 1854 solgtes en gammel, blå alterdug broderet med silke (note 9). [11] G. Garde: Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede, 1961, p. 60—63. [12] Garde op. cit. nr. 21—26. [13] Garde op. cit. p. 48ff. om forlæg for dydefremstillingerne. [14] Garde op. cit. p. 285, efter Willem de Pas. [15] Garde op. cit. p. 284, efter Marten de Vos. [16] Garde op. cit. p. 50ff. vedr. stikforlæg til Tobias' historie. [17] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk.sbog 1694—1725. [18] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Bgsk. 1725—86. [19] Almen litteratur om Claus Berg: N. L. Høyen: Claus Berg og hans Altertavle i Odense (1865), i N. L. Høyens Skrifter, udg. af J. L. Ussing, II, 1874, p. 339—73. F. Beckett: Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder, 1895, p. 130—38 (Århustavlen). F. Beckett: Benaissancen og Kunstens Historie i Danmark, 1897, p. 21—41. F. Beckett: Claus Berg, i Kunstmuseets Aarsskrift 1917, p. 176ff. V. Thor-lacius-Ussing: Billedskæreren Claus Berg. En Fremstilling af hans Liv og Virksomhed med særlig Henblik paa nyere Fund og Undersøgelser, 1922. F. Beckett: Danmarks Kunst, Gotiken, 1926, p. 202—226. E. S. Engelstad: Senmiddelalderens Kunst i Norge, Oslo 1936, p. 112—22. S. Karling: Medeltida Träskulptur i Estland, Stockholm 1946, p. 217—26. V. Thorlacius-Ussing, i Danmarks Billedhuggerkunst, 1950, p. 114—22. M. Hasse: Lübecker Maler und Bildschnitzer um 1500, Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte IV, 1965, p. 140ff. V. Thorlacius-Ussing: Claus Bergs altertavle i Sct. Knud i Odense, Odense 1967 (med yderligere litteraturhenvisninger). G. von der Osten and H. Vey: Painting and Sculpture in Germany and the Netherlands 1500—1600. Harmondsworth 1969, p. 246ff. E. Lassen: Dansk kunsthistorie I, 1972, p. 275—96. U. Haastrup: Die Maler der Werkstatt Claus Bergs und Cranachs Holzschnitte. Bild och betydelse, Föredrag ved det 4. nordiska symposiet för ikonografiska studier, Kvarnträsk, aug. 1974, Åbo 1976, p. 91—108. [19 a] Dette gælder i øvrigt hele tavlens snedkerarbejde, bl.a. kan fremhæves de skjulte tappe ved hjørnesamlingerne, fastlåst ved hjælp af dyvler,

et træk der kendes fra samtidige Antwerpentavler. — Enkelte detaljer har Århustavlen fælles med Bregningetavlen, således til dels midtskabets proportioner samt udformningen af forkanternes hulkelprofil (indb. 1973). [20] Endnu ses hullet til den tap, som har holdt djævelen. — Ældre skårne tilføjelser var ifølge indb. 1940: Kristi venstre hånd, Lon-ginus' højre hånd, søndre rytters venstre hånd, højrehånden på personen her foran, venstre arm og hånd på de kæmpende bagest i søndre side samt helgeninden i midtskabets søndre rankeværk. Endvidere havde de tre engle omkring Kristusfiguren nyere vinger, ligesom den store gruppes redskaber og våben med få undtagelser var nyere. [21] Almindeligvis fremstilles røverne hængende i armene, men også på andre tavler fra Claus Bergs værksted er røverne ophængt i såvel arme som ben (jfr. tavlerne i Sanderum ved Odense, Hornslet ved Randers og Bregninge på Ærø). Alment gælder, som påvist allerede af Francis Beckett og V. Thorlacius-Ussing, at en række enkeltheder knytter Århustavlen sammen med disse tavler. [22] Det er tilsyneladende Claus Berg, som har indført denne italienske putti-type i stedet for de voksne, gejstligt klædte engle; jfr. Thorlacius-Ussing 1922, p. 27, Jordløsetavlen; sml. i øvrigt putti i Odensetavlens midtskab. [23] Denne engel har mistet sin forreste vinge. Engles fjerbeklædning er et almindeligt, tidstypisk træk (jfr. Thorlacius-Ussing 1922, p. 109). — »Fjerdragter« til engle omtales ofte i rgsk. vedr. senmiddelalderlige teateropførelser. [24] En grædende kvinde på Bregningetavlen er skåret efter samme forlæg. [25] På Bregningetavlen ses i forbindelse med soldaternes kamp en mand, der bærer en død bort. [26] Få kong Hans' gravsten i S. Knuds kirke i Odense findes ligeledes dekorative hoveder med sådanne vingede hatte. Såvel A. Dürer som L. Cranach d. æ. gengiver mænd med samme hovedbeklædning. [27] En mulatkvinde med barn genfindes på Bregningetavlen (jfr. Beckett: Altertavler p. 133). Motivet forekommer også på malede korsfæstelsesscener, f.eks. Koerbecke-værkstedets, nu i Münster museum, samt på Herman Rodes i S. Mariekirken i Lybæk, fra 1494. På A. Dürers kobberstik: »Den orientalske familie« o. 1490—97 bærer kvinden samme dragt som på Århustavlen. [28] Spottende jøder bruges i Claus Bergs værksted ved siden af Maria. Det forekommer eksempelvis ligeledes på et korsfæstelsesmaleri fra midten af 1400'rne af »Meister der Darmstädter Passion«, Hessische Landesmuseum. [29] Denne i perioden meget udviklede teknik aflæses klart, f.eks. i krøblingen med hunden og englen med den »gode« røvers sjæl. [30] Kun enkelte af figurernes attributter samt en hånd er fornyet. Før 1940 (indb.) var således Thomas' spydspids og Mattæus' venstre hånd tilsat. Ved restaureringen fornyedes Paulus' sværdblad, Peters nøgle, Bartholomæus' kniv, Filips kors og Mattæus' hellebard. Thomas Aquinas og Dominicus har mistet de genstande, de har holdt i hænderne, ligesom Nicolaus af Bari sin bispestav. Endelig er det krumsværd, som Petrus Martyr har haft igennem hovedet, forsvundet (jfr. fig. 89). Figurerne har på bagsiden, før påføringen af kridtgrunden, fået en alfabetisk nummerering i tværgående rækkefølge -- svarende til Sanderumtavlen (indb. 1973). [31] Matthias' gejstlige dragt skal måske forstås som en billedlig gengivelse af Augustins etymologiske udlægning af det græske ord »cleros« = valgt ved lodtrækning = klerk (sml. L. Réau: Iconographie de l'art chrétien, Paris 1958, II, 925). [32] Tilsvarende brug og variation af forlæg kendes fra andre samtidige værksteder, sml. f.eks. DK SJyll. p. 2810 og 2816. [33] Wittstocktavlen og Güstrow-apostlene er gengivet i E. Fründt: Spätgotische Plastik in Mecklenburg, Dresden 1963, og G. Bosinski: Dom des Nordens, Güstrower Dom, Berlin 1963. x\postlene varieres således, at man kombinerer eet forlægs kropstilling og et andets hoved ved f.eks. at spejlvende figurerne eller ved at ændre deres dragt. — Thorlacius-Ussing antager (1922, p. 91), at samme svend fra værkstedet har udført Århustavlens og Wittstocktavlens figurer samt to af fløjreliefferne i Odensetavlen. [34] Tilsvarende blomster findes bl.a. på L. Cranachs træsnitserie med de 12 apostle, o. 1512. [35] Detaljen med de klatrende småfigurer et tilsyneladende nyt træk i Danmark. — En nær parallel til bladslyng med putti findes på Hans Baldungs høj altertavle i domkirken i Freiburg am Breisgau (1512—16). - På Århustavlen findes ikke renæssancefor-

mer i søjlerne, således som det er tilfældet på Odensetavlen. [36] M. Braun-Reichen-bacher: Das Ast- und Laubwerk. Entwicklung, Merkmale und Bedeutung einer spät-gotischen Orgamentform, Nürnberg 1966. Opbygningen af grene, der fremhæver ganske svagt antydede arkitektoniske led, som midtfeltets tre krydsende buer, hører til den tidlige type af grenværk. — Vedr. draperibehandlingens afhængighed af sydtysk kunst, se Thorlacius-Ussing 1922, p. 103ff. [37] Forsidens oprindelige profiler var bortskåret, og både sokkel og gesimsplade var afkortet i begge ender. — Ved restaureringen 1940 fandt man i tavlen en hornkam, muligvis fra 1600'rne. Nu i Den gamle By (inv. nr. 167:40).

[38] Indridsninger, der strider mod Oldsagskommissionens formodning om, at fløjene havde været tillukket siden reformationen (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1820—23 og RA. DaKanc. H. 33. Ekstraktprotokoller 1820, sag nr. 231/566; jfr. korre spondance i NM), omfatter bomærker, et tegnet ansigt samt årstal og navne: 1574, 1599, 1607, 1631, 1700, 1711, T. Rasch 1771—94 og R. H. Horning (med groft ridsede versaler).

[39] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue. Rgsk. med bilag 1788—1823. [40] Jfr. note 38. [41] RA. DaKanc. H. 18. Breve 1820, sag nr. 942. [42] N. J. Termansens indb. 1940—41. — Tavlens overmaling stammer formentlig fra en istandsættelse i forbindelse med kirkens hovedrestaurering o. 1866. Steder »med oprindelig blå smalte« [azuritblå] var overmalet med blå farve og store partier opforgyldte. Alle figurernes karnation var nymalet ligesom næsten alle de øvrige farver på skulpturen stort set på oprindeligt grundlag, »men groft og uskønt«. Hvor stafferingslaget var afskallet, påførte N. J. Termansen ny kridtgrund, både farve og forgyldning blev udbedret. Ødelagt ornamentik og mønstring blev ikke rekonstrueret, men dækket med »gennemsnitsfarve«. Figurernes gulddele og det mønsterskårne baggrundsguld blev erstattet af poleret forgyldning. På karmprofiler, bladværk og søjler brugtes almindelig forgyldning. [43] Jfr. Sanderum-tavlens predella (indb. af F. Thode maj 1973 (NM)). [44] Indb. med fotos og opmålinger 1973 ved Mogens Larsen (NM). Vedr. stafferingen er gjort flere bemærkelsesværdige iagt tagelser: De malede motiver er skitseret med pensel og sort farve, men fortegningen er herefter ikke fulgt slavisk. De til forgyldning bestemte partier er markeret ved indridsning eller gravering, også ved glorierne. Foruden den almindelige polymentforgyldning optræder det såkaldte spareguld, ligeledes anvendt på Sanderum- og Bregningetavlerne. Ligesom på disse tavler findes på Århustavlen den udstrakte brug af gul farve i farve valget; fremstillingsmåden af røde dragter er overensstemmende med Bregningetavlens. En parallel til denne tavles madonnafigur danner udførelsen af karnationerne, eksempel vis på S. Catharinas ansigt; mønstret på Bregninge-madonnaens kjole er tilsyneladende udført med samme skabelon som den, der er benyttet til tæppet bag Århustavlens him melkroning. — Brokadeimitationen er udført på forskellig vis på skulptur og maleri. Af speciel interesse er de til skulpturen benyttede præfabrikerede folier, som er klæbet på (fortrinsvis på dragter på midtskabets hovedpersoner); en helt tilsvarende guldbrokade findes på tavlen i Odense S. Knud. — Jfr. i øvrigt T. Brachert: Die Techniken der polychromierten Holzskulptur. »Maltechnik«, 1972, p. 262. Altret i Salux, Graubünden. Samme: Pressbrokatapplikationen, ein Hilfsmittel für die Stilkritik. Schweiz. Inst. für Kunstwissenschaft, Zürich. Jahresbericht 1963. [45] Eksemplarer af seletøjet i NM (inv. nr. D 13156); jfr. indb. ved N. J. Termansens 1940 og Mogens Larsen 1973 (NM). [46] F. Beckett: Altertavler p. 134. [47] Sml. Imperialissimaværkstedets mønstre, DK SJyll. p. 2840f. [48] Egebladsornamentikken genfindes på Andreastavlen i Vejlø (DK. Præstø, p. 763), altertavlen i Nr. Asmindrup (Holbæk amt), samt på to norske tavler fra Nordal og Vevring (E. S. Engelstad: Senmiddelalderens kunst i Norge, Oslo 1936, kat. nr. 58 og 48). — B. Klesse: Seidenstoffe in der italienischen Malerei des 14. Jahrhunderts, Bern 1967, p. 128 ff. beskriver brugen af faste patroner i malerværkstederne og påviser elevforhold ved hjælp af sådanne mønstre. [49] Vedr. himmelkroningstyper, se bl.a. L. Réau op. cit. II, Paris 1957, p. 621 ff. — Claus Bergs skulpturelle fremstillinger af motivet viser både Gud Fader, Kristus og duen samlet omkring Maria. [50] Vincent

Ferrier er kendt som en af dominikanerordenens store dommedagsprædikanter. [51] Dominikanerordenen sogte i senmiddelalderen stærkt at betone, at Katarina af Siena havde oplevet stigmationen ligesom franciskanerordenens Frans. Århustavlens fremstilling synes et led i denne teologiske strid; jfr. L. Réau op. cit. p. 273. [52] F. Beckett: Altertavler p. 137, noten. Thomas Aquinas, elev af S. Dominikus, har som attribut en sol eller et strålende smykke på brystet, muligvis her forvansket til en flamme i hånden? — Pater P. Grégoire har venligst i brev af 25. jan. 1973 foreslået, at denne munkehelgen kunne være Henrik Suso. [53] Jfr. andre predellamalerier hvor smertensmanden danner midtpunkt for kirkefædrene, f.eks. Wittstocktavlen, afbildet hos Thorlacius-Ussing 1922, p. 91; endvidere artiklen »Kyrkofäderna« i KultHistLeks. IX, sp. 686—90. [54] Jfr. Thorlacius-Ussing 1922, p. 28. [55] Thorlacius-Ussing 1967, p. 2 samt litteraturhenvisninger. [56] Udover Sanderumtavlen synes Århustavlen at have stilistiske ligheder med Skovbyantemensalet og Tirstruptavlen. Denne stil hænger igen nøje sammen med lybsk maletradition. U. Haastrup op. cit. [57] Se ovfr. under Golgathascenen (p. 1124). Vedr. krucifikset, se f.eks. Vejlby, Vindinge, Odense amt og Oksbøl, DK Sønderborg, p. 2600. [58] Mogens Larsens indb. 1973 (NM). [59] På Odense- og Tirstruptavlerne er de mere moderne kvindedragter tydeligt påvirkede af sachsisk mode; mandsdragten har stærkt opslidsede ærmer og bukser. — Foruden tydelige dragtparalleiler til lybske malerier fra slutningen af 1400'rne kan man sammenligne med dragterne på mester Mz's stik »Ballet«, dateret 1500, som viser et bal i München, afholdt af hertug Albrecht af Østrig. — Heller ikke rustning og våben synes at tale mod en tidlig datering (venligst bekræftet af universitetslektor, mag. art. Niels M. Saxtorph). [60] Citaterne gengivet efter F. Beckett: Altertavler, p. 137. [61] Jfr. indskriften på kirkefaderen Ambrosius' skriftbånd (p. 1137). [62] 1660 fornyede Willum snedker bl.a. otte »poster« (søjler?), og Mikkel maler forgyldte dem. 1673 omtales en stor egefjæl til fodstykke for altret. 1679 fik Rasmus billedhugger tre mark for »noget at gøre ved altret«, og 1688 betaling for adskilligt, som fattedes på tavlen. 1688 fortingedes med Hans maler om altertavlen at renovere (note 2). - 1808 nedtog man to »hjørnezirater« fra altertavlen (LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Alm. korresp. 1795—1871). [63] Brev af 12. okt. 1866 fra Walther til professor Worsaae, Oldnordisk museum (NM). [64] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1785—1846.

[65] Dette arbejde betaltes af Commissionen for Oldsagers opbevaring, da den ønskede at få overdraget de middelalderlige tlojmalerier (note 39; jfr. korrespondance i NM). [66] Jfr. brev af 11. marts 1887 (NM). [67] Korrespondance mellem stiftsøvrigheden og Direktionen for de antikvariske mindesmærkers bevaring (NM). [68] I regnskaberne no teredes adskillige reparationer: 1695 loddede guldsmed Johan Plum (Bøje p. 193) foden og nyforgyldte kalken. 1725 satte Erich guldsmed (Erik Andersen Winther? (Bøje p. 193)) en sølvnagle i den forgyldte kalk (note 17), og 1748 forgyldte Anders Jensen Busted (Boje p. 196) både kalk og disk (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue. Bilag til rgsk. 1742—60). 1764 satte guldsmed Lars Tendrup (Bøje p. 197) et nyt rør til kalken og et stykke under bunden (LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue. Bilag til rgsk. 1760—77). 1857 reparerede G. Kronmann (Bøje p. 201) kalken (note 9). [69] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue. Bilag til rgsk. 1742—88. [70] Dekorationen delvis dækket af nyere skrue, formentlig fra guldsmed G. Kronmanns istandsættelse 1857 (note 9). [71] Jfr. S. Fritz: Guldsmed Augustinus Jacobsen, Århus, i ÅrbÅrhSt. 1965, p. 128ff. [72] Måske Erik Andersen Winther, Århus (Bøje p. 193). [73] Heliodorus var embedsmand hos Seleukos IV. af Syrien. Da han sendtes til templet for at hente dets skatte, hindredes han af en himmelsk rytter og to ynglinge, der kastede ham til jorden. [74] Ornamentikken på disse dele minder meget om udsmykningen på domkirkens oblatæske (p. 505), udført 1675 af Bartholomæus Jacobsen Stur, Århus (Boje p. 192). [75] 1663 blev kanden rengjort og »opsiudet« af Lodvig guldsmed (formentlig Ludvig Mortensen, Århus (Boje p. 192)) (note 2). En sådan afsyring kan måske forklares ved, at kanden har været nedgravet i svenskekrigstiden, jfr. købet af et blåt tkrus (p. 1143). 1761 reparerede

L.L. 1972

Fig. 201. Vor Frue Kirke. Vinkandeildens hank. Detalje med relief af den opstandne Kristus (p. 1142). - - *The Church of Our Lady. Handle of the cruet. Detail of the resurrected Christ.*

N.J. Termansen 1940

Fig. 202. Vor Frue Kirke. Korbuekrucifiks 1685. Detalje af maleri på korstræets bagside (p. 1160). - - *The Church of Our Lady. Chancel arch crucifix 1685. Detail of painting on the back of the cross.*

Otte Tausen, Århus (Bøje p. 196) vinkanden (note 69). 1857 blev den istandsat sammen med andet altersølv af G. Kronmann, Århus (Bøje p. 201) (note 9). [76] LA Vib. Provstearkiver: Århus købstad og Hasle hrd. Synsprot. f. kirker og præstegårde 1807—54 (G 24—5). [77] 1733 (note 18) forgyldtes sættet af guldsmed Palle Pedersen, Århus (Bøjep. 195), 1777 (note 69) af I. Buchhoff, Århus (Bøje p. 196). [78] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus Vor Frue. Bilag til rgsk. 1742—60. [79] Ifølge inventariet 1866 (note 7). [80] Stagerne købtes for metalværdien. Klokkestøber J. Rendler, der var norsk (C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere, 1882, p. 130) havde 1747 støbt to klokker til Århus domkirke (p. 631 f.). Bedaktionen af »Norges Kirker« har venligst oplyst, at man ikke kender lysestager af nævnte støber. [81] 1759 reparerede kobbersmeden den ene løvefod (note 5). Indridsningerne stammer fra 1800'rne. [82] LA Vib. Århus Vor Frue Kirkeinsp.ark. Bgsk. 1883—1907. [83] LA Vib. Auktionsprotokol 1861—76 (B 5676). Arkitekt S. Fritz, Århus, har venligst henvist til denne protokol. [84] Note 17. Christen Jensen kunne være identisk med rådmand C. J. Basballe d. æ., død 1697, men denne var ligesålidt som borgmester C. Jensen, død 1666, gift med Karen Christensdatter stenhuggers i 1650. Hun var nemlig gift to gange, første gang med Laurits stenhugger, derefter med Morten Jorgensen Sommerfeld (ÅrbÅrhSt. 1936, p. 94, nr. 340). Hendes patronymikon tyder vel snarere på, at indskriften drejer sig om far og datter. [85] Venligst oplyst 1969 af dr. phil. LI. D. Schepelern, Frederiksborgmuseet. [86] Tekstilanalyse af diaspervævningen, ved tekstilkonservator Else Østergård, 1978 (NM): Kæde af Z-spundne silketråde opdelt i en farvet kæde i kiperbinding (65 tr. pr. cm) og en ufarvet i lærredsbinding (16 tr. pr. cm), fordelt med 4 farvede for hver ufarvet kædetråd. Skudtråde af membranguld (Z-spundet om en totrådet Z-tvundet hørtråd), alternerende med en hvid, uspundet silketråd (16 tr. pr. cm). [87] Walter Mannowsky: Der Danziger Para-mentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche, Berlin 1931—38, Halbbd. III, 16 og tavle 111, 123 og 124. [88] F. Lindahl og P. J. Biis: Messehagelen fra Vor Frue i Århus, NMArb. 1949, p. 73ff. Jfr. Heinrich J. Schmidt: Alte Seidenstoffe, Braunschweig 1958, p. 171 ff. [89] Jfr. Marie Schuette, Sigrid Müller Christensen: Broderikonsten från antiken till jugend, Tübingen 1963, nr. 180. [90] På messehaglerne fra Danzig findes hverken kors eller perlebroderi. [91] Jfr. korrespondance i NM. [92] Agnes Branting and Andreas Lindblom: Medieval Embroideries and Textiles in Sweden, Uppsala and Stockholm 1932, I, 60, II, pl. 187 D. — På messehaglen i Kloster Lüne er Maria og Johannes dog anbragt side om side ved korsfoden. [93] Den tilsvarende font i Hørning har bevaret den oprindelige »kumme« af metalplader, indsat mellem de øvre bøjler. Århusfonten fik 1953 en bærering af metal, hvori dåbsfadet kunne anbringes.
— 1836 leveredes en træfod til fonten, der fik et »stativ«, lavet af smed Petersen (note 9).
— Opmåling af fonden i Ældre Nordisk Architektur IV Saml. 1. rk. 10. [94] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Stolestadebog 1673—1752. [95] »AN 1816, BK 1849, AI 1868, FK 1896 og HI«; muligvis degnenavne. [96] Oplyst under inventariet 1721 (note 17). [97] Indb. maj 1903 af Erik Schiødte (j.nr. 124/13) og korrespondance 1902—03 i NM. [98] Fonten med »Omstaaende BilledtWerck IndHeinedt Af 2de Guds Elskende, Gud til Ære, Kiercken til Ziihr, foræret (note 17). [99]Efter 1905. Optegnelser og fotos ved konservator Frederiksen, Den gamle By (ved inv. nr. 889—892). [100] Ifølge provst Hein, Grenå, muligvis fra salmen: O Jesu for din Pine, oc for din uskyldige Død, forlad mig Synderne mine, oc fri mig fra den evige Død. [101] Kilen er fastgjort med træ tappe, og hamp er anvendt til udfyldning af hulrum ved kilerne. [102] Note 2. Rasmus Christensøn leverede 1680—82 også et †tralværk til domkirken (p. 540f.). [103] Figurerne kan sammenlignes med prædikestolsfigurerne i Ørum, Randers amt, der er regnskabs-belagt 1664 som Rasmus Christensøns arbejde. [104] C. A. Jensen: Snedkere, p. 73.
[105] De »smalle« englehoveder stammer muligvis fra 1700'rne. [106] Note 9 og 76. — 1683 leverede drejeren 15 knapper til himlen (nu forsvundne) (note 2). 1753 satte kleinsmed Erich Rasmussen en ny skrue i duen, der det følgende år forsølvedes af K. M. Bruun.

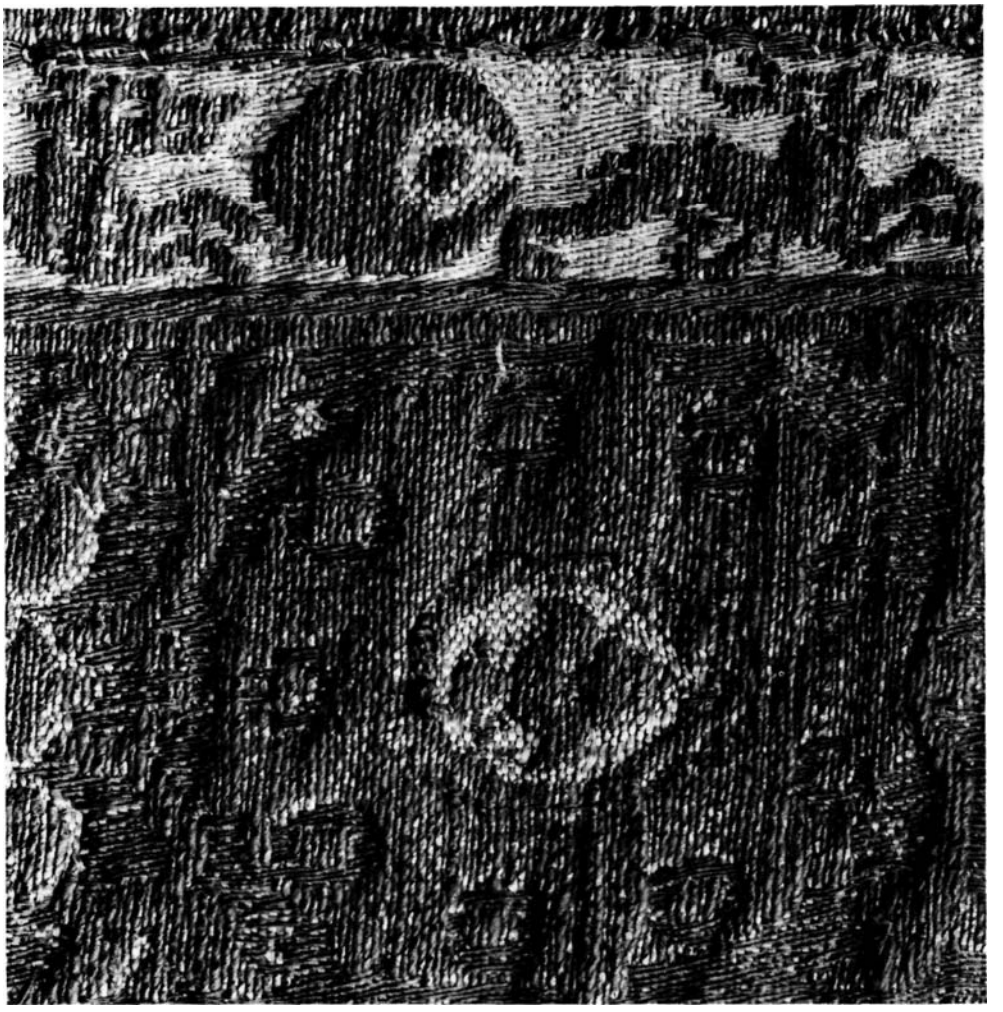

L.L. 1978

Fig. 203. Vor Frue Kirke. *Messehagl nr. 1: Detalje af stoffet, orientalsk guldbrokade fra 1300'rne (p. 1148). — *The Church of Our Lady. Chasuble no. 1. Detail of the material, Oriental gold brocade.*

1748—49 fastgjorde snedker Jens Thielst himlen ved hjælp af to store egedeller og reparerede billedhuggerværket; opgangspanelet, »Ziraten« under prædikestolen samt »ipassede« en fylding (note 78). [107] Note 94. — I rgsk. noteres udgifter til en »stolebog« samt til Rasmus maler for at nummerere stolene (note 2). — En ny stolebog indrettedes 1755 (LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Stolestadebog 1709—1836). [108] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp. ark. Stolestadebog 1709—1836. (1755). [109] LA Vib. Århus bispearkiv. Århus kirker 1595—1784. [110] Berlingske Tidende 20. dec. 1866. [111] Venligst oplyst af dr. phil. Erna Lorenzen, Den gamle By. [112] Betegnelsen skyldes Poul Vendelbo Løvenørn, generaladjudant, stiftamtmand 1727—30; jfr. note 18 og 108. [113] LA Vib. Århus bispearkiv. Ning herredsbog 1661 (C 3—1090). [114] Vedr. vidnesbyrd om et orgel i Århus 1505, se Århus domkirke p. 591 f. [115] I regnskaberne (note 2) kaldes orgelbyggeren her Peter Casperssen. [116] Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Kopi af orgelbygger L. D. Kastens' kontrakt 1728. [117] Af disse 16 stemmer nævnes følgende, der

»kan anvendes påny«: Hovedværk: Gedact 8', Gedact 4', Nasat 3', Octav 2', Octav 1'. Brystværk (eller hovedværk): Principal 4'. Pedal: Gedact 8', Dulcian 16'. [118] Note 116. - 1 kontraktkopien fejlagtigt benævnt Cornet 6'. [119] Erhvervsarkivet. Århus byarkiv. Domkirkens rgsk. 1727—44. [120] Af organist J. H. Ebelings godkendelseserklæring fremgår, at Dedakt 8' i overmanualet er af metal, og at Mixturen har fire fag (note 69). [121] Tre af orglets gamle stemmer nævnes i overslaget 1806: Vox humana i manualet samt Basun og Trompet i pedalet (note 39). [122] LA Vib. Århus bispearkiv. Stiftsøvrighedens journalprot. 1851—56 (C 3—732). [123] Note 82. — Aarhus. Byens Historie og Udvikling gennem 1000 Aar. Teksten af Francis Beckett m. f., 1905, p. 191. Julius Foss: Organist-og Kantorembederne 1906 og 1927. [124] A. C. Zachariasens trykte værkfortegnelse (i Den danske Orgelregistrants arkiv). [125] Julis Foss, op. cit. 1944. [126] B. Berg: Vor Frue Kirke i Aarhus, 1904. [127] Jfr. P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie, 1920, p. 40f. — En borger og handelsmand i Århus, Oluf Nielsen, og hustru Maren Hans-datter, stiftede desuden 1665 (»fuldfærdiget« 12. sept. 1683) en søndags aftensangspræken med tilhørende sang, hvortil gaves henholdsvis 200 rdl. og 50 sl. dlr. (HofmFund. 1756, II, 73). [128] HofmFund. 1756, II, 65—69. [129] Monumenter. [130] Hübertz: Aktstykker II, 220f. [131] HofmFund. II, 1756, p. 69f. [132] Ifølge HofmFund. II, 79 skulle også Jens Larsen 1621 have givet en kapital på 30 rdl., hvoraf renten skulle betales til de personer, der forrettede sangen ved lordagsskrifteprædikenen. Dokumentet fandtes dog hverken mellem stiftets dokumenter eller var kendt af magistratspersonerne, skønt det fandtes anført i rådstuens registre. [133] Måske er Niels Elbeck identisk med N. E. Vognsen af Stenshede i Grårup, som kendes mellem 1495 og 1511 (Bepert. 2. rk. nr. 7904, 9402 og 11720. [134] Kun hullerne til de påsatte vinger og en revne i hovedet til glorieskiven ses nu. På H. Storcks tegning fra 1877 (gengivet i Tegninger af Ældre nordisk Architektur 3. rk. 1879, nr. 2) ses desuden øverst på stammen, omkring fuglens ben, en kronekrans svarende til lyseskålenes. [135] Gerd Baier: Mecklenburg: Deutsche Kunstdenkmäler. Ein Bilderhandbuch. München 1971, p. 406 og fig. 310. [136] 1719 reparerede Michel Ollesen »Bothkitter« den lille lysekrone med en ny armpibe, plade og en »stolpe« (fiale?) (note 17). 1728 fik Michel Poulssøn »Botgieter« betaling for to lysekronepiber hertil, og 1730 loddede han en arm (note 18). 1812 repareredes kronen af F. Friderichsen (note 39). [137] HofmFund. II, 60ff. [138] HofmFund. II, 59. [139] Tilsvarende på en krone i S. Nicolaikirken i Kiel, skænket 1638. [140] Ifølge det yngre inventarium 1750 (note 5) var navnene: Simon Kok, Søren Christensen, Hans Christoffersen, Marius Pedersen, Anders Lauritsen Prys, Jens Nielsen Kaas, Jens Christensen og Peder Basmussen. [141] Ifølge inventarierne 1686 (note 2) og 1721 (note 17). [142] Vedr. personalia, jfr. Hoffmeyer p. 265. Arendt Altholdt, indvandrer fra Westfalen, fik borgerskab i Århus 1626, død 1637. 143 Figurens højre hånd og hellebard fornyet i lysere metal. [144] Jfr. Beallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Stuttgart 1958, IV,419 og 501 ff. [145] LA Vib. Århus Vor Frue kirkeinsp.ark. Alm. korresp. 1795—1871. [146] Maler Bogh malede og beskrev »urskiven til den liden kirke klok« (note 39). [147] LA Vib. Århus Vor Frue og Åby præstearkiv. Liber daticus 1822—29. [148] Brev fra Walther 21. juni 1881 med beskrivelse samt tegning af klokken fra 1594 (LA Vib. Bygnmgsinsp. Århus kirker. 1850—1905 og korresp. i NM.). [149] Peter Bach: Klokkerne i Århus i »Jul i Aarhus«, 1949, p. 29. [150]Th. Hach: Lübecker Glockenkunde. Lübeck 1913, p. 247 ff. [151] Klokkestøberen er formentlig identisk med den mand, der samtidig reparerede domkirkens urværk (p. 620). [152] Venligst oplyst af kirkeværgen, direktør Peder Munk. — Museumsinspektør Inge Mejer Antonsen har været behjælpelig med nærmere bestemmelse af genstandene, museumskon-sulent Poul Halkjær Kristensen har vejledt vedr. tintallerkenen.

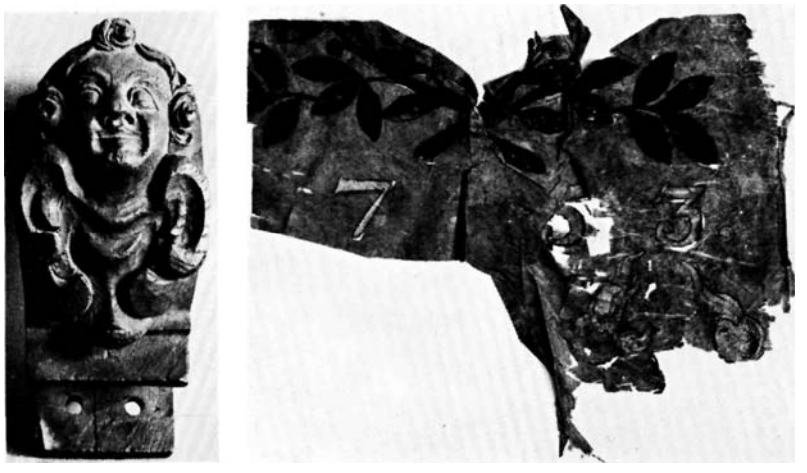

Den gl. By Poul Pedersen 1979

Fig. 204. Vor Frue kirke. Barok *krumknægt, antagelig fra tepitaf. I Den gamle By (p. 1226). — *The Church of Our Lady. Baroque *console, presumably from* †sepulchral *tablet. Now in the town museum "Den gamle By".*

Fig. 205. For Frue kirke. * Fragment af gravfane, opsat 1753 over kaptajn Jens Jensen Vissings begravelse. I Den gamle By (p. 1226). — *The Church of Our Lady. * Fragment of mourning banner set up 1753 over the tomb of Captain Jens Jensen Vissing. Now in the town museum "Den gamle By".*

GRAVMINDER

[153] Af håndskriftet »Epitaphia« o. 1620 fremgår, at de her < > indrammede tal endnu ikke var påmalet. [154] Jfr. bl.a. Torrild (Hads hrd.); C. A. Jensen: Snedkere p. 73f. [155] Håndskriftet »Monumenter«. [156] Jfr. Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, Kassel 1968, II, 174f. - Et epitaf fra o. 1570 med et beslægtet motivindhold findes i kirken i Rheden nær Gronau (Die Kunstdenkmale der Provinz Hannover. Kreis Alfeld II. Der ehemalige Kreis Gronau, 1939, p. 201 og fig. b, p. 46). [157] Jfr. Sigrid Christie: Den lutherske Ikonografi i Norge inntil 1800,1973, I, 147 med fig. 63. [158] Ifølge indb. 1941 havde maleriet ældre udbedringer af ansigter (de to sønners bag borgmesteren og flere af kvindernes) samt overmalinger især af arkitektoniske detaljer. Ved rensningen 1941 lodes ansigterne uberørt p. g. a. restaureringsvanskeligheder. [159] C. A. Jensen: Snedkere p. 86ff. og Helge Jacobsen: Østjydsk barok. Odder Museum. Odder 1974. [160] Håndskriftet »Monumenter« (note 155) o. 1656 omtaler epitafiet, der da »endnu var uden al staffering«. [161] Maleriet er renset og retoucheret af Sv. Elmholdt, assisteret af snedkerkonservator Lucien Hecklen, der har lavet en ny blændramme. [162] Sven Arnvig: Maleren Hans Schütte fra Odense, i Fynske Årb. II, 1942—46, p. 214—221. [163] N. J. Termansens indb. 1960; heri omtales dog kun langsidernes figurer. [164] Gengivet af Holm, 1926, p. 37. [165] Jfr. en formentlig kopi fra 1717 i Onsbjerg kirke på Samsø (venligst undersøgt af Agnete Gamst, NM). [166] Berg p. 40, også da uden oplysninger om personalia. [167] C. N. Friis døde 1664, jfr. Årb.ÅrhSt. 1944, p. 22ff. [168] Ved billedhugger Vitus Nielsen. [169] Ved konservator Svenning Elmholdt. [170] Rerg p. 39. [171] Jfr. ÅrbÅrhSt. 1935, p. 81, nr. 258f. [172] Hertel II, 518, jfr. ÅrbÅrhSt. 1936, p. 98, nr. 353 og 355, hvoraf fremgår, at hustruen endnu levede 1685. [173] Rerg p. 44 og fot. af Hude 1901, i NM. [174] Jfr. Anna Thestrup: Eligerede borgere i Århus 1740—1837, Århus 1964, p. 113 og Hoffmeyer I, 52. [175] Ifølge Hoffmeyer I, 510f. døde S. J. Vinter omkring 1643. [176] Jfr. ÅrbÅrhSt. 1936, p. 102ff., 1. hustru her benævnt Kayben; jfr.

Hoffmeyer p. 247. [177] Malerilærredet var fastsyet til egetræsrammen; på bagsiden en egetræsplade fæstnet til epitafiet ved hjælp af håndsmedede bolte og møtrikker, jfr. fotos ved indb. [178] Jfr. Hoffmeyer p. 415ff., 423. [179] Maleriet er spændt på en fyrretræs-blindramme og fæstnet dels ved søm, dels ved fastsyning gennem huller i rammen (indb.). [180] RA. DaKanc. Jy. reg. anf. dato. [181] Jfr. fot. 1901 af Hude i NM. [182] Jfr. Hoffmeyer p. 513ff. og ÅrbÅrhSt. 1936, p. 88, nr. 317. [183] Berg p. 42. [184] Jfr. ÅrbÅrhSt. 1944, p. 27 f. Niels Lauridtsen benævntes tillige Fog, hvilket navn børnene tog. Han begravedes i koret (Kgl. Bibl. NKS 1392°—2°). [185] Vedr. personalia, se ÅrbÅrhSt. 1944, p. 38f., Hoffmeyer p. 419ff, HofmFund. II, 140 og p. 97. [186] Jfr. ÅrbÅrhSt. 1944, p. 360 39, Hoffmeyer p. 424ff. og HofmFund. II, 144. C. J. Basballe døde 1747. [187] Vedr. hustruernes data, ÅrbÅrhSt. 1944, p. 44 og 36. Første hustru døde 1713. [188] Måske flammende vase; ses på fot. 1901, i NM. [189] Jfr. bomærke på laksegl, 3. sept. 1683. Erhvervsarkivet, Århus. Kæmnerrgsk. Århus by. Århus bys mandtal. Krigshjælp (venligst oplyst af Allan Tønnesen). [190] Jfr. epitaf nr. 5. [191] Jfr. ÅrbÅrhSt. 1943, p. 117f. og Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 16, 60, 111, 126. [192] Indb. 1941 ved N. J. Ter-mansen, NM. [193] HofmFund. II, 59—64. Til »afviskning og rengøring« af epitaf var afsat 1 mk. dansk. [194] Jfr. Hoffmeyer p. 382ff. og Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 29, 60, 90, 123 og 127. [195] Jfr. HofmFund. II,64, 1451f. [196] Ifølge restaureringsbe-retn. 1960 er træsorten »snarest lind«. [197] Et epitaf i Rimsø, Randers amt, over sognepræst Jens Sørensen, d. 1747, med hustru og dennes senere ægtefælle, d. 1779, er udført efter samme forlæg, men ikke af samme værksted. [198] Ifølge indberetn. 1978 ved Sv. Elmholdt omfattede restaureringen en snedkermæssig istandsættelse samt en supplering af figurerne med nyskårne arme og ben, især i hængestykket. [199] Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 65, jfr. p. 30, 60, 90, 12 ff. (sml. †prædikestolsbetræk 1755 (p. 1165). [200] Note 83 ovfr. Genstandene er opfort under i alt 5 numre og solgt til 4 forskellige personer, bl.a. en drejer. [201] I inventarprotokollen nævnes, at figurerne måske har hørt sammen med de figurer, der p. 1162 er placeret under *korgitteret. [202] Skal ifølge traditionen stamme fra Vor Frue kirke. [203] Synes indgået sammen med ovennævnte genstande ifølge nummereringen. [204] Note 2 ovfr. HofmFund. II,59 omtaler ikke epitafiet og nævner, at fundatsen ikke findes mere. [205] Thomsen p. 51. [206] Fragmenterne, der venligst er undersøgt og beskrevet af Birgitte Kjær, Den gl. By, måler: 1) ca. 66 × ca. 75 cm, 2 + 3) ca. 15 × ca. 75 cm, 4) ca. 45 x ca. 58 cm (rekonstrueret bredde ca. 70 cm). [207] Hoffmeyer p. 265 nævner, uden kildeangivelse, at Jens Vissing døde ved en vådeskuds-ulykke 1753; jfr. I. C. W. og K. Hirsch: Danske og Norske Officerer 1648—1814, XII,3, p. 257, i BA.

GRAVSTEN

[208] Tegninger af Magnus Petersen 1870 og J. B. Løffler 1886, i NM. [209] Kgl. Bibl. NKS. 1541 fol. Mag. Andreas König: Optegn, ang. Kjøbstæderne i Nørrejylland, 1768. [210] »Epi-taphia«. [211] Må-ske identisk med rektor og sognepræst ved Vor Frue Olaus Olaisen, d. 10. juli 1565. Se Hertel II, 466f., jfr. ÅrbÅrhSt. 1952, p. 33. [212] Indskriften suppleret efter »Epitaphia«, jfr. note 210. [213] Oversat af cand. mag. Jeppe Tønsberg. [214] Jfr. fot. 1955 i NM. [215] Jfr. samme rekvisitter på sten i Aastrup (C. A. Jensen: Gravsten, t. IV,90). [216] Indskriften suppleret efter »Monumenter«, jfr. note 155. [217] Jfr. gravsten nr. 31 i Århus domkirke, p. 780. [218] Et lille stykke af rammen er afslået efter 1966 (indb.). [219] Indskriften gengivet efter håndskriftet »Monumenter« (note 155), jfr. Hertel II,499, der gør opmærksom på, at de fleste sognepræster ved Vor Frue i det første århundrede efter reformationen ligger begravet i domkirken i deres egenskab af kannik her. [220] Johan Arentsen Altholt ligger begravet i Lyngby kirke (Hasle hrd.); jfr. gravsten og mindetavle her. [221] Ifølge Hübertz: Aktstykker II,190, begravedes Wulf Baltzersen i domkirken 28. jan. 1656! [222] De sekundære tilføjelser er kraftigt indhugget og derfor bedre

bevaret. [223] Indskriften suppleret efter oplysninger i ÅrbÅrhSt. 1944, p. 38. [224] Identifikationen bygger dels på resterne af indskriftens data, dels på bomærkeskjoldene. Ifølge ÅrbÅrhSt. 1936, p. 87, nr. 315 døde Kirsten Jensdatter 13. okt. 1688. [225] Ifølge oplysninger fra Den gamle By, uddraget fra lavs- og borgerskabsprotokoller, var A. V. Petersen født i Pommern, kommet fra Kbh. til Århus, hvor han tog borgerskab 5. nov. 1798; død 17. jan. 1825, hans hustru 14. febr. 1823. [226] Jfr. P. B. Grandjean: Danske Haandværkerlavs Segl, 1950, t. le (Fredericia). [227] Suppleringer fra Wibergs præstehistorie; vedr. slægten Blichfeld, se ÅrbÅrhSt. 1943, p. 101 ff. og 1944, p. 22 ff. samt Hoffmeyer p. 420. [228] Kgl. Bibl. GKS 844, fol. [229] Omtales ikke i »»Epitaphia« (note 210), hvor derimod sønnens sten nævnes. [230] Epitaphia, jfr. note 228 samt HofmFund. II,118, vedr. stiftelse 1496 til Banders helligåndshus, senere overdraget Århus hospital. [231] Jfr. Thomsen p. 49. [232] Kgl. Bibl. NKS 857 b, 4°, jfr. note 228. [233] ÅrbÅrhSt. 1934, p. 115, jfr. Hoffmeyer I,236—40. [234] Jfr. Hübertz: Aktstykker II,96ff., 119f., 329. Hans Dyster (Deuster) var skriver på Århusgård. [235] LA Vib. Århus auktionsproto-kol 1745—56 (B 56—545). [236] Note 155; jfr. Hübertz: Aktstykker II, 51 og 98 ff. (nævnt 1626 og 1642). [237] Note 155; Basmus Pedersen Gius optræder 1626 som borgmester, Hübertz: Aktstykker II,51 og ÅgT. I,397. [238] Jfr. ÅrbÅrhSt. 1935, p. 68, nr. 202. [239] Axel Kofod (ed): Præsten i Ørbæk Basmus Pedersen Winthers Beretning om sin Slægt og sit Liv. 1934, p. 48 og 86. [240] ÅrbÅrhSt. 1936, p. 93, nr. 337. [241] Jfr. ÅrbÅrh-St. 1943, p. 125ff. [242] LA Vib. Århus bispeark. Bilag til rgsk. 1760—77. Udskrift af auktionsprotokol 10. maj 1763 (C 3 2334). [243] Aarhus Stiftstidende nr. 39, febr. 1892; jfr. korrespondance i NM. [244] Ægtefællen havde som stiftamtmand fået fri begravelse i koret (nr. 32). Hun købte derimod tilsyneladende en jordbegravelse (note 6). [245] Flisen er måske identisk med den o. 1656 (note 155) omtalte gravsten over skipper Knud Sørensen Storring. [246] ÅrbÅrhSt. 1937, p. 90, nr. 431; jfr. faderens, Laurits Jacobsen Møllers tgravsten (nr. 22). [247] ÅrbÅrhSt. 1934, p. 28. [248] ÅgT III, 326. [249] Personaliaoplysningerne suppleret efter ÅrbÅrhSt. 1944, p. 62 og 1943, p. 122. [250] Note 17. Samme år lagde hustruen tillige to †fliser på kirkegården over sine afdøde børn. [251] Personalia suppleret efter Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 105. [252] Personalia suppleret efter ÅrbÅrhSt. 1943, p. 119. [253] Stykkerne har inv. nr.: a) 1452:58, b) 1459 a—b:58, c) 1457 a—b:58, d) 1453 a—b:58, e) Nu i gulvet i tårnets nedre stokværk. — Brudstykkerne med ornamenter har inv.nr. 505:58 og 506 a—c:58. [254] Den gamle By inv. nr. 222:41 og 223:41. [255] Dette udelukker dog ikke muligheden for, at begravelser kan være indrettet tidligere. På grund af kildematerialets art er listen ikke fuldstændig, lige så lidt som oversigten over de (voksne) personer, der er nedsat i de enkelte grave.

[256] LA Vib. Århus domkirkeisp.ark. Dokumenter vedr. kirkegårdene 1690—1903. [257] LA Vib. Bispeark. Stiftsøvrighedens journalprot. 1856—61, 1862—66. [258] ÅrbÅrh St. 1936, p. 94. [259] Samme 1943, p. 122, 1944, p. 62. [260] Samme 1943, p. 121. [261] Samme 1936, p. 92. [262] Samme 1943, p. 125ff. [263] LA Vib. Århus bispeark. Bgsk. og rgsk.antegnelser for Århus Vor Frue 1742—1760. [264] ÅrbÅrhSt. 1943, p. 126f. [265] Samme 1913, p. 173 og 216. [266] Note 17 og Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 103. [267] Personalhist. Tidsskr. 5 rk. VI, 164. [268] Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 102. [269] For Wissings komplicerede familieforhold henvises til Hoffmeyer p. 246, 262ff. [270] ÅrbÅrhSt. 1916, p. 90, 1944, p. 62 (rettelse til 1943, p. 122 og note 17.) [271] Ifølge udokumenteret meddelelse hos Hoffmeyer p. 424 blev borgmester J. C. Basballes lig flyttet til nævnte »familiebegravelse«. [272] ÅrbÅrhSt. 1944, p. 24. [273] Ifølge udokumenteret meddelelse hos Hoffmeyer p. 424 blev borgmester J. C. Basballes lig flyttet fra nævnte murede begravelse til sønnen, Christen Jensen Basballes murede »familiebegravelse« (nr. 9). [274] ÅrbÅrhSt. 1937, p. 96. [275] Note 17 og ÅrbÅrhSt. 1944, p. 38. [276] Anna Thestrup: Eligerede borgere p. 87; note 17. [277] Samme p. 113. [278] ÅrbÅrhSt. 1936, p. 101. [279] Samme 1943, p. 120f., 1944, p. 61 og note 17. [280] Sam me 1936, p. 81. [281] Anna Thestrup: op. cit. p. 111 og note 17. [282] Samme p. 90.

[283] Hirsch: Danske og Norske Officerer 1848 1814, XII, 2, p. 236 (RA). [284] ÅrbÅrhSt. 1913, p. 119 og Hoffmeyer p. 393. [285] Anna Thestrup op. cit. p. 99, 91. [286] Hoffmeyer p. 400. [287] ÅrbÅrhSt. 1930, p. 13. [288] Anna Thestrup op. cit. p. 105. [289] Hoffmeyer p. 265. [290] Anna Thestrup op. cit. p. 86. [291] Hübertz: Aktstykker II, 338. [292] Thomsen p. 53.

ENGLISH SUMMARY

As mentioned above p. 968 Århus was referred to as a bishop's seat for the first time in 948 and the city became the centre of a North Jutland diocese about 1060, when the Danish church was reorganised. The building of a (new) cathedral must have been started soon after. The present Church of Our Lady includes remnants of an older building which most likely dates to the latter half of the 11th century. For a number of reasons these remains may be identified with the city's older cathedral, dedicated to St. Nicholas, which was probably used until the close of the 12th century, when the oldest parts of the present cathedral may have been put into service.

The site of the Church of Our Lady is nowadays intrinsic with the surrounding old part of the town although this has been extensively renovated (fig. 5). The church must originally have stood by itself in an outlying district beyond the city rampart (p. 48, fig. 3,2).

A relatively large number of runestones have been found in the vicinity of the church which may have a connection with the main roads that ran past and converged at the ford across the Århus river.

The *churchyard,* which in more recent time and up to its discontinuation at the beginning of the 19 th century was situated on the east and south sides of the church, was surrounded by walls (fig. 5), the last stretch of which (fig. 6B) was demolished in 1929.

The Church of Our Lady as it stands today is in all essentials the result of building activities within the period 1250—1350, with the addition of an aisle from the late 15th century, and on the east side of the sacristy an extension from the time just before the Reformation in 1536.

During restoration in the 1950's considerable remains of a *crypt* with three aisles of equal height were discovered beneath the chancel which together with other building remains indicate the principal features of St. Nicholas church, the predecessor of the present church (fig. 27). The building material here is predominantly boulders set in lime mortar, while for details and the groined vaults of the crypt calcarious tufa is used. The nave was a rectangular hall with relatively wide, round-arched lateral entrances at the west end (cf. fig. 9). The relatively long chancel, no remains of which are extant, probably had one great apse. The circumstances of preservation concentrate attention on the crypt which after excavation (fig. 10—18) was reconstructed 1955—57 on a basis of complete certainty, with the exception of the height of the piers (cf. fig. 23—26,28). Each of the three aisles finishes at the east end with an apse, and these three recesses are contained within one large common apse (cf. fig. 20—21).

Some traces showed that the crypt, and thus presumably the whole chancel had an annex at each side. In its type the plan of the crypt is reminiscent of churches in the Cologne area around the middle of the 11th century.

Remains of foundations outside the west gable of the nave (fig. 22) suggest that a tower stood there.

This church was handed over to the Black friars previous to 1246 and after a few decades a *new building programme in brick* was introduced. A long rectangular chancel was first erected, its details, inter alia the lancet windows, pointing to a relationship with North German architecture (fig. 31—33), and a sacristy, vaulted from the beginning, was added to the north side of the chancel (fig. 28,38). After a pause the building continued with a nave three bays long, the vaulting of which, almost completely renovated in 1865, with its painted inscription (fig. 2) can be dated to the middle of the 14th century. The details of the nave differ perceptibly from the chancel's (cf. fig. 58), but the total result of the Dominican rebuilding was an auditoria of the type usual in the Baltic area for the Orders of mendicants. It is possible that the chancel was vaulted at the time of construction; the brackets (fig. 34) undoubtedly originate from this period. The present stellar vaulting, in which the keystone in the east bay is decorated with a bishop's head (fig. 45), is assumed to have been erected in the first part of the 15th century. In the course of that century the wings of the friary were completed and took the form which in essentials was retained until the 1870's (cf. fig. 42). In the generations before the Reformation a couple of extensions to the church were carried out: the nave was enlarged by an aisle of three bays (fig. 46—49), built in two phases with the east section first, and an addition was made to the east side of the sacristy, a tower being added to it (fig. 29).

The Reformation brought with it the suspension of the friary and a formal division between the church and the other buildings of the complex. The wings were organised as a hospital for the city and surrounding area (cf. p. 1311), and the church took on the status of parish church with the name of the Church of Our Lady. Around the year 1600 the church's tower was embellished with a spire, but otherwise more recent history, in so far as the building is concerned, mentions only larger and smaller improvements and repairs. Of the larger, the one in 1865—67 deserves mention as well as the last in 1955-57.

MURALS

1) Murals in connection with the earlier church have only been found in the crypt. On both walls and piers only small fragments of painted plaster are present, while in the south annex the remains of figure painting are preserved (fig. 62). The main apse may have been decorated with figure paintings above a meander border in perspective. The technique and colouring seem to indicate a dating to the period around 1100.

The oldest murals preserved in the Early Gothic Dominican church are from the 14th century; the most recent are modest decorations connected with burials from the 17th and 18th centuries.

2a- d) *Four armorial friezes,* which seem to have succeeded one another on the walls of the chance] and of which not inconsiderable parts are preserved in situ or known from earlier records, are of special interest. For each frieze there is an inscribed band with a name pertaining to each shield. Unfortunately the circumstances of preservation are such that a given shield very often lacks the name of the person concerned, or vice versa. Fig. 64 provides a schematic survey of all known shields, which chronologically are divided into two groups. The first group belongs to the 14th century and takes up three separate friezes. The earliest (fig. 63 and 65—70) were painted around 1340 (marked 1—30 in fig. 64); the next in chronological order (fig. 67,69 and 71—72) around 1350 (marked I—XVIII in fig. 64), and the latest (fig. 67 A and 70) about 1375 (marked a—h in fig. 64). The second group takes up merely one collection of shields (fig. 71—72), dates to the first quarter of the 16th century, and seems only to have been set on the east half of the north wall, above the door to the sacristy (marked A—Z in fig. 64).

The fragmentary condition of the friezes and the fading and decomposition of the colours are the reasons why only a minority of the persons represented by the row of shields can be identified. A shield which is included in the earliest frieze and represents the Danish Royal Coat of Arms (shield no. 11, fig. 63) belongs without doubt to the later king, Valdemar Atterdag who ruled 1340—75; the other persons, who can be identified with more or less certainty, seem to have been members of the aristocratic upper class of the Århus diocese. It may well be that the three rows of friezes of the first group represent people who were benefactors and patrons of the friary.

The shields of the second group match stylistically the embellishments of the west bay of the chancel which are also dated to the first quarter of the 16th century. These shields seem to repeat a number of the armorial bearings of the older friezes just as the names pertaining to them apparently belong to people who lived in the 14th century. The shields of this group are presumably a memorial to the long-dead benefactors of the friary.

3) A mural on the west vault of the nave (fig. 2) is connected inter alia stylistically to the second frieze of shields. Its inscription reveals that Stig Andersen, a knight (of the aristocratic Hvide family, †1369) and his wife paid for the vaults. Stig is known as a benefactor towards other religious institutions and with his nearest family seems also to have had his place in the fourth and most recent frieze, of shields.

4) On the aisles vault furthest to the east a merchant mark and two coats of arms are preserved; the last belong respectively to the aristocratic family of Brok (which is particularly well connected with the Århus diocese) and the bishop of Århus Jens Iversen (1449—82).

5) On the nave's vault furthest to the east an inscription is painted in minuscule which reports that in 1490 Thomas Johansen (who was prior of the friary) had this work done (the inscription is printed p. 1110, cf. fig. 50). This presumably refers to a mural decoration.

6) Of a number of embellishments in the sacristy, executed in connection with the erection of the tower at the beginning of the 16th century, only the upper part of the Virgin in Glory with the naked Child on her arm (fig. 76) has been preserved.

7) From this same period is a picture of St. Thomas of Aquinas (?) and Peter the Martyr (fig. 61), which may have been painted in connection with an altar no longer extant.

8) On the south wall of the chancel a picture of St. Lawrence is preserved from the first quarter of the 16th century (fig. 73). Points indicate that the figure is the remains of a number of apostles and saints which with ornamental decoration (fig. 75) embellished the walls in the west bay of the chancel. Fragments of a picture of The Last Judgement (fig. 74) have been discovered in the vaulting of the chancel which date from the same period. As mentioned above the most recent of the four shield friezes belongs stylistically with this decoration in the chancel. The altarpiece of the High Altar mentioned below was provided in the first quarter of the 16th century. Thus in the chancel (and other places in the church, as well as in the rest of building complex) there is evidence of a remarkable activity in the period prior to 1529/30, when the Black friars left the house.

Among the other murals of the church, which have now disappeared, a decoration on and around the doorway which leads from the chancel to the sacristy must be mentioned (repainted in the 1860's, fig. 72). The decoration dates from the middle of the 14th century and may have some connection with the second frieze of shields.

FURNITURE

No furniture is extant from the earlier church on the site, St. Nicholas. From the church of the friary only a few articles have been preserved which for the most part are now in the National Museum in Copenhagen or in the town museum »Den gamle By« in Århus (marked with an asterisk * in the text).

However, in the church is still in function the splendid *Triptych* (fig. 80—94). It was executed shortly before the Black Friars 1529 left the church and is ascribed to the well-known carver from Odense, Claus Berg. The figure-carving in the Golgatha scene in the middle panel and of the apostles on the side panels shows both a stylistic and an icono-graphic relationship with the master's altarpieces in Sanderum and Bregninge on the islands of Fyn and Ærø. Altarpieces in Wittstock and Güstrow in North Germany are after the same pattern. The triptych is picked out in lavish and well preserved gilding (fig. 83) and shows many variations in decorative technique (fig. 86—87); thus both from a technical point of view and in respect of the brocade pattern of the background it has parallels in the master's most famous altarpiece (in Odense) and those mentioned above in Sanderum and Bregninge. The paintings on the triptych (fig. 81 and 90, 93—94) have as their central motif the crowning of Mary, Queen of Heaven, above saints grouped in pairs, women on one side, men on the other, further emphasised by the large paintings on the attached panels of the Madonna, Child and St. Anne, and of St. Olaf. We can observe the habits of the nun and the monks of the Dominican Order in the paintings of the predella (fig. 80, 91—92).

After the Reformation and during a restoration of the church at the end of the 17th century the original canopy of triptych was replaced by a newly carved *top section (fig.

section (fig. 95—96). Among the altar-table's ornaments was a **cloth* (fig. 79) from 1660—70 which with its motifs among other things has associations with a larger Danish group and has its closest parallel in Holy Trinity church in Fredericia. The greater part of the alter silver is of recent date, but the *wafer box* (fig. 97) and the *wine jug* (fig. 98) date from 1595 and 1572 respectively, the latter having been altered a number of times. The heavy brass *altar candlesticks* (fig. 99) were made in 1748 by the Norwegian bell-founder Jacob Rendler in Christianssand.

Of the textiles two mediaeval **chasubles* are worthy of note, no. 1 (fig. 102) from the 14th century is closely related to various liturgical vestments from St. Mary's, Danzig (now in St. Mary's, Lübeck). Its gold brocade woven in stripes and with Islamic inscription (fig. 100 and 203) was presumably made in the Levant; the contemporary pearl embroidery of the cross on the back (fig. 101) is on the other hand assumed to be of Lower Saxon work. Chasuble no. 2 (fig. 103) is of the more usual red silk velvet patterned with pomegranates, imported from Italy, but with a silk embroidered cross on the back. Its figures of Mary and Joseph (fig. 104—105) were possibly executed after the same pattern used for a chasuble in Kloster Lune in North Germany. The church's earliest *baptismal font* has disappeared, the one now used (fig. 106), from c. 1650, is of an unusual shape and material (wrought iron). A similar font is known however from Horning near Kanders. *The *font canopy* (fig. 107) and **font enclosure* (fig. 109—111), from 1650—75, may have been carved by a local carver, who is probably also responsible for the large *chancel arch crucifix* (fig. 112), donated 1685. A **torso* from a *crucifix* dating from the latter half of the 15th century (fig. 108) is now in »Den gamle By«.

The *pulpit* (fig. 114) from 1598, with canopy, 1599, bears carved reliefs of the four Evangelists as well as scenes from the Crucifixion and the Resurrection (fig. 115—116). Of the earlier pews, which were in the main removed in the 1860's, only one panel (fig. 117) with rural carvings is preserved. Among the secular textiles less often preserved in Denmark that were re-used in churches is a * *cover* for a cushion or the back of a chair (fig. 118) from c. 1650. The present *organ,* built in 1962 by Troels Krohn, Frederiksborg, replaced an organ from 1730 (specifications p. 1173) which like the cathedral organ (p. 561 ff, 986) was supplied by Lambert Daniel Kastens, but this consisted mainly of re-used parts, some from the church's earlier organ, first mentioned 1657. An angel blowing a trumpet (fig. 121) presumably comes from the front of the 1730 organ.

Tablets of stone from 1619 (fig. 122) and 1673 (fig. 123) and one of wood from 1685 relate of establishments of various sermons and pertinent songs.

Wealthy burghers have in the course of time made provision for the illumination of the church with *chandeliers* and *candle-brackets.* The earliest chandelier (fig. 124) with the figure of St. George surmounted by a dove (fig. 125—126) dates from the latter half of the 15th century, the other five from the 17th century (fig. 127—133). From this period also come two candle-brackets dated 1637 (fig. 134) and 1639 (fig. 135) with decorative wall-plates (fig. 136—137). Only one **bier,* from c. 1740, remains of the many which belonged to various guilds and which were formerly placed around the church.

SEPULCHRAL MONUMENTS

It is not known how many *sepulchral tablets* were hung on the walls of the church, especially in the 17th century, in memory of prominent citizens, but since the clearance during the restoration in 1866 only 16 have been preserved. With two exceptions (no. 5 and 16) these items are carved in wood forming frames around inscribed tablets or portrait paintings. The earliest have also religious motifs. Several workshops in Jutland supplied the tablets and many parallels to them can be found.

The earliest sepulchral tablet (no. 1), from the beginning of the 18th century (fig. 141), may have been made by the carver Oluf Olufsen, probably in cooperation with the painter Lauritz Andersen, who seems to have been responsible for both the portraits and the allegorical paintings (fig. 142). Tablet no. 2 (fig. 147), from c. 1616, may be from the same workshop as no. 6 in the cathedral (p. 678f, 988). The church's largest and best carved memorial, no. 3 (fig. 151), 1651, is thought to have been made in the very productive workshop of Peder Jensen Kolding in Horsens. His works were perhaps the model for the somewhat primitive tablet (no. 7), from c. 1670—80, which is ascribed to the carver Rasmus Christensen, as is no. 8 (fig. 159) from 1675. Roth sepulchral tablet no. 4 (fig. 153) and no. 5 (fig. 156), 1665 and 1668 respectively, bear portrait paintings signed by Hans (Olufsen) Schütte, a prolific painter who, with Odense as base worked first on the island of Fyn, then in Jutland. His portrait painting beneath the copy of Rubens' Crucifixion probably served as a model for the painting on sepulchral tablet no. 6 (fig. 157), from c. 1668. Tablet no. 9 (fig. 169), from c. 1683, is possibly from the same workshop as no. 30 in the cathedral (p. 729).

Special permission from the Chancellery had to be obtained for the hanging of portrait painting no. 10 (fig. 162), c. 1688, because it conflicted with an ordinance of 1682 regarding ostentation in connection with burials.

Sepulchral tablet no. 11 (fig. 165—166), from c. 1700, is related to no. 27 and 28 in the cathedral (p. 722 and 726, 989). No. 12—14 (fig. 140—168 and 16), from the 18ht century, are plain tablets in which the inscription predominates. The church's most recent tablet, no. 15 (fig. 170) is a piece of rough carving which the surviving relatives had put up in 1756 for the churchwarden who had been responsible for the restoration of the building.

Some detached wooden figures and fragments of Raroque sepulchral tablets, now in »Den gamle Ry« (fig. 171—172), may originate from the Church of Our Lady. In the museum there are also * fragments of two mourning banners from 1753 (fig. 173—205), which formerly hung above the tomb of a captain in the army.

The 23 *tombstones* preserved have all been removed from their original position inside the church. The earliest is a Romanesque tombstone of granite (no. 1, fig. 174) with a processional cross. The other stones date from the end of the 16th century and especially from the 17th century, only one being from the following century. Many of the stones have been re-used and have had new inscriptions carved after the old have been obliterated by grinding. Two have even had the medallion portraits in the corners "modernised" (no. 15, fig. 187f and 17, fig. 189f). On stone no. 21 (fig. 192) the new owner, a master baker, added the pretzel sign of his guild (fig. 193). Several of the stones have parallels in the

cathedral; no. 2 (fig. 175) is from a well-known Jutland workshop which supplied stones no. 14—16 and 18 in the cathedral (p. 766 ff, 990). No. 4 (fig. 176) and the fragment no. 5 have a relatively rare motif representing corruption, a winged skeleton with the warning inscription: hodie mihi, cras tibi. There are a few figured stones such as no. 9 (fig. 179) with a priest in his vestments and his wife, no. 13 (fig. 184) with a child in swaddling clothes lying on a cushion, and no. 14 (fig. 181) which apparently depicts a bachelor, all carved in a traditional manner.

Stone no. 12 (fig. 182) belongs to a substantial group executed from a common pattern and represented by stone no. 48 in the cathedral (p. 792, 991). Stones no. 15—17 (fig. 185—186), like several in the cathedral (cf. no. 56, p. 798, 991), are based on another model with symbols for death, corruption and resurrection. In the cathedral too can be seen the prototype (no. 28, p. 777, 991) for a frequently used decoration in relief such as on stone no. 18 (fig. 191) in the Church of Our Lady.

There are here, as in the cathedral, a number of *floor slabs* from the 17th and 18th century which bear initials and dates indicative of ownership and siting of the individual tombs.